
UDC 93/99 (058)

ISSN 0350 1159

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

Prilozi, 32, Sarajevo, 2003.

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

PRILOZI
CONTRIBUTIONS

REDAKCIJA:

Robert J. Donia, Center for Russian & East European Studies, University of Michigan, Ann Arbor, USA

Tomislav Išek, Institut za istoriju, Sarajevo

Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Ibrahim Karabegović, Filozofski fakultet, Sarajevo

Vera Katz (sekretar), Institut za istoriju, Sarajevo

Vera Kržišnik-Bukić, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Republika Slovenija

Dubravko Lovrenović, Filozofski fakultet, Sarajevo

Enes Pelidija, Filozofski fakultet, Sarajevo

Mirko Valentić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Glavni i odgovorni urednik:

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

(husnijak@bih.net.ba)

Ovaj broj Priloga štampan je uz finansijsku podršku Ministarstva vanjskih poslova Norveške, St. Lawrence University, Canton, New York i Fondacije za izdavaštvo – Fondacije za nakladništvo, Sarajevo.

SADRŽAJ

Riječ Redakcije.....	7
----------------------	---

BILINOPOLJSKA ABJURACIJA 1203.

1. Franjo Šanjek, <i>Abjuracija bosansko-humskih krstajana u kontekstu heterodoksnih pokreta na kršćanskom Zapadu u 12./13. stoljeću</i>	11
2. Mladen Ančić, <i>Bilinopoljska abjuracija u suvremenom europskom kontekstu</i>	17
3. Elma Hašimbegović, <i>Prve vijesti o pojavi hereze u Bosni</i>	39
4. Milko Brković, <i>Diplomatičko-paleografska analiza Bolinopoilske isprave iz 1203. godine</i>	49
5. Pejo Ćošković, <i>Interpretacija Kniewaldova kritičkog izdanja Bilinopoljske izjave</i>	75
6. Salih Jalimam, <i>Bilinopoljska izjava kao historijski izvor za Crkvu bosansku</i>	119

NAUČNE RASPRAVE

1. Diana Reynolds, <i>Kavaljeri, kostimi, umjetnost: Kako je Beč doživljavao Bosnu 1878.-1900.</i>	135
2. Robert J. Donia, <i>Fin-de-Siècle Sarajevo: Habsburška transformacija osmanskog grada</i>	149
3. Safet Bandžović, <i>Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912. - 1942.</i>	179

4. Muhidin Pelesić, *Prilog istraživanjima propagande i kulturne politike Nezavisne Države Hrvatske u Bosni i Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata*..... 231

HISTORIJSKA GRAĐA

1. Ramiza Smajić, *Dva zanimljiva berata iz prve polovine 17. stoljeća* 251
 2. Lamija Hadžiosmanović i Salih Trako, *Jedna rukopisna međžmua iz kuće Slipičevića iz Mostara*..... 261

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

1. Vera Kržišnik-Bukić, *Historijske i historiografske kontroverze i dileme nacionalnog nominiranja u Bosni i Hercegovini*..... 297
 2. Mustafa Imamović, *Bošnjački etnos: identitet i ime*..... 315

PRIKAZI

1. *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić*, / priredili Alexander Buczynski, Milan Kruhek, Stjepan Matković.- Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003., str. 424 (Vera Katz)..... 333
 2. Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*. Izdavač: Novi Liber, Zagreb 2003, str. 519 (Tomislav Išek) 342
 3. Franjo Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13-15 stoljeće)*. Izdavač: Barbat, Zagreb 2003, str. 397 (Salih Jalimam) 346
 4. Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla 2002, II izdanje, Izdavač: Društvo studenata Demus, str. 240. (Edina Srabović) 341
 5. Pejo Čošković, *Susret sa zagubljenom poviješću. Područje bosanskogradiške općine u srednjem vijeku*, Zagreb 2002, str. 212 (Amir Kliko) 353
 6. Mehmed Halifa Bošnjak, *Ljetopis, 1650.-1665.*, Preveo: prof. dr. Fehim Nametak. Izdavač: Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, XXIV, Sarajevo, 2002., str. 254 (Iljas Hadžibegović)..... 355
 7. Mithat Kozličić, *Regiones Flumina Unnea et Sanea in veteribus tabulis geographicis – Unsko – Sansko područje na starim geografskim kartama (Izbor karata, planova*

- i veduta u kontekstu historije Unsko-sanskog područja od kraja 15. do početka 18. stoljeća*), Sarajevo – Bihać, 2003., str. 495 (Enes Pelidija) 358
8. Emina Memija, *Od slike do knjige. Iz historije pisma, štampe i biblioteke*. Izdavač: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine. Sarajevo 2003, str. 198. (Husnija Kamberović)..... 360
9. Husnija Kamberović, *Husein-kapetan Gradašević (1802-1834). Biografija. Uz dvjestotu godišnjicu rođenja*. Izdavač: BZK "Preporod", Gradačac, 2002., str. 125. (Lamija Hadžiosmanović) 362
10. Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Izdavač: ANUBiH, Sarajevo 2002, str. 531. (Edin Veladžić) 364
11. Andrija Nikić, *Katolici u Sarajevu do 1918. Acta catholica Saraviensia usque ad annum 1918*. Izdavač: Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar 2002., str. 302. (Ramiza Smajić) 370
12. Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1923.-1945.)*, Izdavači: Institut za istoriju i Bošnjački institut, Sarajevo, 2002., str. 300 (Senija Milišić)..... 374
13. Božidar Madžar, *Prosvjeta, Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949.*, Izdavač: Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Monografije, knj. II, Odjeljenje društvenih nauka, knj. V, Banja Luka, Srpsko Sarajevo, 2001., str. 335 (Sonja Dujmović) 378
14. Đorđe Stanković, *Studenti i univerzitet 1914-1954., Ogledi iz društvene istorije*, Izdavač: Centar za savremenu istoriju Jugoistočne Evrope – Beograd, Beograd, 2000., str. 271. (Sonja Dujmović)..... 382
15. *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, priredio dr. Fikret Karčić. Izdavač: Behram-begova medresa, Tuzla 2001, str. 296. (Safet Bandžović)..... 386
16. Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*. Izdavač: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002, str. 339. (Safet Bandžović) 395
17. Srećko M. Džaja, *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918-1991), Mit besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas*, R. Oldenburg Verlag, München 2002, VI, str. 317 (Armina Galijaš) 406
18. Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.- 1945.*, Zagreb, 2002., Izdavač: Hrvatski institut za povijest, str. 416. (Senija Milišić) 409
19. F. William Engdahl, *Stoljeće ratā: Anglo-američka naftna politika i novi svjetski poredak*, Zagreb, 2000., str. 420 (Senija Milišić) 412
20. Ahmed Džubo, *Zapisi za pamćenje (Ratni dani u Sarajevu i Republici Bosni i Hercegovini, april 1992. - april 1993.)*. Izdavač: Glavni odbor SUBNOAR-a BiH, Sarajevo 2002., str. 637 (Seka Brkljača)..... 417

21. *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara* (Svezak drugi),
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2002., broj 2, str. 255
(Vera Katz)..... 420
22. *Austrian History Yearbook*, Volume XXXIII, Center for Austrian Studies, University of
Minnesota, 2002., str. 315 (Hana Younis)..... 422

IN MEMORIAM

Ibrahim Kemura (1935. –2003.). (Ramiza Smajić) 429

Upute saradnicima 431

RIJEČ REDAKCIJE

Ovaj broj *Priloga* ima donekle drukčiju strukturu od dosadašnjih brojeva. Sadrži jedan blok naslovljen *Bilinopoljska abjuracija 1203.*, u kojem šampamo saopćenja sa međunarodnog naučnog kolokvija što su ga u povodu 800. godišnjice toga događaja zajednički organizirali Institut za istoriju u Sarajevu i Hrvatski Institut za povijest iz Zagreba. Kolokvij je održan 30. aprila u Sarajevu 2003. godine. Iako se bave jednom te istom temom, ponuđeni tekstovi različite su kvalitete, od onih koji ostaju u metodičkim okvirima zacrtanim još krajem XIX. st. ne nudeći novi uvid u problematiku, do modernih pristupa koji se uklapaju u crkveno-politički kontekst ovoga vremena, obilježenog pontifikatom pape Inocenta III. i vojno-političkim slomom Bizanta u Četvrtom križarskom ratu. Uzimajući ih, ipak, kao cjelinu nastalu u okviru naučnog kolokvija, Redakcija *Priloga* je odlučila da ih objavi i na taj način učini pristupačnim široj naučnoj javnosti. Tako će sve dobre i manje dobre strane svakog od ovih radova dobiti šansu za provjeru i naučna sučeljavanja.

Drugi dio ovoga broja čine *Naučne rasprave*, u kojem objavljujemo četiri rasprave o historiji Bosne i Hercegovine i Balkana. I ove rasprave imaju različite metodološke pristupe u obradi naslovljenih tema. Sve ih objedinjuje naučna utemeljenost, što mora biti osnovni kriterij za objavljivanje svi članaka u časopisu *Prilozi*.

Treći dio ovoga broja naslovljen je *Historijska građa*. Redakcija u ovom broju objavljuje u prijevodu sa turskog na bosanski jezik dva berata i jednu međžmuu, smatrajući da ta građa pruža određene nove poglede i informacije zanimljive za istraživače koji se ne koriste turskim jezikom. I u narednim brojevima objavljivat će se arhivska građa, uz kritičku naučnu obradu.

Četvrti dio *Priloga* su *Izlaganja sa naučnih skupova*. U ovoj rubrici ćemo ubuduće objavljivati one priloge koji su podneseni na naučnim skupovima i predavanjima, a koji neće biti štampani u zasebnim publikacijama sa tih skupova. U ovom broju objavljujemo dva priloga koja su bliska po tematici koju tretiraju, ali su različito metodološkoga pristupa. Redakcija ih objavljuje u želji da potakne širu raspravu o pitanjima koja se tretiraju. Naravno, iza tvrdnji u svim priložima uvijek stoje samo autori.

Posljednja rubrika su *Prikazi knjiga i časopisa*. Ovaj broj je okupio više mladih suradnika iz Instituta za istoriju u Sarajevu, ali i dio suradnika iz Tuzle i Minhen (Njemačka).

Na kraju, Redakcija je odlučila da svaki od članaka objavljen u *Prilozima* sadrži univerzalnu klasifikacijsku obradu sa UDK brojem, uz napomenu da ovaj broj štampamo zadržavajući različite načine citiranja kod pojedinih autora. U narednim brojevima to ćemo ujednačiti, a preporuke o načinu citiranja nalaze se na kraju časopisa. ■

Filozof
Prilozi
1914
1915

BILINOPOLJSKA ABJURACIJA

UDK 273 (497.6) "11/12"
Izlaganje sa naučnog skupa

ABJURACIJA BOSANSKO-HUMSKIH KRSTJANA U KONTEKSTU HETERODOKSNIH POKRETA NA KRŠĆANSKOM ZAPADU U 12./13. STOLJEĆU

Franjo Šanjek
Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Nakon izjalovljenih milenarističkih iščekivanja, tijekom 12. stoljeća na prostoru uz sjeverno Sredozemlje i na cijelom kršćanskom Zapadu sazrijeva ideja o korjenitoj obnovi društva u duhu kršćanskih ideala slobode i evanđeoskog zajedništva. Protiv hijerarhijskih povlastica ustaju egzaltirani propovjednici 'religije bez klera i kleričke dominacije,' koji osporavaju spregu trona i oltara sputavajući slobodu Crkve.¹

U aktima katarskog sabora, održanog 1167. godine u dvorcu Saint-Félix-de-Caraman nedaleko od grada Toulouse u južnoj Francuskoj, spominje se *Ecclesia Dalmatiae*², što je ujedno najstariji spomen sljedbenika dualističkog svjetonazora na hrvatskom prostoru. Latinski katolički kontroverzisti u razdoblju između 1210. i 1250. godine najčešće govore o *Slavonskoj crkvi* i njezinu utjecaju na katarsko-patarenske zajednice u susjednoj Italiji, koji su, prema latinskim hereziolozima, kontroverzisti-

¹ U XII. st. izraz "communitas" zbunjuje pristaše feudalizma. O tome v. C. GEREST, *Communautés et mouvements dans le christianisme des XIe et XIIe siècles*, Lumière et Vie, 19/1970, str. 156; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, Zagreb 1975, str. 50; F. ŠANJEK, *Katarsko-dualistička inicijacija u srednjem vijeku*, Historijski zbornik, XXIX-XXX/1976-1977, str. 101.

² Papa Niquinta, predstavnik carigradskih strogih dvopočelnika, u svibnju 1167. pred južno-francuskim i talijanskim katarima, izjavljuje: "Zamoljen da vam kažem jesu li opsluživača najstarijih (katarskih) crkava bila umjerena ili stroga, odgovaram da je sedam (malo)azijskih crkava međusobno bilo podijeljeno i ustrojeno tako da jedna ne čini ništa što bi se protivilo drugoj. I tako su crkve Romanije, Dragovice, Melnika, Bugarske i *Dalmacije* međusobno

ma i polemičarima, zastupali umjereni dualizam *slavonskog reda*.³ Heterodoksne zajednice (*hiže*) krstjana i krstjanica, koji se po uzoru na evangelička bratstva katarske i valdeške obediјencije 1160-ih godina pojavljuju uz hrvatsku obalu, a nakon osude veronske (1184.) i splitske sinode (1185.) i protjerivanja krivovjeraca dualističkog svjetonazora sa splitsko-trogirskog područja i heterodoksnih krstjana valdeškog tipa koji na benediktinskom posjedu Suhovare u zadarskom zaleđu ostvaruju evanđeoski ideal siromaštva u zajedništvu, nalaze utočište i zaštitu u Bosni i Humu.⁴

Za obnovu vjerskog života uz istočnu jadransku obalu i u kontinentalnom zaleđu zalažu se svjetovnjaci koje papa Inocent III. (1198.-1216.) pokušava dovesti u sklad s institucionalnom Crkvom.⁵ Javljaju se krivovjerci dualističkog svjetonazora, organizirani pod imenom *Ecclesia Dalmatiae* (Dalmatinska crkva, 1167.),⁶ u historiografiji mnogo poznatiji kao *Ecclesia Slavoniae* (Slavonska crkva, 1200. i dalje),⁷

podijeljene i ustrojene kako jedna ne bi učinila nešto što bi bilo u suprotnosti s drugom. I međusobno žive u miru". Usp. G. BESSE, *Histoire des ducs, marquis et comtes de Narbonne*, Paris 1660, str. 484; F. ŠANJEK, *Le rassemblement hérétique de Saint-Félix-de-Caraman et les églises cathares au XIIe siècle*, Revue d'histoire ecclésiastique LXVII (1972) 3-4, str. 775-776; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, Analecta croatica christiana 6, Zagreb 1975, str. 53-55.

³ *Ordo Slavoniae*, doktrinarno i vjersko određenje dijela umjerenih talijanskih dualista pod utjecajem krivovjeraca s istočne jadranske obale. U spisima latinskih hereziologa i kontroverzista ovaj se pojam odnosi na katare u Dalmaciji i njihove pristalice u Bosni i Humu. Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 122-127.

⁴ Zajedničari bratstva (*fraternitas*) na benediktinskom posjedu Suhovare kod Zadra plaćali su redovnicima simbolični najam. Članovi bratstva, pojedinci i obitelji, bili su obvezni na moljenje 'jutarnje', a umjesto drugih liturgijskih časova recitali bi 'Očenaš'. U zajednicu su stavljali novac, zemlju, alat i stoku, imali su pravo na obrambeno oružje, sudjelovali su u različitim funkcijama od općeg društvenog značenja itd. Bosansko-humski krstjani držali su također hospicije namijenjene putnicima i sirotinji. Usp. F. ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb 1996, str. 176-177.

⁵ U Hrvatskoj su povijesno zajamčena svjetovnjačka bratstva na benediktinskom posjedu Suhovare kod Zadra (1198.) te u Bosni i Humu. Nazivaju se *fraternitates te se*, za razliku od kasnijih *bratovština* (*confraternitates*), obvezuju na određeni oblik zajedničkog života. Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, str. 2.

⁶ Kao gore, bilj. 2..

⁷ J. ŠIDAK, '*Ecclesia Slavoniae*' i misija dominikanaca u Bosni, Zbornik Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Zagreb 1955, str. 11-40; F. ŠANJEK, *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare (XIIe-XVe siècles)*, Publications de la Sorbonne, 'N.S.Recherches' 20, Paris-Louvain 1976, str. 21-29.

koji svojim pesimističkim pogled na svijet stavljaju u pitanje ne samo crkvene institucije nego i etablirani društveni sustav. Ovi sljedbenici heterodoksnog kršćanstva, koji su sebe nazivali *naprosto kršćanima* (antonomasice christianos), prema katoličkim vrelima latinske i glagoljaške provenijencije, ispovijedali su umjereni dualizam, pretpostavljajući vjeru u jednoga Boga koji je do pojave 'eshatona' upravu nad materijalnim svijetom prepustio Sotoni, predvodniku pobunjenih anđela.⁸

Prema *Raspravi o krivovjercima* dominikanca Anselma Aleksandrijskog (1260./1270.) korijeni srednjovjekovnog dualizma potječu od Perzijanca Manija (216.-277.), "koji je najprije u sebi rekao: ako Bog postoji, odakle su zla (u svijetu)?, a ako Bog ne postoji, odakle su dobra? Iz ovoga je izveo dva počela. I naučavao je u predjelima Dragovice, u Bugarskoj i u Filadelfiji. Krivovjerje se tu raširilo tako da su postavili tri biskupa: (jednog) u Dragovici, drugog u Bugarskoj, drugog (opet) u Filadelfiji. Poslije toga Grci iz Carigrada, koji su tri dana hoda (udaljeni) od bugarske granice, po trgovačkim poslovima odoše onamo. Kad su se vratili u svoju zemlju i postali dovoljno brojni, izaberu biskupa koji se naziva biskupom Grka. Nakon toga su Francuzi u Carigrad došli s nakanom da pokore zemlju, i nađu ovu sljedbu. Kad su brojem porasli, i ovi krivovjerci izaberu sebi biskupa koji se naziva biskupom (carigradskih) Latina.

Zatim su neki iz Slavonije, tj. iz zemlje koja se Bosnom naziva, po trgovačkom poslu došli u Carigrad. Kad su se vratili u svoju zemlju, propovijedali su (krivovjerni nauk) i kad su brojem ojačali učine sebi biskupa koji se naziva biskupom Slavonije ili Bosne".⁹

Bilinopoljska abjuracija (1203.)

Papa Inocent III. u listopadu 1200. piše ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku, da je njegov vazal bosanski ban Kulin "dao sigurno utočište i zaštitu ne malom broju patarena koje je splitski nadbiskup Bernard nedavno protjerao iz Splita i Trogira".¹⁰ Dvije godine kasnije, isti papa piše "u zemlji bana Kulina boravi mnoštvo nekih lju-

⁸ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 122-137; ISTI, *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare*, str. 133-154.

⁹ Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum Országos Szechenyi Könyvtárnak, *Cod. lat. 352*, fol. 1r-3r; A. DONDAINE, *La hiérarchie cathare en Italie 2*, Archivum Fratrum Praedicatorum, 20/1950, str. 308 i 313; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, Zagreb 2003, str. 136-139.

¹⁰ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, 72-73.

di koji su ozbiljno osumnjičeni i jako ozloglašeni zbog osuđenog katarskog krivo-
vjerja”.¹¹

Prozvani ban Kulin, koji sebe ne smatra pozvanim baviti se teološkom proble-
matikom, posredstvom dubrovačkog nadbiskupa moli papu da u Bosnu pošalje kom-
petentne ljude koji će njega i podanike mu poučiti u spornim pitanjima. Ivan de Ca-
samare, legat Apostolske Stolice, stiže u Bosnu zimi 1202/1203. i na crkveno-drža-
vnom saboru na Bilinu polju uz rijeku Bosnu, u prisustvu bana, vlastele, predstavnika
klera i brojnog naroda, 8. travnja 1203. godine uspijeva privoljeti “prvake onih
ljudi koji se u Bosni na poseban način koriste povlasticom kršćanskog imena (da) u
ime svih koji pripadaju njihovu bratstvu, a bili su ozloglašeni kao raskolnici i okle-
vetani kao pristalice manihejske sljedbe, unaprijed se odriču krivovjerja i raskola te
će ubuduće djelovati u zajedništvu s Rimskom crkvom, poštujući njezin nauk i obi-
čaje”. Obećaju, nadalje, da će imati “svećenike, koji će u nedjelje i na blagdane čit-
tati sv. Misu, slušati ispovijedi i davati pokore (...) bdjeti da žene, koje budu pripa-
dale njihovu bratstvu, žive odvojeno od muškaraca, kako u spavaonicama tako i u
blagovalištu”. Priori bosanskih i humskih krstjana obećali su da će imati bogomo-
lje i podjednako čitati biblijske knjige Starog i Novog zavjeta, poštivati učenje sve-
tih Otaca i Crkve, zajednički birati svoje vrhovne starješine i od Rima za njih traži-
ti potvrdu.¹²

Sredinom 13. stoljeća katolički bosanski biskup rezidenciju prenosi u Đakovo
(Slavonija), prepuštajući bosanski teritorij krstjanima koji će na prostoru katoličke
bosanske dijeceze organizirati moćnu heterodoksnu Crkvu bosansku (13.-15. st.).¹³

Crkva bosanska svoje najsigurnije uporište ima na prostoru uz granicu Bosne i
Huma, od Uskoplja, Moištre, Janjića i Foče na sjeveru do Stoca i Boljuna na jugu.¹⁴

Heterodoksnu su ‘krstjani’, prema katoličkim izvorima latinske i glagoljaške
provenijencije, ispovijedali umjereni dualizam, pretpostavljajući vjeru u jednoga
Boga koji je upravu nad vidljivim materijalnim svijetom do pojave ‘eshatona’ prepu-

¹¹ F. ŠANJEK, *Isto*, str. 74-77.

¹² Izvorni latinski tekst i prijevod bilinopoljske abjuracije s dodatnim tumačenjem v. F. ŠA-
NJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 59-62.

¹³ Uvjetovani od kralja Stjepana Tomaša (1443.-1461.) da se vrate pod okrilje Rimske (Ka-
toličke) crkve ili da napuste bosanski teritorij, dio pristaša heterodoksne ‘Crkve bosanske’
prisiljen je potražiti sigurnost u Humu kod hercega Stjepana Vukčića Kosače (1435.-1466.).

¹⁴ U sumrak samostalnosti Bosanskog kraljevstva, sredinom 15. stoljeća, uvjetovani od kralja
Stjepana Tomaša da se vrate pod okrilje Rimske (Katoličke) crkve ili da napuste bosanski
teritorij, dio pristaša heterodoksne Crkve bosanske bio je prisiljen potražiti sigurnost i zaštitu
u humskog vojvode hercega Stjepana Vukčića Kosače (1435.-1466.).

stio Sotoni, predvodniku pobunjenih anđela. Prakticirajući zajedništvo, u svakodnevnom dodiru s marginalnim ljudima, gradskom sirotinjom, prezaduženim ruralnim pučanstvom, žrtvama demografske eksplozije, gospodarskih i monetarnih transformacija, krstjani su ispravno shvatili da izobilje jednih u sebi uključuje bijedu drugih, ali su izlaz iz društvene krize uzaludno tražili u pesimističnom pogledu na svijet, te će zbog suprotstavljanja autoritetu Crkve završiti na marginama kršćanstva.

Bilinopoljski akt u crkvenoj politici pape Inocenta III. primjer je za dogovor sa siromašnim katolicima Duranda iz Huesce u južnoj Francuskoj (1207.) i *humilijatima* Bernarda Primma u sjevernoj Italiji (1210.). Uostalom, i leksička podudarnost bilinopoljske abjuracije upućuje na strukturalnu sličnost zajednica bosansko-humskih krstjana sa siromašnim katolicima, humilijatima i dijelom valdeških zajednica odanih Crkvi.¹⁵

Unatoč bilinopoljskom obećanju da se "neće kao dosad nazivati *kršćanima* nego *braćom*," spomenuto ime ostaje distinktivni znak pripadnika Crkve bosanske tijekom njezina dvoipolstoljetna djelovanja. Tko su zapravo bosansko-humski krstjani? Manihejci, arijanci, katari ili patareni, kako ih najčešće nazivaju latinski kontroverzisti i hrvatski izvori katoličke provenijencije, ili bogumili, "koji ne štiju ikone i ne klanjaju se križu," na što aludiraju istočno-pravoslavni *nomokanoni* i *sinodici*?¹⁶ Povjesničari na spomenuto pitanje još uvijek ne nalaze zadovoljavajući odgovor. ■

¹⁵ C. THOUZELLIER, *Catharisme et valdéisme*, Marseille 1982, str. 38; F. ŠANJEK, *Dualističko-evangelički pokret u svjetlu Sacconije 'Sume o katarima i leonistima'*, Bogoslovska smotra, XLVI (1976) 3, str. 304; ISTI, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru (VII.-XX. stoljeće)*, Zagreb 1996, str. 177.

¹⁶ Usp. F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani*, str. 121-144; F. ŠANJEK, *Les chrétiens bosniaques et le mouvement cathare*, str. 133-165.

Franjo Šanjek

ABJURATION OF THE BOSNIAN-HUM CHRISTIANS IN THE CONTEXT OF HETERODOX MOVEMENTS IN THE CHRISTIAN WETS OF THE XII AND XIII CENTURIES

(Summary)

In the 12th century, along the Eastern coast of the Adriatic Sea, the heretics started emerging of dualistic worldview, organized in the Dalmatian (*Ecclesia Dalmatiae*, 1167), and Slavonian churches (*Ecclesia Sclavoniae*, 1200), that question, by way of their pessimism, not only the institutions of the church but also the established social system. The Synod of Split in 1185 repeats the condemnation of Cathars, Patharens, Humiliates, the Poor of Lyon and other heretics who have been banned in 1184 by the Assembly held in Verona, while Pope Urban III recommends to the Croatian episcopate "not to let the formation of secular groups that call themselves brotherhoods (*fraternitae*)".

According to the *Treatise on heretics* by the Dominican priest Anselmo of Alexandria (1260/1270); the roots of medieval dualism derive from the Persian Mani (216-277). In Bosnia this teaching appears by the end of the 12th century. Pope Innocent III, in October 1200 wrote to the Hungaro-Croatian King Emerich, that his vassal, the Bosnian Kulin Ban "provided a safe heaven and protection to a small number of Patharens who were expelled from Split and Trogir by the Archbishop of Split". Two years later, the same Pope writes "in the lands of Kulin Ban, there are a lot of certain men who have been seriously suspected and very much notorious for their condemned Kathar heresy".

It seems that the dispute was solved on 8th and 30th of April, 1203, by the Bili-no Polje abjuration, but in the 1230s there were again the accusations against the *krstjani* known as 'haeretici in Bosnia', 'hostes crucifixi', 'haeretici in Sclavoniae partibus', for whose suppression the church and civilian authorities used the services of crusaders and Inquisition. By mid-13th century the catholic Bosnian bishop moves his residence to Đakovo (Slavonia), leaving the Bosnian territory to the *krstjani* who would organize, in the area of the Catholic Bosnian dioceses a powerful heterodox Bosnian Church (13th to 15th centuries).

UDK 273 (497.6) "12"
Izlaganje sa naučnog skupa

BILINOPOLJSKA ABJURACIJA U SUVREMENOM EUROPSKOM KONTEKSTU

Mladen Ančić

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru/Hrvatski studiji
Sveučilišta u Zagrebu

Već cijelo stoljeće i pol historiografija raspravlja o značenju i posljedicama čina što se u travnju 1203. odigrao na Bilinom polju (ili nekom drugom mjestu, uvažimo li novija tumačenja koja još uvijek nisu potkrijepljena dostatno uvjerljivim argumentima). U tome raspravljanju kao neprijeporne činjenice prihvaćene su tvrdnje iz kojih proizlazi slijedeća rekonstrukcija zbivanja: neposredno prije održavanja skupa na Bilinom polju, na područje je pod vlašću tadašnjega bosanskoga bana doputovao papinski legat Ivan de Casemaris; nakon što je, koliko mu je to uopće bilo moguće, provjerio stanje crkvenoga života, legat je uzeo aktivnoga učešća u skupu organiziranome na Bilinom polju; pošto su predstavnici zajednice čiji su se pripadnici nazivali "krstjani", u nazočnosti bana Kulina, položili prisegu o pridržavanju regula koje je izdiktirao legat, posebno izaslanstvo, u kojemu su sigurno bili Ivan de Casemaris, sin bosanskoga bana i dvojica "krstjanskih" predvodnika, otputovalo je u Budim, na dvor ugarsko-hrvatskoga kralja Emerika; ovdje je u posebnome ceremonijalu ponovljena prisega dana na Bilinom polju, i time je misija papinskoga legata bila okončana; dva mjeseca kasnije, spremajući se nastaviti putovanje u Bugarsku, Ivan je de Casemaris uputio pismo na papinsku kuriju u svezi sa svojom slijedećom misijom u Bugarskoj, čemu je pridodao i prijedlog mjera koje bi bilo potrebno poduzeti za uspješno provođenje onoga što je on ugovorio za svoga boravka u Bosni.¹

¹ Relevantni dokumenti koji govore o razlozima pokretanja, putovanju i samoj misiji Ivana de Casemarisa, a koji potječu iz razdoblja od 1199. do 1204. godine, objavljeni su u: T. SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije II*, Zagreb 1904, 333, 350-2; III/1905, 14-5, 24-5, 36-7. Prvi je te dokumente sustavno raščlanio F. RAČKI,

Pri raspravama koje su iznjedrile ovakvu rekonstrukciju začudo se rijetko vodi računa o širem okviru zbivanja iz travnja 1203. godine i onoga što je tim zbivanjima neposredno prethodilo. Raščlambe su, prije svega, bile usmjerene ka tomu da se iz teksta, koji su povjesničari nazvali “abjuracija”, iščita što je više moguće informacija o stanju i nauku zajednice bosanskih “krtstjana”, kako su pripadnici te zajednice sami sebe nazivali. Udio papinskoga legata, pa samim time i papinstva, u tome činu nije se uzimao u podrobnije razmatranje, a papinski stavovi i autoritet koji je stajao iza njih su se uglavnom promatrali kao po sebi razumljiva stvar.² No, i na to

“Bogomili i patareni”, u: ISTI, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost. Bogomili i patareni*, Beograd 1931, 387 i d., dok pregled glavnine stavova povjesničara o zbivanjima s početka 13. stoljeća u literaturi nastaloj do druge polovice 30-ih godina 20. stoljeća pruža J. ŠIDAK, “Problem ‘bosanske crkve’ u našoj historiografiji. Od Petranovića do Glušca”, *Rad JAZU* 259/1937. Za najvažnije probleme pokrenute u raspravama vođenim u drugoj polovici 20. stoljeća usp. D. KNIEWLAD, “Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krtstjanima”, *Rad JAZU* 270/1949, 127-44; M. MILETIĆ, I “*Krtstjani*” di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra (*Orientalia Christiana analecta* 149), Roma 1957, 42 i d.; D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva bosanskih krtstjana*, Chicago 1962, 133 i d.; F. ŠANJEK, *Bosansko-humski (hercegovački) krtstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 56-64; S. ČIRKOVIĆ, “Bosanska crkva u bosanskoj državi”, u: E. REDŽIĆ (ur.), *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1987, 203 i d. te M. LAMBERT, *The Cathars*, Oxford 1998, 107-8, 297 i d. Jedna struja u historiografiji odriče svaku vjersku i teološku dimenziju zbivanjima s početka 13. stoljeća i promatra ih isključivo u kontekstu političkih odnosa, pri čemu se političke tvorbe toga doba objašnjavaju i mjere suvremenim pojmovima i kategorijama, što dakako posve iskrivljuje sliku povijesne stvarnosti – usp. primjerice N. KLAJČ, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989, 95-100; J.V.A. FINE, *The Late Medieval Balkans*, Ann Arbor 1994, 47-8 (ostalo mi je na žalost nepristupačno ISTI, *The Bosnian Church: A New Interpretation*, Boulder and New York 1975). Takav pristup znakovit je i za tekstove nastale nakon 1990. u okviru “sarajevske škole”, pri čemu se uglavnom nekritički prepisuju ili prepričavaju stavovi N. Klaić (kao primjer usp. M. IMAMOVIĆ, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1998, 33-4); ostalo mi je na žalost nepristupačno djelo S. Jalimama posvećeno povijesti “crkve bosanske”. Identifikaciju toponima *Boilino poili*, kako je zapisan u aktu o “abjuraciji”, s današnjim “Bilnim poljem” u Zenici dovodi u pitanje u najnovije vrijeme M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Mostar 2002, 76.

² Izuzetak u tome smislu predstavljaju F. ŠANJEK, *Bosansko-humski ...*, 62, s upozorenjem kako je postupak prema bosanskim “krtstjanima” bio model sukladno kojemu je nešto kasnije papinska kurija postupala s drugim sličnim vjerskim zajednicama (isto upozorenje autor ponavlja i u najnovijem svojem djelu, *Bosansko-humski krtstjani u povijesnim vrelima*, Zagreb 2003, 12), te LAMBERT, *The Cathars*, 107-8, koji zbivanja oko “abjuracije” razmatra u cjelini posvećenju ukupnom antiheretičkom djelovanju pape Inocenta III.

valja ovdje odmah upozoriti, riječ je o vremenu i zbivanjima koja imaju veliko značenje u povijesti same Crkve, pa time i papinstva, ali i europskoga društva uopće. Dostatno je samo podsjetiti kako je upravo papa Inocent III, u razdoblje čijeg pontifikata spadaju i događaji iz 1203. godine, bio taj koji je “velikim dijelom postavio pravne temelje na kojima je Crkva kasnoga srednjeg vijeka i modernoga doba bila u stanju izgraditi svoje nutarnje uređenje i svoj stav spram laičkoga ambijenta kršćanskoga svijeta”.³ Raščlambu zbivanja vezanih uz “abjuraciju bosanskih krstjana” koja je usmjerena u ovakvu pravcu zahtjeva zapravo već i prva rečenica glavnoga dijela teksta, ona u kojoj se okupljeni predstavnici zajednice “krstjana” odriču “raskola zbog kojega su izašli na zao glas”.⁴ Uporaba upravo pojma “raskol” (*schisma*) ne ostavlja mjesta dvojbi oko pitanja zašto je i kako došlo do papinske intervencije u bosanske vjerske prilike. Ono, naime, što se u Bosni događalo u vremenu neposredno pred bilinopoljsku “abjuraciju” ugrožavalo je, prema papinskom shvaćanju, jedinstvo “svete matere Crkve” i samim time tražilo intervenciju. Odvajanje od crkve, “raskol/*schisma*”, u osnovi je, prema suvremenim tumačenjima, uvijek posljedica krivoga naučavanja, odnosno krive interpretacije temeljnoga kršćanskog nauka, ono što karakterizira svaku “herezu”.⁵

U ovoj će, dakle, prigodi, nastojati sagledati kako je i s kojima nakanama papinska kurija preko svoga legata intervenirala u vjerske prilike bosanske banovine. Pokazat će da je ta intervencija dio standardne procedure, odnosno kao takva dio cjelovite strategije prema kojoj je papa upravljao Crkvom i svime što je s njom bilo povezano kao da je ona neka vrst suvremenoga kraljevstva.⁶ Takve su intervencije imale

³ O. HAGENEDER, “La decretale ‘Vergentis’ (X. V, 7, 10). Un contributo sulla legislazione antiereticale di Innocenzo III” (izv. “Studien zur Dekretale ‘Vergentis’ /X, V, 7, 10/. Ein Beitrag zur Häretikergesetzgebung Innocenz’ III”, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 49/1963), u: ISTI, *Il sole e la luna. Papato, impero e regni nella teoria e nella prassi dei secoli XII e XIII*, Milano 2000, 132.

⁴ *Diplomatički zbornik* III, 24: *In primis abrenuntiamus scismati quo ducimur infamati* (naglasio M.A.).

⁵ Usp. HAGENEDER, “Il concetto di eresia nei giuristi dei secoli XII e XIII” (izv. “Der Häresiebegriff bei den Juristen des 12. und 13. Jahrhunderts”, u: W. LOURDAUX – D. VERHELST (ed.), *The Concept of Heresy in the Middle Ages*, Leuven 1976), u: ISTI, o.c., 109-10.

⁶ Izričaj o “monarhijskoj” vlasti pape u Crkvi pojašnjava R.W. SOUTHERN, *The Western Society and the Church in the Middle Ages*, Penguin 1990, 113 i d. Usp. i C. MORRIS, *Papal Monarchy: the Western Church from 1050 to 1250*, Oxford 1989, koji istu ideju iskazuje već i samim naslovom svoga djela.

za cilj ne samo ispraviti ono što je pošlo krivim putem već istodobno učvršćivati postojeći papinski autoritet, reproducirajući i održavajući uspostavljeni model odnosa s različitim društvenim čimbenicima. Iz takve raščlambe proizlazi zaključak da se u Bosni, u vrijeme polaganja prisege na Bilinom polju, papinstvo susrelo s odvjetkom, zapravo jednom zajednicom pripadnika već dobro raširene i učvršćene katarske sljedbe. Oslanjajući se na podršku koju je davala svjetovna vlast, "gospodar zemlje" - bosanski ban i njegov senior, ugarsko-hrvatski kralj, i računajući da će ta svjetovna vlast dalje i sama nastojati na održanju stanja i odnosa uspostavljenih prisegama na Bilinom polju i otoku Čepelu, papinska je kurija propustila prepoznati važnost trenutka. Uslijed izostanka potrebnih reformnih zahvata u tkivu već postojeće lokalne crkvene organizacije, heretička je zajednica dobila vrijeme i povoljne uvjete u kojima se brzo mogla učvrstiti, pustiti korijen u lokalnom društvu te na taj način osigurati svoju dugotrajnu egzistenciju.

Crkva, odnosno institucija čije je jedinstvo bilo ugroženo naukom i ponašanjem pripadnika "krstjanske" zajednice, koja se početkom 13. stoljeća pokušava ukorijeniti u zemlji bana Kulina, izrasla je tijekom nešto više od stoljeća nakon velikoga sukoba pape Grgura VII. i cara Henrika IV. oko investiture, odnosno iz cjeline reformnoga pokreta druge polovice 11. stoljeća.⁷ Rezultat sukoba crkvene i svjetovne vlasti i reformi koje su u tome sklopu provedene bilo je oslobađanje Crkve od laičkoga utjecaja i usporedna institucionalna izgradnja na temeljima oživljene tradicije rimskoga prava. Oslonac na rimske pravne tradicije doveo je do toga da je potkraj 12. stoljeća položaj pape u Crkvi, po riječima jednoga od autoritativnih poznavatelja ovoga razdoblja, Othmara Hagenedera, počeo podsjećati na položaj cara u Rimskome carstvu.⁸ K tomu, pontifikat Inocenta III., koji je Ivana de Casemaris i uputio u Bosnu, pada u vrijeme kada se na ruševinama političkog poretka izgrađenog u drugoj polovici 12. stoljeća, u vrijeme pontifikata Aleksandra III. i vladavine velikih

⁷ Sliku razvoja Crkve od druge polovice 11. stoljeća ocrtavaju brojna djela, od kojih ću se ovdje ograničiti na neka novija i za ovdje razmatrana pitanja važnija: W. ULLMAN, *The Growth of the Papal Government*, London 1970³; B. TIERNEY, *The Crisis of Church and State 1050 -1300*, Toronto - Buffalo - London 1988; H. JEDIN (ed.), *Velika povijest crkve* (izv. *Handbuch der Kirchengeschichte*) III/2, Zagreb 1993; G. BARRACLOUGH, *The Medieval Papacy*, Thames and Hudson, 1992, 63 i d.; SOUTHERN, *The Western ...*, 100 i d.; G. TELLENBACH, *The Church in Western Europe from the Tenth to the Early Twelfth Century*, Cambridge 1993;

⁸ HAGENEDER, "Il concetto ...", 72)

careva Emanuela Komnena i Fridrika I. Barbarose,⁹ stvara nova europska arhitektura moći, sklop odnosa u kojemu Inocent III. za papinstvo traži što povoljniji i snažniji položaj. U takvim okolnostima valja potražiti objašnjenje zašto Inocent reagira promptno i energično na svaku pojavu ugrožavanja jedinstva Crkve kao institucije, na svaki pokušaj da se papinski autoritet dovede u pitanje drugačijim tumačenjem kršćanskoga nauka ili obredne prakse.

To ugrožavanje vrhovnoga autoriteta, bilo da je riječ o teološko-doktrinarnim prijedorima ili o praktičnim organizacijskim, odnosno obrednim problemima, prosuđuje se i nastoji sankcionirati sukladno vladajućim pravnim shvaćanjima. Papinske prosudbe, i same utemeljene na već razrađenom sustavu pravnih normi, u kratkome roku obrazovani pravници, kojima kurija obiluje, pretvaraju u dekrete temeljem kojih se institucija dalje dograđuje i razvija. Valja, dakle, samo podsjetiti – upravo je Inocent III. svojim stavovima i postupcima u dodiru s novim oblicima nauka i vjerske prakse dao ključni doprinos definiranju shvaćanja “hereze” i razradi postupaka protiv svakoga oblika iskrivljavanja crkvenoga nauka, ali isto tako i razvoju i razradi ideje “križarskih ratova”.¹⁰ No, valja istodobno naglasiti i činjenicu da se Inocent III. znao i umio postavljati vrlo diferencirano u odnosu spram onih koji su bili optuženi za heretičko djelovanje te je pravio razliku između, s jedne strane, tvrdokornih heretika, za koje je smatrao da ih treba uništiti, i s druge strane onih koji su iskreno, no ponekad i s pretjeranim entuzijazmom, nastojali Crkvu mijenjati iznutra.¹¹ Papina spremnost na uništavanje heretika, posebice onih katarskih, mora se pri tomu dovesti u svezu s činjenicom da je katarska sljedba bila jedini veliki srednjovjekovni vjerski pokret koji je imao izgrađenu nutarnju strukturu i hijerarhiju te se predstavljao kao univerzalna institucija, prava i opasna alternativa Crkvi pod papinskim vodstvom.¹²

⁹ Za sustav odnosa izgrađivan tijekom druge polovice 12. stoljeća u doba Fridrika I. Barbarose, pape Aleksandra III. i Emanuela Komnena, posebice s pogledom na područje gdje su se dvije tadašnje “supersile” dodirivale, vidi: BARRACLOUGH, *The Medieval ...*, 105 i d.; M. ANGOLD, *The Byzantine Empire 1025-1204. A Political History*, London and New York 1997, 241 i d.; F. MAKK, *The Árpáds and the Comneni. Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th Century*, Budapest 1989, 63 i d.; P. STEPHENSON, *Byzantium's Balkan Frontier (A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204)*, Cambridge 2000, 211 i.

¹⁰ HAGENEDER, “Il concetto ...”, 109-10; C. TYERMAN, *The Invention of the Crusades*, London 1998, 35.

¹¹ Tu dimenziju u djelovanju Inocenta III. naglašuje LAMBERT, *The Cathars*, 97.

¹² R.N. SWANSON, *Religion and Devotion in Europe c. 1215-c. 1515*, Cambridge 1995, 273. Upravo takvim katarski pokret i predstavlja LAMBERT, *The Cathars*.

Upravo u takvu svjetlu valja, dakle, promatrati i dolazak papinskoga legata Ivana de Casemaris u Bosnu. Razumijevanju okolnosti u kojima papa i ovdje, gotovo narubru kršćanskoga Zapada, želi održati jedinstvo Crkve i u tome okviru autoritet svoje stolice, svakako će pridonijeti podsjećanje na to da je još 1180. legat pape Aleksandra III. tražio i, po svemu sudeći, dobio od bosanskoga bana simbolične znake priznavanja papinske jurisdikcije u obliku kuninih kožica.¹³ Arheologija je, pak, jasno pokazala da su taj isti ban Kulin i njegovi dužnosnici gradili i pomagali građenje crkava,¹⁴ koje su u organizacijskom smislu bile uklopljene u okvire službene crkve pod upravom biskupa, podložnoga jurisdikciji dubrovačkoga nadbiskupa. Sve zajedno, takva slika daje za pravo zaključiti da je bosanska banovina toga doba uključena u zajednicu kršćanskoga svijeta. S druge strane, međutim, iako je riječ o još nedovoljno istraženim problemima, može se ipak naslutiti da ni u Bosni, kao ni u njezinu užem i širem okruženju, kršćanstvo krajem 12. stoljeća nije prodrlo u dubinu društva – Crkva je zapravo iznutra podijeljena, a njezine su upravljačke strukture još uvijek vezane uglavnom uz vladajući društveni sloj. Taj vrh hijerarhije (nadbiskupi, biskupi, kanonici, opati samostanskih zajednica) tvori onaj dio svećenstva koji posjeduje stanovitu naobrazbu te s velikom dozom podozrenja gleda na šire pučke slojeve, njihovu kulturu i pobožnost. Približi li se pogled na Bosnu i njezino okruženje u takvoj se slici pojavljuje još i razlika između “latinske” i “slavenske” crkve – između onih koji bogoslužje i svoju ukupnu teološku i drugu naobrazbu temelje na latinskoj, i onih koji Bogu služe na starocrkvenoslavenskom jeziku i na toj podlozi razvijaju pisanu kulturu (glagoljašku, a onda i ćirilsku) u koju prodiro živi, govorni jezik. Pogrešno bi, međutim, u takvoj slici bilo vezivati slabo obrazovano svećenstvo u svakodnevnom kontaktu s pukom isključivo uz “slavensku” crkvu, kako je to skloni raditi ona struja povjesničara kod kojih se još uvijek održava romantična slika nacionalne povijesti.¹⁵ No, u drugoj polovici 12. i početkom 13. stoljeća zamjećuju se

¹³ SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik II*, 168-9.

¹⁴ Usp. natpise objavljene u M. VEGO, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine IV*, Sarajevo 1970, 67, 71.

¹⁵ Opću sliku ocrtavaju A. GUREVIČ, *Problemi narodne kulture u srednjem veku* (izv. *Problemi srednevekovoi narodnoi kul'tur'i*), Beograd 1987, posebice 239 i d., te R. MANSELLI, *Il soprannaturale e la religione popolare nel Medioevo* (izv. *La religion populaire au Moyen Age. Problèmes de méthode et d'histoire*), Roma 1985, posebice 79 i d. Instruktivni za cjelinu pogleda na stanje u Hrvatskoj i Bosni mogu biti stavovi Splicićanina Tome arcidakona, kroničara 13. stoljeća. On, naime, prisjećajući se svojih studija u Bologni u drugom desetljeću 13. stoljeća i u tome sklopu susreta sa sv. Franjom Asiškim, iskazuje jednu vrst čudenja što je taj “neobrazovani čovjek” (*homo idiota*) uspijevao privući mase i ostvariti utjecaj na njih i njihovo ponašanje. Istodobno, Tomino vrlo oštro neprijateljstvo spram slavenskoga bogoslu-

u neposrednom susjedstvu Bosne naporu da se ovakva situacija promijeni – stvaraju se nove biskupije (senjska i krbavska) kako bi se upravljačke ("latinske") strukture crkve približile svome ("slavenskome") stadi; čvrsto se definira mreža teritorijalne organizacije na sinodu održanom 1185. godine u Splitu, iz čega će se ubrzo razviti mreža crkvenih župa; sijelo nekadašnjega "hrvatskoga biskupa" konačno se početkom 13. stoljeća ustaljuje u ostacima kraljevskoga samostana sv. Bartula na Kapitolu, vezujući se na taj način s već razvijenim gradskim naseljem u Kninu.¹⁶ Valja svakako primijetiti kako se slični zahvati mogu raspoznati i u istočnom susjedstvu Bosne, doduše nešto kasnije i u drugačijem kulturnom i uopće uljudbenom kontekstu, posebice nakon što se 1219. godine tadašnja vladajuća srpska elita definitivno odlučila za istočnu, pravoslavnu opciju. I tu se stvaraju nove episkopije, crkva prodire u svakodnevni život ljudi preuzimajući ingerencije u obiteljskim odnosima, itd.¹⁷

Žja vjerojatno ipak nije stav tipičan za gradsko, latinsko svećenstvo, iako otkriva nedvojbenu surevnjivost i atmosferu nepovjerenja između dvije kulture. Djelo splitskoga kroničara, koje je inače jedno od najvažnijih vrela za poznavanje zbivanja u svezi s gušenjem heretičkoga pokreta u Hrvatskoj i bijegom glavnih herezija u Bosnu, odavno je tiskao F. RAČKI (pr.), *Thomas Archidiaconus. Historia Salonitana (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 26, Scriptorum 3)*, Zagreb 1894; opis autorova susreta sa sv. Franjom na str. 98. O Tomi i njegovu djelu postoji inače ogromna literatura, pa ovdje upućujem samo na novije i važnije radove: N. IVIĆ, *Domišljanje prošlosti*, Zagreb 1992; M. MATIJEVIĆ-SOKOL, *Toma arhiđakon i njegovo djelo*, Jastrebarsko 2002; M. ANČIĆ, "Image Of Royal Authority in the Work of Thomas Archdeacon", *Povijesni prilozi* 21/2002. Za razumijevanje ukupne crkvene i kulturne atmosfere ovoga doba upućujem i na: E. HERCIGONJA, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb 1993, 9-179, te F. ŠANJEK, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata*, Zagreb 1988, 58-115, 139-50, 199-203. S dosta opreza spram određenih zaključaka, a prije svega u svezi s nerazdvajanjem službene *ecclesiae Bosnensis* ("crkve bosanske") pod biskupskom jurisdikcijom i zajednice "krstjana" u vrijeme misije Ivana de Casemaris te svega onoga što iz toga proizlazi, valja konzultirati i J. KUJUNDŽIĆ (Đ. BASLER), "Crkvene prilike u Bosni za vrijeme ranog srednjeg vijeka", *Nova et vetera* XXX/1980 (2).

¹⁶ Usp. prikaz organizacijskoga razvoja i stanja crkve u S. KOVAČIĆ, "Splitska metropolija u 12. stoljeću", u: M. BOGOVIĆ (ur.), *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, Rijeka – Zagreb, 1988. Za premještanje sjedišta "hrvatskoga biskupa" na Kapitul kod Knina vidi M. ANČIĆ, "Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku", *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 38/1996, 72-6.

¹⁷ Usp. prikaz političkih, društvenih i crkvenih prilika u Srbiji u vrijeme stvaranja samostalne, državne crkve prema S. ĆIRKOVIĆ, "Pravoslavna crkva u srpskoj državi", u: ISTI, *Rabotnici, vojnici, duhovnici* (ćir.), Beograd 1997, 199-202, te ISTI, "Srednjovjekovna Srbija između Zapada i Istoka", u: ISTI, *Rabotnici ...*, 382-3. Stvaranje pravoslavnih, uz državu usko veza-

Iako su crkvene prilike na području pod vlašću bosanskoga bana najslabije poznate, o tomu da su one i ovdje zahtijevale iste ili slične mjere imamo i izravnu potvrdu. Iskusnim okom papinskoga legata, i nakon što je sumirao sva iskustva i informacije do kojih je došao tijekom putovanja i svoje misije, odnosno nakon dvomjesečnoga boravka na dvoru ugarsko-hrvatskog kralja Emerika, Ivan de Casemaris u pismu upućenom na papinsku kuriju ocjenjuje stanje Crkve "na području vladanja bosanskoga bana Kulina" (*in regno bani Culini de Bosna*).¹⁸ On u prvi plan izvlači činjenicu da tamošnjoj Crkvi s jedne strane nedostaje poglavar s obrazovanjem kakvo podrazumijeva položaj biskupa u reformiranoj crkvi, odnosno kako to suvremenim jezikom veli sam legat – na biskupsko mjesto valja postaviti "Latina". Valja odmah podsjetiti da je to situacija koja već postoji na području kninske biskupije, odnosno

nih crkava, u Srbiji i Bugarskoj dio je mnogo složenijeg i dugotrajnijega procesa usijecanja i učvršćivanja granice između istočnog i zapadnog kršćanstva i definiranja dvaju srednjovjekovnih uljudbenih supersustava. U tome smislu perspektivu ocrtava R. LOPEZ, *Rođenje Evrope* (izv. *La nascita dell' Europa*), Zagreb 1978, 64 i d., a zaokruženu sliku mehanizama koji su integrirali ono što povjesničari danas nazivaju "pravoslavni istok" daje D. OBOLENSKY, *Vizantijski komonvelt. Istočna Evropa 500-1453* (izv. *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1457*) (ćir.), Beograd 1992. Postavljeno u takve okvire Ćirkovićovo izlaganje u okviru citiranih studija (tomu svakako valja pridodati i studiju "Susreti velikih civilizacija oko 1300.", pretiskanu u istoj knjizi) posve je razumljivo sve dok se autor ne odluči i zemljopisno odrediti što je to, po njegovu shvaćanju, "srednjovjekovna Srbija" (primjerice, *o.c.*, 378). Tu se, naime, jasno iskazuje stav o Bosni, "koja je još u X veku bila sastavni deo Srbije, a 1219. je ostala izvan okvira autokefalne srpske arhiepiskopije" (*o.c.* 382 – naglasio M.A.), što znači da je riječ o zemlji naseljenoj Srbima, no koja je "ostala izvan države Nemanjića". Pri tomu valja voditi računa kako se radi o tekstovima koji su nastajali s ciljem prezentiranja zapadnim čitateljima i izvorno objavljivanim na engleskom i talijanskom, dakle o tekstovima koji su slabo upućenoj publici objašnjavali temeljne povijesne kategorije. Ideje izložene u takvu okviru zorno pokazuju da Ćirković sa svojim temeljnim shvaćanjima i zamislima ostaje u matici, ako ne već i predvodnikom one historiografske tradicije koja je proizvela društvenu atmosferu što je obilježila 20. stoljeće i rezultirala provalom nasilja na njegovu samome kraju pod motivacijom "ugroženoga srpstva". To, dakako, ne obezvrjeđuje autorove pojedinačne raščlambe, u pravilu precizne i umjesne.

¹⁸ Pismo je tiskano u SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik III*, 36. Pisano je po svemu sudeći 10. lipnja, budući se u tekstu blagdan sv. Barnabe (11. lipnja) navodi kao "sutra" (*sequenti die*). Dio o stanju crkve u bosanskoj banovini glasi: *Noveritis preterea, quod in regno bani Culini de Bosna non est nisi unus episcopatus et episcopus modo mortuus est. Si posset fieri, quod aliquis Latinus ibi poneretur et aliqui etiam ibi tres vel quatuor crearentur novi, non modicum exinde utilitati accresceret ecclesiastice, quia regnum est ipsius ad minus dietarum decem et plus.*

cijele splitske metropolije – vrh je crkvene hijerarhije (nadbiskup, biskupi, veliki dio kanonika) tu “latinski”, dok je ukupno svećenstvo, s izuzetkom onoga po gradovima na obali, u potpunosti glagoljaško.¹⁹ Istodobno, nastavlja Ivan, valja uspostaviti još najmanje tri ili četiri nove biskupije, čime bi se crkvena hijerarhija bitno približila vjernicima. Problem je, naime, u tome, objašnjava legat, što je to banovo “područje vladanja” (*regnum ... ipsius*) veličine više od deset dana hoda. Na tako velikom prostoru, sa slabim ili nikakvim komunikacijama, jedan biskup teško može održavati stalni kontakt i nadzor nad svime što se događa u njegovoj dijecezi.

No, sve ovo nije bilo izravnim razlogom upućivanja legata Ivana de Casemariisa na istočnu obalu Jadrana i duboko u njezino zaleđe, što se jasno daje razaznati i u tonu njegova pisma iz lipnja 1203. Ivan, naime, svoje prijedloge zaključuje riječima o “ne maloj koristi za crkvene prilike” ukoliko bi se njegovi savjeti i prijedlozi prihvatili, što je jasan znak da ti i takvi savjeti i prijedlozi nisu bili predviđeni kao primarni zadatak njegove misije. Uostalom, na svu je sreću sačuvan i naputak za legatovu misiju, sastavljen na papinskoj kuriji, i on jasno potvrđuje ovakav zaključak. Po tome naputku legatov je zadatak bio čvrsto određen i ograničen: on je, zajedno s tadašnjim splitskim nadbiskupom Bernardom, morao utvrditi činjenično stanje u svezi s “vjerom i ophođenjem” bosanskoga bana, njegove obitelji i pučanstva njegove zemlje.²⁰ Ono što je u “vjeri i ponašanju” odgovaralo normama papinske Crkve trebalo je potvrditi, no ukoliko bi otkrili nešto “što bi mirisalo na heretičku opačinu i zaista se protivilo (crkvenom) nauku” (*que sapiant hereticam pravitatem et sane adversentur doctrine*) trebali su to ispraviti te vjeru i ponašanje “vratiti na put istine sukladno pravilima (ispravnoga) nauka” (*ad viam veritatis secundum fidei regulam reducatis*). Ukoliko takav njihov pokušaj ne bi urodio očekivanim rezultatom, legat i nadbiskup su protiv tvrdokornih pristaša “heretičke opačine” trebali postupiti sukladno već postojećem papinskom dekretu (*secundum constitutionem quam edidimus, adversus hereticos procedatis*), odnosno prema proceduri utvrđenoj tim dekretom.

¹⁹ Za kninsku biskupiju usp. ANČIĆ, “Knin ...”, 76 i d. Sličnu situaciju na cijelom području splitske metropolije daje naslutiti i primjer senjske biskupije, čiji je poglavar stvarno stanje uspio i formalno sankcionirati papinskom potvrdom slavenskoga bogoslužja iz 1248. godine. Rasprostranjenost toga oblika bogoslužja, koje se održalo unatoč svim papinskim zabranama i sinodalnim odlukama još od kraja 9. stoljeća, potvrđuje opis koje ga je početkom 15. stoljeća sastavio Juraj iz Slavonije, šorbonski student, teolog i kanonik u Toursu (o njemu i informacijama koje je ostavio vidi ŠANJEK, *Crkva ...*, 177-81).

²⁰ Naputak za legata objavljen je u SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik III*, 14-5. Stavak o utvrđivanju činjeničnoga stanja glasi: *ad terram prefati Culini pariter accedentes, de fide ac conversatione tam ipsius quam uxoris et hominum terre sue inquiratis diligentissime veritatem*.

Razlog zašto je naputak bio sastavljen upravo ovako odavno je u literaturi utvrđen – protiv bosanskoga bana stigle su na papinsku kuriju ozbiljne optužbe za potpomaganje heretičkoga pokreta, upućene od strane dukljanskoga kralja Vukana, ali kako se čini i s druge strane. Sadržaj optužbi sadržanih u pismu dukljanskoga kralja svakako valja dovesti u svezu s tadašnjim prilikama u Ugarsko-hrvatskome kraljevstvu, odnosno na onom širokom području na kojem je već uspostavljen autoritet krunne sv. Stjepana.²¹ Doba je to sukoba kralja Emerika i njegova brata Andrije, tada hrvatskoga hercega, koji s toga položaja pokušava izgraditi autoritet neovisan o onome kraljevskome, odnosno izboriti se za poziciju nasljednika kraljevskoga prijestola. Za ostvarenje takvih nakana Andrija oslonac traži i nalazi u lojalnosti hrvatskoga ali i dijela ugarskoga plemstva, a oba brata podjednako traže i nalaze saveznike u vladajućem sloju susjednih zemalja kakve su Bosna, Hum, Duklja i Raška. U zbivanja je upleten i austrijski vojvoda, pa Andrija sklapa posebno savezništvo s njegovim vazalima, grofovima Andechsima-Meranskim, potvrđeno i njegovim brakom s Gertrudom, budućom kraljicom i žrtvom urote. Znakovito je u takvu kontekstu i svakako zaslužuje posebno isticanje to što Vukanovo pismo naglašava ulogu kralja Emerika²² te zapravo predstavlja poziv papi da svojom intervencijom učvrsti njegov već

²¹ Bez namjere dubljega zalaženja u postavljeni problem, što ostavljam za drugu prigodu, ovdje samo, uz djela navedena u bilj. 9, upućujem na ponešto zastarjelu ali još uvijek korisnu raspravu V. KLAJČIĆ, "O hercegu Andriji", *Rad JAZU* 136/1898, odnosno novije rasprave: S. ĆIRKOVIĆ, "Jedan prilog o banu Kulinu", *Istoriski časopis* (ćir.), 9-10/1959; G. STADTMÜLLER, "Ungarns Balkan-politik im zwölften und dreizehnten jahrhundert", u: J.G. FARKAS (ed.), *Überlieferung und Auftrag. Festschrift für Michael de Ferdinandy*, Wiesbaden 1972. Mnogo lošije i bez razumijevanja ukupnoga konteksta, ova zbivanja prikazuje i Z.J. KOSZTOLNYIK, *Hungary in the Thirteenth Century*, Boulder, New York 1996, 5-34.

²² Emerikova se uloga posebice naglašava u Vukanovu pismu. Kralj je navodno, uznemiren (*exacerbatus*) ugrozom jedinstva Crkve kako bi i dolikovalo kršćanskome vladaru, već prije ove pritužbe intervenirao i natjerao bosanskoga bana na slanje izaslanika iz reda onih koji su okrivljeni za krivovjerje u Rim. No, izaslanici su se vratili, nastavlja tekst kraljeva pisma, pri čemu se predmnijeva da nisu ni bili na kuriji, te krivotvorenim pismom dokazivali da je sam papa potvrdio njihov nauk – odnosno dio teksta u SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik* II, 334. Vukanove tvrdnje prihvaćaju ŠANJEK, *Bosansko-humski ...*, 56-7, donoseći u bilj. 57 čak i izvorni tekst iz registra pisama Inocenta III, te ĆIRKOVIĆ, "Bosanska crkva ...", 201, bilj. 20. Čini se, međutim, kako je krivotvorenje papinskoga pisma u ovom slučaju bliže tomu da bi bilo literarni *topos* no realna činjenica, kao uostalom i cijela akcija kralja Emerika, za koju nema nikakve druge potvrde. Doduše, upravo u ovo doba pada jedan stvarni skandal s krivotvorenjem papinske bule, kada je bivši biskup Svača (u Albaniji) Dominik pokušao uz pomoć takve krivotvorine ponovno zasjesti na svoju biskupsku stolicu, no postupak u tome

narušeni autoritet, što samo potvrđuje da je i onodobna Duklja uključena u politički sustav što se spleo oko krune sv. Stjepana. Da je već i suvremenicima bilo jasno kako se radi o složenom političkom sustavu jasno zasvjedočuju i riječi Ivana de Casemaris iz već spominjanoga pisma poslanog na papinsku kuriju u lipnju 1203. Legat, koji se upravo spremao otputovati u Bugarsku, i koji javlja najnovije vijesti koje se odnose na tu zemlju, posebice naglašuje kako je od kralja Emerika dobio prisegu kojom se eventualnom poklisaru bugarskoga gospodara Kalojana garantira slobodan prolazak "cijelim ugarskim kraljevstvom i (zemljama) njegovih srodnika i prijatelja" (*per totum regnum Ungarie et amicitie ipsius et parentele*).

Iako je, dakle, nedvojbeno da je upravo ovaj i ovakav politički kontekst okvir u koji treba staviti prvotnu Vukanovu denuncijaciju o prihvaćanju i ugošćavanju heretičke skupine ili skupina od strane bosanskoga bana, tomu ne bi trebalo pridavati preveliko značenje. Papinstvo se, naime, nije tako lako dalo uvući u političke spletke suvremenih moćnika preko teološko-doktrinarnih problema, kako to zamišlja dio modernih povjesničara, a što jasno potvrđuju zbivanja iz 1202. godine. Jedno sačuvano papinsko pismo ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku iz studenoga te godine, na koje je svojedobno upozorio i raščlanio njegovo značenje S. Ćirković,²³ otkriva kako je Emerik upravo tada pokušao iskoristiti optužbe protiv bana Kulina za svoje vlastite probitke. Kralj, koji je ranije položio prisegu da će krenuti u križarski pohod u Svetu zemlju, pokušao je u ljeto 1202. godine iskoristiti s jedne strane optužbe protiv bosanskoga bana za potporu krivovjerju, i s druge sukob u koji je Kulin tada ušao s drugim Emerikovim vazalom, istim onim Vukanom koji je 1199. uputio optužbe protiv njega na rimsku kuriju, i ishoditi u pape odgodu za preuzetu križarsku voj-

slučaju pokazuje kako se autentičnost papinskih pisama ipak provjeravala (usp. papinsko pismo tiskano u A. THEINER, *Vetera monumenta historiam Slavorum meridionalium illustrantia* I, Roma 1863, 13-4, nr. XXII, od 5. prosinca 1200.), što mogućnost da su Vukanovi navodi točni čini još manje vjerojatnom.

²³ ĆIRKOVIĆ, "Jedan prilog ...", 72 i d.

²⁴ Emerikovu poruku papi, prenesenu preko poklisara i posebnoga pisma, reproducira Inocentov odgovor. Tu se pojavljuju tipično denuncijantski pojmovi i misaoni sklopovi koji počivaju na ideološkim diskvalifikacijama, poput tvrdnje da je bosanski ban "s nebrojenim mnoštvom pogana" (*cum innumerabili multitudine paganorum*) zaratio "na dio kršćana podloženih vlasti Tvoje krune i zarobljene ih potajno odveo" (*quandam partem populi christiani tue corone subiecti, clam captivatam deduxit* – tekst u ĆIRKOVIĆ, "Jedan prilog ...", 72). Takva, pak, opasnost za kršćane, ugrožene od pogana, razlogom je što kralj traži odgodu za ispunjenje križarskoga zavjeta. Ćirković je pokazao kako je stvarna podloga ovakvim tvrdnjama pohod i upad bosanskoga bana na područje Srbije kojim je tada upravljao Vukan kao "veliki župan", koji se toga položaja i dokopao uz Emerikovu intervenciju i pomoć.

nu.²⁴ Inocentov diplomatski odgovor, prema kojemu on kao papa zapravo vodi računa ponajprije o kraljevoj "časti", o spasu njegove duše i o tomu kako bi Emerik trebao biti skloniji "obilju nebeskoga kraljevstva" nego onomu zemaljskoga, samo je uvod u završnu misao iz koje jasno proizlazi da papa i njegova kurija nisu nasjeli na priče o "poganima" i ugrozi koja od njih prijeti kršćanskome puku, te stoga nuka kralja neka izvrši položeni zavjet.

Upravo ovakvo ponašanje upletenih političkih čimbenika pokazuje i zašto se akcija proizašla iz Vukanove, ali čini se i još jedne kasnije ali slične optužbe na račun bosanskoga bana, a tu mislim prije svega na misiju Ivana de Casemaris, odvijala bez nadzora lokalnih političkih čimbenika i po pravilima koja je određivala papinska kurija. Za razumijevanje toga postupka preuzimanja kontrole od strane papinstva valja ovdje podsjetiti kako je, prema shvaćanjima koja se propagiraju u Rimu i od strane papinskih pristaša tijekom cijeloga 12. stoljeća, upravo papa dužan skrbiti za dobrobit cijele kršćanske zajednice, dobrobit koja je usmjerena na ostvarenje vječitoga spasa u skladu s Kristovim naukom. Iz toga je razloga papinska vlast, prema tome shvaćanju, važnija od kraljevske, pa je i razumljivo zašto je odmah na početku svoga pontifikata, 1198. godine, Inocent III. usporedio papinski autoritet sa suncem a kraljevski s mjesecom, koji svoju svjetlost i dobiva tek od sunca.²⁵ Uz to ne treba zaboraviti da je već iduće, 1199. godine, na samome početku druge godine svoga pontifikata, Inocent III. proglasio bulu *Vergentis*. Riječ je o jednome od onih tekstova čije je dalekosežno značenje bilo jasno i suvremenincima, a na kojima će u kasnijim vremenima počivati postupak spram svih onih koji su na ovaj ili onaj način došli u dodir i pružili podršku zastupnicima heretičkih naučavanja. Odredbama toga dokumenta bio je predviđen progon i kažnjavanje ne samo heretika, već i svih onih koji su im pomagali te je takve trebalo lišiti dotadašnjega društvenog položaja i zaplijeniti im dobra.²⁶

Suvremeni dokumenti i raščlambe modernih povjesničara još nisu otkrili ima li ovaj sukob bosanskoga bana sa srpskim velikim županom i dukljanskim kraljem dublju političku pozadinu i vezu sa sukobom braće Emerika i Andrije.

²⁵ O. HAGENEDER, "Il paragone sole-luna in Innocenzo III. Tentativa di una nova interpretazione" (izv. "Das Sohne-Mond-Gleichnis bei Innocenz' III. Versuch einer teilweisen Neuinterpretation" *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 65/1967), u: ISTI, *Il sole ...*, 33-4.

²⁶ Za okolnosti objavljivanja, sadržaj i značenje bule *Vergentis* vidi HAGENEDER, "La Decretale ...". Sadržaj bule-dekreta prepričan je i u pismu od 11. listopada 1200. kojim Inocent III. traži od Emerika poduzimanje akcije protiv hereze na području pod nadzorom bosanskoga bana – usp. uvodni dio pisma u SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik* II, 350-1.

Nije, zapravo, teško zaključiti kako je upravo bula-dekret *Vergentis* onaj zakonski tekst (*constitutio*) na koji se poziva napatuk za Ivana de Casemarisu u dijelu koji govori o postupku protiv osoba koje tijekom legatove misije eventualno ustraju u "heretičkoj opačini". Polazeći, dakle, iz tako postavljenih okvira valja tumačiti i cijeli slijed poteza nakon denuncijacije kralja Vukana, odnosno one druge prijave, a koji su prethodili dolasku Ivana de Casemarisu. Postojanje te već spomenute druge prijave, čini se neovisne o onoj dukljanskoga kralja, dade se naslutiti iz upravo citiranog pisma pape Inocenta III. od 11. listopada 1200. ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku. U njegovu se tekstu, naime, govori o uspješnoj akciji protiv heretika koju je proveo upravo ustoličeni splitski nadbiskup Bernard u svome gradu i obližnjem Trogiru, a čiji je rezultat bio bijeg heretika. O istoj toj akciji novoga nadbiskupa, očigledno revnoga pristaše ideja Inocenta III. koji je na nadbiskupsku stolicu zasjeo početkom iste te 1200. godine, govori i već spominjani splitski kroničar Toma arciđakon, i to po svemu sudeći temeljem dokumenta ili dokumenata koji nam na žalost nisu sačuvani, no koje je on očigledno 60-ih godina 13. stoljeću imao pred sobom. Pri tomu se čini važnim naglasiti kako se u Tominu prikazu akcije nadbiskupa Bernarda dade raspoznati postupak sukladan odredbama bule *Vergentis*. Naime, nadbiskup je s hereticima koje je zatekao u gradu, prema Tominu prikazu, prvo pokušao riješiti probleme raspravom i uvjeravanjem, no kako je rezultat toga bio da su oni "heretičkom prijetvornošću migoljeći se samo hinjili preobraćenje, nadbiskup je odmah učinio zaplijeniti im dobra, a njih same zauzlane okovom prokletstva i u sramoti protjerati iz grada".²⁷ Uzme li se u obzir da u Tominu prikazu djelovanja heretika važno mjesto zauzima i Bosna, kamo su heretički vođe, braća Matej i Aristodij često odlazili i dulje vrijeme boravili, nije teško zaključiti da je splitski kroničar pišući svoje djelo pred sobom imao potpuno izvješće najvjerojatnije namijenjeno upravo papinskoj kuriji, isto ono izvješće koje je Inocenta III. uvjerilo u istinitost navoda iz pisma kralja Vukana i konačno ponukalo na obraćanje ugarsko-hrvatskom kralju Emeriku.

Sukladno idejama izloženim u buli *Vergentis* papa je sada od kralja Emerika zatražio da uspostavi red u svome kraljevstvu i na području gdje je priznavana njegova vrhovna vlast, i to tako što će protjerati sve one koji pomažu širenje nauka za koji je već bila bjelodano dokazana heretička narav, pri čemu su im trebala biti oduzeta i sva ovozemaljska dobra.²⁸ Valja svakako podsjetiti da se po istom obrascu, sukla-

²⁷ Tomin tekst o Bernardovu postupku prema hereticima u RAČKI (pr.), *Thomas ...*, 80. Citirana rečenica u izvorniku glasi: *Sed cum illi heretica calliditate tergiuersantes dissimularent conuerti, statim archiepiscopus fecit omnia bona eorum diripi, eosque anathematis uinculo innodatos, cum magno opprobrio de ciuitate expelli.*

²⁸ Cijeli je postupak, proveden nakon što su na papinsku kuriju pristigle dojave o ponašanju

dno dakle odredbama bule *Vergentis*, već ranije postupalo u onim talijanskim gradovima koji su bili zahvaćeni heretičkim idejnim strujanjima, a u kojima se održavao papinski autoritet.²⁹ Takav je početni postupak prihvatio i kralj Emerik, poslavši pismo banu Kulinu kojim od njega traži protjerivanje i pljenidbu dobara samih heretika i onih koji im pružaju potporu. Kraljevo je, pak, upozorenje njegovu vazalu, bosanskome banu, imalo određeni učinak, doduše ne onakav kakav je bio predviđen. Ban je Kulin, naime, ustvrdio kako osumnjičeni po njegovu mišljenju nisu heretici već pravi vjernici, a kako bi se i on ali i papinska kurija uvjerali u to, bio je spreman poslati u Rim predstavnike onih koje se optuživalo.

Ovdje svakako valja upozoriti kako cijeli ovaj sklop gibanja, opisan nažalost tek ukratko u naputku za papinskoga legata, jasno pokazuje kako je i svojedobna Vukanova denuncijacija doista bila utemeljena na određenim činjenicama. Naime, iz ukupnoga konteksta prepiske i u tome sklopu prepričanih zbivanja jasno se daje razaznati kako je na područje pod vlašću bosanskoga bana upravo negdje u ovo doba doista dospjela određena skupina ljudi koji su se raspoznavali svojim vjerskim ponašanjem, a koji su tu uspjeli naći i svoje mjesto u društvu i određen broj pristaša. Njihovo postojanje na početku prepiske s papinskom kurijom ne negira ni bosanski ban, već samo javlja kako on **“vjeruje da oni nisu heretici već pravi vjernici”** (*quod eos non hereticos sed catholicos esse credebat* – naglasio M.A.).³⁰ Na postojanje jasno raspoznatljive skupine pridošlica, konačno, aludira i sam tekst abjuracije u onome stavku gdje se pripadnici zajednice vjernika koji su položili prisegu obvezuju na to da **“od sada ni jednoga maniheja, za kojega bi smo znali da je takav, niti pak bilo kojeg drugog heretika, nećemo primati u našu zajednicu”**.³¹ Ovakav prikaz pojašnjava, i na što je i na koga mislio Ivan de Casemaris u svome pismu iz lipnja 1203. godine,

bosanskoga bana, naknadno opisan i u uvodu naputka za Ivana de Casemaris – usp. SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik III*, 14-5. Tekst je predugačak da bi ga se ovdje reproduciralo, a k tomu je i u literaturi već bezbroj puta pretresan. Ipak valja pripomenuti kako se u ovoj fazi govori o “mnoštvu” onih koji su “vrlo sumnjivi i ozloglašeni zbog proklete katarske hereze” (*hominum multitudo ... qui de dampnata Catharorum heresi sunt vehementer suspecti et graviter infamati*), što je kvalifikacija koja nije ostavljala puno prostora pri definiranju mjera što ih je valjalo poduzeti.

²⁹ Usp. LAMBERT, *The Cathars*, 92-7.

³⁰ Banov odgovor na optužbe, očigledno sastavljen u pisanoj formi, nije nažalost sačuvan, ali su glavni argumenti reproducirani u naputku za legata Ivana de Casemaris, odakle i potiču citirane riječi (SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik III*, 15).

³¹ SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik III*, 25: *nullum deinceps ex certa scientia manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiemus* (naglasio M.A.).

koje u onome sačuvanom dijelu počinje riječima: “nakon što sam završio posao oko onih bivših patarena u Bosni”.³² Njegove se riječi, naime, očigledno odnose upravo na te pridošlice i oni su ti “bivši patareni” koji su stvorili zajednice vjernika te unijeli nemir u zemlju bana Kulina. Ovi zaključci, međutim, imaju dalekosežno značenje i jasno potvrđuju postavke F. Šanjeka o načinu na koji je heretički nauk dospio u Bosnu – riječ je o pridošlicama, pripadnicima već odavno postojeće i organizirane heretičke, katarske crkve, koja se još od 60-ih godina 12. stoljeća spominje u vrelima i naziva *ecclesia Sclauoniae*, a čija su glavna središta bili Split i Zadar.³³

S druge strane, ovakav slijed gibanja daje za pravo zaključiti kako je protuheretička akcija u Hrvatskoj, posebice u gradovima, bila ozbiljnija i većih razmjera od onoga što otkrivaju malobrojna sačuvana vrela. Katarska je crkva tu očigledno izgubila “tlo pod nogama” i njezini su vođe morali potražiti pribežište tamo gdje papinska kurija još uvijek nije mogla tako snažno djelovati. Činilo se, međutim, da su se glede prosudbe o Bosni kao zemlji u kojoj vladaju takve prilike, bar u početnoj fazi prevarili. Ban Kulin je, naime, odmah po primitku pisama s papinske kurije i dvora kralja Emerika pokazao spremnost za suradnju, odnosno implicitno je priznao papinsko pravo na nadzor nad vjerskim prilikama u svojoj zemlji. Iz toga je priznavanja papinskoga autoriteta proizašao i njegov prijedlog o slanju predstavnika zajednice koju su oformili pridošlice, kako bi oni na kuriji i pred papom dokazali svoje pravovjerje. Tako je doista ubrzo u Rim iz Bosne dospjelo već spominjano izaslanstvo koje je praktično dokazivalo da bosanski ban nije spreman podržati crkveni raskol (*schismu*), odnosno da je spreman svojim autoritetom braniti duhovno i organizacijsko jedinstvo Crkve. Ovakvo banovo ponašanje je, vjerojatno, i bilo razlogom zašto u jesen 1202. godine Inocent III. nije nasjeo na denuncijacije i objede što su dolazile s Emerikova dvora.

No, i to je ono što zaslužuje posebnu pozornost, kada je već izaslanstvo dospjelo u Rim i tamo bilo ispitano, papinska se kurija nije zadovoljila izjavama što ih je dobila od dubrovačkoga nadbiskupa Bernarda, njegova arcidakona Marina i dvojice imenom nepoznatih Bošnjana, koji su tvorili to izaslanstvo. Dakako, danas ne znamo što su te izjave dane u Rimu sadržavale, no posve je izvjesno da njihov sadržaj nije bio dostatna garancija ispravnosti nauka, odnosno ponovne uspostave papinskoga autoriteta u vjerničkim zajednicama nastalim u Bosni, a time i jedinstva organi-

³² SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik III*, 36: *Tractato negotio illorum quondam patarinarum in Bosna*.

³³ Usp. ŠANJEK, *Bosansko-humski ...*, 56 i d. Za značenje Zadra u razvoju heretičke *ecclesiae Sclauoniae* usp. S. ANTOLJAK, “Heretici u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolici”, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 21/1974.

zacije Crkve.³⁴ Kurija se stoga odlučila za slanje posebnoga legata, kakvi su već bili dio svakodnevnice kršćanskoga svijeta ovoga doba. Uz odabranoga legata, Ivana de Casemaris, u Bosnu je putovao i dubrovački arcidakon Marin, isti onaj koji je u Rim pratio Bošnjane koji su tamo pravdali svoju zajednicu. Treći član povjerenstva trebao je biti splitski nadbiskup Bernard, osoba čijom je intervencijom nekoliko godina ranije i počeo obračun s pristašama heretičkoga naučavanja. Obzirom da je poznavao vođe, ali vjerojatno i pristaše sljedbe, koji su nakon izгона iz Splita i Trogira našli pribežište kod bana Kulina, njegova je uloga u cijelome poslu očito trebala biti ključna. Naime, dok je arcidakon Marin trebao štiti interese svoga nadbiskupa, poglavara dubrovačke crkvene provincije kojoj je pripadala i crkva tadašnje bosanske banovine, splitski je nadbiskup trebao posvjedočiti da se u samoj Bosni stalo na kraj upravo onima koji su širili novi i krivi nauk. U svakome slučaju valja ipak zaključiti: slanje papinskoga izaslanstva značilo je da je Inocent III. spram zajednice vjernika koji su sebe nazivali "krstjani" zauzeo stav drugačiji od onoga početnoga, iz vremena kada je od kralja Emerika zahtijevao izravnu akciju u Bosni. Sada se, naime, prema pripadnicima te zajednice postavio onako kako se postavljao spram svih onih koji su, ponekad i previše nestrpljivo i s pretjeranim entuzijazmom, nastojali mijenjati izravnom akcijom Crkvu, nerijetko na granici okvira pravovjerna i priznanja vrhovnoga papinskog autoriteta. Iako se na kuriji predmnijevalo da se u suštini doista radi o heretičkom nauku, bar kod onih koji su predstavljali čvrsto jezgro novog vjerskog gibanja u Bosni, čak je i takvima ostavljena šansa da pred legatom iskažu volju za povratak u "krilo svete matere Crkve", kako je to već pokazala raščlamba legatova naputka.

Sve do ove točke povjesničarska rekonstrukcija uspijeva dovesti u sklad svijet ideja i realne postupke svih sudionika upletenih u ova gibanja. No, položaj nadbiskupa Bernarda, odnosno činjenica da on na kraju nije otputovao u predviđenu misiju, jasno pokazuje da se realni svijet nije mogao svesti na stvorene slike i predviđene procedure kao jedine orijentire ljudskoga ponašanja. Splitski je, naime, nadbiskup upravo u vrijeme kada Ivan de Casemaris i arcidakon Marin dolaze u Split u zimu 1202/3. godine, na putu za Bosnu, upleten u posve drugi sklop zbivanja, samo nai-

³⁴ Ovdje svakako valja pripomenuti kako je za boravka u Rimu dubrovački nadbiskup Bernard uspio dobiti razrješenje sa svojega mjesta pa se više nikad nije ni vratio u grad u kojem je bio nadbiskup (SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik* III, 30). Papinsko pismo koje govori o njegovu povlačenju prilično je šturo, no u njemu se ipak govori o nadbiskupovim žalbama zbog nesigurnosti izazvane "smrtnim neprijateljstvom" građana (*morari secure non posset in eo, propter inimicicias capitales*). Jesu li te izjave i atmosfera neprijateljstva spram nadbiskupa imali ikakve veze s razlogom nadbiskupova puta, odnosno s činjenicom da je tadašnja bosanska biskupija bila pod jurisdikcijom Dubrovnika, ostaje potpuna nepoznanica.

zgled drugačiji i odvojen od papinskih nastojanja na izgradnji i očuvanju autoriteta i jedinstva crkvene organizacije. Upravo u danima kada papinsko izaslanstvo preko Splita putuje ka Bosni, svega stotinjak kilometara sjeverozapadno ogromna križarska armada, pokrenuta papinskom akcijom za IV. ratni pohod na Svetu zemlju, opsjeda Zadar i pobjedonosno ulazi u njega, osvajajući ga za račun mletačkoga dužda Henrika Dandola.³⁵ I ta križarska vojna dio je svijeta i njegovih odnosa kako ih uređuje papinska kurija, no tu se stvari više ne odvijaju prema njezinim željama i predviđanjima, pa se može reći da je ona naličje papinskih uspjeha. Iako su na pohod krenuli potaknuti upravo papinskim pozivom na borbu za stvar "svete vjere", križari su prisiljeni svoju brakijalnu silu staviti na raspolaganje mletačkome duždu i upustiti se u pothvat osvajanja i nesmiljene pljačke jednoga posve kršćanskoga grada. Za zbivanja, međutim, u Bosni križarsko je osvajanje Zadra važno jer je spriječilo splitskoga nadbiskupa da krene s Ivanom de Casemarisom i arciđakonom Marinom, budući je on jedan od glavnih oslonaca hrvatskoga hercega u nastojanju da od duždevih mogućih osvajačkih planova osigura i druge priobalne gradove te eventualno vrati Zadar pod svoju vlast.³⁶

Djelovanje papinskoga legata po dolasku u Bosnu, iako više nije mogao računati na pomoć splitskoga nadbiskupa kao najboljega poznavatelja opće situacije, posve je sukladno okvirima koje u takvim slučajevima ocrtavaju shvaćanja izgrađena na kuriji. Pripadnicima zajednice "krstjana" nametnute su tom prigodom norme ponašanja koje odgovaraju konceptu jedinstvene Crkve, pa je iz dokumenta koji o tomu govori doista vrlo teško iščitavati kakva je praksa vladala u zajednici do dolaska izaslanstva. S druge strane, međutim, valja istaknuti kako je postavljajući norme budućega ponašanja i prakse, papinski legat vjerno slijedio naputak dobiven na kuriji, naputak koji je, kako će vrijeme pokazati, bio sročan od nekoga tko je gledao sliku širu od one bosanske. To najbolje potvrđuje već isticana činjenica, na koju je opetovano upozoravao F. Šanjek, da je postupak s bosanskom zajednicom "krstjana" postao obrazac po kojemu je nekoliko godina kasnije papinska kurija uspjela u okvirima službene Crkve održati talijanske "humi i jate" i "siromašne katolike". Da se, pak, od samoga početka postupak s bosanskim "krstjanima" vodio na takav način da može biti uzor postupku s drugim skupinama, koje bi poput "krstjana" na ku-

³⁵ Za opsadu Zadra od strane mletačko-križarskih snaga i papinsku reakciju s time u svezi vidi N. KLAIĆ-I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku do 1409.*, Zadar 1976, 175-184, te J. GILL, "Franks, Venetians and Pope Innocent III 1201-1203", *Studi Veneziani* XII/1970.

³⁶ Opisujući u svojoj *Kronici* djelovanje nadbiskupa Bernarda, jednoga od njegovih osobnih "heroja", Toma arciđakon donosi vijesti o nadbiskupovoj ulozi u zbivanjima oko Zadra, opet temeljem u međuvremenu izgubljenih vrela – usp. MATIJEVIĆ-SOKOL, *Toma arhidakon* ..., 192-3.

riji bile ocijenjene kao pravovjerne, iako ponešto egzaltirane u svojim nastojanjima da promijene službenu Crkvu, pokazuje i činjenica da je akt "abjuracije" sačuvan u registru papinskih pisama. Čuvan tu, bio je lako dostupan i, poput drugih sličnih dokumenata, mogao je u svakome trenutku postati podlogom novoga zakonskog teksta – papinskoga dekreta.

Stoga je posve razumljivo što je kraj misije Ivana de Casemaris predstavljalo sastavljanje pisanoga dokumenta o provedenom postupku. Pri tomu svakako ne bi trebalo zanemariti mogućnost da je takav pisani dokument u svijesti suvremenika imao posve drugo i drugačije značenje od onoga kakvo pisani dokumenti imaju danas, to tim prije što i je i svim sudionicima ovih zbivanja bilo nedvojbeno poznato i jasno da će taj dokument biti prepisan i sačuvan u papinske registru u Rimu. Ekskluzivnost koja je proizlazila iz rijetke uporabe te s time u svezi gotovo magijsko značenje pisane riječi, trebalo je od potpisa sudionika ovoga čina napraviti još jednu, i to vrlo čvrstu garanciju, pored položene svečane prisege, za provođenje onoga što je na Bilinu polju bilo dogovoreno, a na otoku Čepelu pred kraljem Emerikom i potvrđeno. Kraljevom, pak, potvrdom i garancijom provođenja postignutoga bila je definirana uloga svjetovne vlasti onako kako se na nju gledalo s papinske kurije – zadatak je svjetovnih vlasti bio garantirati provođenje onoga što je papinstvo, bilo kroz izravnu intervenciju samoga pape, bilo intervencijom preko legata ili dijecezanskoga svećenstva, definiralo kao način ponašanja koji zajednicu vjernika vodi ka putu spasenja. Bila je to, jednom rječju, praktična razrada metafore o suncu i mjesecu. Na taj je način zaokružena slika postupaka koji su trebali osigurati provođenje u djelo svega onoga što je dogovoreno početkom travnja.

Rekonstruirana u sekvencama, ta slika bi izgledala ovako:

- papa s više strana doznaje za postojanje organizirane zajednice na području pod vlašću bosanskoga bana koja širi krivi nauk;
- provjerivši istinitost takvih navoda izvješćuje kralja Emerika i traži njegovu intervenciju;
- sukladno papinske zahtjevu, kralj opominje svoga vazala i zahtjeva od njega poduzimanje odgovarajućih koraka;
- bosanski ban, svjetovni gospodar na području gdje se heretička sljedba pokušala udomačiti, poduzima korak slanja predstavnika zajednice u Rim, čime jasno daje do znanja da prihvaća i štuje autoritet vrhovnoga poglavara Crkve;
- ispitavši poslaštvo u Rimu, i uvaživši stav bosanskoga bana, na kuriji se mijenja prvotni stav, iako ostaje podozrenje glede heretičke naravi zajednice;
- zahvaljujući iskazanom štovanju papinskoga autoriteta od strane zemaljskoga gospodara, zajednica se od sada tretira kao pravovjerna te se u Bosnu upućuje *ad hoc* izaslanstvo, s punim mandatom sređivanja lokalnih vjerskih prilika, ali i mogu-

čnošću povratka na postupak kakav se provodi protiv tvrdokornih heretika;

uredivši načelno norme ponašanja za budućnost, papinski legat traži i dobiva garancije svih svjetovnih vlasti za njihovo provođenje.

Cijela je, dakle, akcija bila provedena sukladno idejama Inocenta III. i propraćena pisanim dokumentima koji će ubrzo postati temelj kodificiranja prakse za sve buduće slične slučajeve. No, u svemu tomu nedostajala je jedna karika koja je bosansku situaciju činila posebnom, a što je jako dobro zapazio već i legat Ivan de Casamaris. Njegovo upozorenje iz pisma poslanoga u lipnju na kuriju trebalo je protumačiti tako da, unatoč uspjehu *ad hoc* akcije u Bosni, i u novostvorenoj situaciji u toj zemlji nedostaje institucionalna infrastruktura koja bi zapravo predstavljala stvarni i ustaljeni nosilac papinskih ideja i nastojanja. Legatu je očito bilo jasno da s jednim biskupom, kojemu nedostaje obrazovanje koje bi ga učinilo vjernim provoditeljem volje rimskoga biskupa, i bez čvrste teritorijalne mreže, Crkva u Bosni predstavlja lak plijen svjetovne gospode. Drugim riječima, papinska kurija bez zahvata kakvi su provedeni na drugim mjestima nije mogla ubuduće utjecati na stvaranje slike stvarnosti u zemlji bosanskoga bana, onako kako je to mogla činiti u drugim krajevima. Što je ovako uopćena tvrdnja u stvarnosti podrazumijevala i značila zorno se može pokazati na jednome suvremenom, vremenski i prostorno bliskom primjeru. Naime, u sklopu zbivanja s početka 13. stoljeća intervencija oko skupine heretika što se udomaćila u Bosni bila je samo jedna epizoda u bogatoj komunikaciji papinske kurije s Ugarsko-hrvatskim kraljevstvom, registriranoj nizom sačuvanih ali i propalih papinskih pisama. Među takvim pismima koja se nisu u cijelosti sačuvala valja upozoriti na jedno iz 1201. godine, upućeno kaločkome nadbiskupu, od kojega je ostao samo kratki regist.³⁷ Iz njegova je sadržaja razvidno da je nadbiskup na kuriji tražio dozvolu za čitanje djela *Život sv. Stjepana kralja* u crkvama podložnim svojoj jurisdikciji, odnosno da je takvu dozvolu i dobio ali pod jednim uvjetom – iz teksta je trebalo ukloniti onaj članak koji je govorio o kraljevu pravu, i kanonskom i laičkom, organizacije i raspolaganja crkvama i njihovim dobrima (*amoto articulo quo dicitur ipsum de utroque iure de ecclesiis disponere potuisse* – naglasio M.A.). Na svu sreću sačuvan je tekst na koji se odnose nadbiskupov upit i odgovor dobiven s kurije – radi se o verziji *Legende o sv. Stjepanu kralju* što se pripisuje biskupu Hartvicu, nastaloj u drugome desetljeću 12. stoljeća, u kojoj doista u 9. poglavlju postoji tekst koji odgovara onomu što se čita u registu papinskoga pisma. Cijeli taj dio teksta odnosi se na apostolsko pravo koje je navodno sv. Stjepan dobio od pape, a problematična rečenica, opet navodno, prenesena iz papinske bule, glasi: “Stoga ostavljamo njegovoj volji, onako kako ga Božja milost podučiti, crkve zajedno s (njihovim) ljudima uređivati po

³⁷ Regest je objavio THEINER, *Vetera monumenta ...*, 57, nr. 77.

oba prava” (*Quapropter dispositioni eiusdem, prout divina ipsum gratia instruit, ecclesias simul cum populis utroque iure ordinandas relinquimus* – naglasio M.A.).³⁸ Problemi koji izvire iz ovakvih formulacija, bilo izvornoga teksta bilo prilično nejasnoga regesta papinskoga pisma, i različitih interpretacija je li postojalo “apostolsko pravo” ugarskih (kasnijih ugarsko-hrvatskih) kraljeva ili nije, daleko nadilaze predmet rasprave u ovoj prigodi. Ono, međutim, što ovdje može biti od interesa i što zorno pokazuje značenje papinskoga autoriteta i njegovu ulogu u stvaranju “slike svijeta” jest činjenica da dio sačuvanih rukopisa *Legende* doista nema sporni izričaj o “oba prava”.³⁹ Upravo takve intervencije u tekstovima vrlo široke namjene i dalekoga domašaja (čitanje u crkvi, kao jedini medij masovne komunikacije toga doba), ili u obrednoj praksi s njezinom masovnom recepcijom, dakle u stvarima na temelju kojih su suvremenici stvarali svoju “sliku svijeta”, definiraju značenje papinskoga autoriteta u srednjovjekovnome svijetu. Takav se, pak, autoritet mogao održavati doista tek s osloncem na čvrsto strukturiranu i o Rimu ovisnu hijerarhiju, što je po sudu Ivana de Casemaris u Bosni nedostajalo početkom 13. stoljeća.

Odsustvo garancije kontinuiranoga nadzora i provođenja onoga što je osmišljeno na papinskoj kuriji kroz učvršćenu hijerarhiju pokazalo se vrlo brzo ključnim elementom u razvoju vjerskih prilika na području pod vlašću bosanskoga bana. U takvim je uvjetima čak i uspjeh korektivne *ad hoc* akcije, što je uostalom i bila de Casemarisova misija, predstavljao tek iluziju. Najbolje to potvrđuje činjenica da jedan mnogo kasniji spomenik, nastao krajem 14. stoljeća, nedvojbeno ukazuje na organizacijski i institucionalni kontinuitet heretičke sljedbe iz vremena prije i poslije bilinopoljske abjuracije. Riječ je o dobro poznatome popisu dostojanstvenika “crkve bosanske” iz tzv. *Batalovog evanđelja*, u kojemu se čitaju i imena trojice pripadnika “krstjanske” zajednice koji su potpisali i ispravu o abjuraciji iz 1203. godine. Oni su tu navedeni pod rednim brojevima 13, 14 i 15, a poslije njihovih imena popis ima još jedno ime,⁴⁰ iz čega jasno proizlazi zaključak o stvarnome neuspjehu čina oba-

³⁸ Tekst *Legende* s komentarom o vremenu nastanka, autorstvu i sačuvanim rukopisima, priredila je E. Bartoniek, u: E. SZENTPÉTERY, *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* II, Budapest 1938, 363-440; citirana rečenica na str. 414, rd. 14-6. Usp. također i komentar u C.A. MACARTNEY, *The Medieval Hungarian Historians*, Cambridge 1953, 165-70, koji ističe da je tekst dobio odobrenje papinske kurije.

³⁹ Od ukupno devet sačuvanih rukopisa, u tri nedostaje sporni izričaj *utroque iure* – usp. bilj. pod oznakom “*” na str. 414 citiranoga izdanja.

⁴⁰ Tekst je izdavan nekoliko puta, a posljednje je izdanje, s kratkim komentarom, ono u ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, 357-8. Mnogo opširniji i važniji

vljenog na Bilinom polju – isti oni koji su položili prisegu pred legatom zauzimali su nakon toga jedan za drugim vodeće mjesto u sljedbi koja je održala svoju heretičku narav. Ostaje samo zaključiti kako je kasniji razvoj prilika potvrdio pronicavost Ivana de Casemaris, koja ga je vjerojatno i kvalificirala za položaj i misije koje je obnašao i obavljao. Propust da se ovom prigodom izgradi i organizira Crkva kakva je postojala u sjevernom, zapadnom i južnom susjedstvu Bosne doveo je u konačnici do toga da je heretičko naučavanje pustilo duboko korijenje, uspjelo se institucionalno izgraditi te time trajno obilježilo povijest bosanske banovine i kraljevine sve do sredine 15. stoljeća.■

Mladen Ančić

BILINOPOLJE ABJURATION IN CONTEMPORARY EUROPEAN CONTEXT

(Summary)

The author describes the internal development of the Church as institution and particularly emphasizes the role played by Pope Innocent III in the development of theoretical as well as practical attitude towards those who were defined, following the teachings of the Church, as «heretics». Besides, the author points at the situation relating the Church in a wider regions of the Eastern Adriatic Coast's inland, that were marked by the attempts to strengthen the Church organizationally and to adapt it to the local conditions so that it can be closer to the followers. Within this framework the author tries to analyze the circumstances in which the Holy Sea received in 1199 and 1200 the accusations that in the Bosnian Banovina there is the teaching speared defined as heretical, Cathar's, and the conclusions made that there were at least two independent reports about this phenomenon. The reaction of papal curia to such the reports was to send a mission of Ivan de Casemaris, one in the scores of similar legate missions undertaken in different parts of the world and base don the

komentar, koji Šanjek začudo izostavlja, dao je ĆIRKOVIĆ, "Bosanska crkva ...", 207-10, pokazujući detaljnom raščlambom značenje dvaju popisa i naglašavajući posebice važnost činjenice da se u prvome popisu pojavljuju imena Dragiča, Lubina i Dražete, istih onih i istim redoslijedom kako su zapisana u aktu abjuracije.

Vergentis decree that the Pope Innocent III issued at the very beginning of his pontificate. Having investigated the situation of Bosnian Banovina, the legate has concluded that the accusation on the heretical nature of the teaching that had been disseminated in this land were founded, i.e., that in the land of Kulin Ban a small group of followers of heresy had found refuge, having come there from the coastal towns of Split and Zadar.

Having found that the groups has not become widely spread, the legate organized in April 1203, the act of abjuration, i.e., forced the members of the group to make solemn vows in order to ensure the preservation of unity of the Church and recognition of the Pope's authority. For such an action Ivan de Casemaris had received full support from the secular authorities – Bosnian ban Kulin and his senior, Hungaro-Croatian King Emerik, who expressed readiness to see to it that promises are kept. The author, however, points at the stance taken by the legate Ivan de Casemaris in his letter written immediately after the mission according to which his corrective *ad hoc* action and its success would not have lasting results unless local Church does not get adapted in terms of its organization to the changes that occurred in the neighborhood of Bosnian Banovina. Finally, the author concludes that the legate de Casemaris was right in his predictions and indicates the omission made by the beginning of the XIII century, i.e., to strengthen the Church organizationally that left lasting consequences on the overall life of Bosnian in the Middle Ages.

UDK 273 (497.6) "11/12"
Izlaganje sa naučnog skupa

PRVE VIJESTI O POJAVI HEREZE U BOSNI

Elma Hašimbegović
Historijski muzej, Sarajevo

Krajem XII stoljeća do Rimske Stolice stižu optužbe o pojavi hereze u zemlji bana Kulina. One stižu sa više strana, tačnije, iz Duklje, Splita i Ugarske. Nakon vijesti o pojavi krivovjerja papska stolica započela je istragu, koja je završena sastankom papinih legata sa bosanskim priorima i bosanskim banom na Bilinom polju 8. aprila 1203. godine. Nas, stoga, zanima razvoj događaja od prvog poznatog izvora iz 1199. do potpisivanja abjuracije 1203. godine. Sačuvane su tri povelje: pismo dukljanskog vladara Vukana papi Innocentu III iz 1199. godine, koje se smatra najstarijim pomenom hereze u Bosni i optužbom na račun bosanskog bana, zatim pismo pape ugarskom kralju Emeriku od oktobra 1200. godine, te papin poziv splitskom nadbiskupu i svom legatu, iz novembra 1202. godine. Korespondencija je, dakle, tekla na relaciji dukljanski vladar-papa, papa-ugarski kralj i papa-crkveni dostojanstvenici. Prepisku pape Innocenta III čine još i izvještaji papinog legata sa prijedlogom o reformi bosanske biskupije, i izvještaj ugarskog kralja Emerika o sređivanju prilika u zemlji bana Kulina, o kojima ovdje neće biti riječi jer su napisani poslije abjuracije.¹ No, zato će u analizu biti uvršten jedan izvor koji ne spada u ovu prepisku, ali je jedini koji dolazi iz Bosne i koji govori o vjerskim prilikama u njoj. Riječ je o Kulinovoj ploči, tj. natpisu sa crkve koju je u Muhašinovićima kod Visokog dao sagraditi bosanski ban.

Izvorna građa donosi podatke o datiranju pojave hereze i o mogućim pravcima iz kojih je mogla stići u Bosnu. O kakvom se krivovjerju radi izvori ne pružaju mnogo podataka. Stoga je potrebno dostupnu izvornu građu detaljnije analizirati, sagledavajući uslove u kojima je nastala i ispitujući moguće motive onih koji su

¹ Smičiklas Tadija, ed. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. III, Zagreb 1905., 36, 37. (dalje: Smičiklas, CD III)

slali optužbe na račun bosanskog bana. Moraju se imati u vidu motivi političke prirode koji su mogli biti uzrokom da se optužbama o herezi, omiljenom oružju protiv političkih protivnika, skrene pažnja na bosanskog bana. Kad se govori o prvim izvorima o pojavi hereze u Bosni mora se također voditi računa o tome šta se u to vrijeme smatralo herezom.²

Pismo u kojem se prvi put spominje hereza u Bosni, vezana za ime njenog vladara bana Kulina, jedno je od niza pisama koje je od januara 1199. godine dukljanski vladar Vukan uputio papskoj stolici. Iz pisma pape Innocenta III od 8. januara 1199. godine saznajemo da je Vukan molio papu da mu pošalje legats koji će promijeniti crkvenu disciplinu u njegovoj državi.³ Papini legats su u Baru održali i sinod na kojem su nastojali istrijebiti sve mane klera i naroda. U sljedećem pismu Vukan je tražio plašt (*pallium*) za barskog nadbiskupa.⁴ U pismu u kojem se javlja i optužba protiv bosanskog bana rex Dioclie atque Dalmatie se podlaže crkvenoj vlasti "apostolicae sedis".⁵

Iz ovih pisama i aktivnosti oko sređivanja crkvenih prilika vidimo da je Vukan nastupao kao zaštitnik katoličke crkve. Država njegovog oca Nemanje u crkvenom pogledu slijedila je dvostruku tradiciju: istočnu pravoslavnu u Raškoj i u oblastima u unutrašnjosti, i rimsku katoličku u dukljanskim gradovima.⁶ Nemanjini sinovi, Vukan i Stefan, po potrebi su lavirali između Istoka i Zapada. Vukan se stavio na stranu Zapada - pape i ugarskog kralja. Razlog tome je bio taj što je Nemanja za nasljednika raškog prijestolja odredio svog mlađeg sina Stefana, iako je praksa nasljeđivanja prijestolja dotad bila na strani starijeg.⁷ Stariji sin Vukan zaobiden je na taj način i ostavljen da upravlja Zetom. Da bi došao do prijestolja i krune, Vukan se oslonio na pomoć tek ustoličenog pape Innocenta III i ugarskog kralja Emerika.

Nakon što je tražio da se papa moli Bogu za njega grješnika, na samom kra-

² Sabor u Splitu 1185. godine potvrdio je koga je sve Crkva smatrala hereticima. Neplaćanje crkvenih desetina, oskrvnuće crkvenih službi, prisvajanje crkvene zemlje i općenito svako kvarenje nauka crkve smatrano je herezom.

³ Smičiklas Tadija, ed. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. II, Zagreb 1904., 311-312. (dalje: Smičiklas, CD II)

⁴ Smičiklas, CD II, 312-314.

⁵ Titula kralja Dioklije i Dalmacije koju je Vukan naslijedio od svojih prethodnika doprinosila je očuvanju tradicija ranije samostalnog dukljanskog kraljevstva. Upravo je ovo kraljevstvo služilo kao osnova na koju su se pozivali srpski vladari u pregovorima s papom oko krune.

⁶ Ćirković Sima, *Zeta u državi Nemanjića*, u: *Istorija Crne Gore*, knjiga II, tom I, Titograd 1970, 17. (dalje: Ćirković, *Istorija Crne Gore*)

⁷ Ćirković, *Istorija Crne Gore*, 5.

ju obraćanja Innocentu III, Vukan u posljednje tri rečenice pisma, naizgled usputno, spominje herezu "in terra regis Ungarie, videlicet Bossina".⁸ Ovo pismo nema datuma, ali kako je u Vatikanskim registrima upisano u drugu godinu pontifikata pape Innocenta III, njegovo datiranje se smješta u period između 22. februara 1199. i 21. februara 1200. godine.⁹

Vukan na dva mjesta spominje ne malu herezu, "heresis non modica", i još jednom, kad govori o istoj toj herezi, "eandem heresim", ne imenujući je niti dajući kakve detaljnije informacije o njenom porijeklu i karakteru. Vijest da je ne malo krivovjerstvo zahvatilo zemlju ugarskog kralja i da je već deset hiljada kršćana zavedeno, je sama po sebi alarmantna, a podatak o tome da je sam ban Kulin sa svojom ženom i svojom sestrom, koja je bila žena Miroslava Zahumskog (i tako rodbinski povezana s Vukanom) i svojom rodbinom prihvatio herezu, bila je direktna optužba na račun bosanskog bana. Ovako formulirana optužba mogla bi pretpostaviti da je sam vladar politički protivnik koga se želi ocrniti i optužiti. Proglašen heretikom, Kulin bi bio omražen kod pape, a to bi istovremeno davalo velike šanse njegovim političkim protivnicima.

Drugi motiv optužbe o zaraženosti velikog broja kršćana u Bosni herezom, na čelu sa njihovim vladarom, može se pripisati želji dukljanskog vladara da optuži Dubrovačku nadbiskupiju, kojoj je Bosanska biskupija tada bila podložna, za nebrigu o svom kleru i narodu. Razlog za to leži u stalnom sukobu Dubrovačke i Barske nadbiskupije. Dubrovačka nadbiskupija, naime, nije smatrala Bar nezavisnom nadbiskupijom, već sufraganom Dubrovačke. Stoga su Dubrovčani negodovali kod pape i kad je ovaj poslao palij, kao znak nadbiskupskog dostojanstva, barskom nadbiskupu. Isto tako, kad god bi barska nadbiskupska stolica bila upražnjena, dubrovačka bi počela dokazivati svoja prava na nju.¹⁰ Optužba da u Bosni živi već 10.000 heretika uveliko je mogla štetiti ugledu Dubrovačke nadbiskupije u Rimu.

Osim podataka o pojavi hereze, broju zavedenih kršćana i optužbi na račun bana, a s obzirom da se Vukanovo pismo smatra najstarijom viješću o herezi u Bosni, zanimljiv je i podatak da je ugarski kralj već ranije upoznat sa problemom hereze u Bosni. Vukan kaže da ih (bosanske heretike) je ugarski kralj, kad je saznao za herezu, razljućen, primorao poslati papskoj stolici na ispitivanje.¹¹ Dukljanski vladar

⁸ Smičiklas, CD II, 333-334.

⁹ Šanjek Franjo, *Bosansko humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 36 (fusnota 14), 56 (fusnota 2).

¹⁰ Ćirković, *Istorija Crne Gore*, 21.

upoznat je i sa informacijom da su se oni vratili sa izmišljenim pismom, kao dokazom da je papska stolica odobrila njihove vjerske zakone.¹² Ovaj podatak može biti značajan, jer se ispitivanja krivovjerstva u Bosni sprovode tek kasnije, kada papini legati dolaze u Bosnu, a Vukanovo pismo se smatra najstarijim podatkom. Međutim, ko su bili heretici i ko ih je prijavio ugarskom kralju, ostalo je nepoznato.

Na kraju pisma, Vukan poziva papu da savjetuje ugarskog kralja da iz svog kraljevstva istrijebi heretike, kao "kukulj iz žita". Ovo je drugi put u pismu da dukljanski vladar ističe prava ugarskog kralja na Bosnu. Prvi put Vukan je to spomenuo govoreći o pojavi hereze u zemlji ugarskog kralja. Vukan je sklopio savez sa Emerikom, koji mu je pomagao u borbi protiv brata Stefana.¹³ Ugarski kralj bi pomogao Vukanu da dođe do srpskog prijestolja, a zauzvrat je, preko njega, namjeravao uspostaviti vrhovnu vlast nad Srbijom.¹⁴ Njegove pretenzije protezale su se i na Bosnu, što je njegov saveznik Vukan u pismu Innocentu III i potvrdio.

Slijedeći poznati izvor u kojem se spominje hereza u Bosni potiče iz papske kancelarije.¹⁵ Papa Innocent III obratio se ugarskom kralju Emeriku treće godine svog pontifikata, 11. oktobra 1200. godine, govoreći mu o hereticima, i u tom kontekstu o zaštitniku heretika, bosanskom banu Kulinu, i o hvarskom biskupu Nikoli.

Papa Inocent III se obraća ugarskom kralju Emeriku, ali se pritom ne osvrće na pismo koje je dobio od Vukana, niti na informacije koje mu je dukljanski vladar prosljedio, a tiču se hereze bosanskog bana i njegove porodice kao i 10.000 drugih kršćana koji su zavedeni herezom. On polazi od izvještaja splitskog nadbiskupa Bernarda. U pismu papa donosi slijedeće podatke: da se u Bosni nalazi veliki broj patarena, da su ti patareni protjerani iz Splita i Trogira našli utočište u Bosni, te da im je plemeniti muž Kulin pružio ne samo utočište nego i zaštitu. Sam Kulin nije okužen herezom, kako je to Vukan tvrdio, ali je po papinim riječima sebe izložio opasnosti. Dalje, Innocent III kaže da ban ove patarene časti kao katolike, čak i više od katolika i da ih naziva isključivo kršćanima (krstjanima). Papa traži od Emerika kao svje-

¹¹ *Unde rex Ungarie exacerbatus illos ad vestram presentiam compulit venire a vobis examinandos.*

¹² *illi autem simulatis litteris redierunt dicentes a vobis concessam sibi legem.* Zanimljivo je da je Vukan jednom drugom prilikom također sumnjao u istinitost pisma koje je stiglo sa papskog dvora, a kojim je biskup Dominik, umiješan u ubistvo, bio vraćen na biskupski položaj. Pismo se kasnije ispostavilo kao falsifikat. Ćirković, *Istorija Cme Gore*, 17.

¹³ Jireček Konstantin, *Istorija Srba*, knjiga I, Beograd 1990., 164.

¹⁴ Nešto kasnije, 1202. godine, Emerik je, koristeći se sukobom između Stefana i Vukana, uzeo kraljevsku titulu te se od tada javlja i kao "kralj Srbije".

¹⁵ Smičiklas, CD II, 350-352.

tovnog vladara da bana kazni i da mu oduzme imovinu i istjera, ne samo iz Bosne, nego i iz čitavog područja ugarskog kraljevstva, ukoliko se ovaj ne bi vratio na pravi put. Papa mu daje ovlaštenje za progon heretika, sve državne ovlasti koje svjetovni vladar može imati, a crkveni vladar nema. Crkveni vladar, tj. papa može proglasiti izopćenje ili interdikt, ali nema svjetovne ovlasti koje prepušta svjetovnom vladaru. U ovom slučaju to je ugarski kralj, od kojeg papa traži osvetu i silu.

Iz ove povelje brojni historičari crpe informacije o porijeklu hereze, za koju splitski nadbiskup kaže da je stigla iz dalmatinskih gradova, Splita i Trogira.¹⁶ S druge strane, neki historičari jednostavnim zaključkom o lažnom izvještaju nadbiskupa Bernarda odbijaju mogućnost ovog smjera dolaska heretika, jer se ne slaže s njihovim mišljenjem o porijeklu hereze u Bosni.¹⁷

Ovaj put papa koristi precizniji naziv za heretike koji su se pojavili u Bosni, koristeći osim općenitog termina heretika, i naziv patarena. U to vrijeme papa se bori sa lombardskim patarenima, a i sam splitski nadbiskup Bernard tek je bio stigao iz Italije, pa im je naziv patarena vjerovatno najbliži. O više detalja o herezi se ne može govoriti, jer je općenito sva građa koja dolazi iz papske kancelarije napisana tipiziranim jezikom kancelarije, koja koristi termine heretika, patarena i katara, a da pritom ne misli na neki od pomenutih pokreta. Ni ovaj izvor nam ne daje nikakvih informacija o samom vjerskom učenju heretika, s tim da je značajan podatak da bosanski heretici sami sebe nazivaju kršćanima tj. krstjanima (*christianos*).

Treći izvor o herezi u Bosni potiče također iz papske kancelarije, a napisan je dvije godine kasnije, 21. novembra 1202. godine.¹⁸ Ovaj se put papa Innocent III obratio splitskom nadbiskupu Bernardu i svom kapelanu Ivanu da ispitaju prilike u bosanskoj biskupiji. Papa im javlja da se u zemlji plemenitog muža Kulina nalaze mnogi heretici koji su zaraženi katarskom herezom.¹⁹ To što su bosanski heretici poistovjeđeni sa južnofrancuskim dualistima ne govori ništa o njihovom učenju. Papa ih zove katarima, jer se u to vrijeme o ovim hereticima u Rimu znalo mnogo više. Papa je tražio od Emerika da ovaj zapovijedi Kulinu da sve takve ljude istjera iz svoje ze-

¹⁶ Ćirković Sima. *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, u: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1987., 195-253; Šanjek Franjo. *Bosansko humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975.; Šidak Jaroslav. *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1975.

¹⁷ Dragojlović, *Krstjani i jeretička crkva bosanska*, Beograd 1987, 129.

¹⁸ Smičiklas, CD III, 14-15.

¹⁹ *heretici qui de dampnata catharorum heresi sunt vehementer suspecti et graviter infamati.*". Smičiklas, CD III, 14-15.

mlje i konfiskuje im imovinu.²⁰ Innocent III piše i da je Kulin na optužbe odgovorio da ih on ne smatra hereticima već katolicima, ali ih je spreman poslati apostolskoj stolici da se tamo njihova vjera potvrdi ili osudi - kako bi bili u dobru potvrđeni ili od zla odvraćeni. U Rim je Kulin poslao nadbiskupa Bernarda, zatim dubrovačkog arhiđakona Marina i sa njima još neke od osuđenih ljudi, te zamolio da papa pošalje čovjeka koji bi ispitao stvari u Bosni. Iz ovog se vidi da su i dubrovački i splitski nadbiskup bili upoznati s problemom i uključeni u slučaj. Zato Innocent III šalje Bernarda i svog kapelana Ivana "ad terram prefati Culini" da doznaju istinu. Nađu li herezije da postupe prema papinoj odredbi o hereticima.

Posljednji izvor koji ćemo ovdje uzeti u razmatranje, jedini je koji potiče iz Bosne, doduše, iz nešto ranijeg perioda, i jedini koji govori o vjerskim prilikama u Bosni Kulina bana. Radi se o Kulinovoj crkvi, odnosno natpisu sa crkve u Biskupićima kod Visokog. Najpotpunije i najkompletnije čitanje natpisa izvršio je Pavo Anđelić.²¹ On je ne samo izvršio reviziju čitanja ploče, koja je uveliko promijenila sadržaj i smisao natpisa, nego je i donio podatke o datiranju ploče o kojem su također postojale dvojbe. Podatke o datiranju crkve, čija gradnja je stavljena u 1194. godinu, potvrđeni su i dodatnom izvornom građom, ali i kompariranjem sa drugim arheološkim spomenikom, tj sličnom pločom iz istog vremena.

Anđelić se koristio podatkom koji donosi Orbini, a odnosi se na odlazak dubrovačkog nadbiskupa Bernarda u Bosnu gdje je na poziv bana Kulina posvetio dvije crkve. Ovaj događaj zbio se 1194. godine, ili u petoj godini pontifikata nadbiskupa Bernarda. Anđelić je s velikom vjerovatnošću pretpostavio da je Kulin svečano posvećivanje organizirao upravo za crkvu koju je sam podigao.

Prilog ovakvom datiranju je i mogućnost kompariranja Kulinove ploče sa Blagajskom pločom. Blagajski natpis koji spominje Nemanju, potiče sa crkve Kuzme i Damjana, što ju je za vrijeme istog putovanja posvetio dubrovački nadbiskup, a koju Orbini također spominje. Iz ovoga se može zaključiti da Kulinov i Blagajski natpis potiču iz iste godine.²² Dakle, 1194. godina je godina kada je nastao natpis na ploči Kulinove crkve. Anđelić je ustanovio i da natpisi u donjem dijelu ploče ne potiču iz

²⁰ "ut huiusmodi homines de tota terra sibi subiecta proscriberet, bonis eorum omnibus confiscatis.". Smičiklas, CD. II, 14-15.

²¹ Anđelić Pavao. Revizija čitanja Kulinove ploče, Glasnik Zemaljskog muzeja 15-16 (1961): 287-308. (dalje: Anđelić, Revizija).

²² Kako se Nemanja u martu 1196. godine povlači sa prijestolja, onda je to i posljednja godina u kojoj je natpis mogao nastati (odnosno terminus ante quem za nastanak natpisa). Anđelić, Revizija, 298.

istog vremena tj. da su natpisi sa imenima dopisani kasnije, "u doba bana Stjepana" što potvrđuju i paleografske osobine teksta.

Dakle, Kulinova ploča je jedini izvorni dokument iz Bosne koji govori o vjerskim prilikama u doba vladavine bana Kulina. Ovom dokumentu možemo pridodati još jedan podatak koji potiče iz prvih godina Kulinove vladavine, a također govori o vjerskim prilikama u Bosni. Riječ je o pismu papinog legata Teobalda, koji 1180. godine pozdravlja Kulina, žali što ga ne može doći lično pozdraviti, te ga moli da pošalje papi Aleksandru III darove.²³ Dakle, ni 1180. godine niti 1194., kad bosanski ban gradi crkvu, nema tragova o herezi u njegovoj državi. Krivovjerje ne spominju ni dubrovački hroničari koji pišu o tom vremenu. Od podatka u kojem se govori da Kulin gradi crkvu i da mu dubrovački nadbiskup dolazi na posvećenje do prvih optužbi na račun bana prošlo je nekih pet-šest godina. Iz toga proizlazi da se ono što su Vukan i Bernard nazivali krivovjerjem moglo pojaviti u tih nekoliko godina.

Još jedna stvar koju treba izvući kao zaključak, a tiče se porijekla hereze, je činjenica da heretici koji po Bernardovom izvještaju u Bosnu dolaze iz Splita i Trogira, zapravo nisu najstarije registrirani heretici, jer njihovu pojavu spominje Vukan, koji 1199. godine govori i o još starijim slučajevima. Uz akciju nadbiskupa Bernarda se ne mogu vezati najstarije vijesti o postojanju hereze u Bosni, pa se prema tome, ni porijeklo hereze iz pravca dalmatinskih gradova ne može uzeti kao jedino.

Međutim, i bez obzira na motive optužbi, pojava hereze je registrirana sa više strana, činjenica je da se u izvornoj građi iz tog perioda pojavljuju optužbe, te da Rim vodi istragu o nečem što nije bilo u skladu sa učenjem Katoličke crkve. Istraga je završena potpisivanjem abjuracije na Bilinom polju 1203. godine, međutim, Bosna ni nakon toga nije prestajala biti izjednačavana sa herezom. ■

Izvori i literatura

Izvori

Klaić Nada. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb, 1972.

Smičiklas Tadija, ed. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. II. Zagreb, 1904.

Smičiklas Tadija, ed. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. III. Zagreb, 1905.

²³ Smičiklas, CD II, 168-169.

Literatura

Andelić Pavo. Revizija čitanja Kulinove ploče. *Glasnik Zemaljskog muzeja* 15-16 (1961): 287-308.

Ćirković Sima. *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, u: Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja, knjiga 17, 1987., 195-253.

Ćirković Sima. *Zeta u državi Nemanjića*, u: *Istorija Crne Gore*, knjiga II, tom I, Titograd 1970.

Dragojlović Dragoljub. *Krstjani i jeretička crkva bosanska*. Beograd: Srpska akademija nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knjiga 30, 1987.

Jireček Konstantin. *Istorija Srba*, knjiga I, Beograd 1990.

Petrović Leon. *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo-Mostar 1999.

Rački Franjo. *Povjest bogumila i patarena*. Rađ Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 7 (1869): 84-179.

Šidak Jaroslav. *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1975.

Šidak Jaroslav. *Crkva bosanska i problem bogumilstva u Bosni*, Zagreb 1940.

Šanjek Franjo. *Bosansko humski (hercegovački) krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975.

Elma Hašimbegović

APPEARANCE OF HERESIS IN BOSNIA (FIRST SOURCES ON THE APPEARANCE OF HERESY IN BOSNIA)

(Summary)

Towards the end of XII and the beginning of XIII century there were allegations and complaints regarding the heresy in Bosnia. Original material in the period from 1199, when first accusations against Bosnian rulers arrived, until the moment of signing the abjuration, in 1203, was subjected to detailed analysis in this paper. Considerations took into account the sources relating the information provided to the Pope

Innocent iii and Hungarian King Emerich on the problem of heresy in Bosnia, to the accusation that arrived from the Vukan, the ruler of Duklja and the Archbishop of Split, Bernard, the actions undertaken by Rome against the heretics in Bosnia and the investigation of the whole case. Original material encompasses, therefore, the correspondence of the Pope Innocent III with the Church and secular rulers of the period, such as: the letter by Vukan, the ruler of Duklja to the Pope in 1199, Pope's invitation to the Hungarian King Emerich, dated 21st October 1200, the Popes invitation to the Archbishop of Split Bernard and to his chaplain Ivan de Casamaris, dated November 1202. The consideration covers another original document that dates from that time. It is the Kulin Ban's Church, i.e., the inscription on the church in Muhašinići near Visoko that was built by the Ban of Bosnia. This is the only source that originates from Bosnia and it is the only one that relates to the religious circumstances during the rule of Kulin Ban.

Original material offers the information that is important for determining the date of the emergence of heresy, and gives foundations for the assumption relating its origins. One can not speak about more details relating the "heresy" itself, since the material comes from the papal office and is written in the typical idiom of this office, that refers to heretics, Patharens and Cathars while not necessarily implying any of these movements.

Furthermore, based on the original material, one may pose the question of the motives of those who came out with accusations against the Ban of Bosnia, that is, what were the motives that could have been the cause for addressing the accusations for heresy - the favorite weapon against political opponents- against Bosnian Ban. However, regardless of possible motives, the appearance of heresy has been registered by various parties and the fact is that in the original documents from that period there were accusations against the ruler of Bosnia and allegations that in Bosnia a teaching appeared that was not in line with that of the Catholic Church.

UDK 930. 22 (497.6) "1203" : 930. 272 (497.6) "1203"
929.653 (497.6) "1203" : 273 (497.6) "1203"
Izlaganje sa naučnog skupa

DIPLOMATIČKO-PALEOGRAFSKA ANALIZA BOLINOPOILSKE ISPRAVE IZ 1203. GODINE

Milko Brković

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru

Ta isprava sadrži konvencionalne dijelove poput isprava srednjovjekovnih zapadnoeuropskih kancelarija. Sadrži uvod ili protokol, zatim tekst, kontekst ili pak korpus i zaključak ili eshatokol. Unutar te tri veće cjeline ili veća dijela sadržane su osnovne diplomatičke formule ili manje cjeline isprave. Tako protokol sadrži formulu datacije i intitulacije, korpus formulu naracije i dispozicije, a eshatokol formulu svjedoka, koroboracije, zakletve i komplecije. Od ranijih susjednih kancelarija ta je isprava po svojoj strukturi najbliža strukturi isprave srednjovjekovne kancelarije hrvatskih narodnih vladara, a od suvremenih kancelarija najbliža je strukturi srednjovjekovne bosanske banske isprave.

I. PROTOKOL

U protokolarnom ili uvodnom dijelu bolinopoilska isprava iz god. 1203. sadrži samo verbalnu invokaciju, jednu od triju sadržanih datacija cjelokupne isprave te intitulaciju. Ova isprava nema inskripcije (adrese) jer se dispozicija isprave stvara kod destinataru, odnosno donator i destinatar zajednički stvaraju objekt isprave.

Invokacija

U prijepisu *Vatikanskog registra* sačuvana je samo verbalna invokacija u obliku: *In nomine dei eterni creatoris omnium et humani generis redemptoris*. Prvotni je izvornik, na pergameni, zasigurno sadržavao i simboličku intitulaciju u obliku križa, koja je ispuštena prilikom prepisivanja u *Registaru*. Verbalna invokacija te analizira-

juće isprave donosi svetopisamski kršćanski zaziv jedinog Boga koji je ujedno stvoritelj svijeta i otkupitelj ljudskog roda. Ona je jedan od uobičajenih oblika verbalne invokacije srednjovjekovnih isprava.

Datacija

Prema sačuvanoj ispravi od 8. i 30. travnja 1203.¹ srednjovjekovni su se bosanski kršćani skupa sa svojim banom Kulinom odrekli navodne hereze i obvezali održavati odredbe Rimske crkve. U samoj se ispravi, uz 1203. godinu koja se nalazi u prvom dijelu isprave i njezine datacije, navode dva *data topica* i tri *data chronica*, naime, “*Anno ab ipsius incarnatione (dei eterni) M. CC. III. domini uero Innocentii pape III. anno VI*”, “*Actum apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Pogli, sexto idus aprilis*” i “*Actum in Insula Regia II. kal. maii*”, od kojih se drugi odnosi na pravni čin isprave i koji je sporan a treći na samu ispravu kao dokument i koji nije sporan kao ni prva datacija te isprave.

Gdje se to navodno odreknuće doista zbilo? Odmah recimo da u dispoziciji te isprave nije upotrijebljen određeni izraz *abiuravimus*, pa to ne može ni biti *abjuracija*, nego *abrenuncijacija* jer je upotrijebljen izraz *abrenuntiamus*, i to samo jedanput u cijelom tekstu, koji pak više označava neku vrst neprovjerene uvrede negoli odre-

¹ Ispravu su objavili: Odoricus RAYNALDI, *Annales eccles.*, I, str. 150; Augustin THEINER, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, (1198.-1549.), Roma, 1863., str. 20 (iz reg. an. VI. ep. 141); Franjo RAČKI, Bogomili i patareni, *Rad JAZU*, VII, Zagreb, 1867., str. 139 (prijevod na hrvatski jezik); PRAY, *Annales*, II, 397; Daniel FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, 46; KOLLER, *Historia*, I, 309; G. FEJER, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, (G. FEJER, *Codex diplomaticus*) II, 1, 145; Euzebije FERMENDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752* (E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*), Zagreb, 1892., str. 6 (regesta); Tadija SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae (Codex diplomaticus)*, III, Zagreb, 1905., str. 24-25; Dragutin KNIEWALD, Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima, *Rad Jugoslavenska akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 270, Zagreb, 1949., str. 127-129; Domink MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina*, sv. II, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* (D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*), 2. izdanje, Chichlago-Roma-Zürich-Toronto, 1979., str. 527-529; Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975., str. 59-62, skupa s prijevodom na hrvatski jezik i faksimilom iza str. 80. prema *Reg. Vat.* 5, fol. 103v; ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Zagreb, 2003., str. 79-83, skupa s prijevodom i faksimilom izvornika iz *Registra*, u dijelu datacije prije formule svjedoka ispuštena je oba puta veoma važna riječ *loco* koja mijenja smisao točnijeg ubiciranja mjesta nastanka pravnog čina; i drugi.

knuća, odnosno označava da su optužbe bile lažne ili da se traži odreknuće od onoga što se možda dogodilo negdje drugdje a moglo bi se zgoditi i u Bosni. Također i sam kasniji učinak te dispozicije i općenito tradicija cjelokupne bolinopoijske isprave pokazali su da je stvarni cilj i rezultat bio dovođenje biskupa *latinskog jezika u liturgiju Bosanske biskupije*, i drugo, još važnije, da bi se što jače podvrglo bosanskog bana Kulina pod ugarsko-hrvatskog vladara.

Političko-vjerska klima i okruženje dolaska papinog legata u Bosnu bila je tome naklonjena. Bosanski je ban Kulin, naime, vazal ugarsko-hrvatskog kralja. Optužen je od dukljanskog vladara Vukana i splitskog nadbiskupa Bernarda da u svoju Banovinu prima krivovjerce. On sam nije proglašen krivovjercem jer se u doba ratovanja Bizanta s ugarsko-hrvatskim vladarom stavio na stranu potonjeg te nakon toga ispunjavao svoje feudalno-vazalne obveze prema svome suverenu ugarsko-hrvatskom vladaru i jer papi daje *kunske kože* ili *kune*. Bosanska je biskupija netom postala sufraganiya Dubrovačke nadbiskupije, a ban Kulin je najkasnije od god 1189. u izvrsnim odnosima s Dubrovnikom. Četvrta je križarska vojna krajem 1202. okupirala i razrušila Zadar te se u njemu zadržala do kraja travnja 1203. Na putu prema Istoku križarima su se pridruživali razni poslanici, među kojima i papinski legati, koji su usputno rješavali razne crkvene i druge poslove. Papinski se legat i kapelan Ivan de Casemaris našao u Bosni u vrijeme kad su križari u Zadru, pa je moguće da je i on potkraj 1202. godine došao s njima u hrvatske krajeve. Vidjevši razaranja kršćanskog Zadra mnoge razočarane grupice otpadaju i bježe iz te križarske vojne, a oni koji su se vraćali kopnom prolazili su i kroz Bosnu.

Većina starije historiografije drži da je mjesto pravnog čina bolinopoijske isprave iz god. 1203. *Bilino Polje*, koje je danas sastavni dio grada Zenice. Najbliži izvor toj ispravi je četrdesetak godina mlađa isprava ugarsko-hrvatskog kralja Bele IV. kojom 20. srpnja 1244. potvrđuje posjede Bosanske biskupije, odnosno bosanskog biskupa.² Pojedinci se pozivaju na tu ispravu i drže da je predmetni toponim *Bolino Poili* iz isprave za 1203. godinu istovjetan s toponim *Belmapola* u župi Brod ili možda s *Bulino* (dvaput spomenuto za različite toponime) u Belinoj ispravi iz 1244.³ Međutim, taj se toponim *Bulino* u potonjem izvoru spominje bez dodatka *poila* ili *polja*, pa mu ga ne smijemo ni dodavati u ispravi, a još veću zabunu stvara isti toponim u župi (županiji) Neretvi koji se navodi na istom mjestu u Belinoj ispravi, te se onda ostaje pri toponimu *Belmapola* u županiji Brod kao mjestu nastanka te isprave. Odmah se može postaviti pitanje, da ako se *Belmapola* u županiji Brod odnosi na *Bilino polje* kod Zenice, kako je onda notar u istoj Belinoj ispravi iz 1244. par reda-

² *Codex diplomaticus*, IV. (1906.), str. 236-240.

³ ISTO, str. 239.

ka prije izraza *Belmapola* upotrijebio izraz *Knese pole* a ne *Knesapola*? Naime, proizlazi da je znao za pojam *polje* pa bi onda analogno *Kneževom polju* i *Bilino polje* napisao kao *Belme pole*, a ne kao *Belmapola*.

Konstantin Jireček⁴ i Franjo Jukić⁵ zastupaju mišljenje da toponim *Bolino Poili* iz predmetne isprave za god. 1203. odgovara toponimu *Bijelo Polje* kod Sutjeske, gdje se nalazi brdo Red.

Vjekoslav Klaić, u svojoj *Poviesti Bosne*, taj toponim jednostavno naziva *Bjelopolje* tik uz rijeku Bosnu i donosi dio izvornog podatka iz navođene isprave (*Bolino poili apud Bosnam iuxta flumen*) na koji se poziva.⁶

Vladimir Ćorović smatra da je *Bulino* u Vrhbosni istovjetno s *Bilnim* (*Bulinim*) poljem u Brodu, uz tvrdnju da je navodno *Bulino* kao mjesto uz katedralu najpogodnije za crkveni zbor.⁷

Marko Perojević i koautori u *Napretkovoj povijesti* izjednačavaju *Bolino Poili* s *Bilnim Poljem* na lijevoj strani rijeke Bosne u današnjoj Zenici.⁸ Štoviše, Krunoslav Draganović toponim *Belmapola* u župi Brod, koji je naveden u Belinoj ispravi iz god. 1244., tumači da je on genitiv riječi *Bilino polje*, u kojem slovo *m* s tri haste treba rastaviti u slova *i* i *n*. Ostajući dosljedan svome uvjerenju, kazuje da je na istom *Bilnom Polju* (*Bolino poili*) "pokraj rijeke Bosne održan sastanak Ivana de Casemaris s bosanskim patarenima 1203., te da radi izraza *pokraj rijeke* ne može stajati Jiričekovo i Jukićevo mišljenje po kojem bi to bilo *Bijelo Polje* kod Sutjeske.⁹ Na istom mjestu Draganović pobija i Ćorovićevo mišljenje držeći da se *Bulino* ne nalazi uz katedralu nego samo u istoj županiji s katedralom, ali u posve različitoj županiji s *Bilnim Poljem*, te da je katedrala u selu Brdu sagrađena nešto prije 1244. godine.¹⁰

Leon Petrović, u *Kršćanima Bosanske crkve*, bez puno dokazivanja drži da je toponim *Bolino Poili* istovjetan s *Bilino Polje* u Zenici u župi Brod (*in supa Bored Belmapola*), prema Belinoj ispravi iz 1244. godine.¹¹

Isto tako bez ikakvog dokazivanja, bar u svojoj *Bogomilskoj crkvi*, misli i Do-

⁴ Konstantin JIREČEK, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, Prag, 1876., str. 31.

⁵ Ivan Franjo JUKIĆ, *Zemljopis i poviestnica Bosne*, Zagreb, 18851., str. 34.

⁶ Vjekoslav KLAJĆ, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb, 1882., str. 62.

⁷ Vladimir ĆOROVIĆ, *Historija Bosne*, Beograd, 1940., str. 172, bilj. ?

⁸ *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463.*, Sarajevo, 1942., str. 213, bilješka 61, str. 214, 216, 715, 725, 751.

⁹ ISTO, str. 751.

¹⁰ ISTO.

¹¹ Leon PETROVIĆ, *Kršćani Bosanske crkve*, drugo izdanje, Mostar, 1999., str. 79, 83, 97.

minik Mandić.¹² Doduše, on u tom djelu naznačuje da je o tome više rekao u svome drugom djelu, to jest u *Državnoj i vjerskoj pripadnosti srednjovjekovne Bosne*. Međutim, osim što predmetni toponim čita različito od drugih, i tu samo konstatira da se u darovnici Bele IV. u županiji Brod spominje *Beloapola*, to jest *Bijela polja*, kao dobro Bosanske biskupije, gdje je god. 1203. održan sastanak papinskog legata Ivana Casemaris s banom Kulinom i *bosanskim krstjanima*. To se mjesto do pred Drugi svjetski rat zvalo *Bilino polje*, a nalazilo se na lijevoj obali Bosne oko jednu milju od predratne Zenice.¹³

I Sima Ćirković bez obrazloženja preuzima toponim Bilino Polje kraj rijeke Bosne.¹⁴

Marko Vego u svojoj knjizi *Naselja bosanske srednjovjekovne države* navodi *Bilino* (*Bulino*) u Zenici, bez *polja* i *poila*, na lijevoj obali Bosne.¹⁵ Nakon toga navodi i izvore koji bi se trebali odnositi na taj toponim. Međutim, iz njegovog tumačenja izvora nije jasno da li je to Bilino Polje u Zenici, za koje kasnije pretpostavlja da se to naselje nalazilo u većem naselju – Zenici.¹⁶ Vego stvara još veću zabunu što ne razdvaja značenje toponima *Bulino* u županijama Vrhbosni i Neretvi od toponima *Belmapola* u županiji Brod, kojoj je pripadala i kasnija Zenica s Bilinim Poljem. U navedenoj se Belinoj ispravi, par redaka prije, jasno navodi toponim *Knese pole*, pa bi tom logikom i *Belmapola*, kad bi se radilo o polju, bila pisana kao *Belmo pole* ili dvije riječi *Belma* i *pola*. Tridesetak godina kasnije Vego svoje prethodno mišljenje mijenja i približava istini, pa kaže da Bilino Polje nije istovjetno s Bilinim Poljem u Zenici, nego s današnjim *Topuzovim Poljem*, kod starog naselja Mile uz rijeku Bosnu, čiji je naziv nastao po imenu obitelji Topuz koja i danas postoji (1978.).¹⁷

U dataciji se, naime, izvornika jasno navodi da je isprava *actum apud Bosnam, iuxta flumen loco qui uocatur Bolino Poili*. Taj toponim iz izvornika stariji diploma-

127, 157, 163, 175, 179, 191, 192, 195, 198, 199, 216, 227, 228, 245, 251, 254, 256.

¹² D. MANDIĆ, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, str. 24, 29, 32, 95-97, 144, 166-168, 221, 224, 226, 229, 245, 303, 366, 377, 385, 465, 515.

¹³ ISTI, *Bosna i Hercegovina. Povijesno-kritička istraživanja*, I, *Državna i vjerska pripadnost sredovječne Bosne i Hercegovine*, 2. izdanje, Chicago-Rim, 1978., str. 89.

¹⁴ Sima ĆIRKOVIĆ, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd, 1964., str. 49, 55, 58.

¹⁵ Marko VEGO, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957., str. 12.

¹⁶ ISTO, str. 141.

¹⁷ M. VEGO, *Bosanski trgovci i dubrovački financijeri u drugoj polovici XV i prvoj polovici XVI stoljeća*, *Anali Historijskog odjela Centra za znanstveni rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, XV-XVI, Dubrovnik, 1978., str. 54 (53-68).

tičari transkribiraju s velikim početnim slovima što bi trebalo značiti da su ga držali za naseljeno mjesto. Mi se, na temelju iznjetoga i onoga što slijedi, odlučujemo za toponim i samostan *Bolino Poilo* kod grada Bosne, jer držimo da se *actum* isprave od 8. travnja 1203., o kojoj je riječ, odnosi na *grad Bosna* uz vjerojatno istoimenu rijeku, budući se uz tadašnji grad Bosnu, kasnije Visoko, nalaze tri rijeke, i mjesto samostana (*loco*) *Bolino Poilo* ili možda *Bolina Poila*.¹⁸ Moglo se dogoditi da je pisar ili notar, kad je prepisivao ispravu u papinski *Registar*, zamijenio izraz *Bulino* s izrazom *Bolino te pole s poili*, ali je mala vjerojatnost da se to dogodilo dubrovačkom svećeniku, arcidakonu i k tomu notaru Marinu ili još manje nekom redovniku iz bolinopoiilskog samostana. Diplomatičko-paleografska analiza predmetne isprave pokazuje da se radi o mjestu kog grada Bosne.

Materijalni ili moralni objekt pravnog čina i dispozicije navedene isprave iz 1203. godine obavljen je, dakle, kraj grada Bosne, uz rijeku, u samostanu ili u *loco* koji se zove *Bolino Poilo*, uz koje se vjerojatno nalazi i neko polje. To bi mjesto bilo prikladnije za potpisivanje tako važnog spisa od strane papina legata (kapelana) i njegove pratnje na jednoj i još desetak ljudi na drugoj strani, negoli na nekom polju. Polje asocira na velike narodne skupove ili sabore, ali se ovdje ne radi o mnoštvu puka već o njegovim predstavnicima na čelu s banom Kulinom, njegovom svitom i *priorima* nekoliko samostana bosanske banovine. Osim toga, što bi činio papin legat s pratnjom i *priorima* redovničke zajednice na polju uz rijeku početkom mjeseca travnja, kad se zna da je tom prilikom nastali dokument bogato sadržajni *traktat* iz povijesti Crkve za čiji je nastanak i ispisivanje bilo potrebno podosta vremena. Gdje su kroz to vrijeme boravili donatori toga spisa? S druge strane, zar bi ban Kulin primao tako visokog crkvenog predstavnika izvan svoje glavne prijestolnice? Zna se, pak, da je ona bila, kao i kasnijih njegovih nasljednika, u blizini teritorija za koji držimo da se na njemu nalazilo središte s gradom Bosnom. Pravni čin nije izvršen u gradu Bosni, nego u samostanu kod toga grada, pokraj rijeke, u mjestu zvano *Bolino Poilo*, jer je najveći broj redovničkih zajednica svih pokorničkih redova imao svoje nastambe u predgrađima ili u blizini većih naseljenih mjesta. Izraz *loco*, doduše, u izvorima najčešće označava naseljeno mjesto ali i samostan, a u našem primjeru sama redovnička nastamba znači naseljeno mjesto. Takva je praksa u početku bila i s benediktinskim i s franjevačkim nastambama, a prije njih i sa svim drugim sličnim zajednicama. I u samom se tekstu predmetne isprave nekoliko puta spominje izraz *loco* u značenju samostaña i njegovih članova, koji jamče u ime sve braće i svih samostanskih zajednica, sa svim posjedima, da neće nikad slijediti krivovjerje i obve-

¹⁸ Isto je mišljenje, također uz obrazloženje, prije mene zastupao Petar RUNJE, *Pokornički pokret i franjevci trećoredci glagoljaši (13.-16.st.)*, Zagreb, 2001., str. 18-22.

zuju se da će u svim samostanima, gdje borave njihova braća, imati oratorije i svećenike i tako dalje. U prijevodu ta mjesta glase: Jamčimo u ime sviju koji pripadaju našoj zajednici i iz naših su *mjesta* (samostana); obećavamo da ćemo u svim našim *mjestima* (samostanima), gdje se nalaze zajednice braće, imati bogomolje u kojima ćemo se kao braća zajednički sastajati i javno pjevati noćni, jutarnji i dnevni časoslov; u svakom našem *mjestu* (samostanu) imat ćemo svećenike, koji moraju barem u nedjelje i na blagdane, prema crkvenim odredbama, misiti, ispovijedati i davati pokore.¹⁹ i tako dalje. U istom je značenju i *loco* u dataciji te isprave.

Ovdje donosimo 17 izvora, a ima ih i daleko više, koji govore da je postojao grad Bosna. Taj se grad prvi put u izvorima spominje u *Provinciale vetus*, popisu katoličkih biskupija u svijetu, nastalom u XI. stoljeću (između god. 1050. i 1088.) a sačuvanom u *Karolinškom kodeksu*, gdje se unutar metropolije Dalmacije i Hrvatske doslovno navodi Bosanska biskupija²⁰ i *civitas Bosna (grad Bosna)*. Za Dalmaciju i Hrvatsku u tom je popisu navedeno 19 gradova, poredanih po svoj prilici po starosti i veličini, koji su ujedno sjedišta biskupija. Iako pojedini povjesničari²¹ do danas, bez obrazloženja, drže da se taj pojam odnosi općenito na teritorij Bosne a ne na grad, mi držimo da nije vjerojatno da je od tih 19 spomenutih gradova Dalmacije i Hrvatske njih 18 izričito navedeno kao gradovi, za koje se i danas točno zna, a da je samo jedan, i to Bosna naveden kao širi pojam, tim prije što se pojedinačno za svih 19, uključujući i Bosnu, podjednako navodi da su *civitas (grad)*. U XI. st. Bo-

¹⁹ *Obligantes nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate loca nostra; et in omnibus locis nostris, ubi fratrum conuentus commoratur, oratoria habebimus, in quibus fratres de nocte ad matutinas, et diebus ab horas cantandas publice simul conueniemus; per singula loca nostra habebimus sacerdotes, qui dominicis et festiuis diebus adminus missas secundum ordinem ecclesiasticum debeant celebrare, confessiones audire et penitentias tribuere.*

²⁰ *Patrologia latina*, izd. J. P. Migne, Paris, 1844.-1864., str. 98, 466.

²¹ Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine*, str. 711 – bez ikakvog obrazloženja kaže da je tu jasno da se radi o Basni kao biskupiji a ne gradu, iako na istoj stranici, kad navodi gradove u prijevodu, navodi i grad Bosnu. Također na istoj stranici navodi da se u *Provinciale vetus* spominje 20 gradova (valjda prema pogrešci u Migneu) Dalmacije i Hrvatske, što je i mene zavelo na pogrešku u mojoj knjizi *Srednjovjekovna Bosna i Hum – identitet i kontinuitet*, Mostar, 2002., str. 28, bilj. 87, međutim, u izvorniku se spominje njih 19. Kad govori o istom predmetu Dominik MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina*, 2. izdanje, Chicago-Rim, 1978., str. 460, piše da se Bosanska biskupija pod imenom grada Bosna (*civitas Bosna*) navodi u popisu *Provinciale vetus*, ali navodi 19 biskupskih središta, odnosno gradova Dalmacije i Hrvatske.

sna je jedna od banovina države hrvatskih narodnih vladara,²² kojoj je središte istoimeni grad Bosna na istoimenoj rijeci. Kronološkim redoslijedom toponim se Bosna nadalje spominje u kronici (*Historia Salonitana*) Tome Arcidakona (*ex maiori parte apud Bosnam*);²³ u ispravi bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića god. 1334. (*datum in Bossina in curia nostra*);²⁴ god. 1348. u *knjizi* splitskih općinskih blagajnika (*guardianum Bosne*);²⁵ god. 1366. (29. III.) u ispravi bana Tvrtka (*scripta in Bosna*);²⁶ god. 1367. u odluci dubrovačkog Malog vijeća u kojoj se navodi *conventus sancti Nicolae de Bosna*;²⁷ ponovno 1367. u oporuci Andrije Prvoševa iz Splita (*bossinensis qui habitat Cetine, Bistrize, Clevne, Busane, Glamoz, Bosne, Ymote*);²⁸ god. 1387. u izjavi talijanskog heretika Jakova Beka (*in locum qui dicitur Boxena*);²⁹ god. 1404. (6. I.) u ispravi kralja Ostoje kojom vraća vojvodi Pavlu Klešiću oduzeta dobra i stavlja ga pod zaštitu djeda Crkve bosanske (*a vratismo mu njegov grad' u D'lamoči i sve njegov(o) što je Dlamoči bilo i u Dumni i u Bosni i primismo mu naš(o)om virom' i rotom' da ga kjemo u tom' u vsem' kripiti i držati i ...*);³⁰ god. 1407. kad Dubrovčani spominju Sigismundove isprave (*littera datas Bosnae*);³¹ god.

²² U bilješci *Supetarskog kartulara* navodi se koliko je banova biralo hrvatskog kralja kad bi umro bez nasljednika, zatim koji su to banovi i koliko ih je bilo od Svetopuka do Zvonimira. Od njih sedam, drugi po redu, između Hrvatske i Slavonije, izričito je naveden bosanski ban (*banus Bosniensis secundus*): Viktor NOVAK – Petar SKOK, *Supetarski kartular*, Zagreb, 1952., str. 230.

²³ Toma ARHIĐAKON, *Historia Salonitana*, izd. F. RAČKI; (T. ARHIĐAKON, *Historia Salonitana*) Zagreb, 1894., str. 79-80.

²⁴ *Codex diplomaticus*, X, str. 196.

²⁵ Državni arhiv u Zadru, *Spisi stare splitske općine*, kutija 1, svezak 3, sveščić 2, str. 11v (*Item solverunt pro nullo barche et hominibus qui portaverunt dominum fratrem Nicolaum, guardianum Bosne, Venecias libras XXVIII, solidos VI, parvulos VIII*).

²⁶ Šime LJUBIĆ, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* (Š. LJUBIĆ, *Listine*), IV, Zagreb, 1874., str. 84.

²⁷ Josip GELCHICH, *Monumenta Ragusina, Libri Reformationum*, IV, Zagreb, 1895., str. 95.

²⁸ Državni arhiv u Zadru, *Splitski arhiv*, kutija 3, sv. 8, str. 101r-v, 18. VI. 1370.

²⁹ G. AMATI, *Processus contra valdenses, Archivio storico italiano*, ser. III, sv. II, dio I, Firenze, 1865., str. 53.

³⁰ Ljuba STOJANOVIĆ, *Stare srpske povelje i pisma* (Lj. STOJANOVIĆ, *Povelje i pisma*), I/1, Beograd – Srijemski Karlovci, 1929., str. 434.

³¹ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo, 1973., str. 231-232.

1408. (28. XII.) u ispravi bosanskog kralja Ostoje (*datum Bosnae*);³² 1417. u ispravi istoga kralja Ostoje (*Datum Bozne*);³³ 1456. u registama dvaju isprava bosanskog kralja Tomaša od 3. lipnja (*Bosnae*);³⁴ god. 1573. (26. VIII.) u jednoj konzultaciji o bosanskom episkopatu³⁵ u kojoj se kaže da *et sanctissimus dominus noster (s. Pius V.) dixit: fuisse civitatem Bosnam in illa provincia et ecclesiam, ut in provinciali romano, sed nunc esse destructam*, na čijim je ruševinama kasnije sagrađen grad Visoko s poznatim samostanom sv. Nikole (Mile), što pak ukazuje na to da je taj topnim bio dobro poznat franjevcima jer su njegov naziv dali ne samo vikariji i jednoj kustodiji nego i *domus Bosnensis* po kojem je samostanu dobio naslov i prvi poglavar opservanata u hrvatskim krajevima, odnosno *domus Bosnensis* je isto što i *locus s. Nicolai*, to jest Visoko koje je ujedno bilo prijestolnica bosanskih banova dok, radi veće sigurnosti i lakše obrane, nije prešla u Sutjesku; god. 1601. u navodu Mavra Orbinija da je Bosanska vikarija dobila ime po glavnom mjestu u kojem se nalaze franjevci;³⁶ naizmjenično lociranje franjevačkog kroničara kasnijeg doba samostana sv. Nikole u **Bosnu**, Mile i Visoko;³⁷ te na jednoj zemljopisnoj karti iz XVII. st. gdje se okolica Visokog naziva *Pobosanje*.³⁸ Doduše, ima pojedinaca koji smatraju da je grad Bosna kasnija Zenica.³⁹ Međutim, navedenih 17 izvora pokazuje da je naziv *Visoko* i *Podvisoko* potisnuo stariji naziv *Bosna* koji je bio središte istoimene stare hrvatske župe Bosne i sjedište jednog od banova Hrvatskog Kraljevstva, bana za Bosnu, gdje su zasigurno nakon 1102. stolovali i prvi bosanski banovi unutar Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. Već je spominjani Marko Vego dokazivao kako se vrlo često krivo uzimao izraz *apud Bosnam*, kao da se radi o pokrajini Bosni, a zapravo se vrlo često radilo o mjestu – gradu zvanom Bosna koje i on ubicira na mjestu današnjeg Visokog. Na temelju dvaju izvora Vego zaključuje da se naselje Bosna nalazilo uz rijeku Bosnu, a obuhvaćalo je današnje Visoko, Moštre, Biskupice i staro na-

³² E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, str. 89.

³³ Milko BRKOVIĆ, Povelja bosanskog kralja Stjepana Ostoje iz godine 1417, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 26, *Razdio povijesnih znanosti*, 13/1986-1987, Zadar, 1987., str. 225-236.

³⁴ Š. LJUBIĆ, *Listine*, X, 86, 88.

³⁵ E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, str. 311.

³⁶ Mavro ORBINI, *Il regno degli Slavi*, Pesaro, 1601., str. 354.

³⁷ P. ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, str. 231-232.

³⁸ ISTO.

³⁹ Đuro BASLER, Gnostički elementi u temeljima crkve bosanske, *Radovi sa simpozija "Srđnjovjekovna Bosna i evropska kultura"*, Zenica, 1973, str. 267-276, osobito str. 273.

selje Mile, današnje Arnautoviće kod Visokog.⁴⁰ O tom je toponimu detaljnije pisao Pavao ANĐELIĆ, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska – stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*, Sarajevo, 1973. i Mladen ANČIĆ, Gdje je podignut prvi franjevački samostan u srednjovjekovnoj Bosni, *Prilozi*, Institut za istoriju u Sarajevu, XX, Sarajevo, 1985., br. 21, 95-114. I sami događaji oko premještanja sjedišta Bosanske biskupije i Kaptola također upućuju na postojanje grada Bosne. I postojanje toponima *Vrhbosna* ukazuje da je zasigurno morao postojati i matični toponim *Bosna* od kojega je nastala *Vrhbosna*. Jedino i dalje ostaje nepoznato tko ga je i kada porušio, zato što nisu pronađeni izvori. Može se samo pretpostavljati da se to zbilo u doba dukljanskih vladara Mihovila i njegova sina Bodina, u doba bizantskog cara Emanuela I. Komnena (1143.-1180.), tatarske najezde (1241./1242.), prije ili poslije toga u jednom od prvih ugarskih pohoda na Bosnu ili u nekim drugim događanjima, što pak ispada iz okvira naslovljene teme.

Tako bi kratka diplomatičko-paleografska analiza jedne od triju datacija bolinopoilske isprave (*Actum apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili*) s našeg stajališta izgledala ovako: *Actum apud Bosnam* je sastavni dio topografskog ili zemljopisnog datuma. Taj izraz u ispravama uvijek dolazi uz naziv naselja gdje je napisan pravni čin. U našem slučaju to je učinjeno kod grada Bosne u samostanu koji se zvao *Bolino Poilo* ili možda *Bolina Poila*. Uz bezbroj primjera u ispravama, čije bi nas nabranje daleko odvelo, isti je izraz *actum* ponovno upotrijebljen na kraju iste bolinopoilske isprave i to u istom značenju (*Actum in Insula Regia*), jedina je razlika što je gore *apud* a ovdje *in*. *Iuxta flumen* isključuje prijedlog *apud* i nedvojbeno označava blizinu rijeke, najvjerojatnije rijeke Bosne, ali nije isključeno da bi to mogla biti i neka manja rječica kod grada Bosne, današnjeg Visokog. *Loco qui vocatur Bolino Poili* – u čemu *loco* označava redovničku zajednicu ili samostan za koji i sama datacija jasno kazuje da se zove *Bolino Poilo* ili možda *Bolina Poila*.

Držimo da je glavni razlog što su većina povjesničara u dosadašnjoj historiografiji držali da je bolinopoilska isprava izdana kod Zenice a ne kod Visokog, taj, da se u *historiografiji nije znalo za toponim Bosna!* O tom se toponimu počinje tek ponešto govoriti sedamdesetih godina prošlog stoljeća kada ga u magli spominju Marko Veo i Đuro Basler, a iza njih jasno ga osvjetljavaju pokojni Pavo Anđelić i Mladen Ančić.

Intitulacija

Intitulacija je bolinopoilske isprave iz god. 1203. spojena s kratkom naracijom koja se našla u protokolarnom dijelu isprave samo iz razloga što je organski poveza-

⁴⁰ M. VEGO, *Bosanski trgovci i dubrovački financijeri ...*, str. 53-55 (53-68).

na s intitulacijom. Ova je intitulacija donesena u skupnom obliku, a titulirane osobe su poglavari ili priori pojedinih samostanskih zajednica u Bosni za čija imena doznajemo u formulama svjedoka i subskripcije.

II. KORPUS ILI KONTEKST

Korpus, tekst ili kontekst bolinopoilske isprave iz god. 1203. sadrži formulu naracije i formulu dispozicije.

Naracija

Naracija je te isprave, kako smo naprijed rekli, organski spojena s intitulacijom i to iz razloga što sami titulirani priori kazuju okolnosti i kratku povijest nastanka isprave, odnosno samog pravnog čina. Oni su naime poglavari redovnika u Bosni čija se zajednica po uzoru na prvotnu Kristovu zajednicu međusobno naziva kršćanima, a sad je evo taj naziv zasmetao službenoj Rimskoj crkvi jer se navodno time čini nepravda ostalim kršćanima. Da bi pokazali da su daleko od bilo kakve pretenzije oni se javno odriču tog privilegija i u nazočnosti papinskog legata Ivana Casemaris, dubrovačkog đakona Marina i bosanskog bana Kulina žele, u dispoziciji, pokazati da su pristaše Rimske crkve. Takva je naracija očekivana jer su zbivanja predmetne isprave posljedice događanja nakon Velikog crkvenog raskola. Međutim, iako se u ispravi radi o čisto vjerskim pitanjima, činjenica je da je nastali spor iniciran s političkog stajališta ugarske vlasti i ugarske Crkve te da su i posljedice imale politički učinak.

Dispozicija

Dispozicija je skupa s naracijom glavni povijesni sadržaj svake isprave pa tako i bolinopoilske iz god. 1203. Te su dvije diplomatičke formule izvor prvog reda za povijesne činjenice na temelju kojih, uz ostale izvore, povjesničari opisuju događaje određenog razdoblja. U ovom se slučaju radi o vjerskim istinama Katoličke crkve, koja preispituje kršćansku zajednicu u Bosni da li u njih vjeruje i da li ih prakticira.

I to je preispitivanje potaknuto političkim motivima. Naime, dubljom analizom dispozicije te isprave može se vidjeti da se od tih vjernika traži odreknuće nečega što se negdje drugdje dogodilo, odnosno odreknuće nečega što bi eventualno moglo nastati u bosanskoj katoličkoj zajednici. Stoga u dispoziciji te isprave i nije upotrijebljen određeni izraz *abiuravimus* nego *abrenuntiamus*, i to samo jedanput u cijelom tekstu, koji pak više označava neku vrst uvrede negoli odreknuća, odnosno označa-

va odreknuće onoga što se drugdje dogodilo te što bi se moglo i u Bosni zgoditi. Također i sami kasniji učinak te dispozicije i općenito tradicija cjelokupne bolinopoijske isprave pokazali su da je stvarna cilj i rezultat bio dovođenje biskupa *latinaša* na biskupsku stolicu u Bosni, time automatski *latinski jezik u liturgiji*, i drugo, odnosno primarno i najvažnije, što jače podvrgavanje bosanskog bana Kulina pod ugarsko-hrvatskog vladara.

Prema kasnijim stranim izvorima ta je kršćanska zajednica upala u herezu a prema domaćima, osobito prema ispravama kasnijih bosansko-humskih srednjovjekovnih vladara i velmoža, tu nema krivovjerja.⁴¹ Ako je i bilo u dispoziciji bolinopoijske isprave nepriznavanja katoličke ili pravoslavne crkvene vlasti, to pak ne spada u vjeru već u crkvenu disciplinu što pokazuje da su ti kršćani branili istinsku vjeru. Štoviše, oni nisu primali u svoje redovničke kuće i neće primiti ni jednoga manihejca ili kakvog drugog heretika za kojeg znaju da je takav. Iz toga proizlazi da oni jasno luče sebe od manihejaca i općenito heretika, ali nam ujedno potvrđuju da je takvih bilo u Bosni. Jedino su mogli znati da je netko uistinu heretik ako je takav živio s njima. To se odnosilo na svetopisamsku poruku i njezinu redovničku primijenjenost da svakog putnika namjernika treba primiti i nahraniti. To su, naime, činili i članovi bosanskih kršćana, a ako se tko pokazao krivovjercem oni su ga otpuštali. Iz te je isprave kao i iz drugih izvora vidljivo da bosanski kršćani štiju katoličke svece i blagdane. Kao i Katolička crkva velikim blagdanima drže Uskrs, Božić, Blagovijest, Uzašašće, Veliku Gospu, Sv. Petra i Pavla, Mihovila Arkandela, Sv. Stjepana Prvomučnika, Sv. Svete i druge svece. Priznavali su i Stari i Novi zavjet, jer,

⁴¹ Do danas je historiografija o tome problemu podosta umnožena i on je poprilično dobro osvijetljen, ali još nije konačno riješen i stavljen na pravo mjesto. Naime, osnovni je problem u tome što vrsni povjesničari medievisti, koji su o tom problemu pisali, nisu ujedno i vrsni teolozi kako bi mogli do kraja problem domisliti, a s druge strane pojedini vrsni teolozi, koji su se time bavili, nisu ujedno dobri poznavatelji srednjovjekovne povijesti pa ni oni nisu mogli stvar do kraja razumjeti. S treće pak strane, tim su se bavili i oni koji su ujedno vrsni teolozi i vrsni povjesničari srednjovjekovlja, ali su članovi Katoličke crkve pa se nisu htjeli izvirgavati sankcijama nedodirljivosti papinskih predstava i Ugarske crkve u pogledu nepogrešivosti. U mnoštvu bibliografskih jedinica o pitanju ustrojstva i vjere bosanskih kršćana moglo bi se, po mom sudu, ograničiti na sljedeće najmjerodavnije: 1. Leon PETROVIĆ, *Kršćani bosanske crkve*, Sarajevo-Mostar, 1999., 2. Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Zagreb, 2003., 3. Dominik MANDIĆ, *Bogumilska crkva bosanskih kršćana*, Chicago, 1962. i 4. Sima ĆIRKOVIĆ, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, I, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17, Sarajevo, 1987., a na druge samo *passim*. U pogledu samih izvora mišljenja sam da su domaći suvremeni izvori, osobito srednjovjekovne isprave bosanskih i humskih vladara, po tom pitanju mjerodavniji od stranih jer potonji indirektno govore o tom problemu.

iako je to doba vjerskih raspri kad su se teolozi i pojedine vjerske zajednice sporile da li su jednako svete knjige Starog i Novog zavjeta, njihovi predstavnici na redovničkim skupovima čitaju knjige obaju zavjeta. U dispoziciji se bolinopoilske isprave ne može naći da su bosanski kršćani nijekali ijednu vjersku istinu. Ljubini i Brage-ta, dvojica predstavnika tih kršćana, koje je papin legat de Casemaris poveo u Budim kralju Emeriku, kunu se te 1203. (30. IV.) na otoku Čepelu u svoje ime i svoje braće u Bosni i u ime bana Kulina da će sve opsluživati što je u njihovoj izjavi navedeno, štoviše i sve drugo što bi Rimska crkva od njih zatražila. Iz toga je vidljivo da su ti kršćani polagali zakletve. U dispoziciji iste bolinopoilske isprave priori kao predstavnici svih bosanskih kršćana obećavaju da će se godišnje sedam puta pričešćivati iz čega proizlazi da su vjerovali u sakrament euharistije. Isti obećavaju da će opsluživati crkvene propise o postovima, kao i one koje su odredili njihovi glavari. Obećaju nadalje da će imati građene bogomolje a u svim svojim crkvama oltare i križeve. Iz toga je jasno da su im crkve zbog ratnih razaranja, siromaštva i drugih nedaća bile zapuštene i ostale bez križeva i svetih slika. Osim u načinu življenja, priori se i članovi njihove zajednice razlikuju i po odjeći od svjetovnjaka. To ukazuje da su redovnici, a po načinu življenja najbliži su benediktincima ako ne i istovjetni s njima. Na prigovor da se time hvale što sami sebi daju naziv *kršćani*, oni ponizno napuštaju taj naziv i počinju se zvati braćom kao i zapadni redovnici. To je ujedno bila ograda od raznih heretika koji su nazivom *kršćani* sami sebi laskali i prikrivali svoj protukatolički nauk. Papin je legat kod njih u prvom redu našao ispravnu katoličku vjeru, jer da nije drukčije bi se postavio. Njima je to bilo najvažnije pa im se nije bilo teško odreći nekih starinskih običaja koji su bili sekundarne važnosti. U njihovoj je vjeri Krist u središtu. I prema kasnijima domaćim izvorima za njih je Krist Bog, Stvoritelj, Utjelovitelj, Spasitelj i začetnik života. Težili su kršćanskoj savršenosti i stoga su se prozvali *kršćanima*, ili su ih drugi tako zvali, kako bi se razlikovali od običnih vjernika. Budući su svoje kršćanstvo iskreno živjeli, nije im bilo teško poslušati papina legata da se odsad nazivaju braćom, jer su i drugi vjernici kršćani. Iz dispozicije bolinopoilske isprave saznajemo i neke pojedinosti oko vrhovnog ustrojstva bosanskih kršćana. Njihovi priori, naime, obećavaju legatu da će kad umre *magister* ili u kasnijim izvorima *svr šitel*, odsad pa za sva vremena *priores* ili *strojnici*, prethodno se posavjetovavši s braćom, koja se boje Boga, birati *prelata* (nadglednika, dje-da, duhovnog oca ili vrhovnog predstavnika), kojega će potvrđivati samo rimski biskup, odnosno papa. Slično je predviđeno i u benediktinskoj *Reguli* u članku šezdeset i četvrtom po kojem opata predlažu sva braća, a onda ga potvrđuje mjesni biskup ili susjedni opat. Uz ostalo i po tome se može pretpostaviti da je ta bosanska kršćanska zajednica pripadnica benediktinskog reda. Članovi bosanske kršćanske zajednice imenovanje prepuštaju papi, kako bi odagnali i najmanje sumnje u svoju vjeru i

iskrenost. Stoga smo uvjereni da tu nema krivovjerja, a kasnija su događanja pokazala da je za bosanskog biskupa umjesto narodnog čovjeka glagoljaša imenovan latinaš, umjesto glagoljaške liturgije na "barbarskom hrvatskom jeziku" preko dominikanaca i franjevaca u liturgiju bosanskih i humskih kršćana uveden je latinski jezik, koji je i u to doba uz hebrejski i grčki bio "sveti jezik" ili jezik na kojem se "dostojno moglo slaviti Boga". S druge strane i paralelno s prethodnim ugarska je vlast težila što više podvrći sebi bosanskog bana, doduše svoga vazala i feudalnog obveznika, a epitet *krivovjerje*, kojim je etiketiran skupa sa svojim podanicima, bio je polovica puta do toga cilja.

III. ESHATOKOL

Eshatokol ili zaključak bolinopoilske isprave sadrži opisnu subskripciju, drugu i treću dataciju, svjedoke, kompleciju u svojstvu koroboracije i opisnu zakletvu.

Subskripcija i svjedoci

Subskripcija je bolinopoilske isprave uslijedila prije druge ili glavne datacije u opisnom obliku, jer su izvorni potpisi stajali na pergameni, a ispušteni su kad je isprava prepisana u papinski *Registar*. Umjesto potpisa nakon datacije donesena su imena potpisnika, koji su svojim potpisom jamčili da su vjernici rimokatoličke vjere. To su priori redovničkih samostana u Bosni po imenu Dragiša, Ljubin, Brageta, Pribislav, Ljubin, Radoš i Vladoš, sve dakle osobe hrvatskih narodnih imena u sastavu starog tradicijskog hrvatskog broja sedam. Uz njih potpis stavlja i državni vrhovnik ban Kulin, po čemu je jasno da se ne radi samo o vjerskom već i o političkom činu, i predstavnik vrhovnika lokalne nadbiskupije dubrovački arciđakon i nadbiskupov kapelan Marin. Nabrojani potpisnici imaju ujedno i ulogu svjedoka, a i sudionika druge stranke u pravnom činu.

Komplecija s koroboracijom i opisnom zakletvom

Pored svjedoka koroboracija se bolinopoilske isprave svojim drugim dijelom realizira i u kompleciji ili dodatku sklopljenom pravnom činu, ispravi. Te dvije formule, skupa sa zakletvom, ostvaruju i nadopunjuju prethodne izvan glavnog mjesta nastanka isprave to jest na Kraljevom otoku Čepelu. Njima se osnažuje nastala isprava u Bosni na način da se iz grada Bosne šalje dvojicu svjedoka, redovnike Ljubina i Dražetu, uz pristanak njihovih poglavara ili priora i samoga bana Kulina, skupa s papinim legatom Ivanom, k ugarsko-hrvatskom kralju. Oni se zaklinju kralju, kaločkom nadbiskupu, pečujskom biskupu i mnogim drugim svjetovnim i crkvenim

predstavnicima vlasti da će cijela Bosna poštovati ono što su dogovorili u samostanu Bolino Poilo kod grada i rijeke Bosne. Ako Rimska crkva zatraži još što izvan toga dogovora, oni se kunu da će i to realizirati.

Kritički pristup stranim izvorima o srednjovjekovnim bosanskim i humskim kršćanima

Veliki broj dosadašnje historiografije upotrebljava izraze *bosansko-humski krstjani*. Točnije bi bilo *bosanski i humski* jer su Bosna i Hum tek od bana Stjepana II. Kotromanića postali državna cjelina, pod zajedničkim banom, a i tada su pa nadalje zadržale pojedine osobitosti država sastavnica kao u ostalom i druge državne jedinice unutar kasnijeg Bosanskog Kraljevstva. Termin *krstjani*, koji se doduše u tom obliku upotrebljava u domaćim izvorima, jest izričaj tadašnjeg pisanog hrvatskog govora pa bi ga trebalo pisati istaknuto, a u suvremenom hrvatskom jeziku, kojim većina hrvatskih autora pišu o njima, pisati ga kao *kršćani*, jer su oni doista bili istinski kršćani i bar u početku katolici. Oni se dakle sami u svojim izvorima nazivaju *krstjani*, prevedeno u današnji hrvatski jezik *kršćani*, a *bogumili*, *patareni*, *maniheji* i sve drugo jesu pogrdni nazivi za njih, na temelju kojih im se, bar prema stranim izvorima, svašta pripisivalo.

Brojni strani izvori sadrže analogije ili sličnosti ispovijedanja raznih krivovjера, što stvara bojznost o stvarnoj slici naučavanja bosanskih i humskih kršćana. Stoga su domaći izvori, u prvom redu isprave bosanskih i humskih vladara i velmoža, izvori prvog reda, koji su nastali i pisani upravo od onih koje su Mlečani, ugarska crkvena i svjetovna vlast, papinske odredbe i drugi saveznici, proglašavali krivovjercima u odnosu na vjeru Katoličke crkve, najmjerodavniji za ispravno poimanje naučavanja i djelovanja bosanskih i humskih kršćana. Kad bi se objektivno pristupilo stvarnom vjerovanju tih *krstjana* došlo bi se do spoznaje da su oni bili *katoličniji* i *ortodoksniji* vjernici od većine katolika i pravoslavaca toga vremena. Oni se, naime, kao i mnogobrojni egzaltirani poricatelji odveć materijaliziranog europskog kršćanstva u srednjem vijeku, iskreno zalažu za povratak izvornoj komunitarnosti Pracrkve, idealu prvih kršćana opisanom u apostolskim *Djelima* i u Pavlovim *poslanicama*. Prakticirajući život u duhu zajedništva u svakodnevnom dodiru s marginalnim ljudima: gradskom sirotinjom, prezaduženim ruralnim pučanstvom, žrtvama demografske eksplozije, gospodarskim i monetarnim transformacijama, bosanski su i humski kršćani ispravno shvatili da izobilje jednih u sebi uključuje bijedu drugih, ali su izlaz iz društvene krize uzaludno tražili u pesimističkom pogledu na svijet, pa su se onda i oni kao i mnoge druge lokalne kršćanske zajednice, uz blagoslov političkih ciljeva i jezične barijere, našli u sukobu s institucionalnom Crkvom i završili na listama krivovjера.

Već učeni Rački i njegovi sljedbenici priznaju da je teško uskladiti latinske i domaće izvore o bosansko-humskim kršćanima, posebno kad je riječ o njihovom vjerovanju. Na temelju višestrukih analiza izvora može se doći do spoznaje da iz stranih latinskih izvora proizlazi da su bosanski i humski kršćani *krivovjerci*, a iz domaćih da su *pravovjerci*. Iz toga i proizlaze podvojena mišljenja u historiografiji o tom predmetu. Latinski ili zapadni izvori ni do danas nisu pretrpjeli kritiku. Prema pojedinim njihovim piscima krivovjere je i liturgija na narodnom jeziku, jer Bog *razumije molitvu samo na tri sveta jezika* - latinskom, grčkom i hebrejskom. Mnogi su članovi bosanskih i humskih kršćana redovnici, izdanci hrvatskih benediktinaca, bar do sredine XIII. stoljeća, protivnici grurovske reforme, koji se zbog agresivne politike ugarske crkvene i svjetovne vlasti postupno počinju udaljavati od Rima. Upravo oko sredine XIII. st. bosanskim biskupom postaje *latinaš*, izmješta se biskupsko sjedište iz Bosne u Đakovo, a umjesto Dubrovnika metropolijom Bosanskoj biskupiji postaje Kaloča. Ironijom povijesti, biskup Ponsa, toliko hvaljeni i prekaljeni križarski borac, napušta "svoje stado" u do tada jedinstvenoj katoličkoj dijecezi u Bosni i prelazi u Đakovo, gdje se god. 1252. spominje kuća u kojoj stanuje bosanski biskup,⁴² a nešto kasnije (1255.) i katedrala Sv. Petra.⁴³

Već je spomenuto da strani latinski izvori ni do danas nisu pretrpjeli objektivnu i cjelovitu kritiku. Nakon višestoljetnog progona hrvatskog glagoljskog bogoslužja u hrvatskim i dalmatinskim biskupijama i mletačkog proskribiranja kršćanske zajednice u zaleđu Zadra (Suhovare) i omiških gusara, sve se više počinje govoriti o krivovjerju u Bosanskoj biskupiji. Teren su, dakle, pripremali Mlečani sa splitskim nadbiskupom Bernardom, porijeklom iz Italije, koji progona nepoželjne kršćane iz Splita i Trogira u Bosnu.⁴⁴ Prognanima se oduzimaju dobra i daju drugima. U igru su uvučene ugarske crkvene i svjetovne vlasti. Dukljanski kralj Vukan, čiji je veći dio kraljevstva na udaru pravoslavlja, iz vlastite računice optužuje nevinog bosanskog bana Kulina poradi gostoprimitstva prognanika u Bosni.⁴⁵ Što su papin kapelan, legat Ivan de Casemaris i kapelan dubrovačkog nadbiskupa đakon Marin otkrili krivovjernog kod bosanskih kršćana na Bolinom Poilu? Ništa! I *Splitski statut* iz god. 1312. kad govori o krivovjercima govori neodređeno o njima, ali bez milosti donosi određen

⁴² *Codex diplomaticus*, IV, str. 494 (*In villa que uocatur Diaco et ante domum in qua habitabat episcopus Bosgnensis*).

⁴³ Ferdo ŠIŠIĆ, Nešto o bosansko-đakovačkoj biskupiji i đakovačkoj katedrali, *Godišnjica N. Čupića*, 44/1935., str. 60.

⁴⁴ *Codex diplomaticus*, II, str. 351.

⁴⁵ A. THEINER, *Vetera monumenta Slavorum*, I, str. 6.

iznos kazne.⁴⁶ Slične su odredbe i *Trogirskog statuta* iz XIV. stoljeća.⁴⁷ Za njih su krivovjerci pristaše *hrvatske Crkve*, kršćani koji se mole Bogu na hrvatskom ili *barbarskom* jeziku. Takve se nakon osude pretvaralo u pepeo, a njihova materijalna dobra dijelilo na pola službenicima državne i crkvene vlasti. Ako bi se tko usudio primiti optuženog ili reći da je nevin, i takvom je određivana novčana kazna. Sva će se ta inkvizitorska općenitost ponoviti i u Bosni. Zašto se prvi bosanski biskup latinaš, Ivan iz Wildeshausena, odriče biskupske časti i vlasti u Bosni?⁴⁸ On se, naime, kao pravi kršćanin uvjerio da u Bosni nije po srijedi krivovjere, već nešto drugo. Dominikanci, ustvari, nisu imali u Bosni dovoljno posla pa su onda izmišljali probleme, kao na primjer *invalidnost* braka hrvatskih vjernika u Bosni i drugo. Slično je bilo i s franjevcima. Ta se dva reda, umjesto da složno i bratski rade, međusobno otimaju za Bosnu u kojoj borbi naklonošću mletačkih papa pobjeđuju potonji. Uz svoje primarno vjersko poslanje jedni su u službi ugarske a drugi mletačke politike. Prije Bosne takav se prizor odigrao u Hrvatskoj gdje se gase mnogi benediktinski samostani, a na njihovim temeljima podižu dominikanski i franjevački. U Bosanskoj vikariji sve do dolaska Turaka prevladava broj franjevac mletačkog podrijetla, a dolaskom Turaka, kad je bilo najpotrebnije širenje kršćanskih vjerskih istina, njih u Bosni nestaje i ostaju uglavnom samo domaći franjevci Hrvati. Današnji katolik s teološkom naobrazbom u pismu bosanskog *dida* Radomira iz god. 1404. (8. I.)⁴⁹ ne nalazi krivovjerja. Isto tako i u ispravi *dida* Mirohne god. 1427., koja započinje u ime Trojstva (U ime Oca i Sina i Svetoga Duha).⁵⁰ Gdje je tu krivovjere? Nema ga ni na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima bosanskih i humskih kršćana. Natpis na *biligu*, *mramoru*, ili *kamiku*, kako oni sami nazivaju svoje nadgrobne spomenike, glasi na suvremenom hrvatskom: "Ovdje leži dobri gospodin (čovjek) gost Mišljen komu je Abraham po zakonu priredio veliko gostoprimstvo. Dobri gospodine (čovječe), kad dođeš pred našega jedinog Gospodina Isusa spomeni se i nas njegovih slugu. Pisa G. M."⁵¹ Gdje je tu krivovjere? Slično je i na *biligu* gosta Milutina: "U ime tvo-

⁴⁶ Muzej grada Splita, *Ms.* 1, fol. 5v-6r; *Statut grada Splita*, Split, 1987., str. 7-8.

⁴⁷ *Statut grada Trogira*, Split, 1988., str. 7-8.

⁴⁸ *Codex diplomaticus*, III, str. 444-445.

⁴⁹ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975., str. 119-120.

⁵⁰ P. ANĐELIĆ, Originalni dijelovi dviju bosanskih povelja u falsifikatima Ivana Tomke Marnavića, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Arheologija, N.S., sv. XXVI/1971., str. 348-349 (347-360, prema rukopisu iz Dubrovnika).

⁵¹ Ćiro TRUHELKA, Natpisi iz sjeverne i istočne Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 7/1895., str. 337.

je prečista Trojice, bilig gospodina gosta Milutina rodom iz Cernice...".⁵² Ima li ga tu? Pismo franjevca Ivana Kapistrana papi Kalistu od 4. srpnja 1455.⁵³ ništa konkretno ne govori o krivovjerju bosanskih i humskih kršćana. Sve se u njemu navedene općenitosti odnose općenito na krivovjerce, kao i u mnogim drugim latinskim izvorima. Zar prisega predstavnika kršćana Bosanskog kraljevstva pred papom Pijom II. od 14. svibnja 1461.⁵⁴ nije jasan dokaz pravovjernosti tih kršćana? Ako ih je Inkvizicija ostavila na životu, onda su stvarno bili bolji kršćani od onih koji su okruživali papu Pija II. U dokumentu *salvum conductum* danom gostu Radinu Butkoviću od strane Senata Mletačke Republike 10. ožujka 1466.⁵⁵ nema ni trunke krivovjerja. Latinski su izvori puni općenitosti o krivovjerju koje se pripisivalo bosanskim i humskim kršćanima, iako nije imalo veze s njima. Rajner Sacconi u svojoj *Sumi o katarima i leonistima* 1250. godine⁵⁶ navodi za slavonsku, filadelfijsku, grčku, bugarsku i dragovičku krivovjersku crkvu sve zajedno oko 500 članova, a tolika se buka dizala oko krivovjerja u Bosni. Petar iz Bodroga u *Kratkom pregledu početaka Ugarske dominikanske provincije* oko god. 1259.⁵⁷ općenito navodi krivovjerce u Bosni i Dalmaciji, koje naziva *Slavonskom crkvom*, navodeći i njihovo spaljivanje na lomači, ali ništa konkretno ne donosi o kakvom se krivovjerju radi. Izjava Jakova Becha iz Chierija pred inkvizicijskim sudom 1388. godine⁵⁸ ne može biti mjerodavan sud o bosansko-humskim kršćanima, jer je dana pod prisilom. Ništa od zabluda krivovjera iz Chierija nema u vjerovanju bosansko-humskih kršćana, bar prema sačuvanim bosansko-humskim izvorima. U *Komentarima o čudnim stvarima* pape Pija II. navodi se oko 40 tobožnjih heretičkih prvaka koji su iz Bosne pribjegli humskom vladaru Stjepanu Vukčiću Kosači. Trojicu je njihovih prvaka ninski biskup Natalis de Venetis, karmelićanin, doveo svezane papi Piju II., koji ih je navodno poučio o kršćanskoj dogmi i privolio da prihvate dokumente Rimske crkve. Sva trojica su vraćena bosanskom kralju, navode isti *Komentari*, od kojih su dvojica ostali u katoličkoj vjeri, a treći je tijekom sprovođenja ponovno pribjegao Stjepanu Vukčiću Kosači.⁵⁹ Zar sve-

⁵² Vladimir SKARIĆ, Grob i grobni spomenik gosta Milutina na Humskom u fočanskom srezu, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 46/1934., str. 79-82.

⁵³ E. FERMENDŽIN, *Acta Bosnae*, str. 224-226.

⁵⁴ F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Zagreb, 2003., str. 114-117.

⁵⁵ ISTO, str. 118-119.

⁵⁶ ISTO, str. 132-133.

⁵⁷ ISTO, str. 134-135.

⁵⁸ ISTO, str. 140-145.

⁵⁹ ISTO, str. 146-149.

zan i maltretiran čovjek može postati istinski katolik? Ovdje se očito radilo o političkoj podobnosti, u što se po svojoj prilici uvjerio i sam papa, po kojoj je dvojici oprostjen prijestup a trećemu nije te je stoga ponovno pribjegao susjednom vladaru.

Ni latinski literarno-teološki spisi o bosansko-humskim kršćanima do danas nisu pretrpjeli objektivnu i potpunu kritiku. Izvrstan primjer za to je *Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena*, koju je oko 1250. godine vjerojatno sastavio Pavao Dalmatinac.⁶⁰ Autor je toga izvora, dakle, učeni dominikanac, sveučilišni profesor u Bologni, a po svojoj prilici dalmatinski Mlečanin, što dovoljno govori u kojem će se pravcu voditi rasprava. Mnogi su upiti u njegovoj raspravi neodređeni i ne tiču se bosanskih i humskih kršćana. Navodnom se bosanskom patarenu mnoga pitanja stavljaju u usta i onda se na njih daju školska objašnjenja. Cijela rasprava izgleda kao da je unaprijed sastavljena u kabinetu učenog teologa, ili je stvarana pod prisilom nad nekim nepoćudnim redovnikom. Optužbe su unaprijed formulirane i odnose se općenito na krivovjerje, a žrtveni sugovornik bi trebao biti bosanski kršćanin. Ako je u vrijeme te rasprave postojalo krivovjerje u Bosni, zašto se onda prenosilo sjedište Bosanske biskupije u Đakovo? Zašto se dominikanci i franjevci otimaju o inkvizitorsku službu u Bosni, umjesto da zajednički djeluju na suzbijanju krivovjerja ako ga ima? Prvi dio rasprave govorio o razlici u krštavanju, a bosansko-humski izvori jasno svjedoče o istovjetnosti sakramenta krštenja bosanskih i humskih kršćana s rimokatoličkim. Zar se u povijesti Crkve među teolozima nisu vodile rasprave o valjanosti krštavanja? *Rimokatolik* stavlja u usta navodnom bosanskom *krivovjercu* da su on i njegova bosanska brda raskol i da je rimokatolicima glava Krist. Zar i bosansko-humskim kršćanima nije središte Krist? Učeni teolog iznosi općeniti prigovor herecima pa onda preko leđa bosanskih kršćana kaže da su pobjegli ili u brda Lombardije ili u brda Bosne. Zaključuje da je prava vjera u gradovima s popločanim trgovima i kamenim zgradama i crkvama, gdje su biskupi i učeni ljudi, a ne u brdima, šumama, šikarjem i drvenim nastambama. Zar Bog nije nazočan u svakom kršćaninu gdje se god on nalazio? Zašto je onda Isus održao govor na Gori, zašto je molio na osami (u Getsemaniju), zašto je učinio mnoga čuda na otvorenom, u prirodi, zašto je ozdravljao ljude u siromašnim kućama od trstike i slične obične građe i tako redom? Samaritansko milosrđe bosansko-humskih kršćana učeni *rimokatolik* proglašava krivovjerjem, jer tobože čine djela milosrđa prema otpadnicima. Usporedba se s vukovima nikako ne može odnositi na bosansko-humske kršćane. Oni su upravo oni koji trpe razdiranje od strane članova mletačke i ugarske političke i crkvene vlasti u vučjoj koži. To i sam *rimokatolik* potvrđuje kad u nastavku rasprave kaže da ih progone radi toga što po rimokatoličkom uvjerenju uništavaju vjeru. Prigovara im da iz Sve-

⁶⁰ ISTO, str. 153- 233.

tog pisma uzimaju ono što na njih ne spada, navodi načine starozavjetnog progonsva, svrstava se na stranu božjih miljenika, kao da je Bog samo njegov i njegovih prijatelja. Čak i u pitanju suzdržljivog življenja i ishrane pronalazi razloge za progon bosanskih kršćana. I kad ga navodni *krivovjerac* pita zašto se progoni samo njih u Bosni, *rimokatolik* donosi tri razloga koje pak opravdava svetopisamskim citatima. I tako dalje. Nakon raspravljanja o Ivanu Krstitelju i prelaska na razgovor o uskrsnuću tijela *rimokatolik* u osobi učenog profesora u navedenoj raspravi preuzima monolog do kraja razgovora. Na samom kraju rasprave daje preporuku u prijetećem tonu, što pokazuje da je sugovornik bio ili pred inkvizicijskim sudom ili je rasprava napisana u kabinetu kao uputstvo onima koji su na terenu obavljali inkvizicijski posao.

Slično je i s ostalim stranim, osobito latinskim izvorima čiji su tvorci protivnici liturgije na hrvatskom crkvenom jeziku i pobornici određenih političkih interesa. Primjerice, Toma Arhidakon, kao Bogu posvećena osoba, osobno sudjeluje u paljenju starohrvatskog sela Ostroga i ubijanju hrvatskog življa, rušenju njihove crkve, izbacivanju kostiju iz grobova starih Hrvata, sudjeluje u mučenju i odvođenju življa u tamnice. On je mrzitelj svega što je hrvatsko (gotsko), osim otetih hrvatskih dobara. Zar izvor takva pisca ne treba kritiku? Njegov iskaz o braći Aristodiju i Mateju, sinovima Zorobabelovim, upravo potvrđuje njegovu neobjektivnost o poimanju krivovjerja.⁶¹

Ni izvori kojima su tvorci franjevci nisu kritički obrađeni. Već do njihova doba bosanski su i humski kršćani uvelike izvikani kao krivovjerci. Sam je dolazak franjevacu u Bosnu njihov imperativ za širenje njihova reda i politički interes Mlečana. S druge strane, franjevci djeluju u Bosni upravo u doba kad je papinstvo u velikoj кризи (*avignonsko sužanjstvo*) i kad je Crkva iznutra uzdrmana. U općoj nestašici klera u Bosni i Humu franjevci nalaze potporu u svećenicima glagoljašima (*sacerdotes rustici*), liturgijskim i kulturnim nastavljateljima tradicije srednjovjekovnih hrvatskih glagoljaša. U liturgijskom i kulturnom pogledu spomenuti su svećenici čuvali i nastavljali tradicije srednjovjekovnih hrvatskih glagoljaša po Bosni i Dalmaciji. Služili su se rimskim obredom, staroslavenskim jezikom, glagoljskim pismom, odnosno u Poljicima, Humu i Bosni, već od srednjeg vijeka, praktičnijom bosanicom. Djelovanje glagoljaša je na poseban način odražavalo individualnost hrvatskog naroda, pa su upravo radi toga tuđinske vlasti i strani kulturni utjecaji, pod kojima su stoljećima bili Hum i Bosna, nastojali ih iskorijeniti. Teološko znanje tih narodnih svećenika, seljaka ređenih običajima domovine, to jest nekanonski, nije uvijek na visini intelektualnog odgoja franjevacu, koji će ih nazivati *svećenicima-jezgrašima*. To su bili revni i pobožni svećenici među kojima nije bilo otpadnika od vjere, pogotovo ne na

⁶¹ ISTO, str. 252-253.

neku nekršćansku sljedbu. Puk ih je poštivao kao revne pastire, pomalo sažaljevao i smatrao svojim pravim narodnim svećenicima, često i onima od pluga i motike. Svećenici glagoljaši cijelog su života smatrani nekom vrstom nižih kapelana, vezanih uz rodno mjesto i roditeljski dom, ali su u *krizno doba* bili dragocjena pomoć franjevcima, o čemu svjedoče i *Dubia* (nejasnoće), koje je fra Bartol Alvernski, vikar bosanskih franjevaca, god. 1372. uputio papinskoj kuriji u Avognon.⁶² Ti glagoljaši ne znaju niti za *raskol* već jednostavno ispovijedaju Krista i temelj vjere, kako nam svjedoče navedena franjevačka *Dubia*. U takvim upitima papinska im kurija priznaje krštavanje i vršenje drugih katoličkih službi, iz čega proizlazi da su krštavali i prije dolaska franjevaca u Bosnu, a time ujedno da nisu ni krivovjerci. Službena ih, dakle, Katolička crkva priznaje svećenicima, ali ređenim *nekanonski*. Zar takvi kršćani vjeruju u krivog Boga? Oni su ti provikani *krstjani* ili *patareni u latinskim izvorima*. Novija historiografija, osobito franjevačka, kategorički nijeće postojanje takvih ili sličnih svećenika, što je i razumljivo jer bi u protivnom ispalo da su franjevci ponovno krštavali bosansko-humski hrvatski puk. Treba upozoriti da sačuvani popis zabluda⁶³ koje tobože bosanski *patareni* zajednički drže i vjeruju ne može izdržati kritiku i da je sastavljen od općenitih pitanja raznih krivovjerja.

Kritičkim pristupanjem i stranim i domaćim izvorima naše bi se mišljenje u najkraćim crtama moglo ovako sažeti: Na temelju domaćih izvora, u prvom redu isprava bosansko-humskih vladara i velmoža, bosanski i humski srednjovjekovni kršćani nisu krivovjerci jer su priznavali sve sakramente. To smo detaljnije dokazivali na drugom mjestu.⁶⁴ Oni su od početka istinski kršćani rimskog obreda, koje su zbog jezičnih i političkih razloga mletačke i ugarske crkvene i svjetovne vlasti sve više odačivale od Rima. ■

Prilog:

Tekst isprave s razgraničenim diplomatičkim formulama

1) In nomine dei eterni creatoris omnium et humani generis redemptoris. 2) Anno ab ipsius incarnatione M.CC.III., domini vero Innocentii pape III. anno VI. 3) Nos priores illorum hominum, qui hactenus singulariter Christiani nominis prerogativa vocati sumus in territorio Bosne, omnium vice constituti, pro omnibus qui supra de no-

⁶² ISTO, str. 254-281.

⁶³ ISTO, str. 282- 285.

⁶⁴ M. BRKOVIĆ, *Srednjovjekovna Bosna i Hum – identitet i kontinuitet*; Mostar, 2002., str. 106-133; 142-166.

stra societate fraternitatis in presentia domini Johannis de Casemaris capellani summi pontificis et romane ecclesie in Bosna propter hoc delegati, presente patrono bano Culino domino Bosne, 4) promittimus coram deo et sanctis eius, stare ordinationi et mandatis sancte romane ecclesie tam de vita et conversatione nostra, quam ipsius obsecundare obedientie et vivere institutis, obligantes nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate et loca nostra cum possessionibus et rebus omnibus, si aliquo tempore deinceps sectati fuerimus hereticam pravitatem. In primis abrenuntiamus scismati, quo dicimur infamati et romanam ecclesiam matrem nostram caput totius ecclesiastice unitatis recognoscimus et in omnibus locis nostris, ubi fratrum conventus commoratur, oratoria habebimus, in quibus fratres de nocte ad matutinas et diebus ad horas contandas publice simul conveniemus. In omnibus autem ecclesiis habebimus altaria et cruces, libros vero tam novi quam veteris testamenti, sicut facit ecclesia romana, legemus. Per singula loca nostra habebimus sacerdotes, qui dominicis et festivis diebus adminus missas secundum ordinem ecclesiasticum debeant celebrare, confessiones audire et penitentias tribuere. Cemetaria habebimus iuxta oratoria, in quibus fratres sepeliantur et adventantes, si casu ibi obierint. Septies in anno adminus corpus domini de manu sacerdotis accipiemus, scilicet in natali domini, pascha, pentecoste, natali apostolorum Petri et Pauli, assumptione virginis Marie, nativitate eiusdem et omnium sanctorum commemoratione, que celebratur in kalendis novembris. Ieiunia constituta ab ecclesia observabimus, et ea que maiores nostri provide preceperunt custodiemus. Femine vero que de nostra erunt religione, a viris separate erunt tam in dormitoriis quam refectoriis et nullus fratrum solus cum sola confabulabitur, unde possit sinistra suscipio suboriri. Neque de cetero recipiemus aliquem vel aliquam coniugatam nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter convertantur. Festivitates autem sanctorum a sanctis patribus ordinatas celebrabimus, et nullum deinceps ex certa scientia manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiemus. Et sicut seperamur ab aliis secularibus vita et conversatione, ita etiam habitu secerne mur vestimentorum: que vestimenta erunt clausa, non colorata, usque ad talos mensurata. Nos autem de cetero non Christianos, sicut hactenus, sed fratres nos nominabimus, ne singularitate nominis aliis Christianis iniuria inferatur. Mortuo vero magistro, de hinc usque in perpetuum priores cum consilio fratrum deum timentium eligent prelatum a romano tantum pontifice confirmandum, et si quid aliud ecclesia romana addere vel minuere voluerit, cum devotione recepiemus et observabimus. 5) Quod ut in perpetuum robur obtineat, nostra subscriptione firmamus. 6) Actum apud Bosnam, iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili, sexto idus aprilis. 7) Dragice, Lubin, Bergela, Pribis, Luben, Rados, Bladosius, banus Culinus, Marinus archidiaconus Ragusii subscripsimus. 8) Deinde nos Lubin et Brageta ex voluntate omnium fratrum in Bosna et ipsius bani Culini, eum eodem domino J(ohanne) capelano ad H(emicum) illustrem Ungarie et christianissimum regem euntes, in presentia ipsius regis et venerabilis (Johannis) Colocensis archiepiscopi et (Calani) Quinqueecclesiensis episcopi et aliorum multorum 9) in persona omnium iuravimus hec statua servare, et si qua alia ecclesia romana super nos ordinare voluerit, et secundum fidem catholicam constitu-

ere. 10) Actum in Insula Regia II. kal. maii.⁶⁵

1) verbalna invokacija; 2) opća datacija; 3) intitulacija s kratkom naracijom; 4) dispozicija; 5) opisna subskripcija čija je realizacija slijedila na pergameni; 6) druga datacija koja sadrži konkretan *actum geographicae* i *actum temporale*; 7) svjedoci i ujedno *subscriptori* u svojstvu druge pravne stranke; 8) komplecija u svojstvu koroboracije; 9) opisna zakletva; 10) treća datacija – različita od druge pod 7) s *actum geographiche* i *actum temporale*

Prijevod na hrvatski jezik

U ime vječnoga Boga, stvoritelja svega i otkupitelja ljudskog roda, godine 1203. od njegova utjelovljenja, šeste godine (pontifikata) gospodina pape Inocenta III. Mi, priori onih ljudi, koji smo se dosad na poseban način nazivali povlasticom kršćanskog imena na području Bosne, izabrani kao predstavnici svih u ime sviju koji pripadaju bratstvu naše zajednice, u prisutnosti gospodina Ivana Casamarisa, kapelana vrhovnoga svećenika i od Rimske crkve u Bosnu zbog toga poslanog, u prisutnosti gospodina bana Kulina, gospodara Bosne, obećajemo pred Bogom i njegovim svetima da ćemo ostati vjerni naredbama i zapovijedima svete Crkve u životu i u vladanju našem kao i da ćemo slušati i živjeti prema njezinim naredbama. Jamčimo u ime sviju koji pripadaju našoj zajednici i iz naših su mjesta, sa svom imovinom i stvarima, da nikad ubuduće nećemo slijediti opačinu krivovjerstva. U prvom redu odričemo se raskola, zbog kojega smo ozloglašeni, i priznajemo Rimsku crkvu, našu majku, glavom svega crkvenog jedinstva. U svim našim mjestima, gdje braća zajedno žive, imat ćemo bogomolje u kojima ćemo se kao braća zajednički sastajati da javno pjevamo noćne, jutarnje i dnevne časove. U svim ćemo crkvama imati oltare i križeve, knjige, kako Novog, tako i Starog zavjeta, čitat ćemo kako to čini Rimaska crkva. U svakom našem mjestu imat ćemo svećenike, koji moraju barem u nedjelje i blagdane, prema crkvenim odredbama, čitati mise, slušati ispovijedi i davati pokore. Pokraj bogomolja imat ćemo groblja, u kojima će se pokapati braća i došljaci, ako ondje slučajno umru. Naj-

⁶⁵ Tekst isprave uzet prema: Tadija SMIČIKLAS, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. III, Zagreb, 1905., str. 24-25. Između ostalih ispravu su prema izvorniku, iz *Reg. Vat. 5*, fol. 103v, objavili: Augustin THEINER, *Monum. Slavorum*, I, 20; PRAY, *Annales*, II, 397; Daniel FARLATI, *Illyricum sacrum*, IV, 46; KOLLER, *Historia*, I, 309; G. FEJÉR, *Codex*, II, 1, 145; Euzebijje FERMENDŽIN, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum registis ab anno 925 usque ad annum 1752.*, Zagreb, 1892., str. 6, br. XXXI. (registra); Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb, 1975., str. 59-62, skupa s prijevodom na hrvatski jezik i faksimilom iz *Vatikanskog registra* (nakon str. 80); ISTI, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Zagreb, 2003., str. 79-83, također skupa s prijevodom na hrvatski jezik i faksimilom iz istog *Registra* (oba puta u transkripciji teksta druge datacije ispuštena kapitalna riječ *loco*).

manje sedam puta na godinu iz ruku svećenika primat ćemo tijelo Gospodnje, a to znači: na Božić, Uskrs, Duhove, Blagdan apostola Petra i Pavla, Uznesenje Djevice Marije, na njezino rođenje i na spomendan svih svetih, koji se slavi prvoga studenoga. Od Crkve određene postove obdržavat ćemo i čuvati ono što su naši stari mudro odredili. Žene, koje budu pripadale našoj družbi, bit će odijeljene od muškaraca i u spavaonicama i u blagavaonicama, a nitko od braće neće sam sa samom razgovarati, ako bi odatle mogla proizaći zla sumnja. Niti ćemo unaprijed primati nekoga ili neku udanu, osim ako se uzajamnim sporazumom, obećavši uzdržljivost, oboje zajednički obrate. Slavit ćemo svetačke blagdane određene od svetih otaca i nikoga, za kojega bismo sa sigurnošću znali da je manihejac ili neki drugi krivovjerac, nećemo primiti da s nama stanuje, i kako smo odijeljeni od ostalih svjetovnjaka životom i vladanjem, tako ćemo se također razlikovati odjećom, koja će biti zatvorena, neobojena (ne šarena), izmjerena do gležnja. Od sada se nećemo nazivati kršćanima, kao do sada, nego braćom, da ne bismo, sebi pripisujući to ime, drugim kršćanima nanosili nepravdu. Kad umre učitelj, od sada za vazda, priori s vijećem braće, bojeći se Boga, izabrat će starješinu kojega treba potvrditi rimski svećenik. I ako Rimski crkva bude htjela nešto dodati ili ublažiti, vjerno ćemo prihvatiti i obdržavati. Da ovo ima snagu zavazda, dokazujemo svojim potpisom. Dano kod rijeke Bosne, na mjetu koje se zove Bilino polje, 8. travnja (1203). Potpisujemo: Dragič, Ljubin, Dražeta, Pribiš, Ljuben, Radoš, Vlados, ban Kulin, Marin, arhiđakon dubrovački. Zatim mi Ljubin i Dražeta po volji sve naše braće u Bosni i samoga bana Kulina, s istim gospodinom Ivanom kapelanom došavši k uzvišenom Emeriku, najkršćanskijem kralju Ugarske, u prisutnosti samoga kralja i časnog Ivana, nadbiskupa kaločkog, i Kalana, biskupa iz Pečuha, i mnogih drugih zakleli smo se u ime svih da ćemo ono što smo ugovorili čuvati, i ako Rimski crkva bude htjela od nas nešto drugo, uvest ćemo po katoličkoj vjeri. Učinjeno na Kraljevu otoku, 30. travnja (1203).⁶⁶

⁶⁶ Prijevod prema: F. ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)*, Zagreb, 2003., str. 81, 83.

Milko Brković

DIPLOMATIC AND PALEOGRAFIC ANALYSIS OF BOLINOPOILA DECLARATION DATING FROM 1203

(Summary)

This document contains conventional parts such as the declarations issued by the Central European medieval offices. It contains the introduction or the protocol, then the text, the context or rather the corpus and then the conclusion or eschatocol. Within these three major units or major segments, there are basic diplomatic formulas or the integral parts of the declaration. Thus the protocol contains the formulas of date and title, the corpus contains the formula of narration and disposition, and the eschatocol has the formula of the witness, corroboration, oath, and completion. Relating the earlier neighboring offices, this declaration's structure is closest to the structure of the declaration issued by the medieval office of the Croatian popular rulers, and of the contemporary offices it is closest to the structure of the medieval Bosnian declaration issued by the Ban.

A brief diplomatic and paleographic analysis of the three dates of Bolinopoila declaration (*Actum apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili*) from our viewpoint is the following: *Actum apud Bosnam* is the integral part of the topographical or geographical date. This term in the declarations always derives from the name of the settlement in which the legal document was written. In our case, it was done in near the town of Bosna in the monastery (*loco*) called *Bolino Poilo* or perhaps *Bolina Poila*. With numerous examples in the documents, whose enumeration would take too much space, the same term *actum* is used again at the end of the same Bolinopoila declaration, and the meaning is identical (*Actum in Insula Regia*). The only difference is that above it is *apud* and here it is *in*. *Luxta flumen* excludes the preposition *apud* and undoubtedly denotes the vicinity of a river, most probably the River Bosna, but it is not excluded that it could also be a small river near the town of Bosna, or Visoko as it is now called. *Loco qui vocatur Bolino Poili* – whereby *loco* denotes a community of monks or a monastery that the date itself defines as *Bolino Poilo*.

We consider that the main reason for the fact that most of the contemporary historians thought that the Bolinopoila declaration was issued near the town of Zenica and not near Visoko is that the *historiography did not know the toponym Bosna!*

This locality has been mentioned for the first time in the 1970s when it is somewhat vaguely referred to by Marko Vego and Đuro Basler, and then late Pavo Anđelić and Mladen Ančić, who have shed some more light on this locality.

If we would take a critical approach to both foreign and domestic sources on heresy after the Bolinopoila declaration, then our opinion may be summarized in the following way: on the basis of domestic sources, primarily the declarations issued by the Bosnian-Hum rulers and noblemen, the medieval Christians of Bosnia and of Hum were not the heretics since they did recognize all the sacraments. We have proved this comprehensively and in detail in another paper. They were from the very outset the true Christians, the followers of the Roman ritual, who, due to the linguistic and political reasons, were distanced from Rome by their Venetian and Hungarian secular rulers.

UDK 930. 22 (497. 6) "12"

273 (497.6) "11/12"

Izlaganje sa naučnog skupa.

INTERPRETACIJA KNIEWALDOVA KRITIČKOG IZDANJA BILINOPOLJSKE IZJAVE

Pejo Ćošković

Filozofski fakultet, Sarajevo/Leksikografski zavod, Zagreb

I. Crkveno-politička pozadina

Razdoblje vladavine bana Kulina osobito je važno s obzirom na razvoj bosanske države u političkom, gospodarskom i crkvenom smislu. Oskudna izvorna građa iz tog razdoblja stavlja pred istraživača često teško rješive probleme, a prema njoj su se istraživači odnosili od nekritičkog odbacivanja do bezrezervnog prihvatanja što nije ostalo bez posljedica na ponuđene odgovore. Iz tog vremena posebno mjesto zauzimaju dvije isprave. Prva s nadnevkom od 29. kolovoza 1189, poznat u historiografskoj literaturi kao *Povelja bosanskoga bana Kulina* kojom je on zajamčio dubrovačkim trgovcima slobodu kretanja po svoj svojoj zemlji i obećao da neće od njih uzimati nikakve dažbine, osim onoga što mu tko od svoje volje da na poklon¹ i drugi od 8. travnja 1203. poznat je kao *Bilinopoljska izjava bosanskih krstijana*². Prva

¹ Н. Гошић, *Повеља босанског бана Кулина*, у: Осамсто година повеље босанског бана Кулина 1189-1989, АНУ БиХ, Посебна издања, књ. ХС, Одјељење друштвених наука, књ. 23, Сарајево 1989, 13-16; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. 1. Дубровник и суседи његови, први део, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књ. XIX, Београд – Ср. Карловци 1929, 2 (dalje: Стојановић, *Повеље и писма I*); F. Miklošič, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Graz 1964², 1-2.

² A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*, I, Osna-brück 1968², 20 (dalje: Theiner, *Monumenta Slavorum I*); S. Katona, *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata*, t. IV, Posonii et Cassoviae 1781, 677-680 (dalje: Katona, *Historia critica IV*); G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. II, Budae 1829, 405-408 (dalje:

je isprava važna za proučavanje političkih i gospodarskih prilika u srednjovjekovnoj bosanskoj državi potkraj XII. st., a druga pruža podlogu za poznavanje crkvenih prilika na istom prostoru na početku XIII. st. Između njih dvije mogu se povlačiti različite usporedbe po sličnostima i razlikama, stvarnim učincima i posljedicama, ali bavljenje time izlazilo bi iz okvira zamišljene teme ovoga rada. Prva je isprava na sebe već svratila pozornost stručnjaka, koji su prije petnaestak godina u povodu 800-te obljetnice njezina postanka utvrdili joj mjesto u bosanskoj povijesti³. Danas, međutim, obilježavamo 800-tu obljetnicu druge od spomenutih isprava, pokušavajući i njoj odrediti mjesto u složenim bosanskim crkvenim prilikama. Sâma ta isprava od 8. travnja 1203. pokazuje da su one u zemlji bana Kulina počele ozbiljno izmicati kontroli Rimske crkve u čijoj se jurisdikciji nalazilo područje katoličke Bosanske biskupije, odnosno *ecclesia bosnensis* latinskih izvora⁴.

Iako naša tema ne podrazumijeva bavljenje pitanjima pojave i širenja dualističkog krivovjerja u Bosni do 1203. nego tek osvrt na Kniewaldove zaključke u vezi s tom ispravom, ipak je neophodno upozoriti na neke važnije podatke koji su joj kro-

Fejér, *Codex diplomaticus II*); **J. P. Migne**, *Innocentii III romani pontificis Opera omnia*, t. II, u: *Patrologiae cursus completus, Series Latina*, t. CCXV, Parisiis 1891, 154-155 (dalje: *Innocentii III Opera omnia II*); **T. Smičiklas**, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, III, Zagrabiae 1905, 24-25 (dalje: **Smičiklas**, *Codex diplomaticus III*) te skraćeno **J. S. Assemani**, *Kalendarie ecclesiae universae*, V, *Kalendarie ecclesiae slavicae, sive graeco-mosche*, Romae 1755, 65 (dalje: **Assemani**, *Kalendarie V*); **O. Raynaldus**, *Annales ecclesiastici ab anno MCXCVIII. ubi desinit cardinalis Baronius*, I, Lucae 1757, 150-151 (dalje: **Raynaldus**, *Annales ecclesiastici I*); **D. Farlati**, *Illyricum sacrum*, IV, *Ecclesiae suffraganeae metropolis spatatensis*, Venetiis 1769, 46 (dalje: **Farlati**, *Illyricum sacrum IV*); **D. Mandić**, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana*, Chicago, Ill. 1962, 435-436. Kritički je ispravu izdao i komentirao **D. Kniewald**, *Vjerodostojnost latinskih izvora o bosanskim krstjanima*, Rad JAZU, Zagreb 1949, knj. 270, str. 127-129 (dalje: **Kniewald**, *Vjerodostojnost*). U hrvatskom prijevodu Bilinopoljska izjava objavljivana je više put, a u novije doba **F. Šanjek**, *Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku*, Zagreb 1975, 59-62 (dalje: **Šanjek**, *Bosansko-humski krstjani*); **Isti**, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15.)*, Zagreb 2003, 81-83 (dalje: **Šanjek**, *Krstjani u povijesnim vrelima*).

³ Svestranijoj obradi Kulinove povelje Dubrovčanima pridonijeli su N. Gošić, D. Kovačević-Kojić, A. Peco, S. Vukomanović, V. Jerković, a politički kontekst analizirao je **C. Пирковић**, *Босна и Византија*, u: *Осамсто година повеље босанског бана Кулина 1189-1989*, АНУ БиХ, Посебна издања, књ. ХС, Одјељење друштвених наука, књ. 23, Сарајево 1989, 23-35 (dalje: **Пирковић**, *Босна*).

⁴ Usp. **J. Šidak**, "Crkva bosanska" i problem bogumilstva u Bosni, Mala knjižnica Matice hrvatske, N. S. Kolo V, sv. 28, Zagreb 1940, 11-13 (dalje: **Šidak**, "Crkva bosanska"); **Kniewald**, *Vjerodostojnost*, 116.

nološki prethodili. Upadljivo je da krivovjerje u bosanskoj državi bana Kulina nema dugu izvorima zasvjedočenu povijest. Na njega je Rimsku kuriju upozorio Vukan, kralj "Dalmacije i Duklje", koji je već bio u prepisci s papom Inocentom III. u vezi sa sređivanjem crkvenih prilika u svojim zemljama, ali se krivovjerje u Bosni tom prigodom ne spominje⁵. Tek nakon što je barskom nadbiskupu ishodio palij, a papinski poslanici kapelan Ivan de Casamaris i poddakon Šimun na sinodi uredili crkvene prilike, Vukan je u novom svom nedatiranom pismu⁶ kojim je javljao papi o uspjehu njegovih izaslanika, gotovo usputno obavijestio papu o pojavi hereze u Bosni. To, međutim, nije učinio bez određene nakane i interesa, jer je – kako se prema papinu pismu od 23. srpnja 1203. čini – postigao da se Bosanska biskupija podvrgne crkvenoj vlasti barskog nadbiskupa⁷. Kao vjerni privrženik Rimske crkve izjavio je papi da mu ne želi skrivati kako nemalo krivovjerje niče u zemlji ugarskoga kralja, to jest u Bosni, i to u tolikoj mjeri, da je i sam ban Kulin, zaveden grijehom, sa svojom ženom i sa svojom sestrom, udovicom pokojnoga kneza Miroslava, i sa mnogom svojom rodbinom, preveo više od 10.000 kršćana na ono krivovjerje. Stoga ih je – nastavlja naš izvor – ogorčeni ugarski kralj, po ovlasti koju je od pape dobio, prisilio da dođu u Rim i ondje ih ispitaju, ali oni su se vratili s krivotvorenim pismom govo-

⁵ U jednom od svojih pisama koje je 8. siječnja 1199. uputio "dragomu u Kristu sinu Vukanu" papa spominje njegovo prethodno pismo, usp. **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 5; **J. P. Migne**, *Innocentii III romani pontificis Opera omnia*, t. I, u: *Patrologiae cursus completus*, Series Latina, t. CCXIV, Parisis 1890, 481-482 (dalje: *Innocentii III Opera omnia I*); **G. Wenzel**, *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, t. VI, *Monumenta Hungariae historica*. Diplomataria, vol. XI, Pest 1867, 195-196 (dalje: **Wenzel**, *Codex Arpadianus VI*); **I. Kukuljević Sakcinski**, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, U Zagrebu 1875, 217 (dalje: **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*); **T. Smičiklas**, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagrabiae 1904, 312 (dalje: **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*).

⁶ **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 6; **Katona**, *Historia critica IV*, 576-579; **Fejér**, *Codex diplomaticus II*, 370-372; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 215-216; **E. Fermedžin**, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, vol. XXIII, Zagrabiae 1892, 5; **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 333-334.

⁷ Usp. **A. Matanić**, *Pitanje povijesti veze između starovjekovnih manihejaca i srednjovjekovnih dualističko-gnostičkih kršćanskih heretika (S posebnim osvrtom na "bosanske krsijane")*, *Kršćanstvo srednjovjekovne Bosne*. Radovi simpozija povodom 9 stoljeća spominjanja bosanske biskupije (1089-1989), *Studia Vrhbosnensia* 4, Sarajevo 1991, 153-155 (dalje: **Matanić**, *Pitanje*).

reći da im je sam papa dozvolio njihovo pravilo⁸. Iz navoda jasno proistječe da se u Rimu već znalo za krivovjerje u Bosni, da su u međuvremenu bili poduzeti neki koraci na njegovu ispitivanju, te da se papa s nekim od osumnjičenih susreo u Rimu. Na učinkovitu primjenu tog iskustva na bosanske vjerske prilike upućuje podatak iz Vukanova pisma iz 1199. u kome se navodi kako su neki Bosanci koje je ban Kulin poslao Inocentu III. u Rim krivotvorili dobivenu ispravu tvrdeći da im je papa odobrio učenje i djelovanje. Kako je on došao do tih podataka ne može se pouzdano odgovoriti, ali se s razlogom može pretpostaviti da je nešto o tome mogao doznati od papinskih izaslanika koji su te godine boravili u njegovoj zemlji. Ostaje, međutim, zagonetno zašto papa poslije u svojim pismima nijednom riječju ne spominje njihov tadašnji dolazak, iako je za to bilo prilike, utoliko prije što im je morao prigovoriti krivotvorenje njegova pisma s kojim su se vratili u Bosnu. Jednako je izazovna i šutnja kralja Emerika, jer ni on u svojim ispravama nijednom riječju ne spominje svoje miješanje u sređivanje crkvenih prilika u Bosni, iako je i on imao razloga za to jer je zbog bosanskih crkvenih prilika bio jako ozlojeđen. Bez obzira na to što se u Vukanovu pisanju o vjerskim prilikama u zemlji bana Kulina kao nit vodilja prepoznaje snažna politička ambicija da se uz papinu naklonost i potporu vrati na srpsko prijestolje⁹, njegova je akcija bila uperena protiv krivovjerja u Bosni i poduda-

⁸ "Demum vero paternitatem vestram nolumus latere, quia heresis non modica in terra Regis Ungarie, videlicet Bossina pullulare videtur, in tantum quod peccatis exigentibus ipse Bacilinus cum uxore sua et cum sorore sua, que fuit defuncti Miroscauikemensi, et cum pluribus consanguineis suis seductus plus quam decem milia Christianorum in eandem heresim introduxit". Unde Rex Ungarie exacerbatus illos ad vestram presentiam compulit venire a vobis examinandos. Illi autem simulatis litteris redierunt, dicentes a vobis concessam sibi legem", **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 6; **Katona**, *Historia critica IV*, 578-579; **Fejér**, *Codex diplomaticus II*, 372-372; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 215-216; **Innocentii III Opera omnia I**, 725-726; **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 334. Političku pozadinu tih događaja potpunije je dao **M. Perojević**, *Ban Borić i ban Kulin u: Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, knj. I, Sarajevo 1942, 21-211. **Kniewald**, *Vjerodostojnost*, 120, daje pogrešan prikaz tih događaja, a **S. Ćirković**, *Bosanska crkva u bosanskoj državi*, Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, I. Društvo i privreda srednjovjekovne bosanske države, ANU BiH, Posebna izdanja, knj. LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 17, Sarajevo 1987, 201 i bilj. 20 (dalje: **Ćirković**, *Bosanska crkva*), krivotvorenje papinih pisama dovodi u vezu odlaskom nekih Bosanaca u Rim 1202. **Ф. Милобар**, *Бан Кулин и његово доба*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 15(1903) 3/4, str. 505 (dalje: **Милобар**, *Бан Кулин II*) misli da se to imalo zbiti oko 1192. u doba kralja Bele III. i pape Celestina III, iako se ta godina ne dovodi u vezi s pojavom krivovjerja u Bosni.

⁹ Političku pozadinu Vukanovih postupaka dao je **С. Ђирковић**, *Зета у држави Немањини*,
→

ra se s nastojanjima da barskom nadbiskupu osigura jurisdikciju nad okolnim biskupijama, a na popisu želja našla se i Bosanska biskupija koja je u to doba bila podložna dubrovačkom nadbiskupu s kojim su barski nadbiskupi vodili duge sporove oko primata njihovih crkvenih sjedišta¹⁰. Građeci dobre odnose s Rimskom crkvom i papom Inocentom III. isticao je Vukan da je u srodstvu s papom te se nastojao prikazivati kao revan zaštitnik Katoličke crkve, temeljeći na tome osnovanost svoga zahtjeva da mu Rim pošalje znake kraljevskog dostojanstva, iako je već nosio kraljevski naslov¹¹. Ostavimo li po strani dubrovačko-barski antagonizam upleten u njegove političke ambicije, ostaje ipak činjenica da njegove obavijesti stoje na samim početcima bosanskog krivovjerja.

Javljaajući papi vijesti da je krivovjerje uzelo maha u Bosni, on nije naveo kako se ono zove, prepustivši da to utvrdi Rimski kurija. Kad se govori o crkvenim prilikama na Balkanskom poluotoku, valja naglasiti da su za širenje vjerskih ideja i pokreta, pa i onih koji su izmicali kontroli službene crkve, povoljne okolnosti nastupile za obnove bizantske vlasti nad balkanskim zemljama u doba Emanuela I. Komnena od 1166. do 1180. koji je u svoj vladarski naslov unio imena Hrvatske, Dalmacije, Srijema, Bosne, Bugarske i Srbije¹². Važno je upozoriti da su u to doba stigle uznemirujuće vijesti po kojima je dualističko krivovjerje zahvatilo srpsku državu Stefana Nemanje, koji je odlučnim nastupom protiv dualističkih heretika jedne spalio na lomači, druge kaznio različitim kaznama, a ostale protjerao iz zemlje oduzevši im njihove kuće i imanja¹³. Progon heretika u srednjovjekovnoj srpskoj državi zabilježen u

u: *Историја Црне Горе*, књ. II/2, Титоград 1970, 6-8 (dalje: **Ђирковић, Зета**).

¹⁰ O tim borbama opširnije je pisao **Ђирковић, Зета**, 20-21.

¹¹ **С. Ђирковић**, *Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника*, Историја српског народа, књ. I, Од најстаријих времена до маричке битке (1371), Београд 1981, 266; usp. također **Ђирковић, Зета**, 15.

¹² **Ј. Ферлуга**, *Византијска управа у Далмацији*, СКА, Посебна издања, књ. ССХС I, Византолошки институт, књ. 6, Београд 1957, 133. Prikaz političkih prilika i bosansko-bizantskih odnosa dao je **Ђирковић**, *Босна*, 26-29. Na važnost bizantske vlasti za razvoj crkvenih prilika upozorio je **Ф. Милобар**, *Бан Кулин и његово доба*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 15(1903) 2, str. 372 (dalje: **Милобар, Бан Кулин I**).

¹³ **Ј. Калић**, *Борбе и тековине великог жупана Стефана Немање*, Историја српског народа, књ. I, Од најстаријих времена до маричке битке (1371), Београд 1981, 261-262. Према закључцима савора у вези с богумилском херезом резервиран став заузео је **Д. Богдановић**, *Старе српске биографије* (коментар), Београд 1986, 269-270. У вези с кажњаванјем херетика ваља упозорити да се у Бизантском Царству још од времена цара Алексија I. Комнена за манихејце примјенјују различите казне, најчешће су тјелесне, затим прогон уз

→

Žitiju Stefana Nemanje nema čvrstu kronološku odrednicu, ali ga povjesničari datiraju vremenom nakon sabora koji je održan poslije bitke kod Pantina 1172. i dovode ga u vezu s tadašnjim političkim obračunom u zemlji¹⁴. Ti podatci su od vremena B. Petranovića i F. Račkog bili uočeni u historiografiji o Crkvi bosanskoj¹⁵, ali su poslije iz različitih razloga bili zanemarivani. Nama se čini da zajednički politički okvir u kome su se u drugoj polovici XII. st. našle balkanske zemlje za cara Emanuela I. Komnena kao i kronologija vijesti o širenju dualističkog krivovjerja na području njegove vlasti, svraćaju na to mišljenje našu pozornost. Ipak sve te poznate okolnosti mu ne rezerviraju isključivo mjesto u traženju odgovora na pitanje odakle se hereza proširila u Bosnu. I dalje u tom pogledu ostaje dovoljno prostora i za one krivovjerce koje je poslije prognao splitski nadbiskup Bernard iz Splita i Trogira. Iako se dualistička crkva u Dalmaciji (*ecclesia Dalmatiae*) spominje još 1167, a prvi neodređeni podatci o krivovjercima na istočnoj obali Jadrana su iz 1185. u zaključcima provincijalne sinode u Splitu. Vijesti o krivovjerju u dalmatinskim gradovima još nisu dokaz za tvrdnju da je između njih i onih koje samo nekoliko godina poslije spominje izvorna građa i na području bosanske države postojala izravna veza koja bi otkrila smjer njihova širenja. Da takvo objašnjenje crkvenih prilika u Bosni ne treba olako uzimati kao jedino moguće valja imati na umu činjenicu da tadašnja bosanska država nije dopirala do nadomak dalmatinskih gradova nego da ih je razdvajalo šire područje pod vlašću hrvatsko-ugarskog kralja.

Postave li se te vijesti u odgovarajući međuodnos tada bi jednaku obavještajnu vrijednost imali podatci iz 1167. i 1185. o postojanju krivovjerja u Dalmaciji kao i oni koji u istom smislu u Nemanjinoj biografiji spominju srednjovjekovnu srpsku državu. U takvim okolnostima vijesti o njegovoj protuheretičkoj akciji dobivaju na važnosti. S tim u vezi valja primijetiti da su kronološki starija svjedočanstva koja govore o herezi u Dalmaciji od nedatiranih navoda o hereticima u državi Nemanjića. Na toj razini njihova obavještajna vrijednost ograničena je samo na prostor uz koji su krivovjerci spomenuti, to jest neodređeno na područje Dalmacije i srpske države.

oduzimanje imovine, a rijetko spaljivanje. Dušanov Zakonik predviđao je žigosanje na licu i progon iz zemlje, na sličan način postupalo se u i Bugarskoj, A. Solovjev, *Svedočanstva pravoslavnih izvora o bogomilstvu na Balkanu*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine V, Sarajevo 1953, 23 (dalje: Solovjev, *Svedočanstva*).

¹⁴ Opširnije o tom djelu usp. Solovjev, *Svedočanstva*, 15-24.

¹⁵ Б. Петрановић, *Богомили. Црква босанска и крѣстјани. Историцка расправа*, Задар 1867, 96; F. Rački, *Bogomili i Patareni*, Rad JAZU, Zagreb 1869, knj. 7, str. 126 (dalje: Rački, *Bogomili VII*); Isti, *Bogomili i Patareni*, Српска краљевска академија, Посебна издања LXXXVII, Друштвени и историјски списи, књ. 38, Београд 1931, 378); Solovjev, *Svedočanstva*, 23.

Registriranje krivovjerja u tim političkim okvirima dopušta širenje heretičkih ideja i učenja u nezahvaćena susjedna područja kako iz dalmatinskih gradova tako i iz srpske država. Raspoloživa izvorna građa takav tijek stvari izrijekom ne spominje. Višu razinu naše obaviještenosti u tom pogledu pružaju vijesti koje izravno govore o progonima heretika iz srpske države za vrijeme Stefana Nemanje te o progonu patarena s područja Splita i Trogira. Kronološki gledano, starije su vijesti iz njegove biografije od onih koje govore o akciji splitskog nadbiskupa Bernarda. U obavještajnom pak smislu određenije su papine vijesti o Bernardovu progonu patarena, koji su utopište našli u Bosni. Taj događaj zbio se po svemu sudeći u toku 1200. kada se u Rimu već uvelike znalo za jačanje krivovjerja u Bosni, a papi su radi ispitivanja njihova učenja već bili upućeni neki za krivovjerje osumnjičeni Bosanci. Samo na papinim podacima o akciji splitskog nadbiskupa protiv patarena u dalmatinskim gradovima pod njegovom duhovnom vlašću ne može se objasniti pojava krivovjerja u Bosni koje je vremenski starije od spomenutog događaja, kako se to u historiografskoj literaturi i danas čini¹⁶.

Za zgusnute događaje o pojavi krivovjerja u Bosni u svega nekoliko godina važno je napomenuti da je nadbiskup prognao 1200. patarene iz dalmatinskih gradova pod svojom duhovnom vlašću, a da se 1203. legat Ivan de Casamaris na Bilinom Polju¹⁷ susreo s redovnicima osumnjičenim za herezu, koji su se nazivali krstjanima.

¹⁶ Ocjenu tih vijesti dao je **J. Šidak**, *Oko pitanja "crkve bosanske" i bogumilstva*, Historijski zbornik, Zagreb, 3(1950) 1/4, str. 321, 342 (dalje: **Šidak**, *Oko pitanja*); **Isti**, *Херетички покрет и одјек хуситизма на славенском Југу*, Зборник за друштвене науке Матице српске, св. 31, Нови Сад 1962, 6; **Isti**, *Studije o "Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 18, 41, 276 (dalje: **Šidak**, *Studije*). Iako je **Ćirković**, *Bosanska crkva*, 200, ustvrdio da držeći se strogo onoga što nam izvori kažu moramo zaključiti kako je krivovjerje u Bosnu došlo iz primorja, on nije isključivao ni heretička strujanja s Istoka, **Ćirković**, *Die bosnische Kirche*, L' Oriente Cristiano nella storia della civiltà, Accademia nazionale dei Lincei, Atti dei Convegna CCCLXI, Quaderno 62, Roma 1964, 548 (dalje: **Ćirković**, *Bosnische Kirche*); **Isti**, *Дуалистичка хетеродоксија у улози земаљске цркве: босанска црква*, Црногорска академија наука и умјетности, Гласник Одјељења друштвених наука, 9, Подгорица 1995, 9 (dalje: **Ћирковић**, *Дуалистичка хетеродоксија*); **С. Ћирковић**, *Работници, војници, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, Београд 1997, 217 (dalje: **Ћирковић**, *Работници*). U tom duhu piše **Šanjek**, *Bosansko-humski krstjani*, 31, 51; **Isti**, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 3.

¹⁷ U historiografiji se puno raspravljalo o mjestu održavanja sastanka papinskog legata Ivana de Casamarisa i predstavnika bosanskih redovnika. Mjesto se 1244. spominje među posjedima bosanskog biskupa i ležalo je u župi Brod, koja je obuhvaćala šire područje današnje Zenice. Prevladalo je mišljenje da je riječ o Bilinu Polju na području Zenice koje se nalazilo na lijevoj strani rijeke Bosne, usp. **В. Ћоровић**, *Бан Кулин – расправа*, Годишњица Николе

Uz te poznate pojedinosti treba iznova naglasiti da je jedinstveni politički okvir, a on se na Balkanskom poluotoku velikim dijelom podudara s područjem bizantske vlasti iz vremena cara Emanuela I. Komnena, pogodio ne samo širenju pravovjernog kršćanstva koje je uživalo naklonost vlasti nego i strujanjima dualističkih ideja. O tim pojavama osobito se govori u izvorima nakon povlačenja bizantske vlasti iz tih krajeva, kad je Rimski kurija pristupila obnovi kršćanskog života po stegovnim i dogmatskim mjerilima crkve na Zapadu.

Da prisutnost bizantske vlasti na balkanskom području pod jurisdikcijom Rimске crkve nije ostala bez određenih učinaka koje je trebalo poslije ispravljati govori više papinskih pisama. Tako je pismom od 4. listopada 1180. papa Aleksandar III. obavještavao svećenstvo i puk u Dalmaciji i čitavoj Slavoniji da je onamo izaslao podđakona Tebalda kao svoga legata "da mjesto nas čupa i uništava, što treba uništiti i sadi što po Božjem nadahnuću treba zasaditi"¹⁸. Papa je tako u svoje planove uključio i područja Bosne i Zahumlja, iako ih poimence ne spominje. Obavještajnu prazninu u pogledu tih zemalja upotpunjuje prepiska koja je nastala u povodu navedene misije, a za nas su u tom smislu zanimljiva pisma, legatovo upućeno 1180. banu Kulinu¹⁹ i papino od 7. srpnja 1181. zahumskom knezu Miroslavu²⁰. Drugi važan događaj nakon povlačenja bizantske vlasti iz tih krajeva predstavlja održavanje lokalnih

Чупића XXXIV, Београд 1921, 22-23, билj. 2 (dalje: **Ђоровић**, *Бан Кулин*). Bez nove izvorne građe **M. Brković**, *Srednjovjekovna Bosna i Hum. Identitet i kontinuitet*, Mostar 2002, 28, 87, pokušao je pobiti to mišljenje temeljeći svoje zaključke na lingvističkim razlozima te predložiti kao rješenje toponim Bolino poilo kraj Visokog.

¹⁸ "ut vice nostra euellat et destruat, que fuerint destruenda ac plantet, que domino viderit instruente plantanda", **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 168. **D. Farlati**, *Illyricum sacrum*, III. *Ecclesiae Spalatensis olim Salonitana*, Venetiis 1765, 211 (dalje: **Farlati**, *Illyricum sacrum III*); **Wenzel**, *Codex Arpadianus VI*, 144115; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 114; **Ph. Jaffé**, *Regesta pontificum romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*, t. II, Graz 1956², 364, br. 13694 (dalje: **Jaffé**, *Regesta pontificum romanorum II*); **K. Draganović**, *Katolička crkva u sredovjечноj Bosni*, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463, knj. I, Sarajevo 1942, 720 (dalje: **Draganović**, *Katolička crkva*); tu misiju stavlja u kontekst crkvenog koncila u Lateranu iz 1179.

¹⁹ **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 168-169; **Farlati**, *Illyricum sacrum IV*, 44; **G. Fejér**, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. VII/1, Budae 1831, 174-175; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 114-115.

²⁰ **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 6; **Wenzel**, *Codex Arpadianus VI*, 143-144; **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 176; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 121-122; **Jaffé**, *Regesta pontificum romanorum II*, 417, br. 14408.

crkvenih sinoda poput one u Splitu 1185. na kojoj su osuđene sve krivovjerne sekte i njihovi sljedbenici koji napadaju Rimsku crkvu i njezin nauk²¹. Zaključci splitske sinode nadahnuti odlukama Trećeg Lateranskog koncila iz 1179. koji je izopćio sve krivovjerce, katare i patarene²², trebali su pridonijeti uključivanju kršćana Splitske nadbiskupije u vjerski život reformski orijentirane Zapadne crkve. Održavanje dijecezanskih sinoda radi uređivanja crkvenih poslova na istočnoj jadranskoj obali nastavljeno je i sljedećih godina²³. Iz tog vremena potječe i vijest da su neki lažni kršćani, Toljen Kačić i Zadraniin Maldrug, uzurpirali zemljišni posjed zadarskih benediktinki u Suhovarama kraj Zadra²⁴.

Sljedeću fazu u tome čini prepoznavanje onih elemenata u vjerskom životu bosanskog stanovništva, koji ne pripadaju reformnom zapadnom kršćanstvu zbog čega su sumnjive pojave dolazile pod udar odlučnih nastupa crkvenih vlasti. Bosna očito to prepoznavanje u međuvremenu nije stigla sama provesti, pa je inicijativa u tom pogledu prešla na Rimsku kuriju koja je odlučila tješnje vezati uz Rim ne uopćeno tamošnju crkvenu organizaciju nego prije svega domaće redovnike koji su se nazivali krstjanima te njihove redovničke zajednice. Treba spomenuti da je sličnih pojava bilo i drugdje, pa tako i na području Splitske nadbiskupije u doba održavanja sinode 1185, kako se to vidi iz bule pape Urbana III. od 11. studenog 1186. kojom je potvrdio njezine zaključke, pa i članak o zabrani "conventicula, que fraternitates ap-pelantur"²⁵.

²¹ "Ubi vero anathematizauimus omnes sectas hereticorum et eorum complices contra sacrosanctam romanam ecclesiam et eius doctrinam oblaterantes...", **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 192; usp. **Farlati**, *Illyricum sacrum III*, 213-214; **Katona**, *Historia critica IV*, 300-304; **Fejér**, *Codex diplomaticus II*, 220-224; **Wenzel**, *Codex Arpadianus VI*, 154-157; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 130-132.

²² "Quod haeretici, sicut Cattarii, sive alio nomine Paterini excommunicentur", **J. Mansi**, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, sv. XXII, Venetiis 1778, 456 (dalje: **Mansi**, *Sacrorum conciliorum XXII*); usp. također **Šanjek**, *Bosansko-humski krstjani*, 49, bilj. 32.

²³ Samo u toku 1199. u Dalmaciji je održano više takvih crkvenih sastanaka, usp. **Mansi**, *Sacrorum conciliorum XXII*, 699-708.

²⁴ **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 296-297; **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 192-193. Opširnije je tu zgodu opisao **S. Antoljak**, "Heretici" u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolini. (Prilog proučavanju povijesti patarenstva u Dalmaciji), Radovi Centra JAZU u Zadru XXI, Zadar 1974, 10-11; **Isti**, *Hrvati u prošlosti. Izabrani radovi*, Split 1992, 288; usp. također **N. Klaić**, *Pokušaj formiranja komune*, u: Zadar u srednjem vijeku do 1409, Zadar 1976, 171; **Ćirković**, *Bosanska crkva*, 199-200.

²⁵ **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 203; usp. **Kukuljević**, *Codex diplomaticus II*, 138-139. **Farlati**, *Illyricum sacrum III*, 219-220; **Fejér**, *Codex diplomaticus II*, 225-228; **Wenzel**,

Čini se razložnim pretpostaviti da su u Bosni intenzivnije djelatnost razvili bazilijanci, redovnici istočnog obreda i cenobitskog načina života, koji su živjeli po *Pra-vilima sv. Bazilija Velikog*, što su uz određene razlike već zastupali neki povjesničari Crkve bosanske²⁶. Na tragu tih razmišljanja ustvrdio je A. Hoffer da je Crkva bosanska bila katolička zajednica s istočnim obredom²⁷. Slično je stajalište zastupao i J. Šidak koji je istaknuo kako je Crkva bosanska imala puno zajedničkih obilježja s Pravoslavnom crkvom te da je svojim naukom, a vjerojatno i obredima pripadala istočnoj crkvenoj kulturi, ali se od Istočne crkve razlikovala osobitim ustrojstvom i nepriznavanjem carigradskog patrijarha svojim vjerskim poglavarom²⁸. S punim se razlogom može tvrditi da su u drugoj polovici XII. st. u Bosnu i njezino susjedstvo, napose srpsku državu i primorske gradove, stale brže stizati različite ideje i njihovi nosioci s područja istočnog kršćanstva, a proces uključivanja vjernika s područja katoličke Bosanske biskupije (*ecclesiae bosnensis*) u crkveni život po zahtjevima zapadnog kršćanstva tekao je sporije nego u drugim krajevima. To je bilo toliko uočljivo da su vijesti o širenju dualističkog krivovjerja u zemlji bana Kulina primljene poput uznemirujućeg upozorenja.

Za bolje razumijevanje crkvenih prilika u tadašnjoj Bosni treba napomenuti da se u njoj razlikuju kršćani čijoj vjeri Rimska crkva i zainteresirani susjedi nisu nalazili nikakve zamjerke. Oni su bili organizirani u katoličku Bosansku biskupiju i činili su veliku većinu bosanskog stanovništva. Drugoj skupini pripadali su oni koje su suvremenici sumnjicali za pristajanje uz dualističko krivovjerje, a broj njihovih

Codex Arpadianus VI, 159-161; Jaffé, *Regesta pontificum romanorum II*, 507, no. 15690. U tim je "conventiculima" Kniewald, *Vjerodostojnost*, 119, vidio zajednice bilinopoljskih krstjana, a Šanjek, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 2, bilj. 3, zajednice laika.

²⁶ Važniji među njima su M. Orbini, B. Petranović, A. Hoffer, V. Glušac, M. Vego, M. Miletić, S. Ćirković. F. Rački je dvojio između njihove bazilijanske i benediktinske redovničke pripadnosti, a D. Dragojlović je u bosanskim krstjanima vidio izdanak istočnog monaštva. Osvrt na različita mišljenja o njihovu podrijetlu i redovništvu usp. Д. Драгојловић, *Крстјани и јеретичка Црква босанска*, Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 30, Београд 1987, 150-151 (dalje: Драгојловић, *Крстјани*).

²⁷ A. Hoffer, *Dva odlomka iz povećeg rada o kršćanskoj crkvi u Bosni*, Spomen-knjiga iz Bosne, Zagreb 1901, 79 (dalje: Hoffer, *Dva odlomka*).

²⁸ J. Šidak, *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca*. (Prilog rješenju t. zv. bogumilskog pitanja), Rad JAZU, Zagreb 1937, knj. 259, str. 116 (dalje: Šidak, *Problem*); usp. Isti, *Pravoslavni Istok i "Crkva bosanska"*, Savremenik, Zagreb, 27(1938) 9, str. 793; Isti, *Kopitarovo Bosansko evanđelje u sklopu pitanja "Crkve bosanske"*, Slovo, 4/5, Zagreb 1955, 54; Isti, *Studije*, 118.

sljedbenika procjenjivan je, ne bez preuveličavanja, na više od 10.000, kako je 1199. papi javio Vukan Nemanjić²⁹. Važno je naglasiti da je u to doba u Bosni djelovala katolička Bosanska biskupija sa svojim biskupima koji su, s iznimkom Danijela, određeni nosili narodna imena³⁰. Njezino djelovanje među tamošnjim pukom nezamislivo bi bilo bez odgovarajućeg katoličkog svećenstva o kome izvorna građa ništa ne govori. Potkraj XII. st. na tom području spominju se redovnici koji su se nazivali krstjanima, ali njihov odnos prema pravovjernom kršćanstvu nije potpuno jasan, a ne može im se pouzdano dokazati ni pripadnost zajednici osumnjičenoj za krivovjerje. Stoga ne malo zbunjuje i pada u oči da se baš oni, odnosno njihovi predstavnici pojavljuju kao sugovornici papinskog legata Ivana de Casamarisa na Bilinom Polju i uređuju svoj odnos s Rimom. Tom prilikom odrekli su se shizme i priznali su Rimsku crkvu za glavu čitavog kršćanstva te su obećali da će se ubuduće pridržavati normi u obredima, načinu života i ponašanja.

S obzirom na te činjenice istraživačima se kao iznimno važna nameću pitanja utvrđivanja odnosa između za herezu sumnjivenog dijela bosanskih podanika i redovnika koji su se nazivali krstjanima, zatim kakva je bila njihova uloga u katoličkoj Bosanskoj biskupiji, kao i u udaljavanju crkvenog života u Bosni od Rima. Na ta pitanja oskudna izvorna građa ne nudi potpun i nedvosmislen odgovor, što samo pridonosi neslaganjima među istraživačima. Nedoumice oko utvrđivanja identiteta krstjana Bilinopoljske izjave najcjelovitije je sažeo S. Ćirković ističući mogućnosti da se u njima vide: a) pripadnici zanemarene redovničke biskupije, b) redovnici koji su živjeli po pravilima i tradicijama istočnog monaštva, ili c) heretici, članovi već organizirane dualističke crkve u Bosni³¹. Iz legata pisma koje je 10. lipnja 1203. upu-

²⁹ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 6; Katona, *Historia critica IV*, 578-579; Fejér, *Codex diplomaticus II*, 372-372; Kukuljević, *Codex diplomaticus II*, 215-216; Innocentii III *Opera omnia I*, 725-726; Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 334.

³⁰ Među bosanskim biskupima spominju se Vladislav (oko 1141), Milovan (oko 1151), Radogost (suvremenik pape Celestina III 1191-98), Dragonja (posvećen 1209), Vladimir (suvremenik dubrovačkog nadbiskupa Leonarda od oko 1203-20) i Bratoslav (posvećen prije 1252), usp. Hoffer, *Dva odlomka*, 71-73; Draganović, *Katolička crkva*, 752-753; Kniewald, *Vjerodostojnost*, 121; L. Petrović, "Kršćani bosanske crkve" (*Kr'stiani cr'kve bos'nske*), *Dobri Pastir*, Sarajevo, 3(1953) 1/4, str. 88-92 (dalje: Petrović, "Kršćani"); Ćirković, *Bosanska crkva*, 200. O bosanskim biskupima Bratoslavu, Danijelu i Dragonji usp. priloge F. Šanjeka u: *Hrvatski biografski leksikon*, knj. 2, Zagreb 1989, 278-279; knj. 3, Zagreb 1993, 218-219, 571-572.

³¹ Ćirković, *Bosanska crkva*, 201-202; usp. o tome opširnije Isti, *Bosnische Kirche*, 548-551. Драгојловић, *Крстјани*, 58, vidio je u njima skupinu sličnu nekadašnjoj zajednici anahoreta u Istočnoj crkvi.

tio iz Ugarske papi Inocentu III. dalo bi se zaključiti kako su baš krstjani u njegovim očima bili predstavnici bosanskog krivovjerja o kome je svojedobno bila obaviještena Rimski kurija. Takav zaključak proistječe iz navoda u kome legat obavještava papu kako je uredio stvar s bivšim patarenima³². Što se tiče prepoznavanja krstjana kao patarena, valja primijetiti da je Casamaris svoj zaključak temeljio na iskustvima katoličkih teologa i hereziologa koje su stekli proučavajući krivovjerja u drugim sredinama.

Rezultati proučavanja dualističkog krivovjerja u Rimu te iskustvo koje su u radu stekli da mogu prepoznati heretike, ostavili su mnogo dublji trag u Bilinopoljskoj izjavi nego spoznaja o posebnostima bosanskih redovnika do koje je u susretu s njihovim predstavnicima došao legat Casamaris za svoga boravka u Bosni³³. Na to upućuje podatak iz pisma koje je 11. listopada 1200. papa uputio hrvatsko-ugarskom kralju Emeriku javljajući mu kako je saznao da je nedavno splitski nadbiskup Bernard protjerao iz Splita i Trogira velik broj *patarena* te da im je bosanski ban pružio utočište i zaštitu³⁴. Taj podatak je važan zbog toga što izravno svjedoči da su osumnjčeni za herezu potražili sklonište i našli zaštitu u Bosni. Zanimljivo je na ovom mjestu spomenuti da se, osim bosanskog bana, s pružanjem utočišta i zaštite protjeranim patarenima dovodi u vezu i tadašnji bosanski biskup Danijel, što je doprilo do pape koji je potom naredio splitskom nadbiskupu da te optužbe ispita³⁵. Važno je

³² "Tractato negotio illorum quondam Patarinorum in Bosna, sicut iam pridem scripsi sanctitati vestre", **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 19; **Assemani**, *Kalendarium V*, 64; **Raynaldus**, *Annales ecclesiastici I*, 150; **Katona**, *Historia critica IV*, 675-676; **Fejér**, *Codex diplomaticus II*, 409-410; **Innocentii III Opera omnia II, 153; **Smičiklas**, *Codex diplomaticus III*, 36. Pismo je danas dostupno i u hrvatskom prijevodu, u kome se država bana Kulina naziva Kraljevstvom, a bivši patareni "nekim patarenima u Bosni", **Šanjek**, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 85.**

³³ **Kniewald**, *Vjerodostojnost*, 127, je mišljenja da je Bilinopoljska izjava iz 1203. sastavljena baš za bosanske prilike.

³⁴ "Accepimus autem, quod cum nuper Venerabilis frater noster ... Spalatensis Archiepiscopus Patarenos non paucos de Spalatensi et Traguriensi Civitatibus effugasset, nobilis vir Culinus Banus Bossinus iniquitati eorum non solum tutum latibulum, sed et presidium contulit manifestum", **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 12; **Raynaldus**, *Annales ecclesiastici I*, 92; **Farlati**, *Illyricum sacrum IV*, 45; **Katona**, *Historia critica IV*, 604; **Fejér**, *Codex diplomaticus II*, 379-380; **Innocentii III Opera omnia I**, 872; **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 350-352; Skraćeno papino pismo u hrvatskom prijevodu objavio je **Šanjek**, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 73.

³⁵ **Farlati**, *Illyricum sacrum IV*, 45-46; **Katona**, *Historia critica IV*, 606. O biskupu Danijelu više govore **E. Gašić**, *Brevis conspectus historicus dioecesium bosnensis-diacovensis et*

istaknuti da heretici nadbiskupovim nastupom nisu bili uništeni jer se oko 1220. spominju u ispravi kojom je kralj Andrija II. zaprijetio Kačićima ako sa svog područja ne protjeraju gusare i patarene³⁶. Samo na temelju tog podatka ne bi se mogla isključivom nametati teza da se krivovjerje u Bosnu proširilo iz dalmatinskih gradova, jer kronologija poznatih vijesti o tome neprijeporno potvrđuje da je u Bosni prije progona patarena iz Splita i Trogira već bilo nemalo kršćana zahvaćenih krivovjerjem. U kronologiji pojave krivovjerja u Bosni važno mjesto ima činjenica da se papinski legat na Bilinu Polju 1203. sastao s priorima onih koji su se nazivali krstjanima, a ne patarenima, koje je prognao splitski nadbiskup. Osim toga, od te njegove akcije iz 1200. do 8. travnja 1203, kad se legat Casamaris susreo s krstjanima na Bilinu Polju teško bi bilo objasniti krupan preobražaj patarena u krstjane. Tadašnji krstjani bili su organizirani u redovničke zajednice. Za protjerane dalmatinske heretike ne bi se moglo tvrditi da su do tada u Bosnu uspjeli prenijeti organizaciju svoje *ecclesiae Dalmatiae*, poznate još od 1167. i dati joj ime *ecclesia Sclavoniae*. Budući da nema drugih izravnih podataka o širenju dualističkog krivovjerja na okolna područja, i da nisu poznati protuheretički nastupi svjetovne i crkvene vlasti u Bosni susjednim krajevima, osim u državi Stefana Nemanje, povjesničari će s tom činjenicom u budućim istraživanjima morati ozbiljnije računati. Razmišljanju u tom smislu snažnu podlogu pruža tvrdnja Raynera Sacconija po kojoj katarska ili patarenska sljedba potječe iz Bugarske i Drogometije te da se odatle proširila na Zapad³⁷, a nije nevažno spomenuti da se krivovjerje južnofrancuskih katarata nazivalo *Bulgarorum haeresis*³⁸.

S obzirom na našu temu manje je važno samo ime koje su katolički suvremenici davali prvim bosanskim hereticima, jer nijedno od njih ne poriče njihov dualisti-

sirmiensis, Essekini 1944, 11 i F. Šanjek (F. Šk), *Danijel*, Hrvatski biografski leksikon, 3, Zagreb 1993, 218-219.

³⁶ Smičiklas, *Codex diplomaticus III*, 187-188. Na važnost tog dokumenta zbog upotrebe patarenskog imena upozorio je Čirković, *Bosanska crkva*, 200, bilj. 12.

³⁷ Nabrajajući šesnaest katarskih crkava Sacconi na kraju spominje "ecclesiam burgarie" i "ecclesiam Dugmuthie" te zaključuje: "Et omnes habuerunt originem a duabus ultimis", Šanjek, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 132-133; usp. Rački, *Bogomili VII*, 92, 104; Kniewald, *Vjerodostojnost*, 187, 191, 214, 261, 269. Protivno tome, tvrdio je Č. Truhelka, *Testamenat gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 23(1911) 3, str. 368; *Isti*, *Bosanska narodna (patarenska) crkva*, u: *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463*, knj. I, Sarajevo 1942, 767, po kome Crkva bosanska nije imala nikakve organske veze s bugarskim bogumilstvom.

³⁸ Rački, *Bogomili VII*, 106 i bilj. 1. Opširnije u upotrebi tog naziva usp. Д. Ангелов, *Богумилството в България*, София 1969, 462-463 (dalje: Ангелов, *Богумилството*).

čki karakter niti jasno utvrđuje njihovu vezu s nekim od poznatih dualističkih pokreta toga doba. Suvremenicima je bilo jasno da je nova hereza koja se širila u to doba bila u stvari stara te da su sve dualističke crkve toga doba na Istoku i Zapadu imale iste korijene, ali različita imena, poput *katara* ili *patarena* te su ona poprimila sinonimno, a ne razlikovno značenje. Prema tome, u nazivima za dualističke heretike u različitim krajevima više je dolazio do izražaja običaj sredine da ih se tako naziva nego stvarne razlike po kojima bi se odvajali jedni od drugih. To isto vrijedilo je i za bosanske heretike, koje je Vukan u svom pismu općenito nazivao krivovjercima, a papa u svojim pismima govori o patarenima misleći na prognanike iz Dalmacije i hereticima u samoj Bosni koji su po njemu slijedili osuđenu katarsku herezu. Poslije su u upotrebu ušli i neki drugi nazivi³⁹. To je bilo potpuno u skladu s praksom u Zapadnoj i Istočnoj crkvi čiji su hereziolozi pri susretima s pristašama novih dualističkih pokreta nastojali njihovo učenje dovesti u vezu s nekim od ranije poznatih likova iz povijesti hereza u ranom kršćanstvu, pa su u tom smislu spominjani Arije, Nestorije te Mani, po kome su, osobito u krilu Rimske crkve, srednjovjekovni dualisti rado poistovjećivani s manihejcima, odnosno u tumačenjima istraživača nazivani su neomanihejcima, iako njihov odnos nije pouzdano potkrijepljen.

U vezi s pojavom i širenjem dualističkog krivovjerja u državi bana Kulina potkraj XII. i na početku XIII. st., jedno od ključnih pitanje oko koga se koncentriraju sva objašnjenja i vežu zablude, tiče se utvrđivanja odnosa između bosanskih redovnika koji su sebe nazivali *krstjanima*, pravovjerne većine svećenstva i puka organiziranog u katoličku Bosansku biskupiju i onih bosanskih podanika osumnjičenih za dualističko krivovjerje. Tim se pitanjima u postojećoj historiografskoj literaturi nije pristupalo na taj se način niti su poznati događaji iz tog tematsko-kronološkog okvira u tom svjetlu objašnjavani. Najčešće se u *krstjanima Bilinopoljske izjave* vidjelo *krstjane* Crkve bosanske kakve poznaju domaći i strani izvori XIV. i XV. st. kada su imali svoju crkvenu organizaciju, poglavare, hijerarhiju i redovnike, odnosno svećenstvo te uživali zamjetan autoritet i velik moralni ugled u bosanskoj državi i društvu.

Olako se zaboravljalo da svaki spomen krivovjerja u državi bosanskog vladara ne može biti dokaz o postojanju organizacije poznate od dvadesetih godina XIV. st. kao Crkva bosanska. Stoga je neophodno u vijestima o širenju dualističkog krivovjerja u Bosnu i događajima na koje se one odnose prepoznati nadolazeće promjene i njihove nosioce na početku njihove djelatnosti, a raspoloživa izvorna svjedočanstva upravo o tome i govore. O tome je osobito važno voditi računa ima li se na umu či-

³⁹ Opširnije o nekim od učestalijih naziva za pripadnike Crkve bosanske usp. P. Ćošković, *Bosanski krstjani u očima svojih kršćanskih suvremenika*, Nastava povijesti, Zagreb 1988, 3/4, str. 183-191.

njenica da na području države bana Kulina nije bilo ishodište srednjovjekovnog dualističkog pokreta poznatog na širem evropskom prostoru, nego se ono tu pojavilo potkraj XII. st., a svoje je korijene imalo u nekoj od tada poznatih dualističkih crkava. I dalje, međutim, ostaje otvoreno pitanje koje su tradicije i utjecaji prevladavali u počecima hereze u Bosni, jer poznati podatci o tome upućuju na zajedničku dualističku baštinu koja je u zemlju dospjela iz različitih sredina kao posljedica mirnodopskih idejnih strujanja i nasilnih mjera državnih i crkvenih vlasti. U svakom slučaju svijest o tome da su heretici u Bosnu došli sa strane očuvala se dugo kod suvremenika i našla je svoga izraza u *Raspravi između rimokatolika i bosanskog patarena* u kojoj katolički polemičar spočitava svom zamišljenom sugovorniku da sav svijet zna da su Bosanci koji su vas primili u vama primili otpadnike⁴⁰.

Iz izvora koji su prethodili izjavi krstjana od 8. travnja 1203. jasno se uočava da je potkraj XII. st. u Bosni već postojala skupina koja je u više navrata sumnjivena za dualističko krivovjerje te da je istodobno u tim krajevima djelovala Katolička crkva organizirana u Bosansku biskupiju. Poruke spomenutih isprava ne sugeriraju postojanje nikakve druge, paralelne ili antagonističke crkvene organizacije kojoj bi eventualno pripadali redovnici koji su se nazivali krstjanima. U Bosni je tada postojala samo jedna crkvena organizacija, katolička *ecclesia bosnensis* na čelu s biskupom narodnog imena⁴¹. Njihove organizacije imale su tada status zajednica s redovničkim

⁴⁰ "De bosnensibus autem, qui vos receperunt apparet toti mundo, quod apostatas receperunt", F. Rački, *Prilozi za povjest bosanskih Patarena*, Starine JAZU I, Zagreb 1869, 115 (dalje: Rački, *Prilozi*). Novo izdanje *Rasprave između rimokatolika i bosanskog patarena*, koje autorstvo pripisuje Pavlu Dalmatincu, objavio je na latinskom jeziku i u hrvatskom prijevodu F. Šanjek, *Pavao Dalmatinac (1170/75.-1255.): Rasprava između rimokatolika i bosanskog patarena*, Starine HAZU, 61, Zagreb 2000, 62-63; Isti, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 180-181.

⁴¹ Šidak, *Oko pitanja*, 318; Isti, *Studije*, 15. Protivno tome V. Ћоровић, *Хисторија Босне*, књ. 1, СКА. Посебна издања, књ. СХХІХ, Друштвени и историски списи, књ. 53, Београд 1940, 185 (dalje: Ћоровић, *Хисторија Босне*) pretpostavlja da je na početku XIII. st. u Bosni uz Katoličku crkvu postojala i neka "narodna crkva". S. Tomić (Atom) pravi Razliku između "pravoslavne crkve bosanske" i "bogumilske sekte na čelu s Rastudijem, pokušavao je podvući С. Томић, (pseudonim Атом), *Каква је била средњевјековна "црква босанска" - "вјера босанска"*, Босанска вила, Сарајево, 9(1894) 23/24, str. 361-362. J. V. A. Fine, *Zaključci mojih poslednjih istraživanja o pitanju Bosanske crkve*, Богомилството на Балканот во светлината на најновите истражувања, МАНУ-САНУ-АНУ БиХ, Скопје 1982, 130; Isti, *The Bosnian Church: A New Interpretation. A Study of the Bosnian Church and Its Place in State and Society from the 13th to the 15th Centuries*, New York - London 1975, 128-134 (dalje: Fine, *Bosnian Church*) zastupao je mišljenje da je u Bosni na početku XIII. st. djelovala katolička crkva bosanska, a da su se poslije na tom području nastala dva

obilježjem, ali ne i crkvenu posebnost. Treba, međutim, naglasiti da baš njihovi izabrani priori uređuju na Bilinom Polju kraj rijeke Bosne odnose s legatom rimskog pape, kako sami izjavljaju, jer su zbog shizme došli na zao glas. Iako je to bila glavna zamjerka, uz neke druge koje su se ticale crkvene discipline, pa i veza s hereticima, Casamaris je poslije ustvrdio da je uredio odnose s bivšim patarenima.

U vezi s tim nameće na se pitanje što se stvarno događalo na Bilinom Polju? Sadržaj Bilinopoljske izjave i obveze koje su krstjani preuzeli, na jednoj te poistovjećivanje krstjana s patarenima, na drugoj strani kao da pobuđuju sumnju u iskrene namjere obiju strana. Odričući se krivovjerja predstavnici krstjana svu težinu svog zastranjivanja prebacuju na shizmu kao razlog zbog kojega su bili ozloglašeni, a u dogmatskom pogledu ništa nije bilo problematično niti se što od njih tražilo da moraju ispraviti. Taj najveći problem koji je stajao između njih i Rima oni su spremno riješili priznavanjem Rimske crkve kao glave svega crkvenog jedinstva. Imajući u vidu Casamarisovu naknadnu izjavu o bivšim patarenima, čini se da on ipak nije mislio samo na shizmu nego na dualističke krivovjerce zbog kojih je i došao u Bosnu. Samo ime kojim ih on zove jasno stavlja do znanja da je on mislio na one heretike, patarene koje je prognao splitski nadbiskup Bernard, a koji su se sklonili u Bosnu i našli zaštitu u bana Kulina. Zašto ban Kulin nije omogućio Ivanu de Casamarisu susret s tim za patarensku herezu optuženim prognanicima iz dalmatinskih gradova, ostaje nejasno. Umjesto njih, ban je legatu doveo predstavnike redovnika koji su se zvali krstjanima, s kojima je on bio u dobrim odnosima, da uredi svoje odnose s Rimom. Iz konkretnih primjedbi i obećanja vidljivo je da njima nije na teret stavljano dogmatsko zastranjivanje te u tom smislu oni nisu ni davali nikakva obećanja, a s herezom su došli u dodir primanjem u svoje zajednice pojedinaca zahvaćenih dualističkim idejama. Tu jedinu vezu s krivovjerjem obećaju prekinuti.

Za našu temu legatova primjedba o obavljanju posla s bivšim patarenima važna je osobito stoga što potvrđuje da je papinski legat pojavu krivovjerja u Bosni dovedio u izravnu vezu s redovničkim zajednicama koje su djelovale na području Bosanske biskupije, više u smislu da su je posredovali nego da su joj pripadali i da su je širili⁴². Spominjanje njihova redovničkog poglavara koji se u ispravi naziva meštrom, odnosno magistrom upućuje na zaključak da se oni ne mogu izjednačiti s tadašnjim katoličkom Bosanskom biskupijom kojom je upravljao biskup, ali su bili dio svećenstva koje je djelovalo na njezinu području.

zastranjena pokreta, od kojih jedan naziva Bosanskom crkvom, a drugi bi činili malobrojni dualistički heretici. Mišljenje o dvije crkve u Bosni zastupa i Милобар, *Бан Кулин II*, str. 524.

Tragom tih zapažanja može se s razlogom predbaciti D. Kniewaldu što je na temelju Bilinopoljske izjave zaključio da je tada u Bosni već postojala posebna crkva organizacija koja se naukom razlikovala od Katoličke crkve, što ga je navelo da ustvrdi da je već tada postojala Crkva bosanska koja je kao neomanihejska sljedba bila slična srednjovjekovnim dualističkim crkvama na Zapadu poznatim pod katarskim i patarenskim imenom⁴³. Budući da nema povijesnog kontinuiteta između starog manihejstva i srednjovjekovnih kršćanskih zabluda dualističke naravi, danas se u historiografskoj literaturi uglavnom odbacuje naziv *neomanijestvo* i traga se za novim imenom koje bi obuhvatilo sve srednjovjekovne hereze i njihove sljedbenike. S tim u vezi razložno zaključuje A. Matanić da se, dok se ne pronađu relevantni dokazi, ne može govoriti o vezama između bosanskih krstjana i starih manihejaca na području rimske Dalmacije niti se bosanski krstjani mogu ubrajati u manihejce, odnosno neomanihejce⁴⁴. Danas u historiografiji prevladava mišljenje da Crkvu bosansku i njezine korijene od kraja XII. st. valja proučavati u sklopu dualističkih pokreta, ali nema opravdanih razloga za njezino stapanje s istočnim ili zapadnim dualističkim pokretima poznatim pod imenima bogumila, patarena i katara⁴⁵.

Oskudnost izvorne građe i nepoznavanje prilika u bosanskoj državi na prijelomu XII. u XIII. st. otežavaju traženje odgovora na pitanje kakav je doista bio odnos između redovnika koji su se nazivali krstjanima na jednoj, mnoštva većeg od 10.000 za herezu sumnjičenih banovih podanika na drugoj i pravovjerne katoličke većine na trećoj strani. Ukoliko banova izjava nije nastala iz potrebe da se opravdava pred papom, odnosi su, kako se čini, bili više nego dobri. Dogmatska strana problema nije dopirala do običnih vjernika niti su je oni mogli razumjeti. Polazeći od pretpostavke da je odnos bana Kulina prema Rimskoj kuriji bio iskren kao i njegova želja da mu podanici žive u skladu s propisima Rimske crkve, tada se njegovo prepuštanje utvrđivanja njihova pravovjerja papi i njegovim učenim teolozima doista može shvati-

⁴² Protivno njemu, sedamdesetak godina poslije, fra Anselmo iz Aleksandrije je širenje krivovjerja tad jedino još aktivnog u Bosni, pripisivao trgovcima koji su odlazili u Carigrad radi trgovine i ondje su potpali pod utjecaj hereze koju su po povratku u svoju zemlju stali propovijedati, a izabrali su sebi i biskupa, usp. **A. Dondaine**, *La hiérarchie cathare en Italie*, Archivum fratrum praedicatorum XX, Romae 1950, 308 (dalje: **Dondaine**, *Hiérarchie II*); **Šanjek**, *Bosansko-humski krstjani*, 36, bilj. 13; **Isti**, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 136; **Драгојловић**, *Крстјани*, 48..

⁴³ Taj stav autor je ponavljao više puta **Kniewald**, *Vjerodostojnost*, 122, 126, 156, 181, 244-245, 269, 271.

⁴⁴ Opširnije o tome pisao je **Matanić**, *Pitanje*, 143-156.

⁴⁵ **Čirković**, *Bosanska crkva*, 197.

ti da i on sam nije mogao razlikovati pravovjerje od krivovjerja⁴⁶, jer je protjeranim patarenima iz Splita i Trogira dao ne samo sigurno sklonište nego i javnu pomoć. Ili možda ipak ima mjesta sumnji i pitanju nije li ipak po srijedi s nečije strane "hotimičan" nesporazum, jer je ban pravim katolicima držao redovnike koje je i sam nazivao krstjanima⁴⁷, a krugovi koji su pripisivali banu sklonost hereticima njegov vrlo su-sretljiv odnos prema krstjanima dovodili u vezu s prognanim patarenima. Kad je na to bio upozoren ban se opravdavao da je vjerovao kako su njegovi podanici pravovjerni u duhu učenja Rimske crkve i pokazao se pripravnim poslati neke od osumnjičenih u Rim da papa ispita njihovu vjeru i življenje, te da se učvrste u dobru ako su u pravu, ili poprave ako su zapali u zabludu⁴⁸. U svakom slučaju, ban je u sređivanju crkvenih odnosa s Rimom u prvi plan i dalje stavljao redovnike – krstjane, a papinski povjerenici dualističke heretike, prvo patarene, a potom osuđene katare.

Da je sva pozornost bila usmjerena na redovnike koji su se nazivali krstjanima govori i činjenica da su baš oni na sebe preuzeli odgovornost da uredi odnose s papinskim legatom te da je on, imajući njih na umu, izjavio poslije da je uredio stvar s bivšim patarenima. S njihovom patarenskom pripadnošću računalo se u Rimu prije nego što ih je Casamaris u Bosni upoznao, ispitao i s njima utanačio sporazum. U tom ozračju isprava je interpretiran i u historiografskoj literaturi, iako ona svojim sadržajem ne pruža podlogu za tvrdnje o dogmatskim stvarima i zamjerkama nego izrazito govori o stegovnim i organizacijskom postupcima koji se između dviju strana uređuju za budućnost. Izostanak dogmatskih pitanja u toj ispravi tumačen je taktičnošću papinskoga legata⁴⁹.

⁴⁶ **Ђоровић**, *Бан Кулин*, 22, misli da ban Kulin tu nije bio iskren prema papi.

⁴⁷ "et perversitati eorundem terram suam et se ipsum exponens ipsos pro catholicis, immo ultra catholicos honoravit, vocans eos autonomasice (!) christianos", **Smičiklas**, *Codex diplomaticus II*, 351.

⁴⁸ "Ipse vero semetipsum excusans respondit, quod eos non hereticos, sed catholicos esse credebat, paratus quosdam eorum pro omnibus ad sedem apostolicam destinare, ut fidem et conversationem suam nobis exponerent, quatinus nostro iudicio vel confirmarentur in bono, vel revocarentur a malo, cum apostolice sedis doctrinam velint inviolabiliter observare", **Theiner**, *Monumenta Slavorum I*, 15; **Innocentii III Opera omnia I**, 1107-1108; **Wenzel**, *Codex Arpadianus VI*, 225-227; **Smičiklas**, *Codex diplomaticus III*, 14-15. **Šanjek**, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 74-77, objavljuje papino pismo na latinskom i u hrvatskom prijevodu.

⁴⁹ **Kniewald**, *Vjerodostojnost*, 129-130.

II. Kritička analiza

Kniewald je u objašnjavanju izjave krstjana na Bilinu Polju 1203. pošao od uvjerenja da su krstjani koji se u njoj spominju po svemu istovjetni krstjanima o kojima govore bosanski i dubrovački izvori XIV. i XV. st. Prihvativši to poistovjećivanje sljedeći logičan korak bilo je pomicanje vremena postanka Crkve bosanske kao institucije. Kako je ona bila dualistička, točnije za njega neomanihejska, vidio je njezino postojanje i na prijelomu XII. u XIII. st. Nije mu pri tom smetalo što za takvo mišljenje nije imao uporišta u izvornoj građi koja u to doba ne govori o postojanju crkvene organizacije u Bosni. Tek Petar, prior dominikanskog samostana u Bodrogu piše prije 1259. da je područje Bosne i Dalmacije bilo obuhvaćeno jedinstvenom crkvenom organizacijom koju ne naziva bosanskim imenom nego općim slavenskim *ecclesia Slavoniae*⁵⁰. Potrebno je stoga naglasiti da svaki spomen *ecclesiae Sclavoniae* u izvornoj građi o dualističkom pokretu nije dokaz o postojanju Crkve bosanske. Tako ni podatci o katarskim biskupima Kalojanu iz Mantove i Nikoli iz Vicenze da su primili biskupski red iz Slavonije⁵¹, vremenski najbliži tim događajima, teško da se mogu odnositi na Bosnu. Veza s Bosnom bila je uspostavljena protuheretičkim nastupom splitskog nadbiskupa Bernarda, ali vijesti o tome ne potvrđuju da je tim činom *ecclesia Dalmatiae* bila premještena u zemlju bana Kulina. Uostalom i suvremenici čijim se podacima služimo ustručavaju se to ustvrditi, nazivajući nastalu promjenu općim slavenskim imenom *ecclesia Sclavoniae*. Polazeći od svog uvjerenja o postojanju neomanihejske Crkve bosanske Kniewald je sebi postavio zadatak da u toj vrijednoj ispravi otkrije podatke na temelju kojih bi rekonstruirao njezino dualističko učenje. S obzirom na činjenicu da sama isprava ne sadrži nikakve navode o nauku krstjana nego tek vijesti koje se tiču crkvene discipline, shizme i obveza koje se odnose na vanjštinu života bosanskih redovnika u namjeri da se oni organiziraju po uzoru na redovničke zajednice na Zapadu, Pri analizi spomenutog izvora on je primijenio problematičnu metodu inverzije teksta što mu je omogućilo da izvodi zaključke o suprotnoj praksi krstjana u odnosu na diplomatske formulacije i stvarne zamjerke koje su im u pojedinim stvarima upućivane. Neobičan postupak omo-

⁵⁰ "Item in Bosnia et Dalmacia, que apud eos ecclesia Slavoniae nuncupatur, missi sunt etiam fratres ad hereticos", Šanjek, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 134. U vezi s tim podatkom usporedi mišljenja J. Šidaka, "Ecclesia Sclavoniae" i misija dominikanaca u Bosni, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu III, Zagreb 1955, 13; Isti, *Studije*, 179; Ćirković, *Bosnische Kirche*, 554, bilj. 17; Isti, *Bosanska crkva*, 199.

⁵¹ "Caloianes episcopus de mantua; et habet ordinem de sclavania... Nicola de vicencia, episcopus de sclavinia", A. Dondaine, *La hiérarchie cathare en Italie*, Archivum fratrum praedicatorum XIX, Roma 1949, 312; Šanjek, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 128-129.

gućio mu je da iz teksta u kome se krivovjerje izrijeком ne spominje iskonstruirana dualističku konfesiju, a rezultate primijeni na Crkvu bosansku. To ga ipak nije oslobodio opasnosti od zabluda kojima je u radu bio izložen. Za razumijevanje Bilinopoljske izjave mora se uzeti u obzir činjenica da je ona nastala nakon sastanka legata Ivana de Casamarisa i priora bosanskih redovnika, krstjana te da je isprava imala normativan karakter. Njome je utvrđeno stanje kakvo bi se moralo uspostaviti, ali iz njezina sadržaja ne slijedi da su praksa i prilike bile suprotne posvuda na terenu. Kada bi se izjavi krstjana iz 1203. pristupalo na taj način ne bi se mogli izbjeći proturječni zaključci⁵².

Svoja zapažanja o toj ispravi, koja, usput budi rečeno, potječu od domaćih krstjana, a ne od Bernardovih prognanika, Kniewald je uobličio u sedamnaest tematskih cjelina nastojeći u svakoj utvrditi na koju problematiku aludira papinski legat. Na temelju zaziva: *In nomine dei eterni creatoris omnium et humani generis redemptoris* zaključio je Kniewald da su bilinopoljski krstjani tvrdili da vječni Bog nije tvorac svega i otkupitelj ljudskoga roda⁵³. Navedeni zaziv ne nudi zaključak koji izvodi autor. U njemu se ne zrcali "majstorsko djelo legatove diplomatske vještine"⁵⁴, nego formula pri sastavljanju javne isprave. Kada bismo odnekuda pouzdano znali da su tadašnji krstjani doista učili i vjerovali protivno navedenom, to ne bi bilo problematizirano na početku isprave, u zazivu, nego u dijelu u kome su izložena i ostala sporna pitanja koja su ispravom riješena. Invokacija (*invocatio*) predstavlja obilježje kancelarije u kojoj je neka isprava nastala. Doista, u čitavoj ispravi njihovu krivovjerju daje se skroman prostor. Oni su jamčili u ime sviju koji pripadaju njihovoj zajednici i iz njihovih su hiža (loca) sa svom imovinom i stvarima da nika da ubuduće neće slijediti opačinu krivovjerstva⁵⁵, koje se nije sastojalo u krivom načavanju nego u stegovnim i organizacijskim propustima. Zazivom, odnosno invokacijom Bilinopoljske izjave ne može se valjano potkrijepiti tvrdnja da su se predstavnici krstjana pred Casamarisom tom "uvodnom formulom odrekli doketizma"⁵⁶.

⁵² Na to je upozorio Čirković, *Bosanska crkva*, 202.

⁵³ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 127, 191. Do gotovo istovjetnog zaključka došao je i Милобар, *Бан Кулин II*, 512.

⁵⁴ Usp. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 129-130; Solovjev, *Svedočanstva*, 42.

⁵⁵ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 20; Fejér, *Codex diplomaticus II*, 405-408; Farlati, *Illyricum sacrum IV*, 46; Innocentii III *Opera omnia II*, 154-155; Smičiklas, *Codex diplomaticus III*, 24-25. Protivno mišljenje zastupao je Petrović, "Kršćani", 182, koji kaže da Bilinopoljska izjava iz 1203. nije sadržavala ništa heretičnoga nego samo neke manjkavosti koje su se ticale crkvene stege.

⁵⁶ Na to se pitanje Kniewald, *Vjerodostojnost*, 219, 246-247, 270, osvrće u više navrata. Prije njega do istog zaključka došao je Милобар, *Бан Кулин II*, 512.

Tek kada je posao potpuno bio dovršen, legat je iznio svoj stav o krstjanima s kojima se sastao nazvavši ih bivšim patarenima (*quondam patarinorum in Bosna*), a trajnost svoga uspjeha dovodio je u vezu s osnivanjem novih biskupija i postavljanjem stranca latinskog obreda za bosanskog biskupa, što je savjetovao papi⁵⁷.

Papinski legat je pred sobom imao priore onih ljudi koji su se u Bosni nazivali krstjanima, koji su kao predstavnici bili izabrani u ime svih. A oni sami izjavljuju da su osobito bili ozloglašeni zbog shizme i nepriznavanja Rimske crkve za glavu čitavog crkvenog jedinstva. To je sasvim određena zamjerka koja im je upućivana te ona omeđuje glavno područje u kome je trebalo urediti odnos krstjana s Rimom, a rješenje se svelo na njihovu izjavu kojom se odriču shizme i priznaju Rimsku crkvu, našu majku, za glavu čitavog kršćanstva. Iz stilizacije same isprave proizlazi da su krstjani bili i ostali dio kršćanske zajednice, sada opet združeni s Rimskom crkvom. Shizma zbog koje im je prigovoreno nije bila nepremostiv problem, jer su se njihovi predstavnici nje lako odrekli. Podatak o shizmatičnosti krstjana aktualizirao je poslije u historiografskoj literaturi pitanje njihova podrijetla, odnosno redovničke pripadnosti, ali do jedinstvenog odgovora se još nije stiglo. Ipak, može se reći da prevladava mišljenje da ih se može povezivati s istočnim monaštvom te su uglavnom poistovjećivani s bazilijancima⁵⁸, rjeđe sa zapadnim benediktincima⁵⁹ i hrvatskim glagoljašima⁶⁰. U prilog njihova istočnog podrijetla navode se podatci o raširenosti istočnog liturgijskog obreda na području srednjovjekovne bosanske države, o čemu je svjedočanstvo ostavio irski franjevac Šimun Šimuov (Symeon Semeonis) koji je 1323. boravio u Dubrovniku⁶¹, te tvrdnja Petra Ranzanusa po kojoj bosanski

⁵⁷ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 19; Raynaldus, *Annales ecclesiastici I*, 150; Katona, *Historia critica IV*, 675-676; Fejér, *Codex diplomaticus II*, 409-410; Innocentii III *Opera omnia II*, 153; Smičiklas, *Codex diplomaticus III*, 36; usp. Šidak, *Problem*, 105.

⁵⁸ Najdetaljnije je tu problematiku proučavala M. Miletić, I "krstjani" di Bosnia alla luce dei loro monumenti di pietra, *Orientalia christiana analecta* 149, Roma 1957, 49-66, 179-18 (dalje: Miletić, "Krstjani" di Bosnia). Na njezine rezultate osvrnuo se primjedbom S. Čirković, koji je upozorio da je ona zaobilazila konkretna obećanja krstjana, koja odaju dualistički karakter, te da je isticala samo one elemente u izjavi koji pokazuju da je riječ o redovnicima bazilijancima, usp. Тирковић, *Дуалистичка хетеродоксија*, str. 10, bilj. 8; Исти, *Работници*, 217, bilj. 8. Nije nevažno ovdje spomenuti da do početka XVIII. st. ima vijesti o djelovanju bazilijanaca na području Trebinjske biskupije, B. S. Pandžić, *Acta Franciscana Hercegovine*, II, Mostar-Zagreb 2003, 44, 85.

⁵⁹ Petrović, "Kršćani", 149, 171, 181. Na povezivanje krstjana s benediktincima osvrnuo se Šidak, *Oko pitanja*, 326, 328; Isti., *Studije*, 24, 26.

⁶⁰ Милобар, *Бан Кулин II*, 514.

⁶¹ M. Rešetar, *Početak kovaña dubrovačkoga novca*, Rad JAZU, Zagreb 1939, knj. 266, str.

puk štuje Krista po obredu Istočne crkve⁶². Protivno tome, bilo je i onih koji su isticali da ima više razloga za tvrdnju kako je u tadašnjoj Bosni bio na snazi obred Rimske crkve⁶³.

Važno mjesto u izjavi krstjana iz 1203. pripada onom njezinom dijelu u kome se kaže da je papinski legat imao pred sobom "priere onih ljudi koji su se na području Bosne dosad na poseban način nazivali kršćanskim imenom", to jest krstjanima. Taj naziv nije nepoznat u istočnom monaštvu, a spominje ga i Bazilije Veliki u svojim redovničkim Pravilima⁶⁴. Tim nazivom u XII. st. u *Životopisu sv. Metodija* zove se redovnik⁶⁵. Poslije, u doba velikih kriza kroz koje je kršćanstvo prolazilo, pravovjerna je crkva proglašavala krivovjercima sve one koji su dolazili u suprotnost s njezinim naukom, iako su i osuđivani za herezu duboko vjerovali da slijede Kristovo učenje u obliku u kome ga je on sam propovijedao, nijedna se strana nije odričala kršćanskog imena. Tako je ono postalo osobito omiljeno kod dualističkih heretika u Maloj Aziji, Bugarskoj, Italiji i južnoj Francuskoj⁶⁶. Vidjeli smo da su se kršćanima, dotično tadašnjem izgovoru, krstjanima, nazivali i bosanski redovnici Bilinopoljske izjave, označivši tu praksu povlasticom. To ime, međutim, nisu više mogli zadržati, iako je ono imalo dugu tradiciju u pravovjernom monaštvu. Objašnjenje je izgledalo razumno, a svodilo se na to da su bosanski redovnici rezerviranjem kršćanskog imena, to jest naziva krstjani, samo za sebe, time činili nepravdu drugim kršćanima. Imajući u vidu da su legatovi sugovornici bili bosanski redovnici, tada pod drugim kršćanima treba podrazumijevati obične vjernike, koji su također kršća-

165 (dalje: **Rešetar**, *Početak kovaña*); usp. **Fine**, *Bosnian Church*, 169; **J. Šidak**, "L' Eglise de Bosnie" au Moyen Age, *Annales de Zagreb*, III ser., br. 2, Zagreb 1976, 34, bilj. 100 (**Šidak**, "L' Eglise de Bosnie"); **Isti**, *Heretička "Crkva bosanska"*, Slovo 27, Zagreb 1977, 173, bilj. 100 (**Šidak**, *Heretička "Crkva bosanska"*).

⁶² "Muhametem Turcarum Imperatorem, cum magno bellicarum omnis generis rerum apparatu, venisse in Bosnam; quae regio est portio quaedam montanae Dalmatiae, cuius habitatores colunt Christum, iuxta orientalis Ecclesiae ritum", **P. Ranzanus**, *Epitome rerum Hungaricarum*, ed J. G. Schwandtner, *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmaticarum, Croaticarum et Sclavonicarum veteres ac genuine I*, Vindobonae 1746, 397; usp. **Šidak**, "L' Eglise de Bosnie", 34, bilj. 100; **Isti**, *Heretička "Crkva bosanska"*, 173, bilj. 100.

⁶³ **Petrović**, "Kršćani", 171.

⁶⁴ **H. Borak**, *Redovnička pravila*, Zagreb 1985, 142-144 (dalje: **Borak**, *Redovnička pravila*).

⁶⁵ **V. Glušac**, *Problem bogomilstva i pravoslavlje "crkve bosanske"*, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine V, Sarajevo 1953, 108.

⁶⁶ Usp. **Rački**, *Bogomili VII*, 102-103, 106-107; **Ангелов**, *Богомилството*, 324, 384.

ni. Pitanje imena riješeno je tako što su predstavnici "dotadašnjih" krstjana obećali da se više neće zvati krstjanima nego braćom, kako se to već bilo uobičajilo u zapadnom redovništvu.

Sljedeći zaključak do koga je Kniewald došao tiče se zamjerke da krstjani nisu imali bogomolja u kojima bi se javno sastajali da noću i danju pjevaju određene časove iz časoslova. Primjedbe su u izjavi stilizirane blaže te ne sugeriraju potpunu odsutnost prostora za molitvu nego više izražavaju brigu da se na taj način imaju osigurati i one sredine u kojima su se rečeni nedostaci osjećali. Što više, iz danog obećanja i preuzete obveze slijedi zaključak da su krstjani živjeli poput redovnika te da su se više puta u toku dana i noći sastajali na molitvu, kao što o tome preciznije govori i *Pravilo sv. Benedikta*⁶⁷. Iz teksta Bilinopoljske izjave slijedi, to uostalom i sam Kniewald u šestom svom zaključku izravno priznaje, da su krstjani i dotada imali svoje samostanske crkve i bogomolje u kojima su se sastajali na molitvu, ali one posvuda nisu bile u punoj funkciji po kriterijima reformirane Rimske crkve. Čini se da bi ovu "zapuštenost" bosanskih redovnika valjalo dovesti u vezu s općim prilikama u bosanskoj državi bana Kulina. Naime, nakon njezina osamostaljenja i obnove crkvene jurisdikcije na tom području nakon 1180. monasi istočne tradicije našli su se pred novim izazovom, nakon što su im naklonošću bana bile otvorene velike mogućnosti djelovanja, ali svojim snagama toj zadaći očito nisu mogli u potpunosti odgovoriti. Bosanski ban je u njima vidio dobre katolike i bio je uvjeren da oni to mogu dokazati u Rimu pred papom i njegovim učenim teolozima, jer sam nije imao namjeru raskidati svojih veza s Rimskom crkvom. Povlačenjem bizantske vlasti krstjani su ostali na području na kome je Rimska crkva željela ponovo uspostaviti punu crkvenu vlast rimskog pape. Njihova pripadnost istočnom monaštvu bila je, kako sami izjavljaju, glavna smetnja koju je trebalo otkloniti, kad već više nisu mogli računati na potporu crkvene vlasti u Carigradu. Sve te promjene, unatoč sklonosti bana Kulina prema njima, odrazile su se na njihov duhovni život zbog čega su postali otvorenijima prema različitim strujanjima, pa i onima protiv kojih su nastupale velike kršćanske crkve. Obveze koje im je nametnuo papinski legat Ivan de Casamaris, a njihovi ih predstavnici prihvatili na Bilinu Polju, u pogledu uređenja njihova življenja i ponašanja (*vita et conversatio*) u skladu su sa zahtjevima reformirane Rimske crkve⁶⁸ koja je pokušavala u potpunosti uspostaviti u Bosni svoju jurisdikciju i stvarnu moć.

⁶⁷ Borak, *Redovnička pravila*, 160-161.

⁶⁸ Petrović, "Kršćani", 182, bilj. 270, objašnjava da izraz "de vita et conversione nostra" znači obećanje da će živjeti kreposno i samostanskim životom u zajednici, pozivajući se na *Pravilo sv. Benedikta* u kome *conversio morum* označuje uopće samostanski život.

Oko pitanja gradnje crkava istraživači se gotovo odreda slažu da Crkva bosanska nije imala potrebu za crkvenim građevinama, oltarima i križevima, što je sve inače u dvjema velikim kršćanskim crkvama bilo neophodno za njihovo svakodnevno djelovanje. U tom smislu već je A. V. Solovjev primijetio da na području srednjovjekovne bosanske države do XII. st. ima spomenika kršćanske arhitekture, a od početka XIII. do kraja XV. crkvenih građevina nema⁶⁹. Ulogu crkava kao sakralnih mjesta preuzele su u Crkvi bosanskoj krstjanske hiže. Nema, međutim, izvornih podataka na temelju kojih bismo mogli pobliže razjasniti tu promjenu, uz napomenu da se o njima na taj način ne govori, ali negativan stav prema crkvenim građevinama ponavljan je kao jedna od ozbiljnih zamjerki koju su Crkvi bosanskoj i njezinim krstjanima u polemičkim spisima upućivali njihovi katolički sugovornici. Iako vijesti polemičara pripadaju kasnijem vremenu misionarske djelatnosti katoličkih redovnika u Bosni, dominikanaca i napose franjevac, čini se da nećemo puno pogriješiti pretpostavimo li da negativan odnos krstjana prema crkvenim građevinama pripada onoj skupini pitanja koja kao međaši označavaju raskrižje na kome se razdvajaju putovi bosanskog kršćanstva. To nipošto ne znači dokidanje molitve i molitvenih mjesta na kojima su se okupljali sljedbenici Crkve bosanske, jer njihovo postojanje spominje i gost Radin Butković u svojoj oporuci, ali drugih pojedinosti u tom smislu ni on ne navodi. Nepouzdana analogija s drugim dualističkim crkvama bila je dovoljna D. Kniewaldu da ustvrdi kako ni Crkva bosanska svoje obrede nije vršila u crkvama i bogomoljama nego po privatnim kućama nekog od članova svoje hijerarhije, što pokušava potkrijepiti pozivom na Bilinopoljsku izjavu, iako se u njoj na taj način o tim pitanjima ne govori.

Tvrđnja da bilinopoljski krstjani nisu štovali križ te da u svojim crkvama i bogomoljama nisu imali križeve i žrtvenike zasniva se na Kniewaldovu uvjerenju da je već na početku XIII. st. u Bosni postojala dualistička crkvena organizacija poznata iz kasnijih izvora kao Crkva bosanska. On se pri tom poziva na rezultate do kojih je došao A. Solovjev, koji je proučavajući bosanske nadgrobne spomenike zaključio da se na grobovima djeda i članova crkvene hijerarhije taj znak ne nalazi⁷⁰. Proučavajući pak bosanske povelje isti je istraživač zaključio da se znak križa ne nalazi na oni-

⁶⁹ A. Солвјев, *Јесу ли богомили поштовали крст?*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, Sarajevo, 3(1948) 89 (dalje: Солвјев, *Јесу ли?*). Kniewald, *Vjerodostojnost*, 254-255, je pokušao taj navod usporediti s tvrdnjama o nepostojanju crkava ni kod drugih zapadnih dualista, prema vijestima koje o tome donose Alan ab Insulis, Bernard de Foncaude i Rajner Sacconi. U toj činjenici Ćirković, *Bosanska crkva*, 247, je vidio ostvaren ideal "jeftine crkve". O stavu prema tom pitanju usp. Šidak, "*L' Eglise de Bosnie*", 26; Isti, *Heretička "Crkva bosanska"*, 177-178.

⁷⁰ Opširnije o tome Солвјев, *Јесу ли?*, 89-100; usp. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 257-258.

ma koje su bile namijenjene bosanskim podanicima, ali su ga bosanski vladari stavljali na isprave koje su izdavali strancima, najčešće Dubrovčanima⁷¹. U istinitost te optužbe u historiografiji se rano počelo sumnjati⁷², danas više nije predmet sporenja među znanstvenicima da je znak križa jedan od najčešćih ukrasa na nadgrobnim spomenicima kao i da antropomorfnu križevu i diskoidalne stele nemaju veze s dualističkim učenjem Crkve bosanske.⁷³

Na tragu istih shvaćanja i razmišljanja o Crkvi bosanskoj je i mišljenje da njezini krstjani nisu čitali knjige Staroga zavjeta. Zaključak je u najmanju ruku neočekivan, jer se od krstjana traži i oni polažu obećanje da će ubuduće čitati knjige i Staroga i Novoga zavjeta na način kako se to čini u Rimskoj crkvi. Čini nam se razložnim primijetiti da tu nije naglasak na ravnoteži u čitanju svih biblijskih knjiga, nego na načinu na koji to treba činiti, a to znači onako kako se to radi u Rimskoj crkvi s kojom krstjani uređuju svoje odnose. Stilizacija ovog zahtjeva i obećanja sugerira da su to krstjani dotad činili drukčije nego što propisuje Crkva s čijim predstavnicima uređuju svoje odnose. U ozračju teksta Bilinopoljske izjave sigurniji smo u pretpostavku da je u njima još lakše prepoznati monahe istočne tradicije koje nije zahvatila reforma Zapadne crkve nego dualističke sljedbenike istog imena, ali kasnijeg vremena. Crkva bosanska iz tog vremena još uvijek je katolička Bosanska biskupija te nije istovjetna s Crkvom bosanskom XIV. i XV. st. To je u skladu i s prevladavajućim mišljenjem u historiografiji o Crkvi bosanskoj da su krstjani podrijetlom istočni monasi, točnije da su bazilijanci, primjedba legata Casamarisa doista bi se jedino mogla odnositi na upozorenje da krstjani ubuduće biblijske knjige ne koriste na svoj dotadašnji shizmatički način. Osobito se na temelju te isprave ne mogu izvoditi detaljniji zaključci o tome koji su dijelovi Staroga zavjeta krstjanima, bili prihvatljivi, a koji nisu, jer se u njoj nijednom riječju ne spominju starozavjetne ličnosti poput Abrahama, Izaka, Jakova, Mojsija ili Ivana Krstitelja, kako je to postupio D. Kniewald⁷⁴.

⁷¹ Pojedinačno bosanske i humske povelje analizirao je Соловьев, *Jesus ли?*, 84-89; usp. Kniewald, *Vjerodostojnost*, 118, 258.

⁷² Ђ. Трухелка, *Старобосански мраморови*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 3(1891) 4, str. 383-384.

⁷³ Šidak, *Studije*, 329; Isti, "L' Eglise de Bosnie", 10, 25; Isti, *Heretička "Crkva bosanska"*, 153, 175. Potpuniji pregled usp. G. Wild, *Bogumilen und Katharer in ihrer Symbolik I. Die Symbolik des Katharertums und das Problem des heterodoxen Symbols im Rahmen der abendländischen Kultureinheit*, Wiesbaden 1970, 135-145, 160-170; Š. Bešliagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971, 38-39.

⁷⁴ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 221, 249-250

Posebnu pozornost privlači njegov zaključak da bosanski krstjani nisu imali svećenika te da zbog toga čak i nedjeljom i blagdanima nisu mogli pribivati misnim obredima niti ih je imao tko ispovjediti i zadati im pokoru⁷⁵. Odgovarajuće mjesto u Bilinopoljskoj izjavi ne potvrđuje navedeni zaključak. Krstjani su se, naime, obvezali da će po pojedinim svojim samostanima imati svećenike koji bi barem nedjeljama i blagdanima, prema crkvenom redu, slavili mise, ispovijedali i dijelili pokoru. Zbog novih izazova i nedostatka redovnika, koji su se nazivali krstjanima, u Bosni potkraj XII. st. stao se osjećati manjak svećenika, što je išlo na štetu njihovih duhovnih potreba i obveza koje su kao redovnici imali prema pastvi. Predstavnici krstjana su priznali Casamarisu da iz svojih dvogubih samostana ne mogu valjano održavati sva ona mjesta koja su povjerena njihovom djelovanju, a kako je to s gledišta Rimske crkve bilo osobito važno, pred krstjane je stavljena obveza da uočeni nedostatak svećenika riješe. U tom smislu morali su se obvezati da će u pojedinim svojim samostanima imati svećenike koji će pružati minimum duhovnih potreba koje propisuje Rimsk crkva. Navodi Bilinopoljske izjave o tome ne pružaju podlogu za zaključak do koga je došao Kniewald tvrdeći da krstjani, poput katara i patarena, nisu imali svećenika. S tim u vezi treba još jednom naglasiti da se u navedenoj ispravi krstjani vide kao redovnici, a pojam redovnika u srednjem vijeku iako je imao vrlo široko značenje, ipak je najčešće označavao duhovnu osobu, odnosno svećenika u najširem smislu te riječi.

Odricanje krstjanima svećeničkog staleškog statusa, koje su njihovi suvremenici vidjeli kao redovnike⁷⁶, značilo bi negirati i njihovoj organizaciji obilježja crkve iako je dobro poznato da su dualističke zajednice sebe predstavljale kao crkve, odnosno biskupije te su se i međusobno razgraničavale, kako svjedoči papa Niceta⁷⁷. Cr-

⁷⁵ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 134-136, 205, 207; usp. Šidak, "Crkva bosanska", 102.

⁷⁶ Uzdržanost prema redovništvu Crkve bosanske izrazio je Ćirković, *Bosnische Kirche*, 555-556, bilj. 20; Ćirković, *Bosanska crkva*, 206, bilj. 37, koji izvor nesporazuma i neopreznosti vidi o različitim značenjima riječi *redovnik*. Opširnije značenje pojma donosi *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, sv. 58, Zagreb 1853, 845-847 te V. Mažuranić, *Pri-nosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik*, 2, Zagreb 1975², 1239-1240. Navedene pojmove treba uspoređivati po značenju i staleškom obilježju, a ne po tome kako redovnike poimaju u pravovjernim crkvama, nego kako se on vidi očima kršćanskih suvremenika kao član neke od dualističkih crkava toga vremena, pa i Crkve bosanske, koja nam je ovdje najzanimljivija.

⁷⁷ "Ego dicam vobis septem Eccl[esi]ae Asiae fuerunt diuisas et terminatas inter illas, et nulla illarum faciebat ad aliam aliquam rem ad suam contradicionem", F. Šanjek, *Le rassemblement hérétique de Saint-Félix-de Caraman (1167) et les Église cathares au XIe siècle*, *Revue d'histoire ecclesiastique*, Louvain, 67(1972) 3/4, str. 775; Isti, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 68-69.

kva bosanska nije poznavala svećenstvo kakvo su imale pravovjerne crkve, pa otuda neslaganja među povjesničarima. To, međutim, ne može biti razlog da se njezinim redovnicima poriče svećeničko obilježje i status. Svaka kršćanska organizacija koja se naziva crkvom podrazumijeva podjelu svojih članova na klerike i laike, odnosno svećenstvo u najširem smislu riječi i vjernike, što je poslije imala i Crkva bosanska. Imajući sve to u vidu, čini nam se potpuno opravdanim zbog jasnoće i radi lakšeg razumijevanja crkvene organizacije bosanskih krstjana upotrebljavati za njihove duhovnike i redovnike naziv svećenici. To je uostalom potpuno u skladu s onim što su o njima mislili njihovi kršćanski suvremenici, a i oni sami. Bosanski su krstjani za svoje suvremenike bili redovnici kao što su to za katolike bili franjevci. Po toj analogiji oni su onoliko svećenici koliko su to tada bili spomenuti katolički redovnici⁷⁸. Budući da se krstjani Bilinopoljske izjave u toj ispravi vide kao redovnici, može se tvrditi da su bili svećenici. Čak i poslije, kad su krstjani dali organizaciju dualističkoj Crkvi bosanskoj i ime njezinim redovnicima, zadržali su svećeničko obilježje. Potvrdu tom mišljenju pruža M. Orbini koji piše da su svećenici Crkve bosanske vršili obred lomljenja kruha⁷⁹. Na isti način funkcionira usporedba s kaluđerima u Pravoslavnoj crkvi, a spominje je izrijeком herceg Stjepan Vukčić Kosača. Priznajući uvjetno redovnički karakter bosanskim krstjanima može se rekonstruirati shema redovnika kod pojedinih crkava u Bosni u XV. st. prema kojoj slijedi da je redovnik Rimske crkve bio franjevac, Pravoslavne crkve kaluđer, a Crkve bosanske krstjanin⁸⁰. Poštujući poimanje koje su o njima imali njihovi suvremenici, nije opravdano u krstjanima i njihovoj Crkvi bosanskoj gledati udругu laika niti je na pojave iz prošlosti opravdano primjenjivati kriterije koji vrijede u neko drugo doba⁸¹.

U uskoj povezanosti s primjedbom o nepostojanju svećenika kod bilinopoljskih krstjana Kniewald je doveo u pitanje njihovo funkcioniranje kao crkvene organizacije. Problem se ni po tom pitanju ne otvara u svojoj širini zadovoljavanja du-

⁷⁸ F. Rački, *Bogomili i Patareni*, Rad JAZU, Zagreb 1870, knj. 10, str. 188, držao je da su krstjani bili svećenici, a Šidak, "Crkva bosanska", 102 misli da krstjani nisu morali biti svećenici.

⁷⁹ M. Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, 146 (dalje: Orbini, *Kraljevstvo Slovena*); usp. J. Šidak, *Samostalna "crkva bosanska" i njezini redovnici*, Nastavni vjesnik, Zagreb, 50(1941-1942) 2, str. 3-10 (dalje: Šidak, *Samostalna "crkva bosanska"*), koji im priznaje redovničko obilježje, a Isti, "L'Eglise de Bosnie", 18; Isti, *Heretička "Crkva bosanska"*, 165, sumnja u postojanje svećenika u Crkvi bosanskoj.

⁸⁰ Šidak, *Problem*, 146; Isti, *Samostalna "crkva bosanska"*, 6-7; Isti, *Studije*, 18, 350.

⁸¹ Laički karakter Crkve bosanske u novije vrijeme zastupa Šanjek, *Krstjani u povijesnim vrelima*, 2.

hovnih potreba dijela bosanskog stanovništva. Krstjani pred legatom Casamarison nisu predstavljali Bosansku biskupiju i njezino svećenstvo nego svoje redovničke zajednice. U skladu s tim zamjerke koje im se stavljaju tiču se njih kao redovnika, a obveze koje preuzimaju imaju u vidu sve one koji su im povjereni na duhovnu brigu. Stoga kao redovnici primaju na sebe obvezu da svima osiguraju primanje sakramenata barem u onom minimumu koji je propisivala Rimska crkva, a ona je predviđala primanje pričesti najmanje sedam puta godišnje⁸² i to na blagdane koji se pojedinačno navode: Božić, Uskrs, Duhovi, blagdan apostola Petra i Pavla, Uznesenje blažene Djevice Marije, Rođenje blažene Djevice Marije i Svi sveti.

Sljedeća primjedaba na račun krstjana ticala se uređenja njihovih groblja uz bogomolje te su oni obećali da će ubuduće imati groblja u kojima će se pokapati članovi njihove zajednice i stranci koji kod njih slučajno umru. Običaj pokapanja pokojnika na svom posjedu, koji je bio uvriježen u srednjovjekovnoj bosanskoj državi⁸³, pridonio je, čini se, da ni bosanski redovnici nisu uz sve samostane imali posebna groblja. Ipak treba spomenuti da se za nijednog od poznatih članova Crkve bosanske kakve poznaje diplomatska izvorna građa XIV. i XV. st. te natpisi na njihovim nadgrobniim spomenicima ne navodi da je pokopan na svojem zemljišnom posjedu. Ma koliko to kao "običaj zemlje" funkcioniralo u bosanskom društvu, predstavnici Rimske crkve su pred očima imali i neka druga iskustva, pa i probleme koji su iz toga mogli proisteći. Stoga je od krstjana, koji se obećanjima na Bilinom Polju podvrgavaju standardima reformirane Rimske crkve, traženo da urede groblja uz svoje samostane za sebe i došljake koje bi na putovanju kod njih zadesila smrt. Iako primjedba o potrebi samostanskih groblja pokazuje da su postojale razlike u praksi bilinopoljskih krstjana i propisima Rimske crkve oko pokapanja članova crkve, iz danog obećanja se ipak ne bi moglo zaključiti da već tada bosanski redovnici nisu vjerovali u uskrsnuće tijela⁸⁴.

Pitanje posta uređeno je obećanjem krstjana da će ubuduće održavati one postojeće koje je odredila Rimska crkva, ali će i dalje čuvati tradiciju svoga reda. To njihovo

⁸² Danas je taj stav ublažen te se od vjernika traži da pričest primi bare jedanput godišnje. *Zakonik kanonskog prava*, Zagreb 1988, 416-417; *Katekizam Katoličke Crkve*, Zagreb 1994, 365, br. 1389.

⁸³ Spominjanje baštinskog posjeda na kojoj se nalazilo grobno mjesto njezina vlasnika usp. **M. Vego**, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I, Sarajevo 1962, 12-13, 16-19, 24-27, 34-35, 42-43, 52-53, 68-69; knj. II, Sarajevo 1964, 18-19, 44-45, 50-51; knj. III, Sarajevo 1964, 42-43, 48-49; knj. IV, Sarajevo 1970, 12-13, 16-17, 24-25, 28-31, 36-41, 44-53, 56-57, 60-61, 102-115, 118-119, 122-123, 126-129, 132-135.

⁸⁴ Usp. **Kniewald**, *Vjerodostojnost*, 131-133, 192, 272.

obećanje dalo je povoda D. Kniewaldu da zaključi kako krstjani nisu postili na način kako je to propisivala Rimska crkva, nego da su u tom pogledu držali samo postove svoje sljedbe⁸⁵. Predstavnicima Rimske crkve na Bilinom Polju 1203. bilo je stalo da se i po pitanju posta kod krstjana osigura poštovanje propisa Crkve s kojom su krstjani uređivali svoje odnose. Ustrajnost krstjana da i dalje "čuvaju ono što su naši stari mudro odredili" upućuje na njihov dotadašnji asketski način života koji ni nakon uključivanja u Rimsku crkvu nisu željeli napustiti. Nažalost, u svojoj izjavi oni ništa određenije ne kažu tko su to "naši stari" na čiju se mudrost pozivaju, a mnoga tadašnja redovnička pravila nalažu post svojim članovima. U svakom slučaju pitanje posta u krstjana bilo je riješeno tako da ubuduće održavaju postove koje je propisivala Rimska crkva, a istodobno su zadržali pravo da i dalje poste po odredbama reda kome su pripadali. Navodi iz tog obećanja ne mogu biti podloga za tvrdnju da su bosanski redovnici već tada bili heretici⁸⁶, jer je asketski način života odavna poznat kod istočnih monaha među kojima je bilo i onih koji su živjeli po vrlo strogim pravilima⁸⁷. Prema tome, navedeni podatak valja promatrati u skladu s drugim obećanjima iz kojih je vidljivo da krstjani tada nisu bili u jedinstvu s Rimskom crkvom i da ih njezine reforme još nisu bile zahvatile, iako su se nalazili na području njezine jurisdikcije. To zapažanje ne obeskrepljuje ni činjenica da ih je legat Casamaris na kraju svoje misije ipak nazvao patarenima. Budući da na Bilinom Polju nije raspravljano o neprihvatljivosti njihova učenja te da sami krstjani izjavljuju da su na zao glas došli zbog svoje shizmatičnosti kao i činjenice da se ne odriču nijednog članka svoje vjere, o tome bi u budućim svojim radovima istraživači morali više voditi računa. Slijedom obećanja u Bilinopoljskoj izjavi nameće se pouzdan zaključak da tadašnji bosanski redovnici koji su se nazivali krstjanima nisu istovjetni s prognanim patarenima iz Splita i Trogira te da tada nisu imali svoju posebnu crkvenu organizaciju, Crkvu bosansku. Pri tom valja imati na umu da ni Crkva bosanska kakvu poznaju izvori iz kasnijeg vremena, nije istovjetna s crkvenom organizacijom katolička Bosanska biskupija. Oni se pred legatom pojavljuju kao predstavnici svojih redovničkih zajednica.

⁸⁵ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 128, 136-137, 193, 270, 272.

⁸⁶ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 118, 122, iznosi kako su za Rim krstjani od kraja XII. st. bili sumnjivi zbog krivovjerja, iako u prvim vijestima o herezi u Bosni na kraju XII. i na početku XIII. st. takvo poistovjećivanje moglo bi se primijeniti samo na podatke iz papina pisma u kojima se prepričavaju riječi bana Kulina da je mislio kako su osumnjičeni za herezu bili dobri krstjani. U ostalim slučajevima u kojima se govori o hereticima, patarenima i katarima u Bosni takvo poistovjećivanje je vrlo problematično, jer su krivovjerci na koje se u Bosni misli bili dualističke orijentacije, a za krstjane Bilinopoljske izjave to se ne bi moglo tvrditi.

⁸⁷ Na to je upozorio Šidak, *Problem*, 40.

Bosanski su redovnici i redovnice živjeli u zajednicama, odnosno dvogubim samostanima. Obećanje o razdvajanju krstjana od krstjanica pruža dokaz da su se u Bosni održali dvogubi samostani u kojima su zajedno boravili muški i ženski članovi. Takva praksa rano je došla na loš glas, pa je Istočna crkva na saboru u Niceji 787. dokinula dvogube samostane (*διπλά μοναστηρια*), iako su se oni još dugo održali na terenu⁸⁸. U zapadnom kršćanstvu oni su se dulje održali i u tom smislu važno je spomenuti da su se u XI. st. samostani osnivali jedino kao dvogubi⁸⁹. Kao takvi oni nisu smetali papinskom legatu koji ih nije želio dokinuti nego samo osigurati u njima red i crkvenu stegu. To je potpuno u skladu sa zahtjevom koji se u to doba unosio u redovnička pravila na Zapadu. Poput obećanja bilinopoljskih krstjana da će žene, koje budu pripadale našoj družbi, biti odijeljene od muškaraca i u spavaonicama i u blagovaonicama, i da nitko od braće neće sam sa sâmom razgovarati, ako bi odatle mogla proizići zla sumnja. Oni bezuvjetno nisu morali biti bivši muževi i žene nego jednostavno članovi muške, odnosno ženske redovničke zajednice koji su im pristupili. U vezi s tim problemom treba spomenuti da je i Franjo Asiški tražio od svoje subraće neka ne ulaze u samostane redovnica⁹⁰.

U Bosni je u to doba bio vrlo raširen običaj primanja u samostansku zajednicu oženjenih i udanih osoba, ali je praksa pokazala da su iz toga proistjecali veliki problemi, jer se takvi članovi često nisu pridržavali samostanskih pravila. Kako se iz obećanja krstjana saznaje, lakše se odolijevalo iskušenju tijela u onim slučajevima kad su u zajednicu stupala oba bračna druga, uz uzajamno obećanje suzdržljivosti. Prema tome, problem dvogubih samostana za obje strane, predstavnike Rimske crkve i predstavnike krstjana, svodio se na kršenje samostanskog načina života i crkvene stege u pogledu tjelesnog nesuzdržavanja, a ne – kako to misli Kniewald – u smislu dualističkog gledanja na tjelesni odnos između muškarca i žene. Zamjerke koje su u tom pogledu upućene krstjanima, primijetio je S. Ćirković, ne odgovaraju strogo moralu katarskih zajednica, ali su se negativne pojave mogle dogodati u dvogubim samostanima⁹¹.

Kniewaldova tvrdnja da krstjani nisu slavili svetačke blagdane također je problematična, jer su njihovi predstavnici pred papinskim legatom izjavili da će slaviti blagdane koje su odredili sveti oci. Tim obećanjem se ne može naslutiti da bi krstja-

⁸⁸ Hoffer, *Dva odlomka*, 80.

⁸⁹ O dvogubim samostani opširnije Petrović, "Krstjani", 185-186; usp. također Šidak, "Crkva bosanska", 104.

⁹⁰ Borak, *Redovnička pravila*, 323-324.

⁹¹ Ćirković, *Bosanska crkva*, 202. Do podudarnog zaključka došao je i Милобар, *Бан Кулин II*, 517.

ni u tom smislu postupali suprotno kao ni to da bi štovali svece koji nisu slavljени na području Rimske crkve. Popis svetačkih blagdana koji su – vidjeli smo spomenuti u Bilinopoljskoj izjavi kao minimum obveza članova Crkve da pribivaju misnom slavlju i primaju sakramente ispovijedi pokore i pričesti – podudara se s iscrpnijim svetačkim kalendarom koji navodi gost Radin u svojoj oporuci⁹². Prema tom navodu, vidljivo je da ni poslije kad su krstjani Crkve bosanske bili nosioci dualističkog usmjerenja u kršćanstvu nisu prestajali štovati svetačke blagdane podudarne onima u Zapadnoj i Istočnoj crkvi, kako ih je nametnula crkvena predaja.

Ma koliko se bilinopoljski krstjani odricali shizme, imena i nekih drugih stegovnih zastranjivanja, oni su ipak bili u nekoj vezi s dualističkim hereticima kojih je u Bosni potkraj XII. i na početku XIII. st. doista bilo. Ta veza se očituje u obećanju koje su predstavnici krstjana dali papinskom legatu da ubuduće neće u svoje samostane primati nikoga da s njima boravi za koga budu sigurni da je manihejac ili neki drugi heretik. Sama ta izjava jasno stavlja do znanja da ih Casamaris nije poistovjećivao s dualistima u Bosni nego da su veze te vrste doista postojale između krstjana i onih koji su bili zahvaćeni dualističkim idejama. Cilj papinskog izaslanstva je bio da se ta praksa prekine, ograničivši zabranu ulaska u njihovu zajednicu samo zasvjedočenim hereticima. Važno je upozoriti da je J. Šidak, osvrćući se na pisanje V. Glušca koji je tvrdio da su se heretici prognani iz dalmatinskih gradova na Bilinom Polju odrekli hereze⁹³, da tekst Bilinopoljske izjave potječe od bosanskih redovnika, koji su se nazivali krstjanima, a ne od Bernardovih prognanika⁹⁴. Veze krstjana s dualističkim hereticima u Bosni do 1203. dopuštaju mogućnost da su takva strujanja i među bosanskim redovnicima mogla steći privrženike. Uostalom, činjenica da su baš krstjani bili ti koji su Crkvi bosanskoj dali organizaciju, a njezinim redovnicima posudili ime, nesumnjivo otkriva put kojim su dualistička strujanja dospjela u

⁹² **Ć. Truhelka**, *Testamenat gosta Radina. Prinos patarenskom pitanju*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 23(1911), 3, 373; usp. **Isti**, *Das Testament des Gost Radin. Ein Beitrag zur Patarenenfrage*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, XIII, Wien 1916, 81; **Љ. Стојановић**, *Старе српске повеље и писма*, књ. I. Дубровник и суседи његови, други део, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књ. XXIV, Београд – Ср. Карловци 1934, 154; **Šidak**, *Studije*, 171.

⁹³ **В. Глушац**, *Истина о богомилима. Историјска расправа*, Београд 1992², 227.

⁹⁴ **Šidak**, *Oko pitanja*, 332; **Šidak**, *Studije*, 30. **Милобар**, *Бан Кулин II*, 512, 522 истаје да је Bilinopoljsка изјава дјело бана Кулина који је за вишемјесећног боравка у Bosni упознао легата Casamarisa с crквеним приликaма у земљи.

tu monašku sredinu, koja je kao i druge zapuštene zajednice bila podložna dualističkim utjecajima⁹⁵.

Iako obećanje o neprimanju heretika ne pruža nikakvu podlogu za zaključak o postanku Crkve bosanske i njezinu mogućem osnivaču, D. Kniewald je ipak zaključio da se ti navodi odnose na Rastudija-Aristodija i njegova brata Mateja⁹⁶. Izvor na građa doista poznaje braću Mateja i Aristodija, sinove Zorobabelove iz Zadra za koje se kaže da su bili heretici i da su često odlazili u Bosnu, gdje su radili kao slikari. Poistovjećivanje Aristodija s Rastudijem iz kronotakse dostojanstvenika Crkve bosanske navedenih u drugom nizu u Batalovu evanđelju odavno je u historiografiji odbačeno⁹⁷, pa u skladu s tim otpada i Kniewaldovo mišljenje da je Aristodije oko 1200. bio djed Crkve bosanske⁹⁸.

Krstajcima je bilo prigovoreno da se odijevanjem ne razlikuju od svjetovnih ljudi, što je bilo protivno redovničkim pravilima te su njihovi predstavnici obećali legatu Casamarisu da će se od svjetovnjaka razlikovati odjećom, koja će biti zatvorena i jednobojna duljinom do gležnja, kako je to bio običaj u onodobnih redovnika⁹⁹. Po crnoj boji njihova odijela suvremenici su ih obično nazivali črnocima, odnosno črnoscima, a J. Šidak daje bilinopoljskim krstjanima nadjevak "crni kler"¹⁰⁰. Primjedba papinskog izaslanika te obećanje predstavnika bosanskih redovnika doista su bili opravdani. Casamaris je u njima vidio redovnike i tražio je da se kao redovnici odijevaju, a oni su, sudeći po prikazima crkvenih dostojanstvenika na njihovim nadgrobnim spomenicima nosili odijela poput drugih svjetovnjaka. U prilog toj tvrdnji obično se navode primjeri gosta Milutina Crničanina koji je prikazan na stećku u Humskom kraj Foče, prikazi po imenu nepoznatih dostojanstvenika Crkve bosanske prikazanih na stećcima u selu Dobračići na Glasincu i onom koji se nalazi na putu iz Smrtića u Vjetrenik kraj Rogatice. Gost Milutin Crničanin prikazan je u kratkoj haljini s

⁹⁵ O tom više donosi Čirković, *Bosanska crkva*, 202-203.

⁹⁶ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 128.

⁹⁷ Tu problematiku posljednji je temeljitije pretresao Čirković, *Bosanska crkva*, 206-210. O tome usp. također J. V. A. Fine, *Aristodios and Rastudije. A Re-examination of The Question*, Godišnjak Društva historičara Bosne i Hercegovine XVI, Sarajevo 1965, 223-229, a o samom Aristodiju M. Marjanović, *Aristodije Zadranih, herezija h bosanski*, Zadarska revija, Zadar, 1(1952) 1, str. 3-10; 2, str. 9-15; 3, str. 13-21; 4, str. 12-16.

⁹⁸ Kniewald, *Vjerodostojnost*, 120.

⁹⁹ Mnoga redovnička pravila propisuju kakvo odijelo moraju nositi njihovi članovi, pa tako i *Pravilo sv. Bazilija Velikog*, usp. Borak, *Redovnička pravila*, 142-144.

¹⁰⁰ Šidak, *Problem*, 142. Objašnjenje riječi *чѡборнѣць* donosi Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, 3, Београд 1975², 474.

pojasom¹⁰¹, a na preostala dva od spomenutih stećaka bili bi, prema A. Solovjevu¹⁰², također u kratkoj haljini prikazani pripadnici Crkve bosanske. Na sličan način prikazan je u kratkom kaputu i tijesnim hlačama pripadnik Crkve bosanske u *Zborniku Radosava krstjanina*¹⁰³, što je bilo u suprotnosti s načinom na koji su se odijevali klerici na Zapadu i Istoku. Da bosanski redovnici nisu bili usamljeni u slobodnom načinu odijevanja pokazuju napore koje je Rimski crkva na početku XIII. stoljeća ulagala da jasno odredi kako se njezini redovnici trebaju nositi. Na te napore upozorio je L. Petrović koji navodi odluke sinoda u Avignonu iz 1209, Parizu iz 1212-1213. i Montpelieru iz 1215, kojima je zabranjivano redovnicima da nose bojena, šarena, svijetla, skupa, kratka i otvorena odijela te bijele kožnate rukavice, svjetovnjačke cipele, šešire i druge odjevne predmete koji su smatrani luksuzom¹⁰⁴.

Posljednji svoj zaključak temeljen na Bilinopoljskoj izjavi D. Kniewald je posvetio razmišljanju o poglavaru Crkve bosanske, odnosno djedu koga su birali samo krstjani, a imao potvrđivati rimski papa, pa je u obećanju krstjana vidio podvrgavanje crkve u Bosni izravno Rimu, odnosno izdvajanje ispod jurisdikcije splitskog i dubrovačkog nadbiskupa¹⁰⁵. Sami su pak predstavnici krstjana izjavili da, kad im umre meštar (*magister*), priori s vijećem, braće izabrat će poglavara koga će izbor potvrditi papa. Danas nam pojedinosti u vezi s tim nisu poznate, ali je jasan smjer kojim se išlo u traganju za rješenjem, a on je vodio u izravno podvrgavanje bosanskih redovnika, ne i Bosanske biskupije, rimskom papi. U tome nema ništa neobičnoga. Jer su takvi postupci već primjenjivani da bi se u osjetljivim i problematičnim sredinama postigla jača kontrola Rimске kurije, a rubno područje rimske jurisdikcije s Bosanskom biskupijom, zapljusnuto valom dualističkog krivovjerja zahtijevalo je jači nadzor branitelja vjere.

S obzirom na to da za autora ovog rada na početku XIII. st. još ne postoji dualistička crkvena organizacija poznata pod imenom Crkva bosanska, poglavara bilino-

¹⁰¹ Stećak Milutina Crničanina opisivalo je opširnije **В. Скарић**, *Гроб и гробни споменик госта Милутина на Хумском у фочанском срезу*, Glasnik Zemaljskog muzeja U Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 46(1934) 2, str. 79-82; usp. također **Соловјев**, *Јесу ли?*, 91; **Isti**, *Le symbolisme des monuments funéraires bogomiles*, Cahiers d' études cathares, Arques 6(1954) 18, str. 99 (dalje: **Solovjev**, *Symbolisme*); **Miletić**, "Krstjani" di Bosnia, 122-140.

¹⁰² **Соловјев**, *Јесу ли?*, 92 i bilj. 45; **Isti**, *Symbolisme*, 97.

¹⁰³ **V. Jagić**, *Analecta romana*, Archiv für slavische Philologie XXV, Berlin 1903, 25; **К. Јиречек**, *Историја Срба*, књ. II, *Културна историја*, Београд 1978, 277.

¹⁰⁴ **Petrović**, "Krstjani", 188, bilj. 302. Sloboda bilinopoljskih krstjana u odijevanju ponukala je **Kniewalda**, *Vjerodostojnost*, 139, da posumnja u njihovo redovničko obilježje.

¹⁰⁵ **Kniewald**, *Vjerodostojnost*, 129.

poljskih krstjana treba jasno razlikovati od tadašnjeg katoličkog biskupa na čelu Bosanske biskupije, a pogotovo od djeda kao poglavara Crkve bosanske o kojima svjedoči izvorna građa XIV. i XV. st. Nema pouzdanog oslonca u izvorima s kraja XII. i početka XIII. st. da su bilinopoljski krstjani svoga poglavara već tada nazivali djeđom¹⁰⁶, a zabilježeni naziv meštra (*magistra*) u značenju učitelja i odgojitelja, ne sugerira domaću terminologiju u nazivu djed. Već je M. Orbini zabilježio da su bosanski krstjani opata manihejskih samostana nazivali djeđom¹⁰⁷, a L. Petrović je upozorio da naziv magister u *Pravilu sv. Benedikta* ima sinonimno značenje za opata¹⁰⁸. Ipak, naziv djed za poglavara dualističke Crkve bosanske pojavit će se u izvornoj građi zajedno s prvim njezinim javnim nastupom u drugoj polovici dvadesetih godina XIV. stoljeća¹⁰⁹. Poistovjećivanje djeda Crkve bosanske s biskupom temeljeno je na izvornoj građi koja govori o dualističkoj Crkvi bosanskoj na početku XV. st. tako da ona ne osvjetljava crkvene prilike iz vremena Casamarisove misije 1203. u Bosni¹¹⁰. Naime, izjava djeda Radomira da je **ПРАВН П(ОСПО)^(Н)НЬ ЕПНСКУПЪ ЦРКВЕ БОСАНСКЕ**¹¹¹ posvjedočuje, što smo već istaknuli, da su krstjani dali Crkvi bosanskoj organizaciju Bosanske biskupije u kojoj je upražnjeno mjesto njezina katoličkog biskupa nakon njegova prelaska u Đakovo, preuzeo djed kao poglavar nove crkvene organizacije na tom prostoru. J. Šidak tvrdi da je bosanski biskup katoličke *ecclesiae bosnensis* također potjecao iz reda krstjana koji su joj davali i crkvenu hijerarhiju¹¹². Iz isprava s kraja XII. i početka XIII. st. jasno se vidi da su krstjani tek dio svećenstva koje je tada djelovalo na području bosanske dijeceze i to onaj njegov dio koji je zapao u određene probleme zbog kojih su morali urediti svoje odnose s Rimskom cr-

¹⁰⁶ To je mišljenje zastupao Kniewald, *Vjerdostojnost*, 167.

¹⁰⁷ Орбин, *Краљевство Словена*, 415; usp. Šidak, *Oko pitanja*, 327; Isti, *Studije*, 25.

¹⁰⁸ Petrović, "Kršćani", 189.

¹⁰⁹ L. Thallóczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 18(1906) 4, str. 405; Isti, *Untersuchungen über den Ursprung des bosnischen Banates mit besonder Berücksichtigung der Urkunden im Körmender Archive*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, XI, Wien 1909, 241; Isti, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig 1914, 11.

¹¹⁰ Casamaris je u svom pismu papi od 10. lipnja 1203. predlagao da u Bosni postavi više biskupa te da je jedini bosanski biskup mrtav, Smičiklas, *Codex diplomaticus III*, 36, ali navedeni podatak nema snagu dokaza za tu tvrdnju. Teško je povjerovati da papinski legat ne bi pravio razliku između meštra (*magistra*) bilinopoljskih krstjana koji je bio poglavar njihova reda i biskupa, visokog crkvenog dostojanstvenika, koji je upravljao crkvenom pokrajinom.

¹¹¹ Стојановић, *Повеље и писма I*, 434.

kvom u duhu njezinih reformi. Sumnjičenje za herezu kome su bili podvrgnuti nije im moglo ići na ruku da drže visoke položaje i službe u Bosanskoj biskupiji. Je li neki od njih doista došao do biskupskog položaja teško je bez novih izvornih svjedočanstava pouzdanije reći. Tu mogućnost dopušta činjenica da su tadašnji bosanski biskupi odreda nosili narodna imena, kao što je to bio slučaj i s krstjanima Crkve bosanske¹¹³. Tome bi se, međutim, protivila činjenica da od svih poznatih bosanskih biskupa narodnog imena nijedan se ne spominje u dva popisa dostojanstvenika Crkve bosanske koja su zabilježena u Batalovu evanđelju. Da su krstjani davali bosanske katoličke biskupe teško je povjerovati da se njihova imena ne bi našla barem na prvom od spomenuta dva popisa, koji bi po sudu istraživača sadržavao imena dostojanstvenika prije sastanka s papinskim legatom. Naime, imena trojice bilinopoljskih krstjana Dragiča (Dragite), Ljubina (Lubin) i Dražeta (Dragete, Bragete) s razlogom se mogu poistovjetiti s imenima Dragiča, Ljubina i Dražete koja se nalaze na kraju prvog popisa, za koje se drži realnim da su se mogli naći na čelu krstjana¹¹⁴. Uz navedene krstjane sastanku na Bilinom polju pribivala su još četvorica priora izabranih za predstavnike krstjana, a njihova su imena Pribiš, Ljuben, Radoš i Vladoš, koji su "svom imovinom i stvarima" jamčili provedbu preuzetih obveza. Dvojica od njih, Ljubin i Dražeta pošli su po volji subraće i bana Kulina s Casamarisom kralju Emeriku i ondje su na dunavskom otoku Csepel prisegnuli da će sve što su s papinskim legatom ugovorili čuvati. S njima je bio i banov sin koji se obvezao na kaznu od 1000 maraka srebra, ako bi se opet krivovjerje počelo širiti po Bosni¹¹⁵.

Veze s njima nisu ostale bez uzajamnog utjecaja, što će u svoj punini pokazati tek kasniji razvoj crkvenih prilika u Bosni kad u njoj bude djelovala dualistička crkvena organizacija poznata kao Crkva bosanska sa svojim redovnicima – krstjanima. Bilinopoljski krstjani su toj novoj crkvi dali organizacijski okvir prethodne *ecclesiae bosnensis* unutar koje su i sami djelovali, a redovnicima dualističke Crkve bosanske dali su svoje osporavano redovničko ime – *krstjani*. Od sljedbenika dualističkog usmjerenja primili su neke elemente u svoje učenje i u ustrojstvo nove crkvene organizaciju.

¹¹² Šidak, "L' Eglise de Bosnie", 16-17; Isti, *Heretička "Crkva bosanska"*, 162-163.

¹¹³ Jedino krstjanin Dmiatar i starac Dmiatar nose ime iz kršćanskog svetačkog kalendara, usp. M. J. Динић, *Из Дубровачког архива*, књ. III, Српска академија наука и уметности, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III Одељење, књ. XX, Београд 1967, 189-190.

¹¹⁴ Opširnije je te podatke analizirao Ćirković, *Bosanska crkva*, 209-210.

¹¹⁵ Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 22; Smičiklas, *Codex diplomaticus III*, 36-37; Fejér, *Codex diplomaticus II*, 410-412, usp. Rački, *Bogomili VII*, 142.

Svijest o važnosti tadašnjih događaja za budući razvoj crkvenih prilika u Bosni, pa i za samu Crkvu bosansku, došli su do izražaja potkraj XIV. st. kad su u popisu koji se u historiografiji misli da sadrži imena dostojanstvenika Crkve bosanske unesena imena trojice Casamarisovih sugovornika Dragiča, Ljubina i Dražete. Čuvanje uspomene na njih bilježenjem njihovih imena 1393. u *Batalovu evanđelju* upućuje na kontinuitet između bilinopoljskih krstjana s naglašenim obilježjima istočnog monaštva i krstjana dualističke Crkve bosanske. S obzirom na iznijete pojedinosti koje sadrži Bilinopoljska izjava i isprave koje je prate ostaje otvoreno pitanje na što se taj kontinuitet odnosio. Razlikovanje bilinopoljskih krstjana od dualističkih heretika u Bosni potkraj XII. i na početku XIII. st. dokaz je da se kontinuitet u punom smislu riječi s krstjanima Crkve bosanske ne može izvoditi, jer su spomenute dvije zajednice iz vremena nastupa legata Casamarisa još neko vrijeme išle odvojenim putovima, koji su se, doduše, sve više približavali. Tako su bilinopoljski krstjani kročili u susret krivovjerju, a heretici u susret crkvenoj organizaciji da bi se potom i jedni i drugi poistovjetili u Crkvi bosanskoj, koja je svoju punu afirmaciju doživjela u XIV. i prvoj polovici XV. st., bez obzira nazivali se oni krstjanima, patarenima, manihejcima, katarima, bogumilima, kutugerima ili nekim drugim manje poznatim imenom. To su činjenice koje nas uvjeravaju da krstjane Bilinopoljske izjave valja razlikovati od krstjana kasnije Crkve bosanske. Prvi, svoj "život i ponašanje" još nisu bili uskladili sa zahtjevima reformne Rimske crkve i bili su organizacijom i tradicijom izdanak istočnog monaštva, koje je papinski legat želio integrirati u zapadno redovništvo. Drugi su, pak, dosljedno sumnjičeni za dualističko krivovjerje i od Zapadne i od Istočne crkve. Veza između jednih i drugih dolazi do izražaja u pogledu organizacije, a naj snažnije se ogleda u imenu crkve i njezinih redovnika¹¹⁶.

Izjava koju su bosanski krstjani dali 8. travanj 1203. na Bilinom Polju kraj rijeke Bosne (danas područje Zenice) predstavlja iznimno važnu ispravu koja svjedoči o razvoju crkvenih prilika u srednjovjekovnoj bosanskoj državi potkraj XII. i na početku XIII. st. Jedni od istraživača i poznavalaca te problematike skloni su u tom

¹¹⁶ O pitanju kontinuiteta Crkve bosanske usp. J. Šidak, *Bogumilstvo i heretička "Crkva bosanska"*, *Historijski pregled*, Zagreb, 4(1958) 2, str. 106; *Isti*, *Problem "Crkve bosanske" u novijoj historiografiji (1962-75)*, *Historijski zbornik XXVII-XXVIII (1974-1975)*, Zagreb 1975, str. 153; *Isti*, *Studije*, 96, 350; *Isti*, "L' Eglise de Bosnie", 13; *Isti*, *Heretička "Crkva bosanska"*, 158. Tezu o diskontinuitetu Crkve bosanske s bilinopoljskim krstjanima u početku je zastupao Ćirković, *Bosnische Kirche*, 550, bilj. 9, a poslije je Ćirković, *Bosanska crkva*, 202, bilj. 22, 206, bilj. 37, priznao "kontinuitet u organizacionom pogledu".

aktu vidjeti bosanske krstjane i njihovu Crkvu bosansku kakvu poznaje tek izvorna građa XIV. i XV. st., dok su drugi u tom pogledu, ne bez razloga, puno oprezniji. Osnovnom pitanju: tko su bili bilinopoljski krstjani?, Kniewald je pristupio s uvjerenjem da su oni sljedbenici neomanihejskog krivovjerja poput katara i patarena. U tom smislu izjasnio se i sam papinski legat Ivan de Casamaris u pismu koje je 10. lipnja 1203. iz Ugarske uputio papi Inocentu III, izjavivši kako je nedavno završio posao s bivšim patarenima. U tekstu same Bilinopoljske izjave, kao i u ispravama koje su nastale u vezi s njom, nema čvrstog oslonca za potpuno izjednačavanje krstjana ni s pravovjernim monaštvom koje ne bi imalo nikakvih dodira s dualističkim učenjem i praksom, kao ni sa zajednicom dualističkih heretika kakvu kasniji izvori poznaju pod nazivom Crkva bosanska. Spominjanje imena priora Dragiča (Dragite), Ljubina (Lubin) i Dražeta (Dragete, Bragete) u Bilinopoljskoj izjavi, podudara se s imenima Dragič, Ljubin i Dražeta zabilježenim u prvom popisu Batalova evanđelja iz 1393. potvrđuje postojanje veze između bilinopoljskih redovnika i dualističke Crkve bosanske, ali njezin karakter nam nije dovoljno poznat.

Pitanja koja je sastavio sam legat ne zadiru u dogmatsku stranu spora s osumnjičenim krstjanima nego im se na teret stavljaju zamjerke disciplinske naravi, odnosno oni se u prvom redu odriču shizme zbog koje su bili ozloglašeni i priznaju Rimsku crkvu, za glavu svega crkvenog jedinstva. Odriču se i naziva *krstjani* koji je karakterističan za dualističke sljedbenike na Istoku i Zapadu, ali je bio poznat i u istočnih monaha, a navodi se u *Pravilu sv. Bazilija Velikog*. Obvezali su se također da više neće primati oženjene i udane osobe u svoje zajednice, osim pod određenim uvjetima. Važno je istaknuti da postupak koji je legat proveo na Bilinom Polju ne odgovara onima kakvi su provodeni kada su istražitelji pred sobom imali dualističke heretike, kako to na primjer posvjedočuje rasprava *Symbolum veritatum fidei romanae ecclesiae pro informatione manichaeorum regni Bosnae* kardinal Juan de Torquemada iz 1461.

Prateći dosljedno crkvene prilike na širem prostoru i uklapajući u njih vijesti koje nudi Bilinopoljska izjava nameće se zaključak kako je misija papinskog legata u Bosni ostala usmjerena samo prema jednoj pobje nepoznatoj monaškoj zajednici, koju se u historiografiji češće povezivalo s bazilijancima, a rjeđe s benediktincima. Pravo jezgro dualističke hereze koja se u to doba često spominjala i zbog koje je Casamaris putovao u Bosnu da stvar ispita i uredi nije bilo obuhvaćeno bilinopoljskim sastankom. U tom svjetlu valja tumačiti činjenicu da tom prilikom dogmatska pitanja nisu pretresana te da se predstavnici redovnika koji su se nazivali krstjanima nisu morali odricati svoga dotadanjeg nauka. Obveze koje su preuzeli jamčeći njihovo provođenje "svom imovinom i stvarima" ticale su se samo njih i članova njihovih zajednica. Na vezu tih redovnika s pojedincima dualističkog usmjerenja upu-

čuje priznanje i obveza da ubuduće u svoje redovničke zajednice neće primati one za koje budu sigurno znali da su manihejci ili neki drugi heretici, što upućuje na zaključak da krstjanske zajednice Casamaris nije smatrao jezgrom dualističke hereze u Bosni bana Kulina.

U tom ozračju gledano D. Kniewald pri analizi Bilinopoljske izjave nije dobro postupio što je primijenio postupak inverzije teksta tako da su mu diplomatske formule tog normativnog akta dobile istu težinu u dokazivanju kao i konkretne zamjerke koje je legat iznio predstavnicima krstjana "na njihov život i ponašanje" te njihova obećanja da ubuduće neće tako postupati. Uvjeren da su bilinopoljski krstjani već tada bili neomanihejci koji su imali vlastitu crkvenu organizaciju istovjetnu s dualističkom Crkvom bosanskom kakvu poznaju izvori XIV. i XV. st., nastojao je na temelju teksta Bilinopoljske izjave izvesti njezino vjersko učenje. Zanesen tom idejom nije uočio da za crkvenu organizaciju dualističke Crkve bosanske još nije bio oslobođen prostor. Uvjeti za to stekli su se nakon neuspjeha katoličke inicijative u Bosni i povlačenja bosanskog biskupa i crkvene hijerarhije u Đakovo, koji su tada sa sobom odnijeli i samo bosansko ime. ■

Prilog:

BILINOPOLJSKA IZJAVA 8. TRAVNJA 1203.

In nomine dei eterni creatoris omnium et humani generis redemptoris. Anno ab ipso incarnatione M.CC.III., domini vero Innocentii p(a)pe III. anno VI. Nos Priores illorum hominum, qui hactenus singulariter Christiani nominis prerogativa vocati sumus in territorio Bosne, omnium vice constituti, pro omnibus, qui supra de nostra societate fraternitatis in presentia d(omi)ni I(ohannis) de Casamaris, Capellani summi pontificis et Romane ecclesie, in Bosna propter hoc delegati, presente patrono Bano Culino domino Bosne, promittimus coram deo et sanctis eius stare ordinationi et mandatis sancte Romane ecclesie tam de vita et conversatione nostra, quam ipsius obsecundare obedientie et vivere institutis, obligantes nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate, et loca nostra cum possessionibus et rebus omnibus, si aliquo tempore deinceps sectati fuerimus hereticam pravitatem. In primis abrenuntiamus scismati, quo ducimur infamati et Romanam ecclesiam matrem nostram caput totius ecclesiastice unitatis recognoscimus: et in omnibus locis nostris, ubi fratrum conventus commoratur, oratoria habebimus, in quibus fratres de nocte ad Matutinas, et diebus ad Horas cantandas publice simus conveniemus. In omnibus autem ecclesiis habebimus altaria et cruces: libros vero tam novi quam veteris Testamenti, sicut facit ecclesia Romana, legemus. Per singula loca nostra habebimus sacerdotes, qui dominicis et festivis diebus ad minus missas secundum ordinem ecclesiasticum debeant celebrare, confessiones audire et penitentias tribuere. Cetera habebimus iuxta oratoria, in quibus

U ime vječnoga Boga, stvoritelja svega i otkupitelja ljudskoga roda. Od njegova utjelovljenja godine 1203, a (pontifikata) gospodina pape Inocenta III. godine šeste. Mi, priori onih ljudi, koji smo se dosad navlastito nazivali povlasticom kršćanskog imena na području Bosne, kao predstavnici svih u ime sviju koji pripadaju bratstvu naše zajednice, u nazočnosti gospodina Ivana de Casamarisa, papinskog kapelana i Rimske crkve u Bosnu zbog toga poslanog, u nazočnosti gospodina bana Kulina, gospodara Bosne, obećavamo pred Bogom i njegovim svetima da ćemo se držati naredbe i zapovijedi svete Rimske crkve kako u životu tako i u svome ponašanju te da ćemo slušati i živjeti prema njezinim naredbama. Jamčimo u ime sviju koji pripadaju našoj zajednici i iz naših su samostana (loca), sa svom imovinom i stvarima, da nikad ubuduće nećemo slijediti opačinu krivovjerstva. Najprije se odričemo shizme, zbog koje smo ozloglašeni, i priznajemo Rimsku crkvu, našu majku, glavom svega crkvenoga jedinstva. U svim našim samostanima, gdje braća zajedno žive, imat ćemo bogomolje u kojima ćemo se kao braća zajednički sastajati da javno pjevamo noćne, jutarnje i dnevne časove. U svim ćemo pak crkvama imati oltare i križeve, čitat ćemo knjige, kako Novoga, tako i Staroga zavjeta, kako to čini Rimska crkva. Po pojedinim našim samostanima imat ćemo svećenike, koji moraju barem nedjeljama i blagdanima, prema crkvenim odredbama, slaviti mise, slušati ispovi-

fratres sepeliantur, et adventantes, si casu ibi obierint. Septies in anno ad minus corpus domini de manu sacerdotis accipiemus, scilicet in Natali d(omi)ni, Pascha, Pentecoste, Natali apostolorum Petri et Pauli, Assumptione Virginis Marie, Nativitate eiusdem et omnium Sanctorum commemoratione, que celebratur in Kalendis Novembris. Ieiunia constituta ab ecclesia observabimus, et ea que maiores nostri provide preceperunt, custodiemus. Femine vero, que de nostra erunt religione, a viris separate erunt, tam in dormitoriis quam refectoriis, et nullus fratrum solus cum sola confabulabitur, unde possit sinistra suspicio suboriri. Neque de cetero recipiemus aliquem vel aliquam coniugatam, nisi mutuo consensu, continentia promissa, ambo pariter convertantur. Festivitates autem Sanctorum a sanctis patribus ordinatas celebrabimus, et nullum deinceps ex certa scientia Manicheum vel alium hereticum ad habitandum nobiscum recipiemus. Et sicut separamur ab aliis secularibus vita et conversatione, ita etiam habitu secernemur vestimentorum: que vestimenta erunt clausa, non colorata, usque ad talos mensurata. Nos autem de cetero non Christianos, sicut hactenus, sed fratres nos nominabimus, ne singularitate nominis aliis Christianis iniuria inferatur. Mortuo vero Magistro, de hinc usque in perpetuum Priores cum consilio fratrum deum timentium eligent prelatum a Romano tantum pontifice confirmandum: et si quid aliud ecclesia Romana addere vel minuere voluerit, cum devotione recipiemus et observabimus. Quod ut in perpetuum robur obtineat, nostra subscriptione firmamus. Actum apud Bosnam iuxta flumen loco qui vocatur Bolino Poili, sexto Idus Aprilis. Dragite, Lubin, Brageta, Pribis, Luben, Rados, Bladosius, Banus Culinus, Marinus archidiaconus Ragusii subscripsimus. Deinde nos Lubin et Brageta ex voluntate omnium fratrum nostrorum in Bosna

jedi i podjeljivati pokore. Pokraj bogomolja imat ćemo groblja, u kojima će se pokapati braća i došljaci, ako bi ondje slučajno umrli. Najmanje sedam puta godišnje iz ruku svećenika primat ćemo tijelo Gospodnje, to jest: na Božić, Uskrs, Duhove, Blagdan apostola Petra i Pavla, Uznesenje Djevice Marije, Rođenje Marijino i na spomendan Svih svetih, koji se slavi prvoga studenog. Održavat ćemo postove koje je odredila Crkva, a čuvat ćemo i ono što su naši stari mudro odredili. Žene, koje budu pripadale našoj družbi, bit će odijeljene od muškaraca i u spavaonicama i u blagovaonicama, a nitko od braće neće sam sa samom razgovarati, ako bi odatle mogla proizići zla sumnja. Nećemo uostalom ubuduće primati nekog oženjenoga ili neku udanu, osim ako bi se oboje obratili obećavši uzdržljivost uz uzajamni. Slaviti ćemo blagdane svetaca koje su ustanovili sveti oci. I nikoga, za kojega bismo sa sigurnošću znali da je manijehac ili kakav drugi krivovjerac, nećemo primati da s nama stanuje. I kako smo od ostalih svjetovnjaka odijeljeni životom i ponašanjem, tako ćemo se također razlikovati odjećom, koja će biti zatvorena, jednobojna, izmjerena do gležnja. Od sada se nećemo nazivati kršćanima, kao do sada, nego braćom, da ne bismo, sebi pripisujući to ime, drugim kršćanima nanosili nepravdu. Kad umre meštar, od sada za vazda, priori s vijećem braće, bojeći se Boga, izabrat će poglavara kojega treba potvrditi papa. I ako Rimski crkva bude htjela nešto dodati ili umanjiti, vjerno ćemo prihvatiti i održavati. Da ovo ima snagu zavazda, potvrdjemo svojim potpisom. Dano kraj rijeke Bosne, u mjestu koje se zove Bilino Polje, 8. travnja (1203). Potpisujemo: Dragič, Ljubin, Dražeta, Pribiš, Ljuben, Radoš, Vladoš, ban Kulin, Marin, arhidakon dubrovački. Zatim mi Ljubin i Dražeta po volji sve naše braće u

et ipsius Bani Culini, cum eodem domino I(o-
hanne) Capellano ad H(emerikum) Illustrem
Ungarie et christianissimum Regem euntes,
in presentia ipsius Regis et Venerabilis [Iohannis]
Colocensis Archiep(iscop)i et Quinq-
ueecclesiensis Episcopi, et aliorum multorum
in persona omnium iuravimus hec statuta ser-
vare, et si qua alia ecclesia Romana super nos
ordinare voluerit, et secundum fidem catho-
licam constituere. Actum in Insula Regia II.
Kal. Maii. – **Smičiklas**, *Codex diplomaticus*
III, 24-25.

Bosni i samoga bana Kulina, s istim gospo-
dinom Ivanom kapelanom došavši k uzviše-
nom Emeriku, najkršćanskijem kralju Ugar-
ske, u nazočnosti samoga kralja i časnoga
Ivana, nadbiskupa kaločkoga, i pečujskog
biskupa, i mnogih drugih zakleli smo se u
ime svih da ćemo ono što smo ugovorili ču-
vati, i ako Rimski crkva bude htjela od nas
nešto drugo, uvest ćemo po katoličkoj vjeri

Pejo Čošković

INTERPRETATION OF KNIEWALD'S CRITICAL EDITION OF BILINOPOLJE DECLARATION

(Summary)

The declaration that Bosnian Christians (*krstjani*) issued on 8th April 1203 at Bilino Polje nearby the River Bosna (today the area of the town of Zenica) represents an exceptionally important document that testifies the development of the Church affairs in the medieval Bosnian Church by the end of XII and the beginning of XIII century. Some of the researchers and experts on this issue are prone to see in this document Bosnian Christians and their Church as known by the original documents of the XIV and XV centuries, while the others are – not without reason - much more cautious. The basic issue - who were the Bilino Polje Christians? - was approached by Kniewald with the conviction that they were the followers of neo-Manichean heresy, just like Kathars and Patharens.

The papal legate Ivan de Casamaris stated the same view in his letter dated 10th June 1203 sent from Hungary to the Pope Innocent III, declaring that he had recently finally dealt with former Patharens. In the text of the Bilinopolje declaration, as in the text of other declaration related to it, there is no firm ground to identify completely these Christians neither with the orthodox monks that had no contact with the

dualistic teaching or practice, nor with the community of dualistic heretics as it was to be known by later sources as Bosnian Church. The reference to the name of the priors Dragič (Dragite), Ljubin (Lubin) and Draže (Dragete, Bragete) in the Bilinopolje declaration, coincides with the names of Dragič, Ljubin and Dražeta as recorded in the first listing of Batal's Gospel from 1393 that confirms the existence of the link between the monks of Bilino Polje and the dualist Bosnian Church, but its character is not sufficiently known.

The issues composed by legate himself do not deal with the dogmatic side of the dispute with the suspected *krstjani* but they are rather criticized for lack of discipline, i.e., they primarily renounce the schism due to which they have been blamed and do recognize the Roman Church as the head of the entire Christian unity. They also renounce the name *krstjani* that is characteristic for the followers of dualism both in the East and in the West, while it was also known to the Eastern monks, since it is mentioned in the *Rule of St. Basil the Great*. They have also pledged that they would never ever accept married persons in their communities, unless certain conditions are met. It is important to point out that the procedure that the legate has conducted at Bilino Polje was not in accordance with those that had been conducted when investigators had dualist heretics before them, as it is the case testified in the treatise entitled *Symbolum veritatum fidei romanae ecclesiae pro informatione manichaeorum regni Bosnae* by Cardinal Juan de Torquemada dating from 1461.

Following consistently the situation of the Church in the broader area and fitting them into the news offered by the Bilinopolje declaration imposes the conclusion that the mission of the papal legate in Bosnia remained focused only towards a rather unknown monk community that has been linked in the historiography more with the Basilicans, and much more rarely with Benedictines. The true core of dualist heresy that was mentioned very often in those times and because of which Casamaris had to travel to Bosnia to conduct an investigation and to sort out the problem has not been covered by the meeting in Bilino Polje. In that light we should also interpret the fact that, on that occasion, the issues of dogma were not elaborated and that the representatives of monks who were called *krstjani* did not have to renounce their teaching. The commitment they have made, offering guaranties that they would be fulfilled with "their whole property and possession" related only to them and the members of their communities. The link between the monks and the individuals who followed dualistic beliefs is pointed at by the admission and the commitment made by this community that they would not accept any longer into their monk communities those for whom they would know with certainty that they were the Manicheans or some other heretics and it leads to the conclusion that the Christian communities were not considered by Casamaris as the core of dualist heresy in the Kulin Ban Bosnia.

Viewed in this light, D. Kniewald when analyzing Bilinopolje declaration, did not act correctly when he applied the procedure of inversion of the text so that the diplomatic formulas of this normative act were granted the gravity equal to the specific objections made by the legate to the representatives of krstjani and to their promises that they would not act like that in the future. Convinced that the krstjani of Bilinopolje were Manichean already in those times, with their own church organization that was identical to that of the dualist Bosnian Church as it was known to the sources dating from XIV and XV centuries, Kniewald tried to draw on the basis of the text of the Bilinopolje declaration that it had its own religious teaching. Misled by this idea, he failed to notice that there was still not room for the church organization of a dualist Bosnian Church. The conditions for this were met after the failure of the catholic initiative in Bosnia and the withdrawal of Bosnian bishop to Đakovo, when they took along their Bosnian name.

UDK 930. 22 (497. 6) "12"

273 (497.6) "11/12"

Izlaganje sa naučnog skupa

BILINOPOLJSKA IZJAVA KAO HISTORIJSKI IZVOR ZA CRKVU BOSANSKU

Salih Jalimam
Filozofski fakultet, Tuzla

U historijskoj literaturi *Bilinopoljska izjava* okarakterizirana je kao jedan od najproblematičnijih dokumenata crkvene historije Bosne i Hercegovine, uz koji su vezane brojne dileme s kojima se starija i novija historiografija susretala i susreće, i koje vrlo teško rješava. Razlog tome je i činjenica da se u historijskoj literaturi susreće pravo šarenilo mišljenja o samoj Bilinopoljskoj izjavi od 8. aprila 1203. godine, kao i brojnim drugim pitanjima koja su u vezi s njom. U historijskoj literaturi i komunikaciji koristilo se i koristi nekoliko različitih naziva za taj dokument (abjuratio ili odricanje, izjava, ispovijed), jednako kao što vlada šarenilo i u označavanju onoga šta se stvarno desilo na Bilinom polju toga 8. aprila 1203. godine (sabor, sastanak, koncil, skupština).

Bilinopoljska izjava je prvu modernu historijsku interpretaciju doživjela daleke 1869. godine u kapitalnom djelu polihistora Franje Račkog: *Bogomili i patareni*. Franjo Rački naziva je "listinom kojom su se nekoliko odličnijih Patarena odrekli svoje vjere" i to će biti jedan od razloga da se ovaj dokument do današnjih dana naziva Bilinopoljskom abjuracijom (odricanje od hereze).

Potrebno je na samom početku ukazati da se tekst Bilinopoljske izjave sačuvao samo u savremenom latinskom prijevodu, kojeg je objavio prema originalu Augustin Theiner. Bilinopoljska izjava iz 1203. godine privlačila je i privlači sporadičnu pažnju brojnih istraživača historije srednjovjekovne Bosne, koji su je zavisno od brojnih pretpostavki i viđenja tumačili, komentirali i davali joj određena značenja. Zanimljivo je spomenuti da je Bilinopoljska izjava privlačila pažnju historičara isključivo sa željom da protumače brojne nedoumice i kontraverze vezane za bosansku srednjovjekovnu herezu, vjerske prilike i odnose u prvim stoljećima srednjovjekovne

bosanske države, tako da je stekla status i važnog dokumenta kojim se tumače historijske, društvene, kulturne i socijalne promjene srednjovjekovne Bosne.

Ovim tekstom će se pokušati metodom interpretacije same Bilinopoljske izjave, nekih dokumenata nastalih prije i poslije izjave, proširiti dijapazon dešavajućeg, kroz istraživanje i komentiranje duhovnih i vjerskih kretanja u srednjovjekovnoj Bosni početkom XIII stoljeća. Poseban naglasak je usmjeren na pitanje vjerskih i crkvenih odnosa u srednjem vijeku, posebno poslije XI stoljeća, kada malobrojni, a dragocjeni historijski izvori bilježe određene promjene u društvu, čime se može donekle prodrijeti u tajne srednjovjekovlja.

Potrebno je naglasiti da je Bilinopoljska izjava iz 1203. godine nastala u specifičnoj srednjovjekovnoj atmosferi kraja XII i početka XIII stoljeća. Za ovaj prvi period historije srednjovjekovne Bosne od sredine XII stoljeća evidentirano je nekoliko važnih i ključnih historijskih dokumenata, koji svaki ponaosob, ali i zajednički, ukazuju na nekoliko bitnih činjenica o razvoju društva, crkvenih odnosa i vjerskih prilika o kojima se, uglavnom, u postojećoj historijskoj literaturi samo parcijalno pisalo, a koji su svaki na svoj način donekle uticali na nastanak same Bilinopoljske izjave.

Iz same Bilinopoljske izjave potječu mnoge nedoumice i kontraverze. Tu su i pojmovi koji unose raznorazne zabune, čak zablude, te je potrebno u pravom smislu riječi skoro svaki pojam identificirati, tumačiti i smještati u poznate historijske okolnosti i provjeravati u historijskim izvorima i u historijskoj literaturi. To se posebno odnosi na pojmove koji imaju određena tj. posebna značenja, a tiču se vjerskih i crkvenih odnosa u srednjovjekovnom bosanskom društvu, posebno onih krajem XII i početkom XIII stoljeća. Kako je već ranije istaknuto, malobrojni, ali dragocjeni historijski izvori bilježe neke, tačne i primjetne promjene u društvu, posebno iz domena crkvenih prilika, čime se može donekle prodrijeti i u neke tajne heretičkog mišljenja.

Za samu temu ovog priloga smatra se važnim ukazati na postojanje potvrda o direktnim i nedvosmislenim vezama i odnosima bosanskih i zapadnoevropskih heretika, posebno zbog toga što se u dijelu historijske literature ovaj problem još uvijek smatra otvorenim. Naime, na postojanje evidentnih veza i dodira između gornjotalijanskih heretika (iz Lombardije), bugarskih bogomila i bosanskih heretika, ukazuje veći broj činjenica sadržanih u nekoliko protivheretičkih rukopisa i kontraverzističkih priručnika iz druge polovine XII i početka XIII stoljeća.

Taksativno, pisci i djela kontraverzističkih priručnika su Ebrardus Bethuniensis, učeni gramatik koji je napisao *Liber antihaeresis*, zatim Ermengadus sa djelom *Tractatus contra haereticos*, Eckbertus Schonaugiensis sa djelom *Sermones XIII contra Catharos*, Duran de Huesce sa djelom *Liber antiheresis ili Liber contra Manichaeos*, zatim Alanus ab Insulis koji je napisao *De fide catholica contra haereticos sui*

temporis, Summa Anonim iz Lombardije, Salvo Burce, Grgur iz Firenze, Stjepan od Bellevile i drugi.

Zajedničko za skoro sve spomenute kontraverzističke priručnike jeste da su u njima zabilježeni samo dijelovi heretičkog učenja, često u formi traktata, pjesme, govora ili blage negacije tog i takvog mišljenja. Tek sa instaliranjem dominikanskog prosjačkog reda 1216. godine tip i oblik djelovanja protiv hereze i heretika dobija smisleniji oblik i značaj, u čemu se posebno ističu sljedeći dominikanci: Bonacursus iz Milana, Moneta iz Cremona i Raynerius Sacconi, čija rukopisna ostavština skoro da oblikuje jednu cijelu školu mišljenja vezanu za borbu protiv heretičkog mišljenja.

Takav oblik i tip kontraverzističkog djelovanja nije mimoišao ni srednjovjekovnu bosansku državu, gdje se u vremenskom intervalu od kraja XII i početka XIII vijeka na vjerskom planu mnogo toga zanimljivog dešavalo. Sama Bilinopoljska izjava od 8. aprila 1203. godine ima u sebi neke segmente i osobine antiheteričkih priručnika i kontraverzističke literature, posebno u tome što se kroz formu i oblik ukazivanja na neke elemente heretičkog učenja razvija specifičan oblik borbe protiv svega toga. Posebno je interesantna i neobična forma same Bilinopoljske izjave koja u nekim svojim dijelovima ukazuje na niz neobičnosti koje će se na narednim stranicama komentirati.

Prva od evidentnih neobičnosti je da se kroz Bilinopoljsku izjavu mogu prepoznati neki jaki dokazi da se u srednjovjekovnoj Bosni vodio specifičan i neobičan dijalog među suprotstavljenim stranama. Riječ je o specifičnoj dijaloškoj formi osobe koja za kraj XII i početak XIII stoljeća kojom se identificira hereza, čime se posredno ukazuje i na njenu teološku misao.

U ovom slučaju, u duhu grčke foneme dijalog označava se kao razgovor udvoje. Riječ je ipak o literarnom značenju ovog toposa, bilo da je riječ o teorijskoj (filozofskoj) ili njegovoj praktičnoj (historijskoj) dimenziji, ali treba znati da je uvijek, do kraja XIV vijeka zadržao osnovni i izvorni smisao, da se pored ostalog tu radi o izmjeni riječi i misli među neistomišljenicima. U srednjovjekovnom društvu vodi se dijalog u prostoru vjere, među vjerama, a za historičare srednjeg vijeka posebno je važno i dragocjeno da je tu moguće naći i dio duhovnog bogatstva i historijske građe, jer je vjera milost, dar, eufizija Duha svetoga i susret s Bogom.

Svaki dijalog o vjeri u srednjem vijeku, bez obzira da li je riječ o vjernicima ili nekim drugim, mora voditi računa o milosti, i priznati posvemašnju čovječiju ovisnost o Bogu. Vjerniku je dužnost prihvatiti svu objavu i to onako kako je tumači crkvena dogmatika. Prema Tomi Akvinskom, svako naučavanje ili pisanje u suprotnosti sa Objavom, službenim ili vrhovnim naučavanjem Crkve, znači herezu.

Već je rečeno da Bilinopoljska izjava ima određene elemente dijaloga, putem kojeg se bosanski heretici ispovijedaju, odnosno priznaju svoju krivicu učinjenu prema katoličkoj Crkvi, i u prvom licu drugoj strani kazuju o svom vjeroučenju. Posebno je interesantno da je tekst Bilinopoljske izjave u jednom dijelu historijske literature protumačen kao ispovijed bosanskih "krstjana" (*Confessio "Christianorum Bosniensium"*), zbog čega se u samom tekstu ništa ne preporučuje u kaznenom pogledu, nema nikakve represivne mjere za heretike i herezu. Treba napomenuti da se ispovijed na Bilinom polju pojavila desetak godina prije Četvrtog lateranskog koncila, kada je ispovijed postala obligatna za sve katolike.

Da se i na teritoriji srednjovjekovne Bosne nešto slično dešavalo kazuju poznati događaji. Naime, u vremenskom intervalu između 22. februara 1199. i 21. februara 1200. godine dukljanski knez Vukan ili, kako to tačno u "*Relatio Wucani regis Diocleae de haeresi in Bosnia*" piše, "*W(ucanus) eadem gratia Dioclie atque Dalmatie Rex*", obavijestio je papu Inocenta III o novonastalim vjerskim prilikama u srednjovjekovnoj Bosni optužujući bosanskog bana Kulina da je zajedno sa familijom i deset hiljada ljudi prihvatio herezu, odnosno "širi nemalu herezu". U istom *Relatio* (Izvjestaj) naglašava se da bosanski ban Kulin heretike cijeni više od katolika i zove ih "*autonomasice christianos*". Ovim procesom otvara se dvosmjerna aktivnost rimske kurije, praktična i teorijska, što će, s malim prekidima trajati sve do političkog sloma srednjovjekovne bosanske države 1463. godine.

U historijskoj literaturi o srednjovjekovnoj Bosni mnoge činjenice i podaci iz Bilinopoljske izjave nisu dobili tačnu, preciznu i potpunu interpretaciju. Bilinopoljska izjava nije smještena u okvire razumijevanja srednjovjekovnih prilika i odnosa u srednjovjekovnoj Bosni krajem XII i u prvoj polovini XIII. stoljeća. U samom definiranju toga što se desilo na Bilinom polju 1203. godine mišljenja pojedinih historičara kreću se od toga da je "družba bosanskih krstjana bila službeno priznata od strane katoličke Crkve", kako tvrdi dr. fra Dominik Mandić, zatim da pruža zanimljivu sliku o njihovom vjerovanju, načinu života i ustroju njihove zajednice, kako to izričito navodi prof. dr. Jaroslav Šidak, do toga da se u tekstu izjave može naći temeljna potvrda dualističkog učenja bosanskih heretika (mišljenje uglednog historičara Ante Babića).

Jedna od prvih nedoumica vezanih za vjerske prilike u Kulinovo doba, a koja proističe iz Bilinopoljske izjave, odnosi se na pravilno tumačenje pojmova "*autonomasice christiani*", koje pojedini historičari različito prevode i tumače. Među prvima koji je nastojao odgovoriti na to pitanje je Franjo Rački, koji to prevodi kao "pravi krstjani". Isti prijevod koristi i Jaroslav Šidak, što je već davno u historijskoj literaturi ocijenjeno kao neobično, jer bi to značilo da je papa Inocent III dopustio da se iznad naziva katolik pojavljuje i "pravi krstjani". Historičar Sima Ćirković tvrdi da

je bosanski ban Kulin "navodne krivoverce isključivo povlašćivao imenom 'krstjani' ali upotrebljava i 'pravi' i 'istinski hrišćani'". U novije vrijeme dr. Franjo Šanjek "autonomasice christiani" prevodi kao naprosto kršćani. U najnovijim komentarima pojmovi "autonomasice christianos", koji su u Bilinopoljskoj izjavi upotrijebljeni adverbijalno, prevode se kao "prema svojim vlastitim zakonima" ili uopšteno "prema svojoj vlastitoj volji" a ne, dakle, prema propisima crkvene dogme.

Sljedeća zanimljiva nedoumica, koja je sigurno i najintrigantija, vezana je za interpretaciju i pojmovno određenje termina hereza ("sectati fuerimus hereticam pravitate") koji je prisutan u historijskim dokumentima iz Kulinovog doba, kao i maniheji ("manicheum"), patareni, katari. Heretičko učenje koje se javilo u XI i XII stoljeću, a čije se pristalice u historijskim izvorima zapadnoevropskih srednjovjekovnih društava spominju pod različitim imenima, prije svih u srednjovjekovnoj Francuskoj pod imenima katari ili albigenzi, izazvalo je opštu zabrinutost crkvenih i svjetovnih vlasti.

Papa Inocent III, kao protivmjeru 1201. godine odobrio je *Pravila katoličkih poniznika* ("Humilisti catholici"), u koja su uključena neka pravila obraćenih patarena iz Milana. Na taj način papa je odobrio mnoge njihove običaje, nepoznate katoličkoj vjeri. Sigurno da je ovaj podatak od interesa za pravilnu interpretaciju vjerskih prilika i u srednjovjekovnom bosanskom slučaju koji je imao neke određene odjeke i kod koncipiranja Bilinopoljske izjave kao i historijskih dokumenata koji su nastali prije i poslije same izjave.

Hereza u srednjem vijeku nastala je prije svega na općim zahtjevima za korjenitim reformama društvenog i crkvenog života, razvijala se već sa prvim stoljećima historijskog trajanja kršćanske Crkve. Razmah je doživljavala prema različitim prilikama, mogućnostima u državama i društvima, prema različitim strujama i pravcima, približavajući se ponekad manihejstvu, pavlikijanstvu, masilijanstvu, gnosi a često i ortodoksnom kršćanstvu.

Vjerovatno su mnogobrojne objektivne i subjektivne okolnosti utjecale da se hereza nije mogla tretirati u pojedinim evropskim srednjovjekovnim društvima kao statična pojava u svim vjerskim, društvenim, političkim, socijalnim prilikama i odnosima. U historijskoj literaturi to je vrlo plastično objašnjeno da hereza nije mogla "da bude nezavisna od ekonomske i političke baze koja je diktirala i reprodukovala takve odnose".

Prema srednjovjekovnim uvjerenjima prava kršćanska vjera sastoji se od dobrovoljnog prihvatanja Isusa Krista i svega onoga što propovijeda. Vjernici prihvataju sve ono što propovijeda kršćanska Crkva, a heretici samo onaj dio koji je preporučljiv za njihovo vjerovanje. Heretičko učenje može ignorirati pravu vjeru, ono je suprotstavljeno vjeri.

Tvrdoglavo prihvatanje učenja suprotnog vjeri, prema učenju katoličke Crkve, je hereza prvog stepena. Ali, ako to učenje nije tačno označeno kao vjera po katoličkoj Crkvi, to je "sententiae haeraesis proxima" tj. učenje slično herezi i to je drugi stepen hereze. Sljedeće je učenje, koje se direktno ne suprotstavlja Crkvi i sadrži u sebi neke elemente vječne istine, po Crkvi, nije heretičko već "propositio theologiae errorae" tj. grješka u teologiji i to je treći stepen hereze. Dalje, ako suprotstavljanje činu vjere nije ničim pokazano, već samo postoji mogućnost da ono postoji, katolička Crkva to naziva "sententia de haeresis suspecta, haeresim sapieri" tj. sumnja u herezu kod opčinjenog čovjeka, i to bi bio četvrti stepen hereze.

Inače, pojam hereza označava, etimološki i izvorno, izbor, i ono izabrano, međutim, značenje je suženo na izbor religijskih doktrina. Hereza je grijeh po prirodi, jer je destruktivna prema kršćanstvu i, kako je to na zanimljiv način obrazložio jedan od srednjovjekovnih kontraverzista, "njena zloba se mjeri savršenošću kojom duši oduzima Bogom dati dar".

U Bilinopoljskoj izjavi iz 1203. godine "nos priores illorum hominum", obavezuju se da neće "si aliquo tempore deinceps sectati fuerimus hereticam prauitatem" pomagati savjetom ostale braće, birati ubuduće "prelatum a romano pontifice tantum confirmandum". Kao i u kraljevoj ispravi potpisanoj 30. aprila 1203. godine, tako se i ovdje formule koje govore o jamstvu i zaštiti heretičke "Crkve bosanske" podudaraju sa formulama originalnih historijskih dokumenata u svim svojim pojeđinostima.

Potrebno je posebno napomenuti da se u historijskoj literaturi nastaloj osamdesetih godina XX vijeka s pravom tvrdi da prema navodima iz Bilinopoljske izjave bosanski "krstjani" imaju svoj poseban identitet te da je sama izjava vrhunac mnogih specifičnih odnosa i prilika koje su se desile u srednjovjekovnoj bosanskoj državi krajem XII i početkom XIII stoljeća. Skoro svi istraživači suglasili su se oko toga da Bilinopoljska izjava sadrži prvorazredne historijske potvrde o njihovom specifičnom načinu života, te se kao takva treba i posebno tretirati.

Uglavnom mišljenja su suglasna da su pojedini dijelovi Bilinopoljske izjave iz 1203. godine u mnogočemu neobični, ali ipak sama izjava pruža vjerodostojnu potvrdu za optužbe zbog pristajanja uz heretičko učenje. Ipak, jedna skupina historičara smatra da ovaj dokument sadrži u cjelini samo praktične i organizacione obaveze, a nipošto nema karakter vjerske ili crkvene prirode.

Pored pape Inocenta III i kneza Vukana posebno je interesantna ličnost papina poslanika Johannes Casamare, koji je, kako je to u historijskoj literaturi već primijećeno, "bio podesan za zadatak na Bilinu polju". Potvrđeno je da je legat prije toga, još 1199. godine dakle u vrijeme pripreme Četvrtog krstaškog rata, bio poslat u Duklju, gdje je držao pokrajinski crkveni sabor. Odmah poslije potpisivanja Bilinopolj-

ske izjave boravio je na mađarskom kraljevskom dvoru gdje je i potvrđena izjava na kraljevskom ostrvu Čepel 30. aprila 1203. godine. Poslije kratkog boravka u Mađarskoj, u proljeće sljedeće - 1204. godine, Johannes de Casamare, kao papin poslanik pokušava izgladiti ozbiljan spor koji je izbilo između pape Inocenta III i francuskog kralja Filipa Augusta.

Postoji još jedna vrlo ozbiljna nedoumica kada je u pitanju Bilinopoljska izjava iz 1203. godine. Naime, u zbornicima historijskih dokumenata koje su zasebno priredili Augustin Theiner i Eusebio Fermendžin, prije Bilinopoljske izjave nalazi se *Izvjestaj* koji je Johannes de Casamare uputio papi Inocentu III da se "ut aliquis Latinus in episcopatu Bosnensi poneretur". Legat traži od pape da se umjesto preminulog bosanskog biskupa postavi neki latinski biskup. Tom prigodom tvrdi da u kraljevstvu bana Kulina ("in regno bani Culini de Bosna") postoji samo jedna biskupija i da treba da se osnuju tri ili četiri nove biskupije "od čega bi za Crkvu nastala nemala korist jer se Kraljevstvo sastoji od najmanje deset okruga pa i više".

U historijskoj literaturi izostao je komentar ovog "posebnog" razmještaja ova dva dokumenta. Vjerovatno postoji logični razlog da je poslije Vukanove prijave nastao ovaj zahtjev. Tako se može tumačiti javnost Bilinopoljske izjave kao i njena historijsko-vjerska posebnost. U Izvjestaju Johannes de Casamare spominje još jedan zanimljiv podatak, naime doslovno kaže: "tractato negotio illorum quondam patariorum in Bosna" (raspravljajući o djelovanju nekih patarena u Bosni). Sama činjenica da se Izvjestaj u historijskom pregledu može čitati prije Bilinopoljske izjave kazuje puno, da je rimska kurija imala tačne informacije o bosanskim hereticima.

Papin legat stigao je na teritoriju srednjovjekovne Bosne početkom aprila 1203. godine, te je u prisustvu velikog bosanskog bana Kulina, arhidakona Marina i "nos priores illorum homine, qui hactenus singulariter Christiani" održao sastanak na Bilinu polju ("actum apud Bosnam iuxta"), "pored rijeke" (na području Zenice). Ispitivanjem prisutnih ustanovio je da su njihova vjerska shvatanja i obredni običaji u bitnim tačkama suprotni učenju katoličke crkve i zvaničnog kršćanstva. Legat je zatražio i dobio izjavu kojom priores "onih ljudi koji su dosada sebi posebno uzimali pravo da se nazivaju" "christiani" usvajaju dogme rimske Crkve, odričući se time pojedinih tačaka heretičkog učenja.

Bilinopoljska izjava od 8. aprila 1203. godine je javni dokument koji su pored bana Kulina i arhidakona Marina kao svjedoci potpisali: Dragič, Ljuben, Dražeta, Pribiš, Ljuben, Radoš i Vladoš. U historijskoj literaturi su se različito nazivali potpisnici ovog dokumenta: starješine bosanskih "krstjana", priori ili predstavnici krstjanske zajednice, iako se u samoj Bilinopoljskoj izjavi nigdje to tačno ne određuju. Ako su bili starješine ili priori šta su onda u tom popisu ban Kulin ili arhidakon Marin, koji su istina naslovljeni funkcijama i titulama koje su imali ali to ne mije-

nja pitanje.

Davno je u historijskoj literaturi postavljeno pitanje ko su to "christiani" iz Bilinopoljske izjave okupljeni 1203. godine, da li pripadnici "jedne zanemarene redovničke biskupije", monasi koji su živjeli po pravilima i u tradiciji istočnog monaštva, redovnici nekog katoličkog reda (benediktinaca) ili heretici, pripadnici već organizirane dualističke vjere u srednjovjekovnoj Bosni.

Najstariji historijski izvor u kome se javlja ime krstjanin je Kulinova ploča, otkopana u blizini Visokog, kod sela Muhašinovići, vjerovatno je s kraja XII stoljeća, možda 1183 godine, na kojoj je, pored ostalog urezano "se pisa Radohna krstjanin ". Sljedeći spomen je u Bilinopoljskoj izjavi od 8. aprila 1203. godine kada su bosanski "krstjani", očito na zahtjev papinskog legata Johannes de Casamare, morali da izjave da se ubuduće više neće nazivati "krstjani" već braća ("nos autem de cetero non Christianos, sicut hactenus, sed fratres nos nominabimus, ne singularitate nominis aliis christianis iniuria inferetur"), što znači : "ubuduće nećemo se, kao dosada, nazivati krstjanima već braćom, da se onim naročitim imenom ne nanese nepravda drugim krstjanima". U izjavi se već spominje i njihova "zajednica braće" (societas fraternitatis), "vijeće braće" (consilio fratrum) ili "bratovština" (fratrum conventus).

U historijskoj literaturi se s pravom tvrdi da je Bilinopoljska izjava potvrdila da su bosanski "krstjani" imali svoj poseban identitet, svoju posebnu vjeru, svoju crkvu i njenu specifičnu hijerarhiju, vrlo jak upliv i ugled u bosanskoj srednjovjekovnoj državi i da su kao takvi evidentirani u pouzdanim historijskim izvorima i izvan srednjovjekovne Bosne od kraja XII do XVI stoljeća i, što je posebno važno, da ih nisu priznavali ni Katolička crkva na Zapadu a ni pravoslavna crkva na Istoku.

Sljedeća važna činjenica koja proizilazi iz same Bilinopoljske izjave je to da se radi o javnom istupanju bosanskih "krstjana" na Bilinom polju 1203. godine kao bosanskih "krstjana", kao i da se članovi kasnije heretičke "Crkve bosanske" dosljedno nazivaju "krstjani". Javnost istupa dokazuje njihov poseban identitet, a u isto vrijeme, svakako, i da im je državna vlast bila naklonjena, jer je bosanski ban Kulin bio njihov zaštitnik (patron). Historijski izvori ukazuju da su im i kasniji banovi ukazivali sve počasti i priznavali ih kao ustanovu od velikog ugleda i posebne društvene važnosti.

Sve do Bilinopljske izjave 1203.godine katolička Crkva nije ništa preduzimala protiv bosanskih heretika. U historijskoj literaturi i to se na različite načine tumačilo. Prema jednoj skupini, uglavnom starijih historičara, katolička Crkva možda nije ni znala za bosanske heretike prije kraja XII stoljeća, a kada je konkretno istupila protiv njih, radilo se o predstavnicima katoličke Crkve iz susjedstva, a ne biskupije u samoj srednjovjekovnoj Bosni.

Danas, međutim, preovladava mišljenje da je katolička Crkva bila informirana o tome šta se stvarno dešava na teritoriji srednjovjekovne Bosne, te je preduzimala mjere koje su bile opravdane. Iz same Bilinopoljske izjave može se zaključiti da je zajednica heretika te 1203. godine bila već dobro organizirana i stabilizirana, i to kao dominantna vjersko-društvena snaga u cjeloj tadašnjoj srednjovjekovnoj Bosni. Pretpostavlja se da su u raznim mjestima postojale njihove bratovštine, a njihovi članovi, bosanski "krstjani", imali su svoja privatna imanja, koja su, očito, naslijedili, a nisu im tek bila dodijeljena od države. Pored njih se uopće ne spominje neka druga crkvena zajednica. To, svakako, ukazuje na jednu dužu heretičku tradiciju, a ne na neku tek novu pojavu.

Teško je zamisliti da bi starješine (piores) bosanskih "krstjana" pred papinim legatom Johannesom de Casamare u prisustvu njihovog zaštitinika (patrona) bana Kulina i sa znanjem mađarskog dvora i Dubrovnika, istupili kao predstavnici cijele svoje heretičke zajednice i davali obaveze i obećanja u ime svih, da se radilo o nekoj efemernoj, manjoj pojavi tek nastaloj posljednjih nekoliko godina. Kad bi to bio slučaj, dovoljna bi bila strogo izrečena zabrana i prijetnja, sa najavom odgovarajućih mjera, u prisustvu i sa znanjem papinog legata, pa da se problem smatra riješenim, a ne jedna prava manifestacija međunarodnih razmjera. Da bi bosanski "krstjani" mogli postati tako organizirani da imaju svoje "kuće" ili svoja vjerska sjedišta po raznim mjestima srednjovjekovne Bosne, moralo je proći više decenija dok su to postepeno ostvarili, a prvi počeci su vjerovatno još stariji. Kako u srednjovjekovnoj Bosni u to doba nije postojala stabilna državna vlast, a pogotovu ne crkvena, moguće je da se vjersko učenje koje su bosanski "krstjani" zastupali vrlo rano i postepeno učvrstilo.

Već je naglašeno da 1203. godine na Bilinom polju bosanski "krstjani" istupaju kao odlučujuća vjersko-društvena snaga, jer pored njihove zajednice nema ni riječi o nekoj drugoj instituciji ili crkvi u srednjovjekovnoj Bosni. Bilinopoljsku izjavu supotpisao je i Marin, arhiđakon dubrovački, u ime dubrovačke nadbiskupije, u čiju crkvenu nadležnost je spadala srednjovjekovna Bosna. Iz toga nužno slijedi da je i onaj mali broj bosanskih biskupa, koji su posvećivani u Dubrovniku, imao posla samo sa zajednicom bosanskih "krstjana", jer se pored njih ne spominju neki drugi, pravovjerni kršćani, koji ne moraju učestvovati u potpisivanju Bilinopoljske izjave. Isto tako je značajno što među potpisnicima Bilinopoljske izjave nema nikoga iz bosanske katoličke biskupije, koji bi zastupili umrlog biskupa, a to bi bilo i logično i normalno.

U tumačenju naziva "krstjani" kao i njegovog konteksta u Bilinopoljskoj izjavi, u historijskoj literaturi evidentirana je cijela lepeza mišljenja. Postoje vrlo različita i oprečna gledišta, koja jasno pokazuju kako je daleko do potpunog rješenja sa-

mog toposa "krstjani" a preko njega i mnogih drugih pitanja vjerskog i crkvenog života u srednjovjekovnoj Bosni.

Bez obzira na mnogobrojne nijanse i mišljenja u historijskoj literaturi u tumačenju pojma "krstjani", moguće je, ipak, dati neka njegova određenja. Pored jezičkog određenja možda je još važnije definirati njihov položaj i ulogu u vjerskom i društvenom životu srednjovjekovne Bosne, posebno u doba vladavine bosanskog bana Kulina. Da bi se stekla neka određena slika potrebno je osvrnuti se i na ona mišljenja u literaturi prema kojima su bosanski "krstjani", u stvari, bili redovnici - monasi koji pripadaju redu svetog Vasilija, te da, shodno tome, nisu ni bili heretici. Isto tako, postoji mišljenje da se "krstjani" pripadali benediktincima.

Franjo Rački je prvi, sredinom XIX stoljeća, izložio hipotetičko mišljenje da su bosanski "krstjani" mogli biti i benediktinci. Izložio je i uvjerenje da je Bilinopoljska izjava iz 1203. godine bila "od obraćenika patarenskih a ne od bivših članova istočne crkve."

Mišljenje da su bosanski "krstjani" redovnici reda sv. Vasilija prihvaćeno je u historijskoj literaturi kao definitivno i sigurno, kao i to da je i sam pojam "krstjani" (christianus) potiče iz terminologije vasilijanskih monaha. Jaroslav Šidak, naglašava da dokaz koji je donijela Maja Miletić o ovom problemu "više ne podliježe sumnji."

Potrebno je ukazati na nekoliko činjenica pa da se vidi da bosanski "krstjani" nisu imali veze sa istočnim monaštvom ili sa nekim "monaškim redom" sv. Vasilija, a isto tako ni sa zapadnim redom benediktinaca ili bilo kojim drugim. Treba napomenuti, kako je to u historijskoj literaturi već potvrđeno, da u istočnom kršćanstvu uopšte nema redova, bilo školskih, vojničkih, prosjačkih ili misionarskih kao u katoličkoj Crkvi. U istočnom kršćanstvu postojao je samo jedan red, koji je bio striktno reguliran, i to izvorno najviše na temelju savjeta i uputstava sv. Vasilija, koja su se kasnije inaugurirala u Novelama vizantijskog cara Justinijana (527.-565.). Samo u pojedinim slučajevima u posebnim ustavima (tipik, typikon) određivalo se posebno ponašanje i način života što nikada ne znači neki novi red, bez obzira na interne i ekstremne promjene koje su se kasnije javljale ili bile uvedene u pojedine manastire ili u monaški život.

Poznato je iz historijske literature da su pravoslavni manastiri, kao i sav monaški život, bili pod strogim nadzorom nadležnog episkopa, u skladu sa odlukom sinoda, "i to ne samo kad je u pitanju gradnja i osnivanje novih nego i cijeli monaški život i njihova organizacija u već postojećim manastirima". Historijski je teško dokazati da su bosanski "krstjani" ili njihovi "fratrum conventus", bili pod nadzorom episkopa ili biskupa kojih uopće nije bilo na teritoriji srednjovjekovne Bosne, nego se spominju samo priori koje brojni historičari prevode kao starješine heretičkih zajednica.

Pravoslavni manastir morao je imati svoga redovnog sveštenika ili jeromonaha radi vršenja Božje službe, a to bosanski "krstjani" u Bilinopoljskoj izjavi tek obećavaju, isto kao što obećavaju da će imati i posebna oratorija (bogomolje).

Redovnik-monah nije smio imati nikakvo imanje ili privatne svojine, a poznato je iz Bilinopoljske izjave da bosanski "krstjani" imaju svoja privatna imanja, za koja im se jamči da i dalje ostaju u njihovom posjedu ("obligantens nos pro omnibus, qui sunt de nostra societate et loca nostra, cum possessionibus et rebus omnibus...").

Kada je u pitanju pojam "krstjani" (christianus), kojim se prema pravilima sv. Vasilija monasi nazivaju, kako se to u pojedinim historijskim radovima tvrdi, može se slobodno reći da se tu radi o velikom nesporazumu. Kada je sv. Vasilije (330.-379.g.) pisao i borio se za ustrojstvo kršćanskog cenobitskog monaštva, "borba između kršćanstva i paganstva bila je još uvijek žilava i puna iskušenja za kršćane, a tako je bilo još i dugo vremena poslije njega".

Utvrđeno je da je postojalo kršćansko ali i pagansko monaštvo, zasnovano na neopitagorejstvu i neoplatonizmu, koje je bilo toliko privlačno da nisu rijetki slučajevi otpadništva iz kršćanskog u pagansko monaštvo, ili, pak učestvovanje kršćanskih monaha u obredima paganskih monaha. Pod takvim okolnostima jasno je da je sv. Vasilije insistirao na monaškoj odanosti samo kršćanstvu i tražio je od monaha da budu podražavaoci (mimetes) Isusa Krista i da kao takvi ne mogu biti pagani nego christiani te da obrazuju kršćanske a ne paganske monaške zajednice. Inače, i monasi - "vasilijanci" međusobno su se nazivali isključivo braća (adelphoi) kao znak jednakosti i jedinstva, isto kao u jednoj familiji.

Prema tome, upotreba naziva "krstjani" (christianus) kod sv. Vasilija i navodno kod pripadnika njegovog "reda" je u smislu christianus versus paganus dok to kod bosanskih "krstjana" očito ne dolazi u obzir, nego samo u smislu "krstjani" prema pripadniku katoličke ili pravoslavne crkve i zato im se u Bilinopoljskoj izjavi i zabranjuje da se ubuduće nazivaju "krstjani" (christiani) već braća.

U historijskoj literaturi često je prisutna tvrdnja da su učesnici Bilinopoljskog skupa bili pripadnici benediktinskog reda. Pojedini historičari su to prihvatili i zbog toga što se u izjavi koriste pojmovi fratres, priores i christiani. Historičar Franjo Šanjek s pravom tvrdi da se ne može na osnovu nekoliko riječi, kakve god bile, davati tačan karakter jednom dokumentu pa ni Bilinopoljskoj izjavi.

Prema Pravilima sv. Benedikta postoje četiri vrste monaha. Prva je cenobitska, kojoj pripadaju oni koji žive u samoštanu "i vojuju pod pravilom i opatom". Druga skupina je anahoreta ili pustinjaka, koja "život ne započinju u prvoj revnosti svog obraćenja, nego tek nakon što u samostanu provedu dugo vremena u iskušavanju". Treća, kako to sv. Benedikt naglašava "loša vrsta monaha", su sarabaiti koji nisu "pokušani kao zlato u vatri stegom nijednog pravila nego su mekani poput olova".

Četvrta vrsta monaha su takozvani girovagi koji "cijelog svog života obilaze jednu pokrajinu za drugom i po raznim samostanima borave tri ili četiri dana". Uvijek su u pokretu i ne mogu se "smiriti, robovi su svoje samovolje i neumjerenosti u jelu, te su u svemu gori od sarabaita". Ovo je najvjerojatnije koptski izraz i vrijedio je za aske- te koji su živjeli bez veze s nekim u samostanu.

Prema podacima iz Bilinopoljske izjave nemoguće je pronaći neke sigurne do- kaze da su učesnici ovog skupa pripadali nekoj od skupina benediktinskog reda kao i uopšte da su bili redovnici. I pored činjenice da su mnogi navodi kontradiktorni mo- guće je ipak utvrditi neke zajedničke elemente kojima se mogu objasniti i određeni ozbiljni crkveni prijestupi, radikalno odmicanje od nekih dogmatskih relacija i nor- mi, koji u sebi sadrže tačne i precizne heretičke oznake.

Ipak, Bilinopoljska izjava ostavlja utisak vrlo blagih mjera i zahtjeva koje je pa- pin poslanik Johannes de Casamare postavio pred bana Kulina i bosanske heretike i pored toga što je očito svjestan činjenice da ima težak zadatak da komunicira sa he- reticima u srednjovjekovnoj Bosni.

U historijskoj literaturi su obrađeni i određeni spoljnopolitički razlozi koji su uticali na nastanak Bilinopoljske izjave. Sve se to dešava u prvim mjesecima 1203. godine, kada su krstaši u Četvrtom krstaškom ratu boravili u Zadru. Spor oko vode- nja i cilja Četvrtog krstaškog rata, bar u fazi njegovog prvog skretanja i oružanog za- uzimanja grada Zadra ozbiljno je podijelio evropske srednjovjekovne države na dvi- je suprotstavljene strane: jedna okupljena oko pape i njegovih pristalica, među ko- jima se posebno isticala Ugarska, i druga strana je okupljena oko Filipa Švapskog, pretendenta na Carstvo njegovih saveznika, francuskog kralja Filipa Augusta i Mle- tačke Republike.

Druga struja nastojala je iskoristiti te okolnosti i uz pomoć princa Alekseja, sina svrgnutog cara Isaka Anđela, zavladata Vizantijskim carstvom i tako u potpunosti za- sjeniti Rimsku kuriju. Historijski je poznato da je papa Inocent III još ranije (1201.- 1202. godine) već bio izgubio kontrolu nad krstašima i njihovim planovima i kada su oni silom osvojili Zadar 12. novembra 1202. godine, koji je bio pod vlašću Ugarske, papa je ekskomunicirao sve one krstaše koji su učestvovali u osvajanju Zadra.

Opoziciona grupa krstaša, predvođena Simonom iz Montforda i opata Guy de Vaux de Cernay-a, odlučno se suprotstavila napadu na grad Zadar, a kada joj nije uspjelo da to spriječi, odvojila se i krenula u drugom pravcu. Vođe su prešle na teri- toriju, koja je bila pod ugarskom vlašću, i preko Ugarske, s kojom su imali ugovor, vratila se u Francusku. Opoziciona grupa očito bila je u manjini.

Planovi većine krstaša i njihovo uporno držanje protiv volje i odobrenja rimske kurije u ovoj prvoj fazi znatno su uzbudili pristalice obiju strana širom srednjovje- kovne Evrope, što je mjestimično dovelo i do građanskih sukoba. Tako je u Lombar-

diji došlo do otvorenih borbi u toku kojih su pristalice francuskog kralja Filipa Augusta protjerale biskupa i katolički kler iz Piacenze, što je pomoglo katarima da se baš tu i rašire.

Spoljnopolitičke okolnosti, i to one iz neposredne blizine srednjovjekovne bosanske države, donekle su odredile i ponašanje papskog poslanika Johannesa de Casamare koji je imao cilj "da se ne stvaraju novi, aktivni protivnici Rimske kurije u neposrednoj blizini krstaša, da se ne otuđe Ugarska i Dubrovnik" i da se bosanski ban Kulin pridobije uz "vrlo blage uslove i bez ikakvih pretnji". Naime, od bosanskih "krstjana" je blago zatraženo da se verbalno odreknu hereze i niza opasnih postupaka, te da obećaju da će ubuduće u svom držanju i ponašanju ispuniti minimalne zahtjeve Rimske crkve, a dalja briga o tom pitanju prepuštena je bosanskom banu Kulinu i ugarskom kralju Emeriku, sa očitom nadom u bolje vjersko i crkveno stanje u srednjovjekovnoj Bosni.

Bilinopoljska izjava od 8. aprila 1203. godine ima izuzetnu važnost za historiju srednjovjekovne bosanske države. Njeni podaci pružaju mogućnost da se identificiraju brojni segmenti političke i društvene prošlosti sa važnim i evidentnim vjerskim i crkvenim promjenama iz kraja XII i početka XIII stoljeća. U izjavi dominiraju podaci pragmatične naravi, prevladava mišljenje u historijskoj literaturi da je riječ o službenom aktu, sastavljenom prema pravilima uobičajenim kancelarijsko-pravnim normama, Bilinopoljska izjava, iako ne daje stvarnu sliku vjerovanja i društveno-hijerarhijske strukture bosanskih heretika, pomaže u razrješavanju brojnih dilema iz rane srednjovjekovne historije Bosne i Hercegovine. ■

Salih Jalimam

BILINOPOLJE DECLARATION AS A SOURCE FOR BOSNIAN CHURCH

(Summary)

In the paper on "Bilinopolje Declaration as a Source for Bosnian Church", the intention has been to establish, on the basis of all the available and relevant historical sources and opinions, the fundamental value of Bilinopolje Declaration dating

from 1203, and bring it into relation with some recognizable manifestations of the heretic Bosnian Church.

The research has been focused on those claims in the historical literature that recognize clear and unambiguous evidence of heretic thinking and actions of the heretics in the mediaeval Bosnia, who, depending on interpretations in historical sources, were called differently: heretics, dualists, Manicheans, Kathars or bogomils. The Bilinopolje declaration contains clear and important confirmation of different aspects of social, political, religious and church life of medieval Bosnia and it has been referred to sporadically in the historical literature.

In the historical literature from mid-XIX century, from the time of poli-historian Dr. Franjo Rački, there were and still are numerous, fierce discussion regarding the character Bilinopolje declaration and in particular with regards to the qualifications of the fundamental notions such as heresy, Christians, Manicheans, Autonomastice Christiani, and, finally, regarding the definition of the name of declaration as well as its place of origin.

The Bilinopolje declaration itself allows us to conclude that this is a confirmed public appearance of Bosnian heretics, who have already been well organized and represented a dominant religious and social force throughout Bosnia in the time of the rule of Ban Kulin. The evidence is more than clear that Bosnian heretics already had a long tradition and that this is only the public statement on the religious commitment and that is why the name Bilinopolje declaration has been proposed.

Credible confirmation proved that it was not the case of Benedictine monks or the Order of St. Basil, since it is impossible to claim based one word alone that these were communities of monks. Most probably it was the case of a heretic community that the historical sources would later call Bosnian Church.

NAUČNE RASPRAVE

UDK 930.85 (497.6) "1878/1900"
792.8 (497.6) "1878/1900"
325.3 (439.55) "1878/1900"
Izvorni naučni rad

KAVALJERI, KOSTIMI, UMJETNOST: KAKO JE BEČ DOŽIVLJAVAO BOSNU 1878.-1900.*

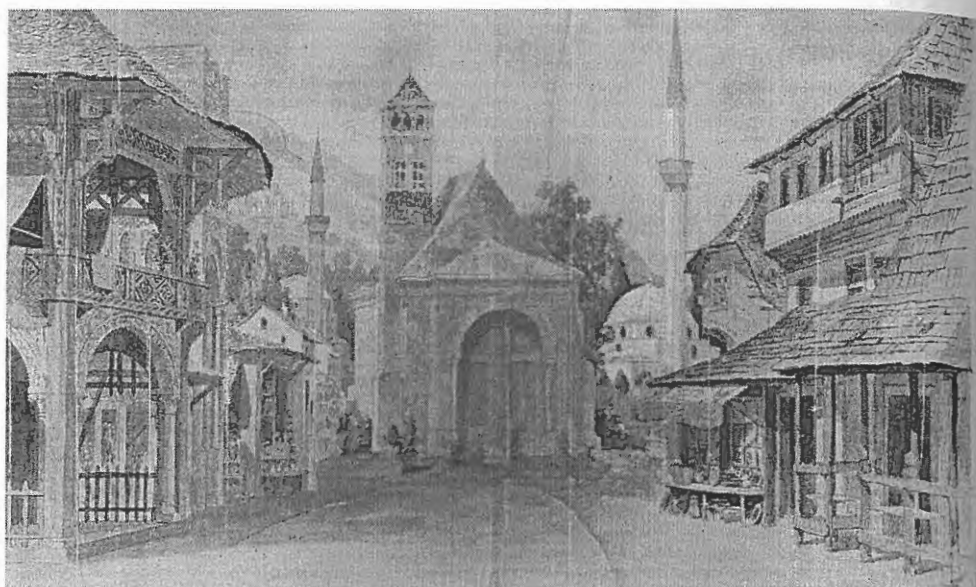
Diana Reynolds
Point Loma Nazarene University, San Diego, USA

Dana 21. januara 1893. godine u Bečkoj carskoj operi je specijalno za carsku porodicu i njihove zvanice postavljen balet pod nazivom *Eine Hochzeit in Bosnien* (Bosanska svadba).¹ Balet se sastojao od jednog čina i radnja mu je bila jednostavna: grupa bečkih turista putuje kroz jedno bosansko selo i sa njegovim stanovnicima učestvuje u svadbenom slavlju. Likovi seljana predstavljaju Bosnu u malom. Iako se naizgled radi o mladencima katoličke vjeroispovjesti, likovi koji predstavljaju sve druge vjere sudjeluju u svadbenom veselju. Od "orijentalno-pravoslavnih Bosanaca" do "muhamedanaca", od cigana do franjevaca, selo predstavlja miran i skladan suživot različitih nacionalnosti i vjeroispovjesti koje su u Bosni zastupljene.² Scenografija ne pokazuje samo šaroliki suživot različitih ljudi nego i blagostanje koje vlada u malom mjestu (Slika 1.). Pored bijele džamije stoji katolička crkva od smeđeg kamena, u uobičajenom naglašeno historijskom stilu. U pozadini se mogu vidjeti dodatni minareti. Na malom trgu se ističu dvije radnje, dobro snabdje-

* Ovaj tekst je prvobitno objavljen u: *Habsburg postcolonial: Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis*. Edited by Johannes Feichtinger, Ursula Prutsch, and Mortiz Csáky. Innsbruck: Studien Verlag, 2003. Autor se želi zahvaliti Walteru Saueru i Michaelu McKinneyu na njihovom pažljivom čitanju ovog eseja.

¹ *Bosnische Post* 10 (1893. godina) broj 7, 25. januar 1893. godine, str. 4.

² Austrijski muzej pozorišne umjetnosti, "Eine Hochzeit in Bosnien" C.Th 733.042, stranica nije označena.

Slika 1

vene bosanskim narodnim rukotvorinama. No u službi fantastičnog dizajna scenografije u baletu je stajao još i jedan strogo znanstveni element. Pomoću najnovijih znanstvenih spoznaja u polju znanosti o folkloru na uvjerljiv način je uključen element narodnih obilježja. “(Franz Gaul) je sa izuzetnim razumijevanjem kreirao kostime i opremu,” a majstor baleta Josef Bayer je komponovao muziku “uz upotrebu nacionalnih motiva.”³ “Scene i slike iz narodnog života” su na bini kraljevske opere uobličene na bogat i lijep način.⁴

³ *Bosnische Post*, op.cit. (Bilješka 2), *Neue Freie Presse*, 22. januar 1893, str.7. Franz Xaver Gaul (1837 – 1906) je bio “između 1879. i 1900. godine glavni scenograf carske opere”. Joseph Bayer (1852 – 1913) “je od 1883. godine bio glavni kompozitor carske opere, a od 1885. godine glavni kompozitor baleta”. Autor se zahvaljuje dr. Elisabeth Grossegger (Beč) na ovoj informaciji.

⁴ Scenografija Antonia Brioschia (1885–1920). Za uporedbu vidi Franz Hadamowsky, *Die Wiener Hoftheater Teil II* (Beč: 1975), str. 205. Brioschi je bio apsolvant Škole za primjenjenu umjetnost austrijskog Muzeja za umjetnost i industriju u Beču. Studirao je pod mentorskim vodstvom Josefa von Storcka (vidi bilješku 18). Autor se zahvaljuje dr. Elisabeth Grossegger (Beč) za ovu informaciju.

Kao umjetničko djelo i zabavna predstava, balet u mikrokozmosu predstavlja dugi, komplicirani i kobni odnos između dvojne monarhije i zaposjednutih područja: mješavinu znanstvenog stremjenja, spektakla i primjerne uprave od strane vlade s jedne strane, te nevinog, svestranog i uglavnom prijateljski nastrojenog stanovništva s druge. No, radnja se razvija i dalje. Turisti, koji u početku s nepovjerenjem posmatraju lokalno stanovništvo, bivaju polako uvučeni u svadbenu slavlje. Oni čak nauče igrati bosanske narodne igre. Na kraju se Bečlijci i lokalni stanovnici uzajamno zavole, a Bečlijci pokušaju naučiti lokalno stanovništvo da igra valcer. Bečlijci oduševljeno prihvataju bosanske narodne pjesme i igre, ali na vrhuncu bečki valcer osvaja lokalno stanovništvo. "Na početku bosanske djevojke i mladići s čuđenjem promatraju novi ples; (...ali...) nedugo zatim se cjelokupni svatovi pridruže stranim gostima u veselom valceru."⁵

Kako je objavljeno u listu *Neue Freie Presse*, balet "(...) označava teatralnu okupaciju Bosne, njeno moralno osvajanje putem bečkog valcera, te pobjedu valcera nad Bosnom".⁶ Značaj baleta je premijerne noći bio posve jasan cijelom gledalištu, čak je i car Franz Josef bio oduševljen. "No kada Bosanci počehše plesati valcer, iznenada se iz velike centralne lože začuo smijeh. Svi se iznenađeno okrenuše prema loži. *Car se od srca smijao*, i sve princeze i prinčevi se povedoše za njegovim primjerom."⁷ Te noći je valcer postao simbolom austrougarskih ambicija na Balkanu - čitavih 15 godina prije aneksije Bosne i Hercegovine.

Ovaj balet, koji se izvodio još čitave tri godine u carskoj operi, pokazuje tri teorijske polazne tačke koje su mi bile od velike pomoći prilikom rada na temi "unutarnje kolonizacije".

1. Reforma umjetničkog izražaja kao primjer unutarnje kolonizacije u Habsburškoj Monarhiji.
2. *Exhibitionary Complex* ("izložbeni kompleks", prim. prev.), teorijsko polazište kojeg je izveo Foucault a koje predstavlja kolonijalne pretenzije europskih kolonijalnih sila. Obzirom da je pojam dosta teško prevesti, držat ću se engleskog originala. Poput mreže muzeja, novih nauka (poput etnologije i historije umjetnosti) i izložbi, *Exhibitionary Complex* služi kao primjer blažeg provođenja moći moderne države, koja putem organiziranja znanja u muzejima i izložbama prakticira jedan novi utjecaj na stanovništvo.⁸ Balet

⁵ *Neue Freie Presse*, op.cit. (Bilješka 4).

⁶ Ibid.

⁷ Ibid, kurziv je dodao autor.

⁸ Tony Bennett, *The Birth of the Museum: History, Theory, Politics* (London: 1995).

ne pokazuje samo koliko je bilo poznavanje bosanske arhitekture, muzike i umjetnosti u Beču 1893. godine, već i kako se to poznavanje širilo putem različitih medija 90-tih godina XIX stoljeća.

3. Pitanje roda ("Gender"), prije svega izgradnja identiteta Austrije ne samo kao žensvene velesile, već kao što je to slučaj u baletu, viteza ljubavnika koji se udvara stidljivoj dami.

S ove tri kategorije željela bih obraditi temu misije širenja civilizacije koju je Austrija sprovodila putem reforme umjetničkog izražaja, roda i Exhibitionary Complex-a — pri čemu se više radi o idejama nego o krajnjim rezultatima.

I Reforma umjetničkog izražaja

Kao što je valcer simbol austrijske uprave u Bosni, tako je reforma umjetničkog izražaja u Bosni konkretan primjer "dobronamjernih" težnji Habsburške Monarhije prema okupiranoj teritoriji. Reforma umjetničkog izražaja u Austriji se već od sredine šezdesetih godina XIX stoljeća smatrala primjerom velikodušnosti države i prosvijetljenog birokratskog autoriteta. Provođenje reforme umjetničkog izražaja u austrijskom dijelu Dvojne monarhije preuzeo je Austrijski muzej umjetnosti i industrije (osnovan 1864. godine). Zahvaljujući proširenoj mreži stručnih škola (kojih je 1870. godine bilo svega 20-tak, a već 1900. oko 200), Muzej je provodio dva kulturno-politička zadatka: rafiniranje ukusa i poboljšanje industrijskih proizvoda u Austriji.⁹

Muzej je ovome cilju težio kroz tri aktivnosti:

1. Putem prikupljanja najboljih primjera primijenjene umjetnosti Muzej je industrijskim proizvođačima trebao ponuditi bogatstvo oblika koje bi poboljšalo umjetničku vrijednost industrijskih objekata.
2. Izlažući najbolje stilove iz prošlosti Muzej je djelovao kao obrazovna institucija, ne samo za buržoaziju već i za radničku klasu.¹⁰
3. Putem škola, naročito Škole za primijenjenu umjetnost u Beču, obrazovali

⁹ Standardno djelo o stručnim školama za primijenjenu umjetnost je *Die Entwicklung des Gewerblichen Unterrichtswesens in Österreich* Rudolfa Freiherra (Tübingen: 1900). Za uporedbu vidi Diana Reynolds, "Die österreichische Synthese: Metropole, Peripherie und die kunstgewerblichen Fachschulen des Musems" u djelu koje je uredio Peter Noever, *Kunst und Industrie* (Beč: 2000.) str. 203-217.

¹⁰ Za uporedbu vidi Rudolf von Eitelberger, "Die Kunstbestrebungen Österreichs" (1871. godine) u knjizi *Gesammelte Schriften* Bd. 2 (Beč: 1879).

su se učenici koji su kao proizvođači i sami mogli svjetskom tržištu ponuditi poboljšane proizvode.¹¹

Polako se unutar Austrije razvila mreža umjetničkih stručnih škola pod umjetničkim vodstvom Muzeja, koji je sprovodio razmjenu učenika i djela između provincija i Beča. Kako se polagano budio znanstveni i ekonomski interes za narodne rukotvorine i kućnu radinost sa sela, tako su se one sve više slale u Beč. U Muzeju umjetnosti i industrije su se narodne rukotvorine (usprkos bečkoj sklonosti ka historicismu) ne samo znanstveno klasificirale i sortirale, već su se i uljepšavale po principima buržoaskog shvatanja ljepote i dobrog ukusa. Ove uljepšane rukotvorine su se često vraćale u provincije da posluže zanatlijama kao predložak za buduće radove.¹²

Iako je reforma umjetničkog izražaja trebala pomoći pri obrazovanju i asimilaciji različitih nacionalnosti, ona se može jasno sagledati kao aspekt unutarnje kolonizacije. Muzej je putem stručnih škola u provincijama težio ne samo umjetničkom obrazovanju stanovništva, već i njihovom političkom odgoju.¹³ Pošto su narodne rukotvorine bile uvučene i u međunacionalne sukobe, Muzej se želio putem prosvijećene birokratije boriti protiv političkog rascjepkivanja provincija. Početkom 80-tih godina 19. stoljeća, direktor Muzeja Rudolf von Eitelberger (1818.-1885.) je prepoznao značaj lokalnih narodnih rukotvorina:

Onaj ko u današnje vrijeme želi njegovati kućnu radinost mora prvenstveno biti trpljiv prema svim nacionalnim svojstvenostima (...) Nakon što se došlo do zaključka da bi se obrtnički stalež mogao pridružiti buržoaskom proletarijatu, lako je objasniti zašto najbolji u našem narodu razmišljaju o tome (...)

¹¹ Za historiju Škole primijenjenih umjetnosti u Beču vidi Gottfried Fliedl, *Kunst und Lehre am Beginn der Moderne: die Wiener Kunstgewerbeschule 1867-1918* (Beč i Salzburg: 1986).

¹² Za uporedbu vidi Rudolf von Eitelberger, *Die Volkskunst und die Hausindustrie in Gesammelte Schriften* Bd. 2 (Beč: 1879), str. 267-275. Za diskusiju o nastanku riječi "Volkskunst" u to vrijeme, vidi Bernward Deneke, "Europäische Volkskunst" u djelu *Propyläen Kunstgeschichte Supplementalband V* (Frankfurt: 1980.) str. 11-12. Vidi takođe Alois Riegl, *Volkskunst, Hausfleiss und Kunstindustrie* (Berlin: 1893.) Riegl, koji je bio kustos tekstilne zbirke Austrijskog muzeja (1885 – 1897), je bio otvoreni kritičar ove prakse. Uporedi Reynolds, op.cit. (bilješka 9).

¹³ Za uporedbu vidi Armand von Dumreicher, *Über die Aufgaben der Unterrichtspolitik im Industriestaate Österreich* (Beč: 1881).

kako bi se mogao njegovati ručni rad. Od svih sredstava koja se predlažu na prvom mjestu se uvijek pominju škole i nastava iz crtanja (...) ¹⁴

Činovnici poput Rudolfa von Eitelbergera su putem izložbi, reforme umjetničkog izražaja i obrozvnih ustanova pokušavali osvojiti srca stanovnika multinacionalnih država. Stručna škola primijenjenih umjetnosti je postala sredstvo u ostvarenju cilja političkog odgoja u provincijama, i to bih željela pojasniti uz pomoć *Exhibitionary Complex-a*.

II. Exhibitionary Complex

Reforma umjetničkog izražaja u Austriji pokazuje novi način na koji se moderna država obračunala sa gospodarskom politikom, umjetničkim odgojem i izobrazbom u drugoj polovini 19. stoljeća. Umjetničko izražavanje se smatralo privrednim faktorom. Osnivanje carskog i kraljevskog muzeja i stručnih škola, kao i nepregledno mnoštvo izložbi u muzeju i provincijama nakon 1871. godine, su bili simptomi državnog angažmana u ovim novim političkim i privrednim oblastima. Engleski historičar Tony Bennet je ovaj process opisao kao nastajanje "Exhibitionary Complex-a". Bennet je opisao Exhibitionary Complex, koji je nastao nakon Svjetske izložbe u Londonu 1851. godine, kao novu formu "mekšeg" nasilja koje sprovodi država. (Bennet se u ovome poziva na teorije Michela Foucaulta, a prvenstveno na pojam "carceral archipelago" – zatvorskog arhipelaga – u modernoj državi.) Moderna država je pokušavala osvojiti srca naroda širenjem i predstavljanjem znanja. ¹⁵ Krajem 19. stoljeća su osnovani mnogi muzeji, što je s jedne strane utajilo žed publike za izložbama a sa druge omogućilo državi da preuzme jednu novu regulacijsku i unapređivačku ulogu posrednika i dobavljača u oblasti znanja.

Benettov rad je bio fokusiran na razvoj događaja u viktorskoj Engleskoj gdje je kolonijalizam također odigrao veliku ulogu u reformi umjetničkog izražaja. Već 1851. godine, primijenjena umjetnost iz Indije je doživjela veliki uspjeh kod publike na Svjetskoj izložbi u Londonu gdje su zanatlije izrađivale umjetničke radove od slonove kosti u paviljonu gdje je izlagala East India Tea Company. ¹⁶ S jedne strane je

¹⁴ Rudolf von Eitelberger, "Zur Frage der Hausindustrie" u *Mittheilungen des österreichischen Museums für Kunst und Industrie* 19 (1884) str. 27 i 34.

¹⁵ Tony Bennett, op. cit.

¹⁶ Za uporedbu vidi Timothy Mitchell, "Orientalism and the Exhibitionary Order" u djelu koje je uredio Nicholas Dirks, *Colonialism and Culture* (Ann Arbor: 1992), str. 289-317, i

Exhibitionary Complex omogućavao da se kolonijalni podanici posmatraju iz naučnog ugla, a sa druge je bio metoda pomoću koje je kolonijalna država javnosti predstavljala druge narode i na taj način ostavljala utisak na vlastito stanovništvo u metropoli.

Ovaj se model može primjeniti i na Habsburšku Monarhiju. Ono što je za Englesku bila Indija, za Austriju je bila bivša osmanska provincija, Bosna i Hercegovina, koja je nakon 1878. godine ponudila bogato, orijentalno oblikovno blago za reformu umjetničkog izražaja. Funkcioniranje austrijskog Exhibitionary Complex-a se može analizirati na primjeru Bosne. Reforma umjetničkog izražaja je bila važna komponenta *mission civilatrice* (misije civiliziranja) u Bosni. Odmah nakon zauzimanja Bosne, Rudolf von Eitelberger je preporučio etablirane modele stručnih škola za Bosnu: "No ipak bi uzdizanje radinosti u novostečenim zemljama austrijske krunice u Bosni i Hercegovini moralo krenuti od njegovanja kućne radinosti i nastave iz zanatskih umijeća."¹⁷

Ovaj savjet je bio prihvaćen; nakon 1882. godine, zajednički ministar financija Benjamin von Kallay (1839.-1903.) je otpočeo s reformom umjetničkog izražaja u Bosni pomoću tri institucije u Sarajevu:

- 1) osnivanjem Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1884. godine,
- 2) osnivanjem Stručne škole za primijenjenu umjetnost u Sarajevu, i
- 3) ustanovljavanjem Biroa za "oživljavanje i razvoj bosanskohercegovačkog umjetničkog izražaja".¹⁸

Sve tri institucije su u Beču i Sarajevu formirale Exhibitionary Complex. Kao što su naučnici koji su prikupljali autohtona djela u Africi obogaćivali etnološke zbirke Berlina, Pariza i Londona, tako je i muzej u Sarajevu služio kao naučna tvorovina kolonijalne sile. Između škola u Beču i Sarajevu su se neprestano kretali ne samo nastavnici, nego i predmeti i umjetnički predlošci. "Biro" je služio kao izlo-

Diana Reynolds, "The Great Exhibition of 1851" u djelu koje je uredio John Findling, *Events that Changed Great Britain* (New York: 2001).

¹⁷ Eitelberger, op. cit. 1884.(Bilješka 14), str. 28.

¹⁸ O Benajminu von Kállayu vidi u djelu Ferdinanda Schmida, *Bosnien und Hercegovina unter der Verwaltung Oesterreich-Ungarns* (Leipzig: 1914). O historiji Zemaljskog muzeja vidi u *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien* 1 (1893). O Birou vidi u djelu Ulrike Scholda, *Theorie und Praxis im Wiener Kunstgerbe des Historismus am Beispiel von Josef Ritter von Storck 1830-1902*, (doktorska disertacija, Salzburg: 1991) str. 54-55. Za uporedbu vidi *Das Kunstgewerbe in Bosnien und der Hercegovina auf der deutschen Facher-Ausstellung* (Karlsruhe: 1891) str. 4, i Heinrich Graf von Attems, *Die Hausindustrie auf der land-und forstwirtschaftlichen Ausstellung Wien 1890* (Beč: 1890) str. 6.

žbeni i prodajni objekat za bosanske rukotvorine u Beču.¹⁹ Nejednakost u ovoj razmjeni je bila očigledna: Biro i stručne škole su bile pod umjetničkom upravom muzeja u Beču.²⁰ "Oživljavanje bosanskog umjetničkog izraza" je bio projekat države koji se priključio već postojećem modelu reforme umjetničkog izraza u austrijskom dijelu Dvojne monarhije.²¹

Sedam godina kasnije (1889. godine) zadatak muzeja u pogledu bosanskih zanatskih rukotvorina je opisan na slijedeći način:

(...) zajednički ministar financija von Kallay je u tome prepoznao zadatak vrijedan jedne kulturne države, (...) da se uz pomoć državnog aparata osnuju radione u kojima (...) se može obrazovati jedna nova klasa učenika, i na kraju se putem dvorskog savjetnika (Josefa von) Storcka (upravnika Škole primijenjenih umjetnosti u Beču) mogu napraviti obrasci koji će (...) pročitati ukus autohtonog stanovništva, (...) prilagoditi predajom očuvani stil potrebama našeg vremena, (...) te osigurati prodaju i upotrebu bosanskih proizvoda u našim kućama. (...) I ovdje se ponovo vidi šta je naš (carski i kraljevski austrijski) Muzej zanatskih umjetnina, uzor za slične institucije u svim zemljama, sve uspio učiniti na oživljavanju i daljem razvoju austrijske kućne radinosti.²²

Ovaj Exhibitionary Complex, zajednički rad Muzeja i stručnih škola, je u Beču i Sarajevu služio kao odgojno sredstvo. U Beču su Austrijanci učvršćivali moć vellešile putem umjetničke kolonizacije. U Sarajevu se novi Bosanac (kako u umjetničkom tako i u političkom smislu) odgajao kao pitomac Monarhije. Harmoniji se težilo putem reforme umjetničkog izražaja. Predlažem da se polazna tačka Exhibitionary Complex-a primijeni kao dobra metoda za dalje rasvjetljavanje pitanja unutarne kolonizacije Habsburške Monarhije (ne samo u Bosni već i u provincijama). Nastajanje brojnih udruženja i muzeja u Monarhiji, kao i brojne lokalne izložbe nisu do sada obrađivane sa ovog gledišta.

¹⁹ *Mittheilungen des österreichischen Museums*, N.F. 4 (1893), str. 547.

²⁰ *Das Kunstgewerbe in Bosnien und der Hercegovina auf der deutschen Fächer-Ausstellung in Karlsruhe* (Beč: 1891) str. 7.

²¹ *Österreichische Monatsschrift für den Orient* 19 (1893.), str. 91.

²² "Neuösterreichs Hausgewerbe" u *Allgemeine Kunst-Chronik* XIV (1890.), str. 353.

III. Rod

Ali zašto? Zašto su se narodne rukotvorine smatrale toliko vrijednima, zašto se ulagalo toliko truda da se bosanska radinost spasi i donese u Beč? Odgovor na ovo pitanje leži djelimično u trećoj tački koju želim obraditi u ovom članku – u uzajamnoj ovisnosti roda, moći i imperijalizma u srednjoj Europi.

Rod kao društvena konstrukcija je koristan i u postkolonijalnoj teoriji. Kolonizirani čovjek važi kao slab ili ženstven. Fraze o novootkrivenim teritorijama kao o djevičanskoj zemlji su nam poznate iz literature koja opisuje osvajanja.²³ Ja nalazim da je kategorija roda također od velike pomoći kada se govori o austrijskom identitetu europske velesile nakon 1871. godine. Austrija se opisuje kao ženska strana njemačke sile u srednjoj Europi. Vrlo brzo nakon nastanka njemačkog carstva Austrijanci su na Austriju počeli primjenjivati termin “država kulture”, za razliku od termina “država moći” kojim se opisivala Njemačka. Ovaj se pojam nazire i u gore navedenom citatu. K tome treba dodati i osjećaj Austrijanaca da nasuprot Njemačkoj predstavljaju tek drugorazrednu velesilu u Europi, čiji se status mogao osigurati samo kroz jasno definiranu politiku prema Istoku.²⁴ Zauzimanje Bosne je bio dokaz da Austrija još uvijek ima kulturno-politički zadatak u južnoj i istočnoj Europi. Na Balkanu je Habsburška Monarhija bila tvorcem “nove Austrije” u Bosni i legitimni nasljednik Rimskog Carstva.²⁵ Prema drugim europskim velesilama Austrija se nakon 1871. godine mogla postaviti samo kao “nešto drugačija” kulturna velesila. Reforma umjetničkog izražaja u Bosni je bila dio vladinog plana za drugo po redu, moralno osvajanje područja. U austrijskom dijelu Dvojne monarhije, reforma umjetničkog izražaja je već dugo bila shvaćena kao sredstvo u službi moralnog i političkog odgoja (na habsburški način). Reforma umjetničkog izražaja je predstavljala dio austrijskog identiteta u srednjoj Europi, pa čak i važan dio austrijske samosvijesti u odnosu na Njemačku. Umjetnost i kultura su predstavljali obilježja ove ženstvene velesile.

Imperijalizam se može promatrati i iz ugla pitanja roda. Kada jedna velesila upotrijebi vojnu moć u svrhu zauzimanja kolonije, ona može sirovo vojno osvajanje zamaskirati i predstaviti kao viteško ili kavaljersko. U tom smislu, Benjamin von

²³ Za uporedbu vidi Walter Sauer, *k.u.k. kolonial: Habsburger Monarchie und europäische Herrschaft in Afrika* (Beč: 2001).

²⁴ Za uporedbu vidi *Österreich und die Orientfrage* (Beč: 1876), str. 46.

²⁵ *Bosnien als neuösterreich* (Leipzig: 1886), *Bosnien unter österreichisch-ungarischer Verwaltung* (Leipzig: 1886); *Bosniens Gegenwart und nächste Zukunft* (Leipzig: 1885); i Josef Alexander Freiherr von Helfert, *Bosnisches* (Beč: 1879).

Kallay je svoje aktivnosti u Bosni 1884. godine opisao na slijedeći način: "Austrija je osvojila Bosnu i Hercegovinu po drugi put, ovaj put ne silom oružja, već putem uspjeha jedne pravedne i mudre uprave."²⁶ Ovo drugo osvajanje je bilo smisao baleta. Volja za moć jedne muške uprave (prosvijetljena administracija) je uljepšana kroz ženstvenu ljepotu i vedrinu. Odlučujući trenutak u baletu je kada jedna dama iz skupine bečkih turista "pred svima otpleše valcer sa okretnim partnerom da bi Bosance naučila pravom pojmu plesa".²⁷ Poput vitezova, kavaljera ili ljubavnika, nova vlada osvojene oblasti bi se trebala udvarati Bosni, i dama joj pokazuje pravi način za to. Ova predstava bi se trebala shvatiti kao svjesna protuteža njemačkoj vojnoj sili u srednjoj Europi. Pojmovi vezani za rod su veoma tečni ali posvuda prisutni u retorici imperijalizma, a mogućnosti da se Austrija promatra kao ženstvena velesila pomoću ove retorike su brojne. Ne sumnjam da se rod može povezati sa unutarnjom kolonizacijom u više različitih instanci.

No to je u najvećem dijelu bila tek austrijska predstava o Bosni. Ideja "Bosne" je u bečkoj popularnoj kulturi bila opterećena uobičajenim klišejima – slike stranog, misterioznog Orijenta i jedne nesebične, dobronamjerne vlade.²⁸ Naročito su mnogobrojne izložbe bosanskih narodnih rukotvorina u Beču između 1889. i 1898. godine njegovale ovakvu sliku o Bosni. Od 1884. godine je Bosna predstavljena kao omiljeno dijete Monarhije. Dvije posebne izložbe u Beču predstavljaju primjer umjetničkog kolonijalizma i više aspekata Exhibitionary Complexa.

Na izložbi povodom 25. obljetnice Austrijskog muzeja 1889. godine, bosanske zanatske rukotvorine su izložene kao posebno blago. Kao što je već pomenuto, pored bosanskih tepiha na izložbi je predstavljena priča o spasavanju bosanskih narodnih rukotvorina od strane vlade.

(...) Tako su starim (bosanskim) majstorima podijeljene narudžbe, neki su se povelili za svojim starim, dobro uvježbanim tehnikama, a neki Bosanci su dovedeni u Beč gdje su pohađali nastavu u Školi primijenjenih umjetnosti, gdje su čak i žene dolazile da izuče tkanje, a onda je u Sarajevu osnovana Tkalačka škola. (Ovu) školu je uspostavila firma Ph. Haas i sinovi (...) Vuna je bosanskog porijekla, (ali) je u Beču farbana nakon čega je ponovo poslana u Bosnu na obradu (...) Čak su i stari crteži i mustre srećom u Beču uljepša-

²⁶ *Bosnische Post* I (1884.) 22. juni 1884., str. 1

²⁷ *Neue Freie Presse*, op.cit. (Bilješka 4).

²⁸ Za uporedbu vidi djelo Marie Todorove, *Imagining the Balkans* (Oxford: 1997).

ni Storckovom umjetničkom rukom. Ljepa dvorana Muzeja je ukrašena isključivo bosanskim radovima koji su zgradu odjenuli u praznično ruho (...) ²⁹

Ovdje se jasno vidi obmana na kojoj je počivala bečka predstava o Bosni. Takozvana Škola za izradu tepiha je bila zapravo fabrika tepiha jednog bečkog proizvođača; ona je trebala služiti kao primjer uzdizanja zanatske izrade na viši nivo. Bosanski stil je u Beču uljepšavan "umjetničkom rukom" direktora Škole za primijenjenu umjetnost Josefa Storcka. Ali nakon što su se sarajevski proizvodi prilagodili gradskom ukusu, vuna se farbala i u Beču. Radnici u Sarajevu su usprkos retorici asimilacije i odgoja bili u situaciji u kojoj se danas nalaze globalizirani radnici. Tepisi na izložbi su opisivani kao ukrasi, čak šta više, kao ženski ukrasi. Ovaj tekst pokazuje paradoks reforme umjetničkog izraza u Beču, hegemonije izraza koju je umjetnička metropola (oblik i boja, vlasnici fabrika i inicijativa) provodila nad osvojenim područjem (grubi crteži, blijede boje, prevaziđena tehnika).

Dvije godine kasnije (1891.), bosanski zanatski proizvodi su ponovo izloženi u Beču sa velikim uspjehom, ovoga puta u okviru izložbe nošnji u austrijskom Muzeju za umjetnost i industriju. ³⁰ Ova izložba u Beču iznova pokazuje uzajamnu povezanost nauke, zabave i spektakla u Exhibitionary Complex-u. Ovaj put iz Bosne nisu došli samo kostimi već i manekeni koji su kod publike i kritičara bili odlično primljeni. (Slika 2.). Više od 40 manekena je predstavljalo različite etničke skupine iz

Slika 2.

²⁹ *Allgemeine Kunst-Chronik* 13 (1889.) str. 235, za uporedbu vidi Scholda, op. cit. (Bilješka 19) str. 55.

³⁰ Jacob von Falke, *Führer durch die Costüm-Ausstellung im k.k. österr. Museum* (Beč: 1891.), *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien* 2 (1894.) str. 504-508, i *Katalog der bosnisch-herzegowinischen Abtheilung, Costüme-Ausstellung im k.k. österreichischen Museum* (Beč: 1891).

Bosne.³¹ Nošnje su inače bile vlasništvo Zemaljskog muzeja iz Sarajeva, a u Beč su poslone u svrhu ove izložbe. U Beču su fotografisani najljepši kostimi što je kasnije i objavljeno u zbirci fotografija.³² Manekeni i nošnje iz ove izložbe su tri godine kasnije poslužili kao modeli za izradu kostima za pomenuti balet. Izložba u Muzeju umjetnosti i industrije je postala naučnom osnovom jednog baleta u carskoj operi. U oba slučaja, vjernost originalu i preciznost prikaza kostima su pojačali doživljaj gledalaca. Balet u carskoj operi 1893. godine je bio rezultat dugogodišnjeg bavljenja bosanskom zanatskom izradom u austrijskoj prijestolnici.

Predstava koju su o Bosni imali u Beču je zapravo bila politička i umjetnička slika koju je Habsburška Monarhija željela prikazati srednjoj Europi: šarolika mješavina naroda, jednostavna, gotovo djetinjasta, koja umije živjeti u miru dok njome upravlja jedna tolerantna i pravična kulturna država, i čija umjetnička tradicija doživljava novi procvat zahvaljujući podršci znanstvenog aparata sastavljenog od muzeja i stručnih škola. Ova idealna slika je postala argumentom austrijskog identiteta u Europi: i dalje je to bila velesila (usprkos događajima iz 1866. i 1871. godine), ali mekša u sprovođenju svoje moći, koju je maskirala u kulturnu politiku.

Kao što je to bio slučaj sa drugim europskim velesilama (zemljama koje su imale kolonije u prekomorskim zemljama), u Habsburškoj Monarhiji je došlo do zajedničkog djelovanja izložbi, muzeja, nauke, škola i domaće radinosti, do takozvanog Exhibitionary Complex-a, koji je postao sredstvom popularizacije kolonijalizma i imperijalizma.

Austrijski način provođenja ženstvenog imperijalizma u srednjoj Europi je bio putem interesa za umjetnost i kulturu. Puna problematika roda se može sagledati promatranjem valcera kao metafore. Nasuprot Njemačkoj se "austrijsko" u srednjoj Europi može promatrati kao ženstveno; vlada je prema narodima koji su nastanjivali Dvojnu monarhiju djelovala putem jednog prosvijećenog, kavaljerskog (ili čak povremeno majčinskog) imperijalizma.³³ Habsburška Monarhija predstavljena u liku turista iz Beča je bila tolerantna, uljudna i šarmantna. Cilj je bio postići moralno osvajanje područja; valcer je bio metoda (simbol jedne kulturne države) kojom je ostvaren taj cilj.

³¹ Za uporedbu vidi Paul Greenhalgh "Human Showcases" u djelu *Ephemeral Vistas* (Manchester: 1988) str. 82-111.

³² Karl Masner, *Die Costümausstellung im k.k. osterr. Museum 1891* (Beč: godina nije poznata)

³³ *Neue Freie Presse*, op. cit. (Bilješka 4)

Na kraju, evo i posljednje opaske o jednom aspektu postkolonijalne teorije. Hibridnost (križanje), djelovanje kolonijalizirane periferije na stanovništvo metropole, se može u potpunosti dokumentirati na primjeru reforme umjetničkog izražaja. Putem ovog Exhibitionary Complex-a, mnoge su narodne rukotvorine donesene u Beč i tu naučno obrađene i izložene. Ovaj proces, koji sam drugdje nazvala austrijskom sintezom, je ustanovljen mnogo prije osvajanja Bosne i Hercegovine.³⁴ Nakon 1889. godine, izložbe bosanske zanatske i kućne radinosti su predstavile umjetničku čar i bogatstvo orijentalnih oblika iz zauzetih predjela. Sakupljačka djelatnost Muzeja u Beču, širenje bosanskog stila na izložbama i zabavnim priredbama poput baleta, te razmjena formi devedesetih godina 19. stoljeća, su doveli ne samo do prevazilaženja historicizma u zanatskoj i kućnoj radinosti u Beču, već i do bogatog, prije svega pučkog bogatstva oblika kod umjetničkog pravca bečke secesije nakon 1898. godine.³⁵

(Prijevod s engleskog: Daniela Valenta)

Diana Reynolds

CAVALIERS, COSTUMES, AND CRAFTS: HOW VIENNA IMAGINED BOSNIA, 1878-1900

(Summary)

After 1878, the occupied territories of Bosnia and Hercegovina were represented in Vienna in various ways. This essay focuses on a ballet performed 1893-1896 in the Royal Opera (Vienna) that depicts a group of tourists from Vienna who visit a small town in Bosnia and observe a local wedding. The ballet, entitled "A Wedding in Bosnia" demonstrates how the Viennese tourists teach the local residents how to

³⁴ Reynolds, op. cit. (Bilješka 10).

³⁵ Berta Zuckerkandl, *Zeitkunst Wien* (Beč: 1908), Paul Westheim, "Ungarische Volkskunst" u *Textile Kunst und Industrie* 1 (1909) str. 493, i Sherwin Simmons, "Ornament, Gender and Interiority in Viennese Expressionism" u *Modernism/Modernity* 8 (2001), str. 249.

dance the waltz. Reports in the *Neue Freie Presse* interpreted the ballet as a symbol of the "moral conquest" of the Balkans and an instance of the Austrian civilizing mission in the region. The 'authentic' costumes of the ballet were copied from popular exhibits of Bosnian costumes in Vienna, thus lending an atmosphere of scientific accuracy to the spectacle. During the 1890s there were several such displays of "Bosnian" arts and crafts in Vienna, and these exhibitions were guided by the Imperial-Royal Austrian Museum for Art and Industry in Vienna. The Museum and the Occupation government also cooperated to form craft schools (Fachschulen) dedicated to the preservation of Bosnian arts and crafts in Sarajevo and elsewhere. Lacking overseas colonies, the Dual Monarchy presents itself as a colonial power on the basis of its artistic and cultural civilizing mission.

UDK 908 (497. 6 Sarajevo) "1878/1918"
325.3 (439.55) "1878/1918"
Izvorni naučni rad

FIN-DE-SIÈCLE SARAJEVO: HABSBURŠKA TRANSFORMACIJA OSMANSKOG GRADA*

Robert J. Donia
Center for Russian & East European Studies
University of Michigan, Ann Arbor, USA

Sarajevo je u XX stoljeće ušlo veće, razvijenije i europskije nego što je bilo kada su 1878. godine austrougarske trupe zauzele Bosnu i Hercegovinu.¹ Gradski pejzaž je dobio zapadnjački izgled koji je nakalemljen na raniji profil klasičnog osmanskog grada. Ovu fizičku transformaciju su pratile velike demografske promjene, kao i promjene u političkoj organizaciji, kulturnom životu i društvenim običajima u gradu. Zajedno se ove promjene mogu okarakterizirati kao "modernizacija" ili "okretanje zapadu", ali one su do Sarajeva došle kroz filtere habsburških i bečkih iskustava i često su, pomiješane sa lokalnom tradicijom i kulturom, davale nepredvidive rezultate. Sarajevo se na kraju XIX stoljeća našlo u dvije kulturne orbite čiji su se utjecaji miješali: tradicionalnoj, koja se oslanjala na Istanbul, i novoj, koja je poticala iz Beča i čiji se uticaj sve više širio.

* Prijevod članka izvorno objavljenog u *Austrian History Yearbook*, Center for Austrian Studies University of Minnesota, volume XXXIII, 2002, str. 43-75.

¹ Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave (1878-1918)*, (Sarajevo, 1969), i Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom, 1878-1918*, (Sarajevo, 1960), su odlične studije opće gradske historije iz ovog perioda. Tomislav Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882-1903)*, (Sarajevo, 1987.), je temeljita i nezamjenjiva, posebno dokumentovana studija Kalajevog života i politike njegovog režima.

Historijat: Austrougarska okupacija

Sarajevo je osnovano sredinom XV stoljeća kao klasični osmanski grad. Tokom osmanske vladavine, slavenski muslimani su činili većinu gradskog stanovništva, ali su grad dijelili i sa znatnim brojem katolika, pravoslavaca, jevreja i drugih etničkih i vjerskih skupina. U XVIII i početkom XIX stoljeća, Sarajevo je postalo poznato kao centar odlučnog muslimanskog otpora osmanskim reformama, i više od stotinu godina su bosanski veziri obitavali u obližnjem Travniku, čije stanovništvo nije bilo neprijateljski nastrojeno. Osmanski vojni namjesnik Omer-paša Latas je 1850. godine ugušio bunu sarajevskih muslimana, od kojih su neki pobijeni a drugi protjerani.² On je sjedište vlade vratio u Sarajevo, reformirao administraciju i učvrstio osmansku vlast. Latas i njegovi nasljednici su svojom podrškom omogućili uzdizanje nove, elitne skupine zemljoposjednika koja je bila manje sklona otporu daljim osmanskim reformama.

U ljeto 1878. godine, predstavnici velikih sila na Berlinskom kongresu su Austro-Ugarskoj dali pravo da okupira i upravlja Bosnom i Hercegovinom, ostavljajući osmanskom sultanu *de jure* suverenitet u provinciji. Kada je čuo za predstojeću okupaciju, austrougarski konzul u Sarajevu Konrad von Wassitsch je osigurao podršku ključnih muslimana u Sarajevu, koji su do tada bili lojalni Osmanskom Carstvu.³ Njihov utjecaj, međutim, nije bio dovoljan da spriječi pobunu nižih muslimanskih klasa u Sarajevu. Uz podršku konzervativnih muslimanskih vjerskih poglavara, pobunjenici su srušili ostatke osmanske vlasti u gradu, zauzeli osmanski vojni garnizon i počeli širom provincije organizirati vojni otpor austrougarskim trupama.⁴ Habsburške trupe su se po ulasku u Bosnu i Hercegovinu morale suočiti sa snagama otpora koje su sačinjavali muslimanski paravojnici, srpski pravoslavni dobrovoljci i osmanski vojnici bosanskog porijekla koji su prebjegli iz osmanske vojske. Habsburške snage su se probile do Sarajeva i zauzele grad 19. avgusta 1878. godine, ali su posljednji oružani otpor u planinama slomile tek u oktobru 1878. godine. Carska

² Enver Imamović et al., *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja drugog svjetskog rata*, (Sarajevo, 1994.), str. 154-56, i Galib Šljivo, *Omer paša Latas u Bosni 1850-1852* (Sarajevo, 1977.).

³ Berislav Gavranović (urednik), *Bosna i Hercegovina u doba austrougarske okupacije 1878. godine* (Sarajevo, 1973.), obraćanje Wassitscha Andrassyu, Sarajevo, 7. jula 1878., str. 170.

⁴ Vladislav Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, (Sarajevo, 1937.), str. 257-90.

vojska je bila prisiljena mobilizirati 268.000 vojnika i pretrpila je 5.000 žrtava da bi uspostavila vlast u Bosni i Hercegovini.⁵

Dvojna Monarhija se sa sljedećim ozbiljnim izazovom svom autoritetu suočila 1881.-82. godine, kada su se seljaci u istočnoj Hercegovini pobunili protiv novog zakona o vojnoj obavezi.⁶ Nakon što su proveli veliku vojnu kampanju da bi suzbili seljačku bunu, carski zvaničnici u Beču su shvatili da im je potreban sveobuhvatan, dugoročni pristup ako žele da provincija postane primjerom austrougarske uprave. Za taj zadatak su odabrali mladog perspektivnog diplomatu koji je izuzetno dobro poznao južnoslavenske zemlje i koji je imao specifičnu viziju budućnosti Bosne i Hercegovine.

Carska vizija

Benjamin Kállay von Nagy-Kálló (1839.-1903.) je sa svoje pozicije zajedničkog ministra financija između 1882. i 1903. godine proveo mnogobrojne reforme u gradu Sarajevu.⁷ Mnoge Kalajeve ideje i aspiracije su postojale i ranije kod drugih carskih zvaničnika, ali je on odigrao najvažniju ulogu u pretvaranju općih ideja u specifične programe i jasno definiranu politiku.

Kalaj je vjerovao da se širokim masama trebaju dati brojne beneficije, ali ne i prava. Iako su se drugi carski zvaničnici njegovih godina i sličnog porijekla nevoljko pomirili sa rastućim liberalizmom već 60-tih godina XIX stoljeća, Kalaj se svojoj misiji posvetio kao tvrdokorni poklonik neoapsolutizma.⁸ On je smatrao da je najbolji lijek za narodno nezadovoljstvo racionalna, pravedna i velikodušna vlada. Kalaj je zajedno sa mnogim drugim državnim službenicima vjerovao u "civilizacijsku

⁵ Robert Donia, "The Battle for Bosnia: Habsburg Military Strategy in 1878," (Bitka za Bosnu: habsburška vojna strategija 1878.) u knjizi *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovina, Posebna izdanja*, 43 (1978.), str. 109-121.

⁶ Hamdija Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine* (Sarajevo, 1973.).

⁷ Komplikovani politički sistem Dvojne Monarhije je nalagao da Bosnom upravlja jedan od zajedničkih ministara koji su imali jurisdikciju na cijelom teritoriju imperije. Zadatak je povjeren zajedničkom ministru financija i upravljanje provincijom je od 1878. godine pa sve do raspada imperije bio primarni zadatak ministra.

⁸ Neoapsolutizam je naziv koji je dobila era konzervativne vladavine u Habsburškoj Monarhiji koja je uslijedila nakon gušenja revolucije 1848. godine. Neoapsolutizam je u Austriji prevladao između 1849. i 1860. godine pod princom Felixom Schwarzenbergerom i Alexanderom Bachom. Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918* (Historija Habsburške Imperije 1526 - 1918) (Berkeley, 1974), str. 318-26.

misiju” Habsburške Monarhije u Bosni, i dvije decenije je radio na tome da Bosnu i Sarajevo oblikuje u skladu sa svojom vizijom prosvijetljene evropske države i društva. On je agresivno promovirao ekonomski razvoj, usvajanje zapadnih vrijednosti, modernizaciju kulture, te administrativnu i pravnu reformu. Bio je uvjeren da će takve inovacije rezultirati u poslušnom, zadovoljnom i zahvalnom stanovništvu. U isto vrijeme on se žestoko borio protiv svih demokratskih institucija, osim onih koje su imale isključivo simbolički značaj, i radio je na promociji utjecaja male elitne skupine lokalnih saveznika.

Bez obzira na afinitet koji je gajio za srpsku kulturu i historiju, Kalaj se slagao sa mnogim habsburškim zvaničnicima u ocjeni da susjedna Srbija i Crna Gora predstavljaju ozbiljnu prijetnju interesima Monarhije u regionu. On se plašio da će te dvije susjedne države nahuškati srpsko pravoslavno stanovništvo u Bosni i Hercegovini na pobunu protiv habsburške vlasti. Da bi preduprijedio ovu opasnost, Kalaj je pokušavao Bosnu i Hercegovinu izolirati od nacionalističkih poriva u susjedstvu. Njegova vlada je promovirala regionalni patriotizam koji se zvao “bošnjaštvo”, multikonfesionalni bosanski nacionalizam za koji se on nadao da će odbiti talase srpskog i hrvatskog nacionalizma koji su u to vrijeme zapljuskivali bosanske granice.

Demografski rast

Između prvog i posljednjeg popisa stanovništva (1879. i 1910. godine) provedenog u vrijeme habsburške vladavine, broj stanovnika u Sarajevu se gotovo utrostručio. Bio je to stepen rasta koji je prevazilazio sve druge bosanskohercegovačke općine i provincije u cjelini (Tabela 1). Više od polovine ukupnog rasta je otpadalo na rast katoličke populacije (Tabela 2). Broj jevreja i pravoslavaca se takođe znatno povećao, uglavnom zbog njihovog udjela u rastućem sektoru trgovine i poduzetništva. Stoljećima stara zajednica sefardskih jevreja, koja je 1878. godine brojala oko 2.000 pripadnika, je prema popisu iz 1910. godine narasla na 4.985 članova.⁹ Većini sefarda je maternji jezik bio *ladino*, a lokalno stanovništvo ih je zvalo “Španjoli”. Zajednica Aškenazi jevreja je od nekoliko porodica koje su u Sarajevu živjele na početku okupacije do 1910. godine narasla na 1.412 članova. Aškenazi, od kojih je većina u Sarajevo došla iz drugih krajeva Monarhije, su bili među vodećim trgovcima, industrijalcima, poduzetnicima i vladinim dobavljačima u gradu, a imali

⁹ Kategorija “Jevreji” je uključivala dvije podgrupe: “sefardski” i “drugi”. *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910* (Rezultati popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910.) (Sarajevo, 1912.), dio I, 5.

su pozicije i u administraciji, vojsci i obrazovnom sistemu.¹⁰ Sarajevski muslimani, koji su tokom prethodnih 400 godina imali demografsku većinu, nisu doživjeli značajan demografski rast ali su uz pomoć nove politike osvajača sačuvali vodeću političku i društvenu ulogu.

TABELA 1

Rast broja stanovnika u pojedinim gradovima Bosne i Hercegovine, 1879.-1910.

	Sarajevo	Travnik	Mostar	Banja Luka	Bihać	Bosna i Hercegovina
1879	21.377	5.887	10.848	9.560	3.097	1.158.440
1885	26.268	5.933	12.665	11.357	3.506	1.336.091
1895	38.083	6.261	14.370	13.566	3.943	1.568.092
1910	51.919	6.647	16.392	14.800	6.201	1.898.044
Ukupno, 1879-1910	143%	13%	51%	55%	100%	64%

Izvor: *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien der Hercegovina vom 10. Oktober 1910* i drugi austrougarski popisi stanovništva

TABELA 2

Rast stanovništva Sarajeva po konfesijama, 1879-1910

	Muslimami	Pravoslavci	Katolici	Sefardi Jevreji	Ostali Jevreji	Evangelici	Ostali	Ukupno
1879	14.848	3.747	698	2.077	N/A	N/A	7	21.377
1885	15.787	4.431	3.326	2.618	N/A	N/A	106	26.268
1895	17.158	5.858	10.672	3.159	899	337	0	38.083
1910	18.603	8.450	17.922	4.985	1.412	547	0	51.919
Brojčano	3.755	4.703	17.224	2.908	N/A	N/A	N/A	30.542
Ukupno								
Procentualno	25%	126%	2468%	140%	N/A	N/A	N/A	143%
Ukupno								

Izvor: *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien der Hercegovina vom 10. Oktober 1910* i drugi austrougarski popisi stanovništva

¹⁰ Todor Kruševac, "Društvene promene kod bosanskih jevreja za austrijskog vremena" u djelu *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu* (Sarajevo, 1966), uredio Samuel Kamhi, str. 71-97, opisuje demografski razvoj dviju jevrejskih zajednica.

Drvo habsburške administrativne centralizacije se dobro razvijalo u Sarajevu, a njegovi su plodovi hranili razvoj grada iako nisu dijeljeni podjednako među različitim skupinama. Priliv državnih službenika, profesionalaca, trgovaca i vladinih dobavljača iz drugih habsburških zemalja je uglavnom bio zaslužan za ekspanziju i rast katoličke populacije. Prema popisu iz 1910. godine, 16.786 građana Sarajeva odnosno 32% od ukupnog broja je imalo austrijsko ili mađarsko državljanstvo.¹¹ Ovi imigranti iz Dvojne Monarhije su funkcionirali kao prethodnica promjena u gradu u vrijeme habsburške vladavine.

Iako je rastuća vladina birokratija predstavljala primarni povod razvoja grada, ekonomski razvoj je doprinio rastu broja stanovnika. Strategija vlade je bilo podsticanje eksploatacije bosanskog drveta, ruda i minerala, i gradnja puteva i željeznica u cilju omogućavanja te eksploatacije.¹² Većina investicionih firmi su pripadale ili državnom monopolu ili su dolazile iz inostranstva, i mnoge od njih su za svoje sjedište izabrale Sarajevo. Kao dio ulaganja u ekonomski razvoj, nekoliko fabrika je izgrađeno u Sarajevu, dok su neke postojeće proširene. Firma koja je imala državni monopol na proizvodnju duhana je izgradila fabriku za preradu duhanskih listova koji su se uzgajali u Bosni i Hercegovini. Postojala je fabrika koja je koristila domaće zagnate za proizvodnju tepiha. Pivare, od kojih je jedna osnovana 1864. godine, još za vrijeme osmanske vladavine, su konsolidirane u jedinstveno preduzeće sa proširenim kapacitetima. Kako je grad rastao, izgrađene su pilane i fabrika cigle da bi se zadovoljila stalna potreba za kvalitetnim građevinskim materijalom. Sarajevo je svoju prvu željezničku vezu sa drugim gradovima dobilo u ranim danima habsburške vladavine. Izgradnja pruge uskog kolosijeka koja je vodila na sjever do Broda i prva željeznička stanica su okončani 1882. godine, a pruga uskog kolosijeka prema jugu do Metkovića i jadranske obale je završena 1892. godine.¹³ Prva željeznička stanica u gradu je bila tri kilometra udaljena od centra grada, pa je 1882. godine uspostavljena kočija koja je putnike i prtljag prebacivala od stanice do centra grada. Prva pruga za konjski tramvaj je postavljena 1894. godine, što je putovanje olakšalo i za ljude i za konje.¹⁴ Konji su 1895. godine zamijenjeni električnom energijom i tramvajska pruga je produžena uz obalu Miljacke. Novi električni tramvaj je imao dva odjeljka: manji odjeljak je bio rezerviran za nepušače. Zajedno sa drugim poboljšanjima infrastrukture, kao što su elektrifikacija i vodosnabdijevanje, transport i objekti industrij-

¹¹ *Die Ergebnisse der Volkszählung*, dio I, str. 48.

¹² Peter Sugar, *The Industrialization of Bosnia-Herzegovina, 1878-1918* (Industrijalizacija Bosne i Hercegovine) (Seattle, 1963.), str. 89.

¹³ Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave*, str. 78.

¹⁴ Kruševac, "Društvene promene kod bosanskih Jevreja", str. 110-16.

ske proizvodnje su pratili razvoj grada, a istovremeno su dovođenjem administratora i radnika sa strane doprinosili njegovom razvoju.

Drugo lice

Osnovna inspiracija za fizičku transformaciju Sarajeva je bila bečka ulica Ringstrasse, koja opasava stari dio grada. Između 1859. i 1900. godine, srednjovjekovne zidane utvrde su uklonjene i na njihovom mjestu su izgrađene desetine monumentalnih građevina. Projekt izgradnje Ringstrasse je zamišljen i sproveden u duhu romantičnog historicizma: dizajn svake zgrade je odabran da bi podsjećao na određeni historijski period koji se smatrao odgovarajućim za svrhu koju će građevina ispunjavati.¹⁵ Prva građevina uzdignuta na ulici Ringstrasse je bila monumentalna neogotška crkva Votivkirche. Crkva, koja se gradila između 1856. i 1879. godine, je prema riječima Carla Schorskea, "odražavala nerazdvojivo jedinstvo prijestolja i oltara" u Habsburškoj Monarhiji.¹⁶

Grupa sposobnih arhitekata iz Beča je stilove iz ulice Ringstrasse primijenila u Sarajevu. Grad koji leži stisnut u dolini koja se proteže od istoka ka zapadu nije imao srednjovjekovnih utvrđenja i stoga se nije mogao opasati kopijom ulice Ringstrasse, ali su trendovi iz Beča iskopirani na skromnijoj razini u stotinama građevina koje su podignute tokom carske vladavine.

Josip Vancaš (1859.-1932.) je bio najutjecajniji među arhitektima koji su kopirali bečke stilove u Sarajevu (Slika 1).¹⁷ Epitom profesionalca vjernog caru,

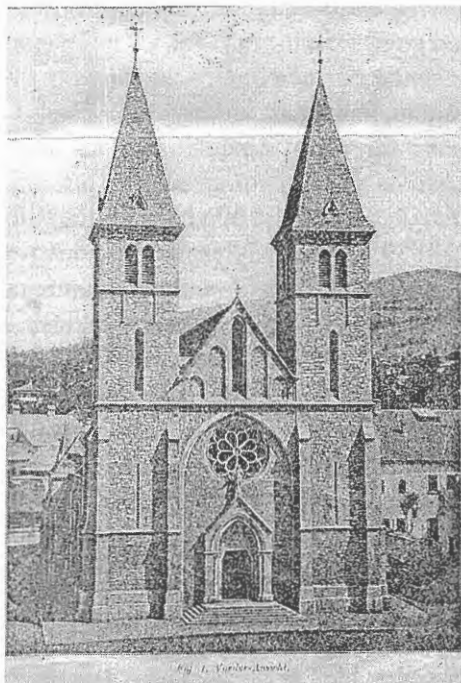

Slika 1. Josip Vancaš, arhitekt. Izvor: Zbirka Josipa Vancaša, Istarski muzej Sarajevo.

¹⁵ Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture* (Kraj stoljeća u Beču: politika i kultura) (New York, 1980.). Schorskeov rad je ustanovio uzajamnu povezanost sveobuhvatnih kulturnih promjena u Beču na prelazu stoljeća i poslužio je kao inspiracija za ovaj članak. Argumentirana diskusija kulturnog i intelektualnog porijekla ulice Ringstrasse se nalazi u prvom poglavlju, "The Ringstrasse, Its Critics, and the Birth of Urban Modernism," str. 24-115.

¹⁶ Ibid, str. 30.

¹⁷ Za Vancaševu karijeru arhitekta vidi Jela Božić, "Arhitekt Josip pl. Vancaš", u djelu koje je uredio Džemal Čelić, *Graditelji Sarajeva* (Sarajevo, 1988.), str. 379-90, i Boris Spasojević, *Arhitektura stambenih palata austrougarskog perioda u Sarajevu*, drugo izdanje (Sarajevo, 1999), str. 20.

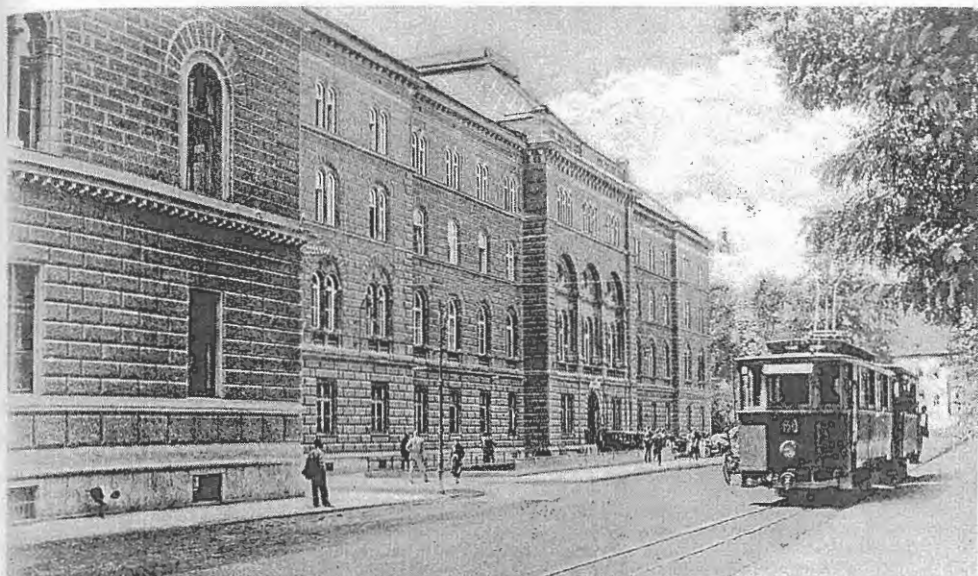
Slika 2. **Katolička katedrala.** Izvor: "Die Kathedrale in Sarajevo" Bautechniker 14, br. 51 (decembar 1894), str. 1.

alternativne sekularnom političkom nacionalizmu težio da valorizira sve bosanske vjerske zajednice, ne samo katoličku crkvu. Za to je bilo potrebno izgraditi nove građevine za vjernike muslimane, srpske pravoslavce i jevreje, ne samo za katolike, tako da je historijsko jedinstvo prijestolja i oltara skovano u Beču moralo biti izraženo na različit način u različitim građevinama. Vancaš je služio i Bogu i ovozemaljskom bogatstvu, ali odvojeno.

Nova katedrala u Sarajevu je uzdignuta kao centralni objekat na trgu zapadno od starog osmanskog gradskog jezgra (Slika 2). Vancaš se u izgradnji katedrale oslanjao na izgled bečke Votivkirche usvajajući neogotsku formu, ali je zbog ograničenih sredstava i prostora uključio brojne neoromanske karakteristike. Kao rezultat toga, katedrala više podsjeća na katoličke crkve u malim mjestima nego na velike katedrale europskih prijestolnica. U roku od nekoliko godina nakon završetka izgradnje i otvaranja katedrale 1889. godine, trg na kome se nalazi je sa tri strane opasan drugim hi-

Vancaš je srednju školu završio u Zagrebu i otišao u Beč 1876. godine da bi se školovao za arhitektu. Pred kraj studija, Vancaša je Kalaju preporučio njegov mentor, profesor Friedrich Schmidt, specijalist za srednjovjekovnu arhitekturu. Kalaj je Vancaša smjesta pozvao u Sarajevo da dizajnira novu katoličku katedralu. Vancaš je u Sarajevo stigao 1884. godine kao perspektivni mladi inovator koji je imao potencijal da obnovi i izmijeni čitav grad. U Sarajevu je ostao 37 godina. Postao je najvažniji arhitekta u gradu, zastupnik u prvom bosanskom Saboru 1910. godine i ključni član gradskog vijeća.¹⁸ Tokom svoje karijere, Vancaš je bio vjerni obožavalac bečkih arhitektonskih trendova što je odražavao u svojim sarajevskim projektima. Vancaš ipak nije bio tek slavenski imitator; on je kreativno prilagođavao bečke modele bosanskim uvjetima. Kalaj je u svojoj kampanji promocije pobožnosti kao al-

¹⁸ Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave*, str. 121, bilješka 157.

Slika 3. Zgrada Zemaljske vlade. Izvor: Zbirka razglednica, Arhiv grada Sarajeva.

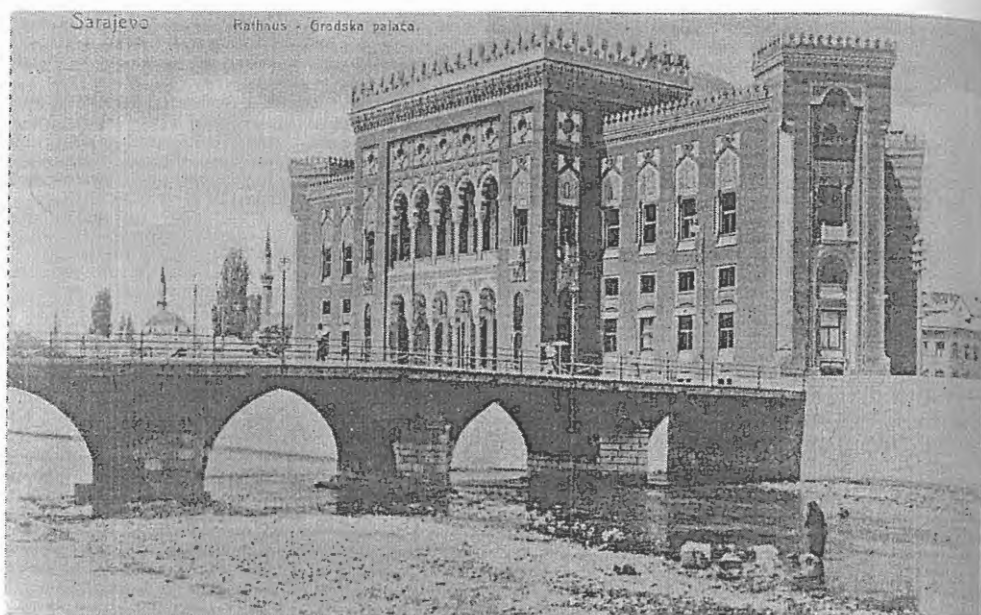
storicističkim romantičarskim objektima, a ulica koja se od trga proteže prema jugu je na sličan način ukrašena fasadama iz različitih arhitektonskih perioda. Trg na kojem se nalazi katedrala i ulica koja se južno proteže od trga ostaju i na početku XXI stoljeća najsimetričniji i arhitektonsko najusklađeniji kvart u gradu.

Slijedeći Vančašev projekat je bio rješenje za zgradu Zemaljske vlade koja je danas poznata pod nazivom zgrada Predsjedništva (Slika 3).¹⁹ Masivna četverougao- na građevina na tri sprata sa debelim zidovima i visokim stropovima je dobila skromnu ali strogo proporcionalnu neorenesansnu fasadu.²⁰ Vančaš je u izgradnji sarajevskih objekata od "zemaljskog značaja"²¹ takođe uveo trend korištenja karakteristika italijanske renesanse, koja je bila poznata po svojim sekularnim vrijednostima i urbanim političkim centrima. Novo sjedište vlade je smješteno na zapadnom kraju urbanog gradskog jezgra, s druge strane rijeke i općenito što je dalje moguće od

¹⁹ Ilustracije i arhitektonske bilješke o stotinama sarajevskih objekata se mogu naći u djelu Ibrahima Krzovića, *Arhitektura Bosne i Hercegovine, 1878-1918* (Sarajevo, 1987.).

²⁰ Tri decenije kasnije je dodat još jedan sprat, čime je zgrada dobila današnji kockasti izgled.

²¹ Jela Božić, "Izgradnja i arhitektura Zemaljskog muzeja u Sarajevu" u djelu koje je uredio Almaz Dautbegović, *Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888-1988* (Sarajevo, 1988.), str. 419.

Slika 4. Vijećnica. Izvor: Zbirka razglednica, Arhiv grada Sarajeva.

starog osmanskog sjedišta vlade u Konaku, koji se nalazio u blizini careve džamije u starom gradskom jezgru. Lokacija, masivnost i arhitektura zgrade Zemaljske vlade su za cilj imali da proglase važnost novih vlasti koje su težile reprodukciji evropskih modela i udaljavanju od osmanske prošlosti.

U narednim projektima, Vancaš je iskazao izuzetnu svestranost i rastuće razumijevanje za različite vjerske i kulturne tradicije kojima je grad obilovao. U njegovom najplodonosnijem periodu u toku Kalajeve vladavine, on je krajem 80-tih godina XIX stoljeća dizajnirao tri objekta koja su uključivala arhitektonske karakteristike islamskog istoka: objekat (uništen prije Drugog svjetskog rata) za Muslimansku kiraethanu (čitaonicu), hotel Central, i tursko kupatilo nazvano po osnivaču grada Sarajeva Isa-begu Ishakoviću. Svaki ovaj objekat je imao dekorativne motive koji se često nazivaju pseudo-maurskim, ali bi se bolje mogli opisati kao neoorijentalni jer predstavljaju varijantu romantičnog historicizma koji svoju inspiraciju vuče iz islamskih arhitektonskih motiva prije nego iz evropskih historijskih perioda. Kao i srodni stilovi u evropskoj lepezi romantičnog historicizma, neoorijentalizam je sintetizirao i pojednostavljivao arhitekturu na koju se oslanjao, što je bosanskog histo-

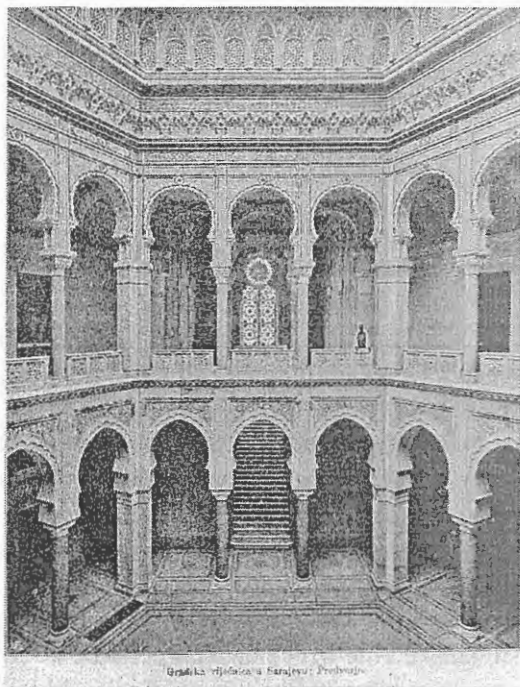
²² Nedžad Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila* (Sarajevo, 1998), str. 14 i 32.

ričara arhitekture Nedžada Kurtu navelo da kaže kako takva arhitektura predstavlja "generalizirani izraz orijentalne graditeljske baštine" koji se ne oslanja na jedinstveni izvor.²²

Neoorijentalizam je bio omiljen kod Kalaja i njemu podređenih službenika, koji su vjerovali da taj stil njeguje osjećaj lokalnog identiteta svojim evociranjem neuhvatljivog, egzotičnog duha muslimanske populacije. Jedan drugi bečki arhitekta, Karl Wittek, je pod budnim okom Kalajevih službenika dizajnirao najupečatljiviju neoorijentalnu građevinu u Sarajevu – Vijećnicu (Slika 4). Locirana na sjevernoj obali Miljacke u blizini prvih islamskih građevina iz XV stoljeća, Vijećnica predstavlja čudo dizajna i građevinarstva. Vitraži na prozorima, velika staklena kupola kroz koju se prelamala vanjska svjetlost i svečano šestouglaono predvorje su potsjećali na Alhambru koju su maurski vladari Grenade izgradili u XV stoljeću (Slika 5).²³

Romantični historizizam je utjecao na izgled mnogih građevina koje su u Sarajevu služile vjerskim zajednicama i njihovim kulturnim društvima. Neoorijentalni stil je korišten kod dizajna islamskih vjerskih i kulturnih objekata, naročito kod izgradnje škola islamske teologije i šerijatskog zakona. Škole i bogoslovije za katolike i srpske pravoslavce su građene u neoromanskom stilu, a jevreji Ashkenazi i protestanti evangelisti su vjerske objekte takođe gradili u stilu historizizma.

Umjetnički pravac secesije je utjecao na arhitekturu u Beču 90-tih godina XIX stoljeća, i bečki arhitekti koji su gradili u Sarajevu su ubrzo počeli imitirati stil secesije. Organi vlasti su, međutim, arhitekturu secesije smatrali neprimjerenom za tradicionalizam i svečani izgled koji su očekivali od vladinih zgrada. Arhitektura sece-

Slika 5. Unutrašnjost Vijećnice. Izvor: "Gradska vijećnica u Sarajevu: Predvorje", Nada (Sarajevo), broj 23 (1. decembar 1897), str. 453.

²³ Ova građevina, koja je 50-tih godina XX stoljeća pretvorena u Nacionalnu i univerzitetsku biblioteku, je u avgustu 1992. godine zapaljena hicima sa srpskih položaja oko grada. U požaru je stradala gotovo čitava zbirka i zapaljivi dijelovi unutarnje konstrukcije.

sije je stoga cvjetala uglavnom kod dizajna porodičnih kuća. Josip Vancaš, taj prilagodljivi pionir arhitektonskog stila, je prvi počeo uvoditi stil secesije u arhitekturu grada Sarajeva.²⁴ Do kraja XIX stoljeća stil secesije je postao veoma popularan, ali je tradicija historicizma i dalje bila prisutna kod gradnje novih zdanja, naročito objekata za upotrebu vlade, čak i nakon što je trend secesije postao dominantan.

Primat glavnog grada

Kao što su to činili drugdje, austrougarski zvaničnici su se u provođenju vlasti u Bosni i Hercegovini oslanjali na pomoć lokalne elite. Prominentne ličnosti svih vjeroispovjesti su postavljane na pozicije od lokalnog značaja ako su bile politički lojalne i uživale povjerenje lokalnog stanovništva. Zajednički ministar financija između 1880. i 1882. godine i neposredni Kalajev prethodnik, József Szlávy von Okány je pisao da traga za "ličnostima koje mogu utjecati na pripadnike svoje vjere zahvaljujući svom integritetu, obrazovanju, primjernom ponašanju i društvenom statusu".²⁵

U prve dvije decenije austrougarske vladavine, vlasti su našle većinu takvih ličnosti u Sarajevu. Njihovi najpredaniji saveznici su bili pripadnici lojalističke muslimanske elite iz osmanskog perioda, ali je režim našao još mnogo zainteresiranih i sposobnih saveznika u svim sarajevskim vjerskim zajednicama. Rastući ekonomski prosperitet je doveo mnogo srpskih pravoslavnih trgovaca i poduzetnika na vodeće pozicije u gradu. Iako su mnogi od njih priželjkivali veću ulogu Srbije u bosanskim poslovima, mnogi su takođe našli mnogo razloga da budu saveznici novog režima. Sarajevski katolici i jevreji su takođe pokazali interes za pozicije u novoj provincijskoj i lokalnoj vlasti.

Zvaničnici su ohrabivali lojalne muslimane i pravoslavce iz Sarajeva da pokrenu provladine novine, i pružali su velikodušne subvencije za njihovo štampanje. Ova politika je bila znatno uspješnija kod muslimana nego kod Srba. Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak je 1891. godine lansirao list *Bošnjak* koji je bio posvećen promoviranju Kalajeve multikonfesionalne ideje bošnjaštva. List je postepeno napustio promociju bošnjaštva jer taj koncept nije uspio zadobiti popularnu podršku, ali je nastavio izlaziti kao glasilo provladinih muslimana do 1902. godine. Vladin pristasa Risto Besarović (1857.-1908.) je dobio odobrenje da na ćirilici izdaje provladin srpski list *Prosvjetu*, ali je za urednika postavljen Srbin iz Vojvodine kada je Be-

²⁴ Spasojević, *Arhitektura stambenih palata*, str. 22.

²⁵ Haus, Hof und Staatsarchiv, Politisches Archiv. XL, 210. Pismo Szlávya Dahlenau, Beč, 24. avgust 1880.

sarović odbio dalji angažman u listu. I *Prosvjeta* i *Napredak* su štampani niz godina kao prorežimske srpsko-pravoslavne i hrvatske novine, koje ipak nisu uspjele postići vladin cilj kreiranja "jedne lojalne, konzervativne struje među Srbima".²⁶ Kalaj je odustao od inicijative za pokretanje još jednog prorežimskog lista 1897. godine, nakon što su Besarović i Petar Petrović Petrakija (1833.-1906.) pod pritiskom srpskih nacionalista odbili da u tome učestvuju.²⁷

Gradska vlada

Nekoliko dana nakon što su habsburške trupe zauzele Sarajevo 19. avgusta 1878. godine, zapovjednik okupacionih snaga general Josef Freiherr von Filipović (1819.-1889.) je proglasio statut kojim je stvoreno Vijeće grada Sarajeva. Statut je nosio oznaku "privremeni" ali se njegovi osnovni principi nisu mnogo mijenjali u naredne četiri decenije habsburške vladavine. U skladu sa presedanom iz vremena osmanske uprave, članovi Vijeća grada Sarajeva su birani u skladu sa njihovom vjerskom pripadnošću. Novo vijeće se trebalo sastojati od šest pravoslavaca ("Nichtumirte Christen"), pet muslimana ("Mohamedaner"), četiri jevreja ("Israeliten") i tri katolika ("Katholiken").²⁸

Mustaj-beg Fadilpašić, potomak bogate zemljoposjedničke obitelji Šerifović, je nakon proglašenja statuta imenovan za prvog gradonačelnika. Iako to zakon nije nametnuo, u praksi su svih pet sarajevskih gradonačelnika iz vremena habsburške vladavine, kao i načelnici većine bosanskih općina, bili muslimani. Fadilpašićev nasljednik Mehmed-beg Kapetanović, još jedan Sarajlija koji je svojevremeno bio u službi Osmanlija, je na funkciji gradonačelnika ostao do 1899. godine kada se ozbiljno razbolio.

Stalni statut Gradskog vijeća je proglašen 1884. godine. Nacrt statuta kojim se Vijeće proširuje na 27 članova koji se biraju prema vjerskom ključu je izrađen prema uputama novoimenovanog zajedničkog ministra finansija Benjamina Kalaja. Sastav stalnog Vijeća je bio slijedeći: 12 muslimana, šest pravoslavaca, tri katolika i tri jevreja. Trećinu članova je imenovala vlada, i oni su, kako se moglo i očekivati, bi-

²⁶ Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, str. 189.

²⁷ *Ibid.*, str. 385-87.

²⁸ "Provisorisches Statut für die Errichtung einer Gemeindevertretung in der Stadt Sarajevo von 22 August 1878," (Privremeni statut za uspostavljanje općinskog zastupstva u gradu Sarajevu od 22. avgusta 1878.) *Sammlung der Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen von Bosnien und der Hercegovina* (Sarajevo: 1880.), I, str. 585-86.

rani iz redova uglednih, poznatih i bogatih Sarajlija. Dvije trećine članova su birane putem izbora, ali je biračko tijelo bilo tako usko definirano da je kontrola vlade nad Vijećem bila osigurana. Muškarci stariji od 24 godine koji su bili građani Sarajeva su mogli glasati samo ako su platili određene poreze. S druge strane, svi austrougarski državni službenici su imali pravo glasa bez obzira na plaćanje poreza. Dio biračkog tijela koji je otpadao na državne službenike je bio dovoljan da osigura ispadanje neželjenih kandidata, i režimski birokrati su nekoliko puta glasali u punom sastavu da bi osigurali izbor željenih kandidata.

U prvih nekoliko godina postojanja, Vijeće je dobilo nekoliko neprijatnih zadataka koji su bili neophodni za uspostavljanje carske kontrole nad gradom. Privremeni statut iz 1878. godine je Vijeću nalagao da se brine za smještaj i ishranu carskih trupa, za pružanje pomoći kod prikupljanja poreza, za objavljivanje zakona, te za uobičajenu lepezu javnih usluga poput kanalizacije, požarne zaštite i zdravstvene zaštite. U prvom mjesecu svog postojanja, Vijeće je obezbjedilo kola za prevoz ranjenih vojnika u bolnice i namirnica do odredišta. Članovi Vijeća su obezbjedili žitarice, slamu i 150 grla stoke dnevno za potrebe novopristiglih okupacijskih snaga. Muslimanski članovi Vijeća su vojne zalihe smjestili u rekvirirane džamije i naredili vlasnicima privatnih kuća da pruže smještaj carskim oficirima.

Uloga Vijeća kao snabdjevača carske vojske je kratko trajala. Mnoge aktivnosti Vijeća su otpočete kada je carska vojska u seoskim dijelovima Bosne i Hercegovine vodila kampanju gušenja pobune protiv habsburške vlasti. Nakon pobjede habsburških trupa u oktobru 1878. godine, neke vojne jedinice su povučene iz provincije. Vojska je za preostale trupe izgradila kasarne, a potrepštine je nabavljala na lokalnom tržištu ili ih je uvozila iz drugih dijelova Monarhije. Do kraja 1879. godine, većina rekviriranih džamija je vraćena islamskoj zajednici, u većini slučajeva bez trajnih oštećenja.²⁹

Nakon što je zadovoljilo najhitnije potrebe okupatora, Vijeće je postalo produžena ruka vlade u procesu izgradnje lokalnih institucija i stvaranja urbane infrastrukture zasnovane na evropskim modelima. Pošasti vatre i poplave su često harale gradom u prvim godinama okupacije, podsjećajući kako novi režim tako i Sarajlije, na promjene koje su bile hitne i neophodne. U avgustu 1879. godine, požar koji je izbio u latinskoj četvrti na sjevernoj strani Miljacke je uništio više stambenih blokova. U martu 1880. godine, gradski povjerenik Kosta Hörmann je Vijeću predložio sveobuhvatan plan zamjene i popravke izgorjelih zgrada, te izgradnje podzida da bi se Miljacka usmjerila i da bi se zaštitila najugroženija područja. Vijeće je spremno odobrilo projekat podziđivanja rijeke u centralnom dijelu grada a izgradnja podzida je okončana 1896. godine.

²⁹ Kruševac, *Društvene promene kod bosanskih Jevreja*, str. 60-61.

Vjerske zajednice

Kada su carske trupe ušle u provinciju 1878. godine, nadređeni rimokatoličke, pravoslavne i islamske vjerske zajednice su obitavali van granica Bosne i Hercegovine. Prije Kalajevog imenovanja 1882. godine, njegovi prethodnici su osigurali kontrolu imenovanja i budžeta u katoličkoj i srpsko-pravoslavnoj vjerskoj zajednici. Carski zvaničnici su se nadali da će sposobni, energični vjerski lideri služiti kao odbrana u borbi protiv srpskog i hrvatskog nacionalizma, jer je sekularni nacionalizam predstavljao podjednaku prijetnju primatu vjerskih vođa i političkim ciljevima Monarhije. U pokušaju da poboljšaju status i autoritet ovih novoimenovanih vjerskih vođa, habsburške vlasti su obnovile veći dio centra Sarajeva izgradnjom novih vjerskih objekata.

U skladu sa konkordatom zaključenim između Vatikana i Dvojne Monarhije na dan 8. juna 1881. godine, u Sarajevu je osnovana nadbiskupija koja je imala jurisdikciju nad svim biskupijama u Bosni i Hercegovini.³⁰ Novouspostavljena pozicija nadbiskupa je zahtijevala dodatne objekte, uključujući i katedralu, rezidenciju nadbiskupa i samostan, koji su trebali biti izgrađeni u Sarajevu. Kao što je već ranije navedeno, za izgradnju katedrale je angažovan Josip Vancaš koji je brzo zadobio povjerenje ostalih habsburških zvaničnika i crkvenih vlasti, pa su mu povjereni i drugi projekti. On je dizajnirao nadbiskupovu rezidenciju i nekoliko objekata u kojima je smještena bogoslovija, kao i školu koja je locirana na sjevernoj periferiji trga na kome je izgrađena katedrala. Nakon završetka ovih projekata, Sarajevo je u srcu starog dijela grada dobilo centar katoličkog vjerskog i obrazovnog života.

Kontrola Monarhije nad srpsko-pravoslavnom hijerarhijom je osigurana konvencijom od 28. marta 1880. godine koja je zaključena sa patrijarhom iz Konstantinopolja. Sporazumom je predviđeno da tri postojeća mitropolita, iz Tuzle, Mostara i Sarajeva, ostanu na svojim funkcijama, ali je caru dato pravo da ih smijeni i po vlastitom nahođenju imenuje njihove nasljednike. On je to pravo po prvi put iskoristio 1891. godine, kada je za sarajevskog mitropolita postavio Savu Kosanovića za kojeg se (pogrešno) vjerovalo da je odan režimu.

Kada su carske trupe zauzele grad, Sarajevo je imalo dvije srpske pravoslavne crkve: malu crkvu u starom, osmanskom dijelu grada izgrađenu u XVI stoljeću i veliku novu crkvu nekoliko stotina metara zapadno od stare crkve, izgrađenu 1863. godine zahvaljujući osmanskoj toleranciji. Kalajev režim je pored nove crkve izgradio dodatne pravoslavne vjerske i obrazovne objekte. Rezidencija sarajevskog mitropo-

³⁰ Berislav Gavranović, *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine* (Beograd, 1935.), str. 201-2.

lita je izgrađena iza nove crkve, a osnovna škola za dječake i djevojčice je izgrađena u neposrednom susjedstvu. Locirana tek par stotina metara zapadno od novoizgrađene katoličke katedrale, ova škola i crkva su obrazovale drugi trg u centralnom dijelu grada koji je bio centar vjerskog djelovanja.

Zadatak restrukturiranja islamske vjerske hijerarhije se pokazao kompleksnijim nego u slučaju srpsko-pravoslavne i katoličke vjerske organizacije. Sekularni i vjerski autoritet se preklapao u islamskoj pravnoj teoriji i osmanskoj praksi. Pored reguliranja vjerske hijerarhije, habsburški zvaničnici su se morali baviti vakufima, šerijatskim sudovima i obrazovnim sistemom koji je bio strukturiran potpuno drugačije nego kod drugih vjerskih zajednica.³¹

Kada je Kalaj došao na vlast, vlasti su dale podršku grupi sarajevskih muslimana koji su tražili vodeću ulogu u islamskim poslovima u provinciji. Nekoliko sedmica nakon dolaska habsburških trupa 1878. godine, sarajevski muslimani su vlastima uputili peticiju sa zahtjevom da se na čelo islamske hijerarhije u provinciji imenuje Bosanac. Kako ova peticija nije uspjela, sarajevski muslimani su ponovili svoj zahtjev u drugoj peticiji u novembru 1881. godine. Odmah nakon dolaska na vlast, Kalaj je pozitivno odgovorio na peticiju i caru uputio zahtjev za uspostavljanje reis-ul-uleme kao vrhovnog poglavara islamske vjerske zajednice u Bosni i Hercegovini. Car se s tim zahtjevom suglasio, što je dovelo do imenovanja Mustafe Hilmi-ef. Omerovića, muftije bosanskog iz vremena osmanske vladavine i priznatog lidera sarajevskih muslimana, za prvog reisa u Bosni i Hercegovini.

Nakon četiri stoljeća osmanske vladavine, veliki dijelovi Sarajeva i mnogo ruralnog zemljišta je palo pod vakufsku upravu. Upravnici su po pravilu bili potomci porodica donatora (vakifa) koji su često koristili svoju poziciju da produže porodičnu kontrolu imovine uporedo sa podržavanjem dobrotvornih ciljeva. Kalaj je 1883. godine naložio uspostavljanje privremene vakufske komisije čiji je zadatak bio inventura i nadzor nad vakufskim upravnim sistemom. Gradonačelnik Sarajeva Mustaj-beg Fadilpašić je imenovan predsjednikom komisije a mnogi članovi su bili ugledni lideri u zajednici sarajevskih muslimana. Ovaj privremeni aranžman je 1894. godine zamijenjen stalnom komisijom koja se sastojala od 21 člana, uključujući po dva predstavnika iz svih šest administrativnih okruga u Bosni i Hercegovini. Prošireni sastav je oslabio, ali nije ugrozio vodeću ulogu sarajevskih muslimana u reguliranju rada vakufa širom provincije.

³¹ Za izmjene u sistemu vakufa, šerijatskih sudova i vjerske hijerarhije vidi Robert Donia, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878-1914* (Islam pod dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine) (New York, 1981.), str. 20-24.

Ovim novim organizacijama su trebala sjedišta, a Sarajevo je već obilovalo mjestima koja su pripadala islamskoj zajednici. Objekti izgrađeni za islamsku zajednicu u Sarajevu *fin-de-siècle* (krajem stoljeća) nisu bili koncentrirani oko jednog trga, već su općenito bili locirani u istočnom dijelu grada, centru političkog i društvenog života u osmanskom periodu. Podrškom izgradnji i upotrebi ovih građevina, čelni ljudi režima su pokušavali modernizirati muslimansku zajednicu u Bosni i Hercegovini i okrenuti je ka zapadu, nasuprot podršci koji su pružali konzervativnim vjerskim vođama među katolicima i srpskim pravoslavicima.

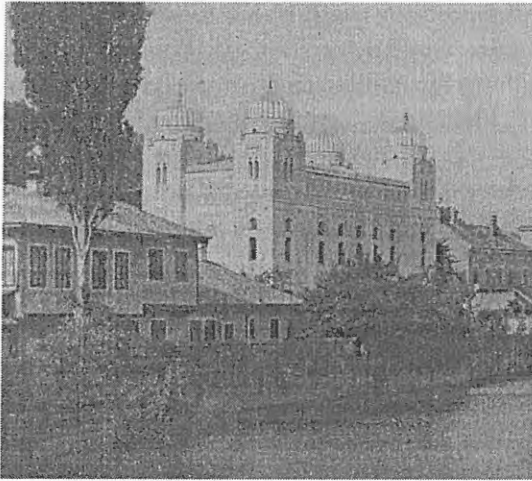
Josip Vancaš je dizajnirao neoorijentalnu građevinu za muslimansku čitaonicu – kiraethanu u Sarajevu, udruženje koje je osnovano pod patronatom vlade. Vlasti su se nadale da će zgrada i društvo ne samo ohrabriti progresivne, moderne poglede među sarajevskim muslimanima, već i njegovati jedinstvo svih grupa u duhu bošnjaštva. Prilikom svečanog otvaranja zgrade 1888. godine, jedan carski zvaničnik je izrazio nadu da će društvo “odlučno uticati unapređujuće i prosvjeđujuće na tako poželjan harmoničan uzajamni utjecaj gradskih stanovnika svih konfesija”.³²

Odlučni da zadrže lojalnost sarajevske elite, vlasti su općenito izbjegavale rušenje džamija, crkava i drugih lokalnih vjerskih institucija koje su bile od značaja za vjerske vođe. Vjerski spomenici iz osmanskog perioda u Sarajevu su uglavnom sačuvani, za razliku od mnogih drugih gradova koji su iz osmanskih ruku prešli u ruke Habsburške Monarhije ili država nasljednica na Balkanu. Samo je u slučaju uređenja gradskih parkova došlo do zabrinutosti muslimanskih vođa koji su se protivili uklañanju muslimanskih nadgrobnih spomenika koji su se nalazili na više otvorenih površina u starom gradu.³³ Nakon njihovog protesta, zvaničnici su pristali da se nišani ograde i održavaju privatnim sredstvima. Vremenom načeti nišani su do danas ostali obilježje mnogih sarajevskih parkova.

Tokom habsburške vladavine, broj Aškenazi jevreja i kršćana evangelista je rastao i ove su grupe prerasle u nove vjerske zajednice u Sarajevu. Bogomolje za obje ove zajednice su izgrađene na južnoj strani rijeke Miljacke prema arhitektonskom rješenju Karla Parika, bečkog arhitekta češkog porijekla. Parik je prvo izgradio evangelističku protestantsku crkvu u neobaroknom stilu sa jarko žutom fasadom. Kada je završena 1899. godine, bila je to najveća kršćanska crkva u gradu iako je prema popisu iz 1910. godine u gradu živjelo samo 547 evangelista, od kojih je većina doselila u grad da bi radili u administraciji ili da bi iskoristili brojne trgovačke mogućnosti. Parik je dizajnirao i novu jevrejsku sinagogu, čime je 1.400 Aškenazi jevreja u gra-

³² Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, str. 161, citira Arhiv Bosne i Hercegovina, Zajedničko Ministarstvo Financija, 3542/1888.

³³ *Ibid.*, str 51.

Slika 6. Nova sinagoga. Izvor: Zbirka razglednica, Istarski muzej Sarajevo

du dobilo bogomolju odvojenu od sinagoge sefardskih jevreja. Svečano otvorena 1902. godine, nova sinagoga je odisala utjecajima secesije, ali su njeni primarni motivi odražavali jevrejsku historiju i vjerske simbole u tradiciji romantičnog historicizma (Slika 6).

Uspostavljanje domaćih vjerskih hijerarhija je ojačalo simbiotski odnos habsburških vlasti i sarajevskih vođa iz svih vjerskih zajednica. Kako je broj uvezenih habsburških zvaničnika rastao tokom četiri decenije carske vlasti, rasli su i redovi sarajevske elite, djelimično i zbog rastućeg broja vjerskih službenika različitih vjeroispovijesti.

Privatne zabave i javne priredbe

Nekoliko dana nakon ulaska habsburških trupa u Sarajevo u avgustu 1878. godine, general Filipović je u Konaku, sjedištu vlade iz osmanskog perioda, primio vjerske vođe četiri dominantne skupine u Sarajevu. Fra Grga Martić, franjevac koji je bio na čelu sarajevske katoličke zajednice, je organizirao sastanak i izabrao delegate. Filipović je prvo primio predstavnike jevrejske, srpsko-pravoslavne i islamske zajednice. Arhimandrit Sava Kosanović, najviši pravoslavni sveštenik u gradu, pozdravio je Filipovića u ime grupe.³⁴ Filipović je odgovorio pljuskom optužbi i uvreda prvenstveno na račun muslimana koje je osudio zbog toga što su umjesto zahvalnog dočeka carskim trupama pružili oružani otpor. Muslimane je okrivio za žrtve među habsburškim vojnicima, da bi zatim naglo prekinuo sastanak i napustio prostoriju. Nekoliko minuta kasnije, fra Grgu Martića je primio s toplinom i ljubaznošću.

Ovakav doček je sarajevskim vođama dao do znanja da okupatori očekuju od njih da prihvate i ojačaju legitimitet habsburške vlasti. Tokom četiri decenije habsburške vlasti, od vodećih građana Sarajeva se očekivalo da predvode izaslanstva za-

³⁴ Kreševljaković, *Sarajevo u vrijeme austrougarske uprave*, str.13-14.

hvale odgovarajućim zvaničnicima i da prisustvuju složenim ceremonijama dočeka visokih dužnosnika Monarhije. Učestalost i opseg ovih događaja su za Bosance bili novost. Pred kraj osmanske vladavine, sarajevske vođe bi se obično okupljale na istočnom prilazu gradu da pozdrave novoimenovanog pašu koji je poslan iz Istanbula. No, praksa redovnih i učestalih izaslanstava zahvale visokorangiranom lokalnom zvaničniku je stigla sa habsburškom vojskom.

Nakon Kalajevog imenovanja za zajedničkog ministra financija, vrhovni carski zvaničnici su uzvratili uslugu pozivajući ugledne Sarajlije na društvena okupljanja u svojim gradskim vilama. Baron Feodor Nikolić, *Ziviladlatus* između 1882. i 1886. godine, je postao poznat po svojim sedmičnim zabavama na kojima bi se okupilo od 100 do 240 gostiju iz redova habsburških zvaničnika i uglednih lokalnih građana.³⁵ Na ovim su se okupljanjima izvodile pozorišne predstave, pjesme i društvene igre. Ovakva okupljanja nisu bila po volji konzervativnijim sarajevskim muslimanima, koji su dolazili, ali kako je primjetio jedan promatrač, držali su se na sigurnoj distanci od sveprisutnog veselja. "Oni bi obično mirno sjedili jedan do drugoga, pa bi ispod oka podrugljivo pogledali kako švapski oficiri i mladi činovnici koketuju sa mladijem ženama i devojkama pojedinih sarajevskih gazda, za kojima se vuku dugački šlepovi, ala franga, i s prezrenjem bi to osuđivali kao zapadni raskoš koji će te kuće i te porodice upropastiti"³⁶

Drugi lokalni uglednici su pak imitirali zapadni način života tako što su organizirali razna društvena okupljanja. Muslimanski gradonačelnik Sarajeva Mustaj-beg Fadilpašić (1830.-1892.) i njegov srpsko-pravoslavni dogradonačelnik Dimitrije Jiftanović (1825.-1890.) su u svojim rezidencijama pravili velike zabave. Mehmed-beg Kapetanović (1839.-1902-) je u čast Kalajevog dolaska u Sarajevo 1882. godine u svom domu organizirao zabavu. Iako Kalaj osobno nije mogao doći zbog bolesti, šef Zemaljske vlade Johann Freiherr von Appel je na "lokalnom jeziku" izrazio svoje zadovoljstvo što vidi tako fino muslimansko društvo u jednom muslimanskom domu.³⁷

Takva organizirana okupljanja su bila tek dio šireg utjecaja i trajnih promjena koje su imigranti iz Monarhije uveli u način korištenja slobodnog vremena Sarajli-

³⁵ *Ziviladlatus* je bio civilni zapovjednik habsburške administracije u Bosni i Hercegovini. Njemu je nadređeni bio *Landeschef*, obično general, koji je odgovarao zajedničkom ministru finansija.

³⁶ Kruševac, "Društvene promene kod bosanskih jevreja" str. 267, citira *Memoare Protopope Nedeljka*, str. 79.

³⁷ Kruševac, "Društvene promene kod bosanskih jevreja" str. 266, citira *Sarajevski list* od 6. septembra 1882.

ja. Običaj društvenog okupljanja u domovima i vjerskim ustanovama iz osmanskog perioda je postepeno zamijenjen sekularnim javnim aktivnostima koje su uključivale večernje izlaske u kafane, pozorište, koncerte, i večernji korzo. Sve ove institucije su u početku služile isključivo za zabavu carskim zvaničnicima, oficirima i drugim imigrantima iz Monarhije, ali su tokom godina počele privlačiti mjesno stanovništvo. Korzo je počinjao svake večeri u sumrak i protezao se od istoka ka zapadu starog gradskog jezgra, uz mala neformalna okupljanja na trgu ispred katoličke katedrale i nove srpske pravoslavne crkve. Pozorišne predstave su redovno održavane u nekoliko objekata određenih za tu svrhu. Vokalni koncerti su postali veoma popularni, naročito zbog toga što je režim podržavao horove čiji su članovi pripadali istoj vjerskoj zajednici.

Paralelno sa okretanjem Beču u arhitekturi, festivali i praznici su počeli odražavati praksu carske prijestolnice i drugih gradova u Monarhiji. Oni su pažljivo organizirani da bi nadopunili mnoštvo vjerskih praznika koji su stoljećima bili dio bosanskog života. Javne proslave su se organizirale na godišnjice važnih događaja u životu cara Franje Josifa. (Pošto je Franjo Josif postao car 1848. godine i to ostao do svoje smrti 1916. godine, on je bio jedini habsburški vladar koga su Sarajlije upoznale.) U skladu sa praksom u Monarhiji, habsburške vlasti u Sarajevu su sponzorirale proslave carevog rođendana, godišnjice krunidbe, imendana, te godišnjice braka. General Filipović je shvatao važnost ovih godišnjica. Sredinom avgusta 1878. godine, u predgrađu Sarajeva, on je planirao da zauzme grad na vrijeme da bi ga ponudio caru na dar za njegov 48. rođendan 17. avgusta. Taktički manevri su prisilili generala da za 24 sata odloži napad, lišavajući ga slave koja bi uslijedila nakon takvog rođendanskog poklona njegovoj carskoj visosti.

Deseta, dvadesetpeti i pedeseta godišnjica velikih događaja su obilježene specijalnim proslavama sa punim javnim učešćem. Prva takva prilika se ukazala 24. aprila 1879. godine, na dan srebrnog pira Franje Josifa i carice Elizabete. Gradsko vijeće pod voditeljskom palicom carskih vlasti je uložilo mnogo nпора u planiranju svih detalja za proslavu. Vijeće je naložilo da svečanosti počnu uveče 23. aprila osvjettljavanjem uz pomoć svijeća crkava, džamija, jevrejske sinagoge, prodavnica, javnih zgrada, zidova i gradske kapije.³⁸ Te večeri se od svake privatne kuće zahtijevalo da upali barem dvije svijeće na prozorima. Grupa od 500 pjevača je kolima trebala biti prebačena do mjesta polaska gdje bi bili podijeljeni u dvije kolone, od kojih se po jedna trebala kretati na svakoj strani Miljacke. Njihova muzička parada je išla do vojnog logora u blizini Konaka, gdje su se dvije kolone spojile. Još 20 do 30 Sarajlija na konjima su slijedili istu rutu.

³⁸ Arhiv grada Sarajeva (u daljem tekstu AGS), Sarajevsko gradsko vijeće (u daljem tekstu SGV), 3. aprila 1879.

Slijedećeg jutra, od vodećih građana Sarajeva se očekivalo da prisustvuju nizu vjerskih službi i prijema. Rano ujutru 24. aprila su bile planirane logorske vatre na svim istaknutim uzvišenjima oko grada na koje je trebalo potrošiti po pet kubnih metara drva. Vatre su upaljene nakon ispaljenih topovskih hitaca iz tvrđave na istočnom prilazu gradu. Svim vjerskim hramovima je naloženo da održe službu između 7 i 8:30 sati, ili ranije ukoliko je takav običaj. Nakon vjerskih službi, habsburški zvaničnik najvišeg ranga u gradu, baron Jovanović, je primio obaveznu delegaciju lokalnih zvaničnika u Konaku. Uveče 24. aprila, svi učesnici i građani su pozvani da kočijama ili na konjima dođu do kasarne gdje je organizirana rekreacija.

Prilikom planiranja proslave carevog srebrnog pira 1879. godine, Vijeće je izglasalo pomoć žrtvama nedavne poplave. U skladu sa praksom koja se provodila u drugim dijelovima Monarhije, od Sarajevskog gradskog vijeća se očekivalo da dodijeli humanitarnu pomoć siromašnima prilikom obilježavanja praznika u čast cara. Ova praksa je dobila finansijsku podršku i 1888. godine, prilikom obilježavanja 40. godišnjice careve krunidbe, kada je član vijeća Risto Besarović predložio da se umjesto posebnog poreza ili stalnog odbora za prikupljanje dobrovoljnih priloga ustanovi gradska lutrija čiji bi prihod bio namijenjen siromašnima. On je rekao kako je prijatno iznenađen činjenicom da su građani "bez razlike vjere, stališa i imetka izkazivali svoju građansku dužnost prema širotinji i ... patriotski osjećaj za uzvišenog vladara," na 40. godišnjicu njegove krunidbe.³⁹ Besarovićev prijedlog je jednoglasno usvojen a za cilj je imao da izrazi zahvalnost Vijeća caru i brigu za siromašne u gradu.

Sredstva političke kontrole

Austrougarski zvaničnici su svim lokalnim inicijativama pristupali sa kombinacijom intenzivne kontrole, opreznog obuzdavanja i selektivnog kooptiranja. Oni su sponzorirali ili tolerirali one inicijative koje bi mogle rezultirati promoviranjem interesa i ciljeva Monarhije, ali su bili akutno svjesni mogućnosti da bi lokalne inicijative mogle zadobiti pristalice širom provincije i dovesti u pitanje habsburški autoritet. Kao i u slučaju vjerskih hijerarhija, Kalaj je bio odlučan u nakani da spriječi promociju sekularnih društava i udruženja kao isturenih odjeljenja političke agitacije koja je dolazila iz inostranstva.

³⁹ AGS, SGV, 17. decembar 1888.

Habsburška uprava je usvojila sistem koncesija zasnovan na austrijskoj praksi iz ere neapsolutizma za vrijeme ministra Alexandra Bacha (1852.-1859.).⁴⁰ Vlasti su otkrile razne prednosti u velikoj slobodi djelovanja koju su imale kod odbijanja ili mijenjanja zahtjeva za davanje koncesije. Potencijalni osnivači nekog društva su morali vladi na uvid priložiti prijedlog statuta čija bi sadržina obično postala predmetom dugih pregovora između osnivača i vlasti. Statut bi bio odobren ukoliko je uključivao odredbe po kojima se društvo bavi kulturnim, obrazovnim ili zabavnim aktivnostima koje nemaju nikakve veze sa politikom. Statut je nadalje morao imati odredbu po kojoj vlada ima pravo raspustiti društvo ukoliko njegove aktivnosti prevazilaze aktivnosti navedene u statutu. Ovaj sistem je vladinim nadzornicima dao moć dvostruke kontrole; nakon što su zadali sadržaj statuta, mogli su raspustiti udruženje u bilo kom trenutku zbog kršenja odredbi statuta.

Koristeći svoje diskreciono pravo odobravanja statuta i nadgledanja aktivnosti svih društava, habsburški zvaničnici su agresivno tražili načina da ograniče aktivnosti svakog društva na samo jedan grad. Još su osjetljiviji bili po pitanju potencijalnih aktivnosti van granica Bosne i Hercegovine. Udruženja su se mogla zvati samo po historijskim ličnostima čije su karijere bile ograničene isključivo na Bosnu i Hercegovinu.⁴¹ Kalajeva široka mreža špijuna i informanata je efikasno izvještavala o svim prekograničnim posjetama Bosni, kao i o Bosancima koji su putovali u okolne zemlje. Režim je pažljivo nadgledao posjetu Josipa Strossmayera, biskupa iz Đakova, koji je došao povodom posvećenja katoličke katedrale. Strah da bi Strossmayer mogao iskoristiti posjetu u cilju promocije jugoslavenstva ili panslavizma se pokazao neopravdanim jer je on brzo uočio da ga zvanični organi drže pod prismotrom i pažljivo zaobilazio davanje kontroverznih izjava.⁴²

Administrativna ograničenja su se najteže odrazila na nacionalne pokrete u nastajanju. Korištenje naziva za nacionalnost "Srbin" i "Hrvat" je bilo zabranjeno. Neki prijedlozi statuta su vraćeni na doradu uz instrukciju da se u nazivu društva može koristiti samo termin "pravoslavni". Kasnije je režim malo popustio i dozvolio upotrebu termina "srpski" u nazivima udruženja i u govorima, ali samo u kombinaciji sa terminom "pravoslavni".

Sa ovim čvrstim stegama, aktivnosti udruženja za vrijeme Kalajeve vladavine su bila u načelu rekreativna i obrazovna. Alpinisti, lovci, uzgajivači pčela i zagovornici moderne zemljoradnje su se organizirali u društva. Gradski jevreji su 1892. godine osnovali *La Benevolenciju*, društvo za pomoć siromašnima koje je nakon 1899.

⁴⁰ Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, str. 163-4.

⁴¹ Ibid, str. 159.

⁴² Ibid, str. 146.

godine počelo davati stipendije srednjoškolicima i studentima. Srbi su osnovali pjevačko društvo pod nazivom *Sloga* 1889. godine, a Hrvati su 1894. godine osnovali pjevački zbor *Trebević*. Aktivnosti ovih jednonacionalnih društava su bile pod pažljivom prismotrom. *Sloga*, čiji je puni naziv bio "Sarajevsko srpsko-pravoslavno crkveno pjevačko društvo", je 1894. godine predložila postavljanje pozorišne predstave pod nazivom "Nemanja" u čast Stefana Nemanje, osnivača dinastije koja je vladala srednjevjekovnom Srbijom od približno 1160. godine do 1371. Nadležni cenzor je naložio izmjene teksta nakon što je zaključio da on aludira na jedinstvo svih Srba ma gdje da žive.⁴³ *Trebević* je svoj puni naziv, "Nacionalno pjevačko društvo", dobio tek nakon što je vlada odbila prijedlog osnivača da se društvo zove "Hrvatsko pjevačko društvo".

Izazovi neoapsolutizmu

Kalajeva mješavina ograničene demokratije, njegovanja elitizma, strogih kontrola i pristomre se pokazala nedovoljno fleksibilnom za potrebe dinamičnih promjena koje je sam promovirao u Sarajevu i Bosni i Hercegovini. Pred kraj stoljeća, zvanično promoviranim promjenama su se pridruživali drugi pokreti koji su bili nekompatibilni sa Kalajevom anakronom neoapsolutističkom vizijom. Najznačajniji izazovi su dolazili od pokreta secesije u arhitekturi koji je nudio živahnu savremenu alternativu tradiciji historicizma; od rastuće etnonacionalne svijesti naroda; i od srpskog i muslimanskog pokreta za vjersku, obrazovnu i kulturnu autonomiju. Svi ovi pokreti su bili slični događajima iz drugih dijelova Monarhije, ali je u svakom pojedinom slučaju inicijativa za promjene umjesto od carskih zvaničnika i njihovih saradnika došla od neovisnih lokalnih elemenata koji su tražili veću slobodu izražavanja i veći utjecaj unutar habsburškog carskog sistema.

Politika režima je često na nepredvidiv način doprinosila ovakvom razvoju događaja. U svom oslanjanju na sarajevsku muslimansku i srpsku elitu kao na vođe svojih zajednica, habsburške vlasti su nenamjerno stimulirale elite u urbanim regionalnim centrima na mobilizaciju i traženje većeg utjecaja. U Sarajevu su glavni nosioci promjena dolazili iz same elite čijem je stvaranju doprinijela vlada, uključujući slobodne profesionalce i političke poduzetnike koji su tražili načina da prošire aktivnosti svojih grupa. Stalna pristomtra i nadzor koje je provodio Kalajev režim su doveli do niza manjih problema sa maltretiranjem i represijom koji su sami po sebi postali žarišta političkog protesta.

⁴³ Ibid, str. 166-7.

Iza mnogih promjena u Sarajevu je stajala rastuća etnonacionalna svijest članova svih vjerskih grupa. Još dosta prije kraja stoljeća većina srpskih pravoslavnih kršćana se osjećala Srbima u širem značenju pripadnika naroda koji živi u više zemalja u regionu. Većina katolika se počela smatrati Hrvatima iako je ovaj proces bio slabiji i napredovao je sporije nego među Srbima. Muslimani su strogo izbjegavali proglašavanje svoje grupe nacijom, ali su i oni stekli osjećaj većeg stepena kohezije i članstva u specifičnoj zajednici. Neki naučnici čija je teza da su nacionalni identiteti prastari i uglavnom neizmjenjeni, događaje s kraja XIX stoljeća vide više kao "nacionalno buđenje" nego kao izgradnju identiteta koji je bio nov za mnoge koji su ga prihvatili. Kakva god bila historijska pozadina ovih promjena, politički život u Sarajevu je bivao pod sve većim utjecajem grupnih identiteta koji su jačali.

Početak 90-tih godina XIX stoljeća neke Sarajlije su počele obilježavati praznike vezane za vođe ili događaje van Bosne i Hercegovine. Muslimani su slavili sultanov rođendan kao podsjećanje na njegov de jure suverenitet u Bosni i Hercegovini. *Srpsko-pravoslavno pjevačko društvo Sloga* je u Sarajevu 1892. godine planiralo proslaviti Vidovdan.⁴⁴ Vladini cenzori su zabranili govor koji je implicitno pozivao na jedinstvo svih Srba pravdajući poraz na Kosovu srpskom nacionalnom razjedinjenošću. Oni su također zabranili pjevanje guslarske pjesme i zahtijevali izmjene teksta pozivnice koji je glasio: "na ovaj događaj pozivamo svu srpsku braću i sestre i sve prijatelje srpskog naroda". Praznik je ipak proslavljen, uz ova ograničenja i izmjene, i Vidovdan je nakon toga postao glavni praznik sarajevskih Srba. Do kraja stoljeća Sarajlije su mogle učestvovati u nizu praznika od kojih je neke organizirala vlada a druge različite grupe građana.

Srpski pokret za autonomiju

Sarajevski Srbi nisu bili inicijatori pokreta za vjersku i obrazovnu autonomiju; ta čast je pripala mostarskim Srbima. Njihovi su protesti, međutim, ostali na lokalnom nivou sve dok im se 1896. godine nisu pridružili sarajevski Srbi koji su pokret uzdigli na nivo koordiniranog protesta u cijeloj provinciji. Nezadovoljni Srbi su svoju zajedničku akciju organizirali iste godine kada je u Sarajevu podignuta prva secesionistička građevina. Oba ova događaja su bila dio težnje za slobodom izražavanja koja je bila u suprotnosti sa neoapsolutističkim idealom, ali su obje također uključivale usvajanje metoda i trendova iz drugih krajeva Monarhije. Secesionistički ino-

⁴⁴ Vidovdan je dan sv. Vite ali mu ime potiče od Vida, predkršćanskog slavenskog boga sunca i rata. Slavi se na ljetni solsticij u prvom redu da bi se obilježila godišnjica bitke na Kosovu koja se odigrala 28. juna 1389.

vatori su uvezili slobodniji arhitektonski stil iz Beča dok su se vođe srpskog pokreta oslanjale na praksu političke mobilizacije koja je bila u široj upotrebi.

Srpski lideri su imali znatnu organizacionu prednost nad vođama drugih etnoreligijskih zajednica u Bosni i Hercegovini. U posljednje dvije dekade osmanske vladavine, lokalni srpski lideri u većini bosanskih gradova su osnovali srpske crkveno-školske opštine u cilju promocije obrazovanja i podrške srpskoj pravoslavnoj crkvi. Opštine, čiji su članovi uglavnom bili urbani građani, obično uspješni trgovci i poduzetnici, su stekle članstvo i finansijsku potporu u prvim desetljećima habsburške vladavine. Vlasti su bile pažljive kod regulacije ovih već postojećih tijela, nadajući se da neće otuđiti rukovodstvo opština iako su nacionalne aspiracije njihovih vođa ukazivale na veliku vjerovatnoću eventualnih sukoba sa vlastima.

Jedan je naučni radnik mišljenja da je mostarska srpska crkveno-školska opština bila "inicijator i organizator otpora politici okupacione uprave".⁴⁵ Vođe mostarske opštine, govoreći u ime "vascela srpsko-pravoslavnog stanovništva Hercegovine" su 1881. godine uputili protest protiv novog režimskog zakona o vojnoj obavezi. Njihova javno izražena osuda je izazvala veliku pobunu seljaka u Hercegovini 1881./82. godine. Nakon toga, Srbi u mostarskoj opštini su periodično osporavali autoritet prorežimski orijentiranog mitropolita Serafima Perovića i na druge načine dodijavali vlastima sa zahtjevima i protestima.

Za razliku od Mostara, sarajevsku crkveno-školsku opštinu je u ranim godinama okupacije vodio Petar Petrović, član prvog Sarajevskog gradskog vijeća koji je uživao puno povjerenje habsburških zvaničnika.⁴⁶ Kao demonstraciju važnosti neformalnih veza, režim je zbog Petrovića ukinuo formalnu obavezu najavljuvanja sastanaka opštine unaprijed. Ali u posljednjoj deceniji XIX stoljeća, frakcija Gligorija Jeftanovića, bogatog vlasnika hotela Evropa, je osporila Petrovićevo vodstvo. Krajem 1895. godine, Petrović je dao ostavku na mjesto predsjednika opštine gdje ga je naslijedio Jeftanović. Zvaničnici su isprva ovu promjenu promatrali bez reakcije, vjerujući da su vođe sarajevskih Srba Jeftanovićeovog profila toliko ovisili od zajmova i koncesija koje je davala vlada da im se ne bi isplatilo da organiziraju otpor. Ali za svaku sigurnost, vladin povjerenik za grad (zvanično imenovani upravitelj grada) je u januaru 1896. godine obavijestio rukovodstvo da će u budućnosti biti neophodno unaprijed najavljivati sastanke opštine, kao što je bio običaj u ostatku provincije.

Rukovodstvo opštine je to glatko odbilo. Oni su se više puta žalili gradskom povjereniku i Zemaljskoj vladi, govoreći da je odustvo najave dio tradicionalne auto-

⁴⁵ Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, str. 367.

⁴⁶ Božo Madžar, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu* (Sarajevo, 1982), str. 171-74.

nomije koju je uživala njihova opština. Jeftanović je sazvaio dva sastanka izvršnog odbora opštine bez obavještanja vlasti. Nakon svakog sastanka je novčano kažnjen i ukoren, poslije čega je odlučio da slučaj predstavi u Beču, protestujući direktno kod Kalaja, a ako bi to bilo neuspješno, kod samog cara. Sa ovom odlukom su vođe sarajevskih Srba otpočele pridruživanje svojim mostarskim kolegama u zajedničkoj borbi i zajedno su mostarske i sarajevske proteste ubrzo pretvorili u političku kampanju širom provincije.

Pogreb sarajevskog mitropolita Nikolajevića u februaru 1896. godine je iskorišten za održavanje tajnog sastanka nezadovoljnih predstavnika nekoliko srpskih opština koji su skovali plan zajedničkog djelovanja. U novembru 1896. godine, predstavnici mostarskih Srba koje je predvodio Vojislav Šola, predsjednik mostarske crkveno-školske opština, je otputovalo u Beč s namjerom da svoj slučaj izloži caru. Delegacija sarajevskih Srba pod vodstvom Gligorija Jeftanovića je otprilike u isto vrijeme krenula za Beč. Kada su svi stigli u Beč, osnovali su centralni komitet koji je uključivao predstavnike 13 drugih srpskih opština, napisali zajedničku platformu i dogovorili jedinstvenu strategiju. Za novonastalu opoziciju je bilo lakše sastati se u Beču nego pod prismotrom zvaničnika i informanata u Bosni i Hercegovini.

Stvaranjem radne grupe srpski aktivisti su porazili napore režima da politiku ograniči na lokalni nivo. Vlada više nije mogla srpske proteste zanemarivati kao sporadične i nevažne provale povremenog nezadovoljstva. Srpski uspjeh je međutim izazvao oštar odgovor i vlada se dala u iskorjenjivanje agitatorstva. Kalaj je zadužio novoimenovanog sarajevskog mitropolita da se suprotstavi utjecaju opštinskih rukovodilaca ali njegovi naponi nisu uspjeli spriječiti rast pokreta. Neposredno nakon sastanaka u Beču, vlasti u Sarajevu i Mostaru su obavijestile rukovodstva tamošnjih opština da se njihova društva raspuštaju.

Vlasti su također izvršile odmazdu putem ekonomskih mjera protiv članova delegacije upućene u Beč. Režim je imao znatnu ekonomsku moć nad sarajevskim Srbima ali je pogrešno ocijenio da bi upotreba te moći spriječila dalji razvoj pokreta. Rukovodstvo pokreta je svaku novu prijetnju i represivnu mjeru dodavalo rastućem spisku pritužbi koji je uključivao raspuštanje sarajevske i mostarske opštine. Dodatne peticije potpisane od strane predstavnika rastućeg broja opština su upućene caru 1897. i 1900. godine. Delegacije je vodio Gligorije Jeftanović, posljednji predsjednik raspuštene sarajevske opštine, i njegov mostarski pandan Vojislav Šola. Sve delegacije su uključivale predstavnike iz svih krajeva Bosne i Hercegovine.

Nakon što je uzalud sručio svu silu svoje uprave i srpske pravoslavne crkve na pokret, Kalaj je konačno popustio i odobrio pregovore sa vođama pokreta. Neposredno prije Kalajevе smrti 1903. godine, vođe pokreta su sa vladom postigle dogovor kojim su uspostavljene autonomne srpske obrazovne i kulturne institucije, čime je ispunjena većina zahtjeva đisidenata.

Muslimanski pokret za autonomiju

Sarajevski muslimani su mogli mnogo izgubiti pridruživanjem opozicionom pokretu. Veze i privilegije koje su uživali kod carskih zvaničnika su im omogućavale da svoje zahtjeve upućuju neformalno i da postignu većinu svojih ciljeva bez mobiliziranja drugih muslimana u gradu i provinciji. Pored već pomenutih kampanja za veći utjecaj u stvaranju bosanske vjerske hijerarhije, u reguliranju rada vakufa i kod zaštite nadgrobnih spomenika u javnim parkovima, sarajevski muslimani su tražili načina da ograniče ili okončaju proces konverzija sa islama na kršćanstvo.

Vjerske konverzije bilo koje vrste su bila rijetkost u Bosni i Hercegovini krajem XIX stoljeća, ali ih je rimokatolička crkva na čelu sa sarajevskim nadbiskupom Josipom Stadlerom otvoreno podržavala tokom habsburškog perioda. Većina obraćenika su bile djevojke čiji je prelazak na kršćanstvo bio izazvan brakom sa katolikom, ali su obraćenja na katolicizam svejedno izazvala nemir među pravoslavnim i muslimanskim stanovništvom. Stadler je često posezao za ekstremnim mjerama zaštite obraćenica i njihovog prava da ostanu katolkinje. Jedno posebno obraćenje 1890. godine je sarajevske muslimane izazvalo na akciju.

Uzeifa Delahmetović, mlada muslimanska služavka u domu vijećnika Esada Kulovića, je prešla na katoličanstvo.⁴⁷ Katoličko svećenstvo u Sarajevu je ustalo da je zaštiti sklanjanjem u kuću nadbiskupa Stadlera i zabranom posjeta muslimanima. Razljučeni odbijanjem vlade da intervenira, sarajevski muslimani su se sastali u kirathani i organizirali protestnu delegaciju da uloži žalbu na Stadlerovo ponašanje.

Iako su bili uznemireni prelaskom Delahmetovićeve na katoličanstvo, vođe sarajevskih muslimana nisu bile voljne uništiti povjerenje koje su uživali kod habsburških vlasti. Sa svoje strane, vlasti su podjednako željele izbjeći kršenje povjerenja i stvaranje nezadovoljstva. U tom cilju je brzo sastavljena Naredba o konverziji čije su odredbe nalagale slobodan pristup svih strana potencijalnom obraćeniku. To nije umirilo sarajevske muslimane, ali su oni na kraju razriješili svoje nesuglasice sa vlastima nakon dužih pregovora i prijetnji da će poslati protestnu delegaciju u Beč. Vlasti su 1891. godine na snagu stavile Obraćenički statut. Sarajevski muslimani su na to izrazili svoje zadovoljstvo i ponovo zauzeli svoj simbiotski odnos sa vlastima, uprkos protivljenju nekih muslimanskih vjerskih vođa iz drugih zajednica. Sa režimske tačke gledišta, vlasti su uspješno spriječile širenje protesta zadovoljavanjem ograničenih zahtjeva svojih vjernih saveznika.

⁴⁷ Donia, *Islam under the Double Eagle*, str. 55-59.

Kao što je bio slučaj i kod Srba, muslimansko nezadovoljstvo je bilo dublje u Mostaru nego u Sarajevu. Fatu Omanović, muslimansku djevojku iz jednog sela kod Mostara, su 1899. godine oteli članovi porodice njenog katoličkog proasca i uz pomoć katoličkih svećenika prebacili u Dalmaciju. Njeno obraćenje je navelo muslimane iz njenog sela da se žale muftiji Ali Džabiću u Mostaru. Džabić, koji je vlastima bio poznat po svom striktnom pridržavanju islamskog zakona i protivljenju Naredbi o konverziji iz 1891. godine, je spremno prihvatio kampanju protiv vjerskih obraćenja. On se sastao sa drugim mostarskim muslimanima u kiraethani da bi formulirali jedinstvenu protestnu strategiju. U tom smislu, mostarsko i sarajevsko čitačko društvo su bili institucionalni forumi za lansiranje muslimanskog pokreta, kao što su to za Srbe bile crkveno-školske opštine. Muslimanski pokret je na kraju privukao većinu muslimanskih zemljoposjednika koji su dodali vlastite zahtjeve s ciljem učvršćivanja njihovih vlasničkih prava i klasnih pozicija.⁴⁸

Kada je jednom pokrenut, muslimanski autonomni pokret je djelovao paralelno sa srpskim pokretom, a njegovi su lideri njegovali bliske veze sa srpskim rukovodstvom. Usprkos vladinim naporima da uguši protest, mostarski muslimani su u oktobru 1899. godine poslali delegaciju u Beč da se požali direktno caru, a lista zahtjeva se produžavala sa svakom novom peticijom. U februaru 1900. godine vlasti su raspustile muslimansku čitaonicu u Mostaru a u aprilu su smijenile Džabića sa funkcije muftije.

Sarajevski muslimani su se na početku muslimanskog autonomnog pokreta držali na distanci, što je potsjećalo na njihovo povlačenje iz javnog života u toku organiziranja vojnog otpora habsburškim trupama 1878. godine. Oni su se ipak sa zadržkom i nevoljno pridružili pokretu 1900. godine. Sa njihovom podrškom, muslimanski autonomni pokret se mogao pohvaliti predstavnicima iz svih šest administrativnih jedinica u Bosni i Hercegovini. Iznenađen širinom pokreta, Kalaj je u februaru 1901. godine ponudio rukovodstvu pokreta da stupi u pregovore. Ovi pregovori nisu urodili plodom i prekinuti su u aprilu 1901. godine, da bi bili nastavljani tek 1907. godine, dugo nakon što je Kalaj otišao sa scene. Njegova smrt 1903. godine je ujedinila srpski i muslimanski autonomni pokret u potrazi za većom autonomijom.

Milorad Ekmečić, historičar srpskog nacionalnog pokreta, je pravilno rekao da su autonomni pokreti bili "samo osnovne škole politike i uvod u prave borbe koje

⁴⁸ Za historiju muslimanskog autonomnog pokreta vidi djelo Nusreta Šehića, *Autonomni pokret Muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1980.); odličan uvod u djelu Ferde Hauptmanna, *Borba Muslimana Bosne i Hercegovine za vjersku vakufsko-mearifsku autonomiju: Grada* (Sarajevo, 1967.), str. 21-38; i Donia, *Islam under the Double Eagle*, str. 70-166.

su nagoveštene Kalajevim padom”.⁴⁹ Ali kao osnovne škole, ovi autonomni pokreti su predstavljali ključnu razvojnu fazu u formiranju velikih političkih organizacija. Usvajanjem ključnih organizacionih struktura i prakse, rukovodstvo je ove pokrete učinilo političkim partijama po svemu osim po imenu. Oni su ustanovili mehanizme izbora rukovodstva, osigurali jednaku zastupljenost svih regija u provinciji, izradili zajednički program i mobilizirali široku podršku naroda. Ovi mehanizmi su omogućili autonomnim pokretima da se početkom XX stoljeća transformišu u trajne političke partije.

Stvaranje ovih dobro struktuiranih organizacija je takođe najavilo kraj pretjeranog neformalnog utjecaja koji su imali sarajevski etnonacionalni lideri. Kada su vođe autonomnih pokreta organizirali izvršne komitete sa jednakom zastupljenošću svakog regiona, sarajevska elita je izgubila svoj posebni status zasnovan na neformalnom pristupu režimskim vođama i njihova je moć zasnovana na neformalnim kontaktima doživjela brzi pad. Ali prelaz sa autonomnih lokalnih elita na organizacije koje su pokrivale cijelu pokrajinu je ubrzo dozvolio gradu da uspostavi prominenciju druge vrste, ovoga puta kao sjedište političkih stranaka i kulturnih društava.

Zaključak

Glavni poticaji za dinamični razvoj grada krajem XIX stoljeća su dolazili iz Beča, ali su utjecaji carske prijestolnice često mutirali u specifične sarajevske varijante. Gradski pejzaž je nosio pečat sarajevske verzije romantičnog historicizma koji je evocirao arhitektonske presedane kako sa Zapada, tako i sa Istoka. Vođe etnoreligijskih zajednica, iako su im neoapsolutistička ograničenja često ukidala pravo glasa i stavljala ih pod pažljivu prismotru, su uspostavile način političkog izražavanja putem osnivanja pokreta koji su usvojili organizacione odlike i prakse stranaka iz drugih dijelova Monarhije. Sarajlije su posvećivale više slobodno vrijeme širokoj lepezi sekularnih javnih događaja, predstava i okupljanja koji su zamijenili intimna vjerska i porodična okupljanja iz osmanskog vremena. Dok je popularnost secesije rasla krajem stoljeća, vlada je iskazala veći stepen fleksibilnosti u odnosima sa političkim pokretima. Pred kraj XIX stoljeća Sarajevo je iskazalo jedinstvenu raznolikost koja je potvrdila sposobnost grada da pomiješa zapadne utjecaje sa istočnom tradicijom i lokalnom kulturom. ■

(Prijevod s engleskog: Daniela Valenta)

⁴⁹ Kraljačić, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini*, str. 400, citira Milorada Ekmečića, *Nacionalni pokret*, str. 622.

Robert J. Donia

FIN-DE-SIÈCLE SARAJEVO: THE HABSBURG TRANSFORMATION OF AN OTTOMAN TOWN

(Summary)

During Austro-Hungarian rule (1878-1918), Sarajevo acquired a western-oriented face superimposed on its previous profile as a classical Ottoman town. Viennese-trained Josip von Vancaš was the primary architect of these changes. He shared with Benjamin von Kallay, the monarchy's Joint Finance Minister, the aspiration to transform Sarajevo into a showplace of superior Habsburg administration in Southeast Europe. Religious structures were built to strengthen the status of confessional leaders, and secular buildings were erected to valorize the monarchy's ruling officials and their policies. Until the turn of the century, most buildings were Neo-historicist in style, including many structures of Neo-Orientalist design. Shortly after Secession architecture gained favor in Vienna, it was adopted by Vancaš and other leading architects of the city. Parallel with the building campaign, Habsburg officials developed a governing structure with the aid of local leaders. In the forty years of Habsburg rule, Sarajevo grew rapidly both as the administrative capital of Bosnia-Herzegovina and as a center of political movements that arose to challenge Habsburg policies.

UDK 325.254 (497) "1912/1941"
355.012 (497) "1912/1941"
Izvorni naučni rad

RATOVI I DEMOGRAFSKA DEOSMANIZACIJA BALKANA (1912.-1941.)

Safet Bandžović
Institut za istoriju, Sarajevo

U XIX stoljeću Porta je težila da sprovede reforme i modernizira Osmansko carstvo. Pored toga što su te reforme loše i parcijalno provođene, ni velike sile također nisu željele da osmanska država ponovo postane moćna i dobro organizirana, pa su osuđivali takve napore, gurajući je u česte vojne sukobe i izazivajući pobune Srba, Bugara, Grka, Jermena, Libanaca, zauzimajući njene teritorije ili podržavajući secesiju. "Zlatni vijek" nacionalne državnosti na Balkanu od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata, bilo je razdoblje krajnjih nacionalnih napetosti i pokušaja da se povijest ispravi ne samo perom već i agresivnom državnom politikom.¹ Muslimani su bili prva žrtva nastanka i ekspanzije nacionalnih država na Balkanu. Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovinu ukupnog stanovništva Balkanskog Poluostrva. U vremenu od 1870. do 1890. poubijano je na tom području preko 300.000 muslimana, a preko pet miliona ih je prognano u Anadoliju do kraja tog stoljeća.² Berlinskim ugovorom 1878. Osmansko carstvo, kome su odsječeni "svi nepotrebni i slabi dijelovi", praktično je prestalo igrati ulogu značajne države. On mu je ipak dao "još jednu generaciju života" jer je bilo, zbog oprečnih interesa velikih sila, evropska potreba. Osmanski predstavnici su na ovaj skup bili pozvani samo iz jednog jedinog razloga - da daju znatne teritorije onim državama koje su velike sile smatrale pogodnim.³ Velika Britanija i Austro-Ugarska su se tokom ci-

¹ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo 1996, 303.

² R. Mahmutćehajić, *Trajnost stradanja*, Glasnik, Rijaset IZ u RBiH, br. 7-9, Sarajevo 1996, 397. Opšir. S. Bandžović, *Iseljenički pokreti na Balkanu krajem XIX i početkom XX stoljeća*, Almanah, br. 3-4, Podgorica 1998, 127-144.

³ Opšir. J. Matuz, *Osmansko Carstvo*, Zagreb 1992, 147; J. McCarthy, *Muslims and Minori-*

jelog XIX stoljeća opirale slamanju Osmanskog carstva, pošto su uočavale da bi manje države, koje bi se uzdigle na njegovim ruševinama, poremetile međunarodni poredak. Njihovo neiskustvo bi zaoštrilo nasljeđene etničke konflikte, dok bi njihova relativna slabost dovodila u iskušenje velike sile da se neprestano upliću. Manje države su, po njima, trebale svoje nacionalne ambicije podrediti širem interesu, kao što je mir.⁴ Na Balkanu je ipak prevagnula logika rata i nasilja. Osmansko carstvo je 1878. moralo ustupiti tri petine svoje teritorije i jednu petinu ukupnog stanovništva, oko pet i pol miliona ljudi, od kojih je polovica bilo muslimana. Izgubljeni su industrijalizirani i razvijeniji narodi u Carstvu. Obnovljene, formalne garancije velikih sila njegovog teritorijalnog integriteta bile su mu kratkoročna, umirujuća nadoknada. Protjerivanja i iseljavanja muslimanskog stanovništva uticali su na suštinske izmjene etničko-vjerske strukture na Balkanu. Vojni porazi Osmanskog carstva su snažno poremetili samopouzdanje muslimana, dovodeći kod njih do dalekosežne moralne i intelektualne krize. Kolonijalizam započet krajem XV stoljeća, u okviru koga su evropske sile bile početno suprostavljene u nastojanjima da pokore muslimane i za sebe prigrabe njihova privredna bogatstva, trajao je sve do polovine XX stoljeća. Dotle su Evropljani mogli hladno iscrtavati zamišljene granice u pijesku, svojevrijemno dijeliti muslimanske teritorije i tri islamska carstva (Osmansko, Safavidsko i Mogulsko) fragmentirati u oko pedeset današnjih nacionalnih država.⁵ Islam je za Evropu bio trajna trauma.⁶

Milioni muhadžira, iz izgubljenih osmanskih provincija kretali su se 1877.-1879. prema centralnim i drugim dijelovima Osmanskog carstva, "sledejući nepoznatim odredbama sudbine".⁷ To je pred državu, koja je na finansijskom planu već bila na izdisaju, postavilo krupan problem njihovog prihvatanja i smještaja. Porta je još 1857. izdala zakon koji je porodicama muhadžira obećavao zemlju, kao i oslobođanje od poreza i služenje vojnog roka od šest do dvanaest godina, u ovisnosti od mjesta naseljavanja.⁸ Stotine hiljada muhadžira sa Balkana naseljeno je u unutra-

ties: The Population off Ottoman Anatolia and the End of the Empire, New York 1983; Isti, *Deat and Exile: The Ethninc Cleansing of Ottoman Muslims 1821-1922*, New Jersey 1996.

⁴ H. Kisindžer, *Diplomatija*, I, Beograd 1999, 186.

⁵ I. J. Hadad, *Globalizacija islama*, u zbornik: *Oksfordska istorija islama*, priredio Dž. Espozito, Beograd 2002, 646. Više od jedne četvrtine muslimana u svijetu danas živi pod nemuslimanskom vlašću.

⁶ E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2000, 83.

⁷ S. Novaković, *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886-1905*, Beograd 1906, 11-12.

⁸ F. Žoržon, *Poslednji trzaji (1878-1908)*, u zbornik: *Istorija Osmanskog carstva*, priredio R. Mantran, Beograd 2002, 589, 633, 657-658.

šnjosti Male Azije, u vilajetima centralne i zapadne Anadolije, u Izmir, Manisu, Ajdinu, Ankaru, zatim u Siriju, na Kipar, Arabiju. Prema konstataciji Bilala N. Šimšira, u svim krajevima Rumelije bilo je oko milion muhadžira.⁹ Prema službenim osmanjskim podacima oko 1,5 miliona muhadžira napustilo je Balkan u periodu od 1878. do 1918. godine, ne uzimajući u obzir veliki broj ljudi koji su ilegalno prešli osmanjske i turske granice.¹⁰ Muhadžiri, različitog etničkog porijekla, unijeli su u Carstvo veliku etničku i lingvističku raznovrsnost. Njihova asimilacija tekla je veoma sporo. Nakon ratova, problem postaju pobjednici. Oni misle da su dokazali da se rat i nasilje isplate.¹¹ Velikoimperijalni snovi o novim, trijumfalnim pobjedama i teritorijalnim osvajanjima postaju kolektivni i mobilizirajući.

Muslimansko stanovništvo Balkana, koje je do 1877.-1878. činilo većinu u mnogim područjima, podijeljeno je u različite nemuslimanske nacionalne države, odsječene od Osmanskog carstva. Odnos između novostvorenih država na Balkanu i muslimana u izvorima XIX stoljeća je loše ili tendenciozno prezentiran. U dokumentaciji žurnalističkog tipa, prepunoj sopstvenog narcizma, dominirao je negativan stereotip o muslimanima. Ona je prećutkivala kontinuirana nasilja nad muslimanima koja su pratila borbu za neovisnost i nasilno teritorijalno širenje.¹² V. Benjamin je ustvrdio da je svaka vladajuća historija u biti "*historija pobjednika*" u kojoj su teme samo sopstvene žrtve. Berlinski kongres je priznanje neovisnosti novih balkanskih država povezao sa njihovim prihvatanjem principa nediskriminacije na vjerskim osnovama.¹³ Uspostavljeni sistem zaštite manjina nije bio prikladan jer nije posjedovao nadzorne mehanizme koji bi kontrolirali praktičnu primjenu preuzetih oba-

⁹ B. Simsir, *Turkish Emigrations from the Balkans*, I, Ankara 1989, 628; upor. S. Rizaj, *O migracionim kretanjima na Balkanu (1877-1879)*, Međunarodni naučni skup povodom 100-godišnjice ustanka u Bosni i Hercegovini, drugim balkanskim zemljama i istočnoj krizi 1875-1878. godine, ANU BiH. Pos. izdanja, knjiga XXX, Sarajevo 1977, 191-195.

¹⁰ K. Karpat, *The Ottoman Population 1830-1914*, vol. I, Madison 1985, 4. Opšir. S. Bandžović, *Migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu krajem XIX stoljeća*, Znakovi vremena, br. 15, Sarajevo 2002, 268-291. Dr. Milorad Ekmečić će tumačeći "*vođenje napora*" srpske vlade 1877.-1878. na novoosvojenim teritorijama "*da pokrene muslimansko stanovništvo*" napisati kako je do Berlinskog kongresa 1878. postojalo pravilo u svim dotadašnjim ratovima da muslimansko stanovništvo nema šta da čeka, kad dođu vojske hrišćanskih država. Opšir. vidi: M. Ekmečić, *Istoriografija "samo po ogrtaču"*, u zbornik: *Odgovor na knjigu Noela Malkolma: Kosovo. Kratka istorija*, Beograd 2000, 25.

¹¹ N. Čomski, *Novi militaristički humanizam*, Beograd 2000, 15.

¹² M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društvenu istoriju, II, br. 3, Beograd 1995, 353-362.

¹³ C. A. Macartney, *National States and National Minorities*, New York 1968, 160-166.

veza. Odlukama Berlinskog kongresa nastao je čitav splet malih balkanskih država koje su, zbog međusobnog odnosa, predstavljale pravo bure baruta. Balkanski vladari podržavali su nacionalizam javnosti svojih zemalja i bili njegovi taoci. Snaga njihovih država nije bila ravna ekspanzivnoj spoljnoj politici koju su vodili.¹⁴ Grčka, Bugarska, Rumunija, Srbija i Crna Gora, svaka od njih ponaosob težila je da zado- bije nove teritorije, razvijajući strasne nacionalističke i imperijalističke osjećaje, tražeći sve one zemlje u kojima su njihovi narodi vladali ili navodno vladali u bilo ko- jem prethodnom historijskom razdoblju. Posljedica takvog shvatanja bila je nepre- stana agresija na ostatke Osmanskog carstva u Evropi, zatiranje bespomoćnih musli- manskih naselja, a povremeno i otvoreni sukobi oko podjele plijena.¹⁵

U drugoj polovici XIX stoljeća nacionalizam na Balkanu uglavnom je slijedio italijanski i njemački primjer, kao i evropske smjernice označene jakobinskim prin- cipom: "jedna nacija - jedna država". Nedovršene nacionalne historije potpaljivali su balkanski požar. Nacionalne kulture i strasti mogle su se obuzdavati i bez formi- ranja nacionalnih država kakve su pravljene po Bizmarkovom ili Kavurovom mode- lu.¹⁶ Agresivnost je bila vitalni uslov za postojanje ovih država u skladu sa lekcijom koje su im dale evropske sile: ekspanzija ili propast.¹⁷ Historija evropskih nacija je prije konstruirana nego rekonstruirana. Historijsko samopotvrđivanje nije imalo za cilj samo unutarnje konsolidiranje i integraciju nacije. Ono je, pored toga, služilo leg- itimiranju dalekosežnih državnih pretenzija.¹⁸ Historija stvaranja nacija i država na Balkanu je uvijek bila historija secesionizma i ekspanzije, otcjepljenja iz višenacio- nalnih država uz istovremene pretenzije ka velikonacionalističkoj zamisli.¹⁹ Novo- nastale balkanske državice poistovjećivale su, sa manjim ili većim nijansama, musli- mansko stanovništvo sa osmanskim državnim strukturama ili su ga tretirale naslje- dnikom Osmanlija. Zato je nastanak svake ove tvorevine bio praćen kontinuiranim progonima muslimana i uništavanjem tragova njihovog postojanja.²⁰ Fanatične akci-

¹⁴ Upor. M. Ekmečić, *Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine*, Prilozi, br. 18, Sara- jevo 1981, 90-92; S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 111.

¹⁵ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb 1979, 479.

¹⁶ B. Bogdanović, *Glib i krv*, Beograd 2001, 196.

¹⁷ M. Dogo, *Odgovor na "Razmišljanja" ... prof. dr. Milča Lalkova, objavljena u Godišnjaku za društvenu istoriju III-3 (1996)*, Godišnjak za društvenu istoriju, sv. I, god. IV, Beograd 1997, 95.

¹⁸ H. Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd 2002, 125.

¹⁹ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 467.

²⁰ F. Karčić, *Istočno pitanje": paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku*, u

je deosmanizacije bile su posebice uspješne u materijalnoj (vidljivoj i javnoj) sferi. Najdrastičnije, tektonske promjene su izvršene u opštem izgledu gradova, arhitekturi, odijevanju. Balkanske države su, u različitom stepenu, pokušavale da pročiste svoje jezike i toponime od turcizama. Osmanska arhitektura, javni objekti, džamije, mostovi, umnogome su bili nadmašili ono što ih je docnije zamijenilo. Ta kultura se može analizirati tek uspostavom nužne distance od nacionalističkih kategorija.²¹ Nacionalne države na Balkanu nastajale su putem nasilja, pljačke i masovnih progona nepoželjnih etničkih i vjerskih zajednica, prije svega, muslimana. Rusija je nastojala uspostaviti bugarsku nacionalnu državu i brutalnom silom pravoslavce učiniti dominantnom većinom.²² Ocjenjujući ponašanje ruske vojske 1877.-1878. u Bugarskoj prema muslimanima Vasa Čubrilović navodi da su ruski vojni zapovjednici namjerno pravili čitavu pustoš među njima: "hteli su valjda da jednim udarcem reše Bugarsku, ne samo Tataara i Čerkeza no i turskih starosedelaca".²³ Bugari su nemilosrdno rušili muslimanske gradske četvrti, zemlja koju su do tada posjedovali muslimani bila je javno rasprodata, groblja prekopana. Muslimanski nadgrobni spomenici služili su za popločavanje ulica, a od kamenja porušenih džamija zidane su kuće. Sticanje neovisnosti, kao i izgradnja srpske i crnogorske države bili su u neposrednoj vezi sa borbom protiv Osmanlija i muslimana, njihovim masovnim iseljavanjem i zavođenjem sopstvene vlasti. Borba je imala obilježja vjersko-građanskog rata.²⁴ Srpska vlada je težila 1878. da se stvori čisto srpska nacionalna država, te da se "očisti zemlja od nekrsta" na novoosvojenim područjima.²⁵ Iz vranjskog, niškog, pirotskog i topličkog okruga masovno je iseljeno muslimansko stanovništvo različitog etničkog porijekla.²⁶ Stav srpske Vrhovne komande i vlade Srbije bio je da što manje musli-

Zbornik., *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku*, Tuzla 2001, 20. Opšir. S. Bandžović, *Migracioni pokreti na Balkanu (1877-1879)*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVIII, Prijepolje 1998, 199-223.

²¹ Upor. F. Brodel, *Turska veličina: od Male Azije do Balkana*, "Književne novine", br. 870, Beograd 15. septembar 1993; B. Jelavić, *Istorija na Balkanot*, II, Skopje 1999, 121; S. Faroki, *Religija, etnička zajednica i državni aparat*, "Republika", br. 228-229, Beograd 1-31. januar 2001.

²² K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi*, Znakovi vremena, br. 12, Sarajevo 2001, 181-182.

²³ Vasa Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983, 538.

²⁴ R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, knj. II, Novi Sad 2001, 267.

²⁵ Upor. D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1990, 172; H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, u zbornik: *Kosmet ili Kosova*, priredili B. Cani i C. Milivojević, Beograd 1996, 153-154.

²⁶ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 528-529.

mana u tim oblastima "kod nas zastane, tim će se veća usluga otadžbini svojoj učiniti" i "koliko ko više Arnauta iseli, tim će sve veće zasluge steći za otadžbinu svoju".²⁷ Muslimani su se iz novopripojenih krajeva, gdje su do 1877. činili većinu, selili, a njihova su obilježja brzo uništavana, shodno doktrini o potpunom nestanku svega što pripada "turskom nasljeđu". Džamija sultana Mehmeda u Pirotu pretvorena je u vojni magacin. Hamam sa dvije kupole je bio napola razrušen. U Leskovcu je porušeno čak i staro kupatilo. Šašit-pašin saraj prvobitno je korišćen kao depo duhana. Porušene su brojne džamije i tekije. U Nišu su od osmanskog nasljeđa sačuvane za budućnost dvije vojne tvrđave i samo četiri vrednije kuće.²⁸ Na gradskoj kapiji tvrđave sultanov znak je ustupio mjesto srpskom grbu. "Crveni saraj", kao i jedno turbe su srušeni sa zemljom. Jedna džamija je služila kao magacin za smještaj baruta. U Niškoj Banji 1889. nije bilo više ni ruševina od nekadašnjeg hamama.²⁹ Sastavni dio integracione ideologije bili su znanje, mitovi i predstave o srednjovjekovnoj historiji. Ovakav splet okolnosti uticao je da kontinuirano potiskivanje "Turaka" prati san o obnovi srednjeg vijeka.³⁰ Slična sudbina pratila je tokom XIX stoljeća i muslimane u Crnoj Gori. Komadanje teritorija koje su naseljavali muslimani na Balkanu i pojava novog, užeg, definiranja identiteta naroda dovela je do diskontinuiteta i fragmentacije svijesti muslimana tog regiona. Njihova historijska svijest nije bila kondenzirana i generacijski prenošena. Ta fragmentacija se manifestirala i u odsustvu svijesti o međusobnoj povezanosti sudbina muslimanskih grupa. Muslimani su se vidjeli samo kao pripadnici zasebnih vjersko-etničkih skupina, čija se historija nije doticala ostalih muslimana na Balkanu.³¹

Osmanska država je bila u dugotrajnoj krizi rastrzana brojnim unutarnjim slabostima i vanjskim pritiscima, kao i nezajajljivim aspiracijama susjednih država. Nakon Berlinskog kongresa ona je postala ovisna od stranog kapitala, preživljavajući sve teže finansijske krize. Bila je, nemoćna pred nadmoćnim evropskim silama, neprestano prisiljavana na politiku diktata i stalnih ustupaka. Takvo stanje koristi Austro-Ugarska koja anektira BiH, Italija da ratom 1911.-1912. otrgne Tripolis i Kire-

²⁷ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000, 486.

²⁸ A. Tahmidžić, *Ostaci-ostataka muslimanske sakralne arhitekture u Nišu*, "Preporod", br. 47, Sarajevo 15. avgust 1972.

²⁹ O. Zirojević-M. Prodanović, *Feliks Kanic - svedok kraja tursko-osmanlijske civilizacije u Srbiji*, "Helsinkiška povelja", br. 51, Beograd april 2002.

³⁰ S. Ćirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovekovnog Balkana*, Beograd 1997, 184.

³¹ F. Karčić, *Muslimani Balkana na pragu 21. vijeka*, Znakovi vremena, br. 9-10, Sarajevo 2000, 213.

naiku.³² Aneksija BiH podstakla je pretenzije ratobornih balkanskih država da ostvare dobit na drugoj strani. Porta je pokazala naspram tih događaja mnogo slabosti, što je uvjeralo njene agresivne balkanske susjede da će morati brzo odustati i od svojih preostalih evropskih teritorija.

Srbija i Crna Gora, nakon aneksije BiH, usmjeravaju svoje ambicije ka jugu, zahvatajući Sandžak, Kosovo, Makedoniju, Skadar i sjevernoalbanske krajeve. Srbija i Crna Gora su, i prije sticanja svoje neovisnosti, bile posebice zainteresirane da osvoje Sandžak kako bi se preko ove teritorije neposredno povezale. Srbi su pisali da je Sandžak za osmansku državu slijepo crijevo, a za Srbiju pupak.³³ Predstavnici Srbije i Crne Gore potpisali su još u junu 1876. u Veneciji tajni ugovor i vojnu konvenciju. Po ovom ugovoru: "obe visoke ugovarajuće strane zaključuju savez kome je opšti cilj oslobođenje hrišćana a bliži i neposredni cilj oslobođenje srpskog naroda u evropskoj Turskoj". Sandžak je pritom bio izdijeljen na interesne sfere ove dvije države.³⁴ Albanci su također svojatali Sandžak, proglašavajući ga, zajedno sa Ko-

³² Jedan britanski političar je tada okarakterizirao odnos prema Osmanskom carstvu: "Sada nije problem kako će se održati Turska, nego kako će se umanjiti potres od njenog pada i šta će se postaviti na njeno mjesto". Opšir. V. Popović, *Istočno pitanje*, III izdanje, Beograd 1996, 220.

³³ Đ. Jelinić, *Novopazarški Sandžak*, Beograd 1910, 1. Počev od 1827. nazivom "Stara Srbija" Srbi označavaju teritoriju Kosova, Sandžaka, južnog Pomoravlja i sjevernog Povadarja. Termin "Južna Srbija" uveden je nakon 1912. kada su u sastav Srbije ušle Makedonija, Kosovo, dio Metohije i Sandžak. Pod terminom "Sjeverna Srbija" podrazumijevala se dotadašnja teritorija države Srbije; upor. D. Petrović, *Sandžak: (prema) Raška oblast, "Has"*, br. 70, Novi Pazar 17. februar 1999.

³⁴ J. Jovanović, *Stvaranje crnogorske države i razvoj crnogorske nacionalnosti*, Cetinje 1948, 314-316. Srpski general Petar Bojović 1907. u knjizi *Vaspitavanje vojnika* piše: "Ima dosta naše braće Srba muhamedanske (turske) vere. Oni su, kao i oni katoličke vere, bili prisiljeni da prime muhamedansku veru. Ali ipak su pravi Srbi i govore pravim srpskim jezikom. Takve naše braće muhamedanske vere ima najviše u Bosni, Hercegovini, Staroj Srbiji i Makedoniji. Oni siromasi, iako se po svom neznanju, nazivaju Turcima, nisu Turci nego pravi Srbi čije su pretke Turci naterali silom da prime muhamedansku veru. Oni sada i sami počinju uviđavati da su Srbi, i počinju se priznavati i nazivati Srbima muhamedanske vere, kao što priznaju da su Srbi i oni katoličke vere nazivajući se Srbima katolicima. Zbog ovoga mi treba uvek da imamo na umu onu pametnu srpsku izreku: "Brat je mio, koje vere bio". Bog prašta njima, jer im je silom naturena tuđa vera, koju će oni ostaviti i primiti svoju pradedovsku pravoslavnu veru i slavu, kad ih, ako Bog da, oslobodimo i s nama sjedinimo u veliku i silnu srpsku državu, kao što je to bilo pod carem Dušanom Silnim" - prema: T. Gavrić-D. Simović, *Vojvoda Petar Bojović*, Beograd 1990, 40-41.

sovom, za "Gornju Albaniju".³⁵ Austrijanci su, pak, smatrali da je Sandžak za Bosnu "isto što i posjedovanje Bosfora za Crno more".³⁶ Zbog sveopće situacije, žive zainteresiranosti posebice za Sandžak, gdje su, nakon 1878. godine, počeli dolaziti i naseljavati se muhadžiri iz BiH, kao i krajeva koji su, odlukama Berlinskog kongresa, pripali Crnoj Gori i Srbiji, srpska vlada je 1909. pravila planove za stvaranje organizacije srpskog naroda u Sandžaku.³⁷ Do realizacije ovog projekta zbog splešnjanja aneksione krize 1909. i pritiska evropskih sila nije došlo, ali pojačane obavještajno-informativne aktivnosti, kao ni u prethodnim vremenima, nisu izostale. Srbija je pomagala komitske pokrete Srba u Osmanskom carstvu, ubacivala ljudstvo i oružje, pomagala i organizirala Srbe u borbi protiv organa vlasti "ali da se to radi organizovano i oprezno". U tome su se naročito aktivno, pored političara, isticale i srpske pogranične vlasti. Crna Gora je, s druge strane, pokazivala interes za slične akcije u beranskom, bjelopoljskom i pljevaljskom kraju.³⁸ Akcije paravojnih formacija su bile jedan od načina da se izmijeni ili ubrza tok historije. Među državicima Crne Gore i Srbije se već 1910. počelo govoriti o savezu za rat protiv osmanske države. Inicijativa je došla od Crne Gore, koja je "uvijek bila spremna" za izazov i podsticanje nemira u rovitom osmanskom susjedstvu.³⁹

³⁵ B. Hrabak, *Novopazarski Sandžak između Austro-Ugarske i Arbanasa*, Užički zbornik, br. 21, Užice 1992, 35; upor. P. Bartl, *Albanci*, Beograd 2001, 94.

³⁶ K. Isović, *Austro-ugarsko zaposjedanje Novopazarskog sandžaka 1879. godine*, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, god. IX, Sarajevo 1958, 111. O nastanku, granicama i fizionomiji Sandžaka opširnije vidi: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 232-234; A. Aličić, *Uređenje Bosanskog elajeta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983, 61, 84, 122.

³⁷ Arhiv Srbije u Beogradu (dalje: AS), Ministarstvo inostranih dela Kraljevine Srbije (dalje: MID), Prosvetno-političko odeljenje (dalje: PPO), 1909, br. 122. Opšir. D. Pejatović, *Osvrt na nekoliko pitanja iz projekta za stvaranje organizacije srpskog naroda u Novopazarskom Sandžaku 1909. godine*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XVI, Prijepolje 1995, 349-359. Dr. Slavenko Terzić u "Politici" od 6. septembra 1993. piše o Sandžaku pri kraju osmanske uprave: "Poslednjih godina turske vlasti usledilo je masovno proterivanje čifčija - Srba zavisnih seljaka sa imanja koja su obrađivali. Ima više primera nasilne islamizacije, posebno žena, silovanja i drugih oblika svakodnevnog ponižavanja". Logično bi bilo, po takvom sudu, da se svi ti "nasilno islamizovani" nakon 1912. masovno i dobrovoljno vrate "pravoj vjeri", ali o tome nema nikakvih potvrda.

³⁸ V. Šalipurović, *Kulturno-prosvetne i političke organizacije u Polimlju i Raškoj 1903-1912*, Nova Varoš 1972, 360; Č. Lučić, *Previranja u Raškoj oblasti krajem 19. i početkom 20. vijeka*, Istorijski zapisi, br. 3, Podgorica 1997, 100-102.

³⁹ N. Rakočević, *Odnosi Crne Gore i Srbije 1903-1918*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1984, 95.

Stvaranjem saveza Srbije, Crne Gore, Bugarske i Grčke 1912. bile su okončane pripreme za rat. Formiranje saveza počivalo je na sistemu ugovora koji su sadržavali i tajne klauzule. Ovom savezu je bilo najvažnije da vojnički slomi Osmansko carstvo i definitivno ga eliminira kao evropsku državu. Balkanske države su uviđale da udruživanjem zajedničkih snaga raspolazu vojnim potencijalima sposobnim da osmansku državu poraze i potpuno potisnu sa Balkana, kao i političkim mogućnostima da Evropu brzo suoče sa situacijom "svršenog čina". Ofanzivne namjere balkanskih saveznika bile su brižljivo skrivane od velikih sila. Jedino je Rusija bila upoznata sa njihovim planovima.⁴⁰ Nijedna koalicija do tada, poput ove koalicije pravoslavnih naroda i država, nije povelala rat na temelju nejasnijeg međusobnog dogovora o tome za što se, doista, bori nego što su to učinili sudionici ove vojne akcije protiv Porte. Bugarski historičar Ivan Ilčev je analizirajući propagandu balkanskih država tokom XIX i prvih decenija XX stoljeća zaključio da su u svim ovim zemljama propagandne metode bile identične, a činjenice uklopljene u postojeće, unutarbalkanske stereotipe. Sopstveni narod je uvijek dobar, naglašeno je "mi", naspram njih, a "oni" su uvijek cjelina i svi su isti. Protagonisti propagandi su uvijek iskreni, žrtve i mučenici, dok su oni drugi, protiv kojih je ona usmjerena, njihova potpuna negacija.⁴¹ Većina stanovništva Grčke, Srbije, Bugarske i Crne Gore pružala je otvorenu podršku ciljevima antiosmanskog saveza i potonjeg balkanskog rata. Tradicionalna antiosmanska osjećanja i tvrdi, atavistički stavovi bili su glavna pokretačka snaga. Pred izbijanje rata u srpskim krugovima se isticalo da se ne postavlja pitanje da li je Stara Srbija pravoslavna ili muslimanska, "nego je li srpska ili arnautska", i da treba "muslomanske Srbe pribrojiti pravoslavnim i katoličkim Srbima". Ljubomir Jovanović je pisao da Staru Srbiju treba pridružiti Srbiji jer je ona "mala i sa toliko strana zatvorena - kao zagušena". Stojan Protić je demantirao pojedine tvrdnje da je nakanana Srba da stvaraju Srbe tamo gdje ih nema, ali je potvrđivao kako je životno pitanje "oslobođenje i ujedinjenje Srba", pa "ko nam otima rođenu braću, mi ćemo s bolom istina u duši ali po nevolji biti protiv njega. To treba da znaju i braća od stričeva i stričevi, pa da ne diraju u te osetljive žice", jer je postojeća Srbija "mala i neja-

⁴⁰ Upor. D. Zografski, *Golemite sili na Balkanot vo počotkot na XX vek (1900-1914)*, Glasnik, br. 2-3, Skopje 1970, 61-62; D. Đorđević, *Na počotku razdoblja ratova*, u: *Istorija srpskog naroda*, VI knjiga, I tom, Beograd 1983, 188; Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, 22.

⁴¹ Prema: Lj. Trgovčević, *Zamrznuta slika nesreće i mržnje*, "Danas", Beograd 18. januar 2000. Opšir. S. Bandžović, *Balkan i historiografski stereotipi*, Beharistan, br. 7-8, Sarajevo 2002, 179-201.

ka", samo "jabuka u koju će lako svagda zagristi svaki halapljivac".⁴² Južnoslavenski program Srbije nikada nije bio ništa drugo do njeno pomoćno oružje.⁴³

Albanci u Kosovskom i Skadarskom vilajetu su svojim ustancima 1909.-1912. najneposrednije postavili na tapet opstanak osmanske države u Evropi. U ljeto 1912. došlo je do albanskog ustanka. Albanski ustanici su zauzeli Skoplje, Prištinu, Peć, Đakovicu i Prizren.⁴⁴ U historiografiji je nerijetko zanemarivana činjenica da su se 1912. Kosovo i dio Makedonije već nalazili u rukama albanskih ustanika. Na smišljeni nagovor nekih uglednijih Srba Albanci u Skoplju, gdje je bilo prisutno dosta konzula i stranih novinara, oslobađaju iz zatvora preko 1.500 lica koja potom pljačkaju i izazivaju nered u ovom gradu. To se sa srpske strane, koja se pripremala za rat i tražila povoda za njegovo izbijanje, i priželjkivalo jer "kad se to moglo desiti u Skoplju kod toliko evropskog sveta, šta je tek po ostalim palankama". Evropska štampa potom piše: "U Turskoj je rasulo", a balkanska "Naša braća izgiboše u Turskoj".⁴⁵ U avgustu 1912. grof Berthold, ministar inostranih poslova Austro-Ugarske, predložio je vladama velikih sila novi program reformi u Osmanskom carstvu, ali je sve već bilo kasno. Ratni mehanizam je postao operativan. Porta se bezuspješno obraćala velikim silama sa zahtjevom da izvrše dodatni pritisak na agresivne balkanske države kako bi one odustale od svojih ratnih pohoda.

U predvečerje rata sa granice su u Beograd slati izvještaji o pripremama za rat, kao i instrukcije ovlašćenim oficirima da se "napadnu muhadžiri u selima na Kopaoniku prema turskoj strani i da ih unište, a narod preko granice da odmah počne oružati".⁴⁶ Određivana su i posebna lica koja su imala zadatak da pale muhadžirske kuće u prijevoljskom kraju, za šta su i nagrađivana.⁴⁷ U toku avgusta i septembra 1912. Crna Gora je inscenirala "incidente" na svojoj južnoj granici, a Srbija je pojačala aktivnosti svojih komita.⁴⁸ U maskiranju svojih istinskih ratnih ciljeva, osvajači obilato, demagoški koriste prave arsenale "miroljubivih" razloga. Združene balkanske države su, da bi preduhitrile nagoviještenu demokratizaciju Osmanskog carstva, što bi pred Evropom poništilo motive za novi ratni pohod i diobu osmanskih zema-

⁴² O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, Beograd 2002, 70, 202.

⁴³ A. J. Taylor, *Habsburška monarhija 1809-1918*, Zagreb 1990, 283.

⁴⁴ S. Jović-Ž. Atanacković, *Bitke i bojevi*, Niš 1983, 78; Đ. Mikić, *Albansko pitanje i albansko-srpske veze u XX veku (do 1912)*, Marksistička misao, br. 3, Beograd 1985, 154-155.

⁴⁵ J. Popović, *Život Srba na Kosovu 1812-1912*, Beograd 1987, 201, 386.

⁴⁶ AS, MID, Političko odeljenje (dalje: PO), 1912, dosije 8, pov. br. 1684.

⁴⁷ AS, MID, PPO, 1912, f. I, br. 4062.

⁴⁸ N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, Sarajevo 2000, 295.

lja, započele 1912. rat, u kome je, pored kršenja međunarodnog prava i postojećih sklopljenih sporazuma, aktueliziran, do svireposti, termin - osveta.⁴⁹

Rat je, prema dogovoru, prva započela Crna Gora prodorom u sjevernu Albaniju i Sandžak. To što je Crna Gora prva krenula u rat bilo je proba reakcije velikih sila, posebno Austro-Ugarske. U slučaju nepovoljnog razvoja događaja smatralo se da bi se za Crnu Goru založile Rusija i Italija. U crnogorskoj objavi rata navedeno je da se prekidaju svi odnosi sa Portom, "*prepuštajući sreći oružja Crnogoraca priznanje njihovih prava i vekovno nepriznatih prava njihove braće u Otomanskom Carstvu*".⁵⁰ Druge balkanske zemlje-saveznice su ubrzo uputile ultimatum Porti, kojim su, između ostalog, zatražile nove reforme pod hrišćanskim nadzorom i hitnu demobilizaciju osmanske vojske. Porta na to, jasno, nije mogla dati pristanak i uslijedile su objave rata sa svih strana.⁵¹ U rat protiv Osmanskog carstva Srbija i Crna Gora su, željne konačnog obračuna sa Osmanlijama, krenule sa borbenim pokličem: "*Za krst časni i slobodu zlatnu*".⁵² U Proglasu kralja Crne Gore Nikole Petrovića 26. septembra 1912. povodom objave rata Osmanskom carstvu se ističe: "*Nijesmo sami. S nama je Bog, s nama su balkanske hrišćanske kraljevine, sa kojijema smo udruženi u zajednicu, za čim sam vazda čeznuo i koju su sve do navale azijatskog osvajača željno očekivali toliki pasovi balkanskih naroda*".⁵³ Vrhovna komanda crnogorske vojske u ovom ratu bila je puka improvizacija. Skoro sve njene poslove obavljao je kralj Nikola, čijom su aktivnošću dominirale dvije težnje: prigrabiti što više teritorija i što efektnije osigurati prestiž dinastije Petrovića. Crna Gora je svojim ponašanjem i po-

⁴⁹ D. Radojević, *Odumiranje mita*, "Monitor", br. 403, Podgorica 10. jul 1998. Crnogorci su strahovali da će "*popravljanje*" Osmanskog carstva "*bilo pod oblikom vladavine mladoturske, bilo staroturske*", biti "*jedino na štetu i pravu propast nas Balkanaca*" - cit. prema: H. Batovski, *Crna Gora i Balkanski savez 1912. g.*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Cetinje 1957, 51.

⁵⁰ *Balkanski ugovorni odnosi*, I, 1876-1918, priredio M. Stojković, Beograd 1998, 314. Velike sile su, međutim, napravile tek demarš u kojem je rečeno da se protive svakoj akciji koja može izazvati narušavanje mira, i da, ako izbije rat one neće dopustiti, po završetku sukoba, nikakve izmjene postojećeg teritorijalnog rasporeda na Balkanu.

⁵¹ AS, MID, PO, 1912, f. XII, d. 6.

⁵² Medalja koja je dodjeljivana srpskim vojnicima povodom pobjede u Prvom balkanskom ratu zvala se "*Osvučeno Kosovo*", u znak osvete Osmanlijama zbog izgubljene bitke na Kosovu 1389. godine.

⁵³ AS, MID, PO, 1912, P/31-VI. Cetinjski "*Glas Crnogorca*" (br. 40), je 18. septembra 1912. objavio naredbu kralja Nikole o mobilizaciji: "*Ovaj važni korak, izazvan neprestanim pograničnim neredima i jakim pojačanjima carske otomanske vojske duž naše granice, sredstvo je za zaštitu zemlje i njenih državnih i nacionalnih interesa u sadašnjim ozbiljnim prilikama*".

stupcima predstavljala remetilački činilac u međunarodnoj politici.⁵⁴ Njoj je bilo najviše stalo do rata, pošto se mogla teritorijalno proširiti jedino osvajanjem teritorija pod osmanskim upravom, naročito sjevernoalbanskih krajeva, Medove i Skadra koji je za nju bio "životno pitanje", davnašnji san mnogih generacija Crnogoraca.⁵⁵ Ratni motivi Crne Gore u Prvom balkanskom ratu imali su snažnu ekonomsku osnovu, jer su Limska dolina, bogata Metohija i plodna ravnica oko Skadarskog jezera pružali velike mogućnosti da se obezbijedi materijalna egzistencija Crnogoraca. Većinu stanovništva Crne Gore činila je agrarna sirotinja - siromašni zemljaci i bezzemljaši. Sa 19.436 hektara plodnog zemljišta, koliko je Crna Gora imala pred Prvi balkanski rat, ona nije mogla da ishrani 240.000 stanovnika.⁵⁶ U proklamaciji srpskog kralja Petra I od 5. oktobra 1912. rat protiv Osmanskog carstva je okarakteriziran kao "sveti boj za slobodu porobljene braće, za bolji život i napredak Kraljevine Srbije". Ovom proklamacijom, koju su potpisali svi članovi vlade na čelu sa Nikolom Pašićem, kralj Petar je skrenuo pažnju svojoj vojsci da će ona u "Staroj Srbiji" pored hrišćana zateći i "Srbe muslimane koji su nam isto tako dragi, a s njima i Arbanase, hrišćane i muslimane, s kojima naš narod živi zajedno 1300 godina obično deleći s njima i sreću i nesreću. Mi im svima nosimo slobodu, bratstvo, jednakost u svemu sa Srbima".⁵⁷ Ratne ciljeve Srbije je 1912. obrazložio Jovan Cvijić u članku "Balkanski rat i Srbija" koji je objavljen i na engleskom jeziku. On je najprije ustvrdio geografsku oblast za koju se vezuju interesi Srbije. To je "Stara Srbija" koju je trebalo zauzeti zbog tamošnjih Srba, objašnjavajući dalje glavni cilj: da je izlaz na more za Srbiju, "pre-

⁵⁴ D. Živojinović, *Nevoljni saveznici: Rusija, Francuska, Velika Britanija, SAD 1914-1918*, Beograd 2000, 19.

⁵⁵ M. Đurišić, *Uloga kralja Nikole u Prvom balkanskom ratu*, Istorijski zapisi, br. 1, Titograd 1960, 69; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb 1995, 229-230. Skadar je bio glavni cilj operacija crnogorske vojske. Za akcije u tom pravcu bile su koncentrirane dvije trećine vojske, a ostatak je bio određen za operacije prema Pljevljima, Bijelom Polju, Beranama, Peći i Gusinju. Crnogorci su početno strahovali od reakcije Austro-Ugarske na njihova osvajanja u Sandžaku. Opšir. M. Vojvodić, *Skadarska kriza 1913. godine*, Beograd 1970, 23; N. Rakočević, *Odnosi Crne Gore i Srbije 1903-1918*, Istorijski zapisi, br. 3-4, Titograd 1984, 96.

⁵⁶ Š. Rastoder, *Životna pitanja Crne Gore 1918-1929*, knj. I, Bar 1995, 61.

⁵⁷ V. Kazimirović, *Crna ruka*, Kragujevac 1997, 529. Dr. E. Mušović ovu proklamaciju različito navodi. U zborniku *Novi Pazar i okolina*, ne navodeći izvor, on citira da će srpska vojska "u staroj Srbiji pored hrišćana zateći Srbe i muslimane", odnosno u svojoj knjizi *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara* da će srpska vojska "pored hrišćana zateći i muslimane". Upor. *Novi Pazar i okolina*, Beograd 1968, 279; E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Beograd 1979, 44.

ko Stare Srbije dolinom Drima” pitanje od životnog značaja: “Tek sa izlazom na Jadransko More Srbija bi imala uslova za ekonomsku samostalnost i bila bi zadovoljena. To je jedna od glavnih težnji rata koji je započeo”.⁵⁸ Crnogorska i srpska vojska su težile da odvojeno, bez obzira na prethodne dogovore, što prije osvoje pojedine krajeve i gradove, kako bi im to bio jedan od argumenata, da ih docnije zadrže u okviru svoje države. Obe vojske su žurile da u Sandžaku i na Kosovu zaposjednu što više teritorija. Kralj Nikola je naredio serdaru Vukotiću, komandantu Istočnog odreda, da se u Peći ne zadržava ni časa “no naprijed i kaži vojsci da je to moja želja, pa šta bog da. Naprijed što brže, ako boga znaš”. Srpska vrhovna komanda je, na drugoj strani, požurivala komandanta Treće armije da “što pre zauzme Prizren i Đakovicu, dokle tamo nisu stigli Crnogorci”.⁵⁹ Proklamirani ideali s kojima su balkanski saveznici krenuli u rat 1912. pretvorili su se brzo u običnu pljačku i razbojništvo, u masakre “naroda Polumjeseca” u interesu “kulture” Krsta.⁶⁰ Osmansku vojsku je rat zatekao usred sporog procesa obnove. Ona, vodeći odbrambeni rat, trpi poraze kod Skadra, Jedrena, Kirk-Kilise, Čataldže, Lile Burgasa, Soluna. U osmanskim vojnim skladištima na hiljade novih topova i pušaka ležalo je beskorisno jer vojnici nisu znali s njima rukovati. Velike mase muhadžira sa sjevera hrlile su ka Istanbulu, “jad i nesreće su preplavile ulice”.⁶¹ Džamije i škole su bile prepune ranjenika i muhadžira. U Istanbulu se krajem 1912. pojavila kolera. Odmah nakon njene pojave austrijske vlasti u BiH su naredile zatvaranje granice prema Srbiji, Sandžaku i Crnoj Gori. Brojni muhadžiri su ipak nalazili načina da ovu granicu pređu. Već krajem oktobra 1912. u BiH se, osim njih, nalazilo i 1.600 izbjeglih osmanskih vojnika.⁶²

Velike sile su se pretvarale da ih događaji na Balkanu prevazilaze. U Berlinu, kao i u Londonu, smatrali su da je bolje neutralno sačekati rasplet balkanske ratne

⁵⁸ D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 203-205. U proglasu, štampanom na albanskom jeziku četiri dana prije izbijanja rata, srpski general Boža Janković, komandant III armije, je upozoravao: “Mi nosimo u jednoj ruci pravdu, istinu, poštenje i čast, a u drugoj barut i olovo. Ko nam izade na susret kao brat, zagrlićemo ga bratski” - prema: V. Kazimirović, *Crna ruka*, 536.

⁵⁹ M. F. Petrović, *Od oslobođenja do ujedinjenja Srbije i Crne Gore*, feljton, “Politika”, Beograd 4. decembar 1998.

⁶⁰ *Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912-1913*, Znakovi vremena, br. 11, Sarajevo 2001, 174; opšir. *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balcan Wars*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington D.C. 1914.

⁶¹ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, 525.

⁶² M. Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova 1912-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, Marksistička misao, br. 4, Beograd 1985, 139.

drame.⁶³ Istaknuti francuski intelektualac Pjer Loti je povodom osmanskog poraza, braneći Osmanlije “*napuštene, prevarene od svih, pokradene*”, kritizirao ponašanje Zapada: “*napredak, civilizacija, hrišćanstvo, sve je to ekstra-brzo ubijanje, ubijanje poput mašine*”, napadajući balkansku gramzivost koja se nije zadovoljavala samo sa već osvojenim teritorijama, nego je težila zauzimanju Istanbula, optužujući Evropu za saučesništvo u tom komadanju Osmanskog carstva: “*Bruka, bruka za Evropu, bruka za njeno lažno hrišćanstvo*”.⁶⁴ Napad balkanskih država na Osmansko carstvo neki su upoređivali sa napadom saveza evropskih država 1792. na Francusku. Njemački car Vilhelm u svojoj bilješci, pak, zapisuje da su se Turci “*pokazali potpuno nesposobnim da zadrže zemlje i moraju napolje*”.⁶⁵ Naj snažniji pokretački činilac u balkanskim ratovima, uz mentalni povratak u srednji vijek, bio je agresivni nacionalizam. Dragiša Vasić je napisao da su balkanski narodi u ovim ratovima otkrili svoje “*karaktere*”.⁶⁶ Pandorina kutija je bila širom otvorena. Nacional-šovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana. U tome nije zaostajala nijedna od vojski balkanskih država.⁶⁷ Kada nacionalno-osvajачka ili nacionalno-osvetnička raspoloženja ovladaju, tada se pojave na površini najgrozniji antipodi ljudskoj kulturi i humanističkom duhu. Većinu stanovništva na zauzetim teritorijama nisu činili niti Bugari, niti Srbi i Grci, već pripadnici drugih etničkih zajednica. Balkanski saveznici su novoosvojene teritorije shvatali kao ratni plijen i nastojale su silom da nametnu svoje interese i narasle apetite.⁶⁸ Počinjeni su ve-

⁶³ Upor. P. Stojanov, *Obidite na golemite evropski državi da ja sprečat Balkanskata vojna vo 1912 godina*, Glasnik, br. 3, Skopje 1976, 135-138; P. Dimon-F. Žoržon, *Umiranje jednog carstva (1908-1923)*, u zbornik: *Istorija Osmanskog carstva*, 732.

⁶⁴ A. Vileže, *Pjer Loti i balkanska Evropa*, Stvaranje, br. 8-10, god. L, Podgorica 1995, 938-939. Turska je u teškom položaju, piše Loti, “*jer su jednodušno odbačeni i prezreni ugovori... ta Turska kojoj su tri nedjelje ranije sva ministarstva pravde svečano obnovile data obećanja o teritorijalnom integritetu*” bila je napuštena a Evropa prvenstveno “*zaokupljena podjelom onoga što je od nje ostalo*”.

⁶⁵ A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908-1918*, Beograd 1981, 113; Đ. Mikić, *Austro-Ugarska i Mladoturci 1908-1912*, Banjaluka 1983, 332.

⁶⁶ O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma*, 47.

⁶⁷ T. Simovski, *Balkanskite vojni i nivnite reperkusii vrz etničkata položba na Egejska Makedonija*, u Zbornik: *Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka Prvog svetskog rata*, Beograd 1976, 324; *Nedovršeni mir: Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Beograd 1998, XIX; V. Ortakovski, *Minorities in the Balkans*, Skopje 1998, 92-93.

⁶⁸ Upor. J. Marjanović, *Reforma ili revolucija na Balkanu*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3-4, Beograd 1975, 7; L. Vrkić, *Istorijsko nasleđe konzervativne političke ideje*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd 2001, 92.

liki zločini (*magnum crimen*). Ono što je balkanskim ratovima udarilo pečat najbarbarskijih ratova, pisao je Dimitrije Tucović, to su bile "reke krvi poubijanoga nebo-račkog stanovništva, nevine dece, žena i mirnih ljudi, radnoga sveta Stare Srbije, Albanije, Makedonije i Trakije, čija je jedina krivica što se drukčije bogu moli, što drugim jezikom govori, drugo ime nosi i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao četiri divlje najezde".⁶⁹ U britanskom parlamentu čuli su se glasni protesti protiv zločina i lažnih nosilaca "kulture" i slobode, kao i iskazi da je saglasnost da se sa muhadžirima postupa kao i sa onima iz 1878. godine "užasna sramota i blamaža za civilizirane države".⁷⁰ Strani novinari su pisali o zarobljenim osmanskim vojnicima kojima su nos i gornja usna bili odrezani. Edith Durham je vidjela devet žrtava koje su preživjele odsijecanje noseva. Nosna kost im je bila odsječena i odstranjena zajedno sa cijelom gornjom usnom. Crnogorci su, kako su se hvalisali, nakon svake bitke išli naokolo i oskaćivali ranjene: "nijedan nos nisu ostavili na truplu između Berana i Peći". U većini slučajeva su preživjele žrtve umirale od dodatnog krvarenja.⁷¹ Sječa glava i kidanje nosa neprijatelju, kroz historiju, pothranjivali su "plemenštinu" i podvajali Crnogorce na "zaslužne" i "obične", na "soj" i "nesoj".⁷² U zasluge predaka ubrajao se i broj posječenih "turskih" glava. Kada su dva crnogorska vojnika ubijena u blizini sela Punoševca na Kosovu, to selo je spaljeno do teme-

⁶⁹ On je ocijenio da zločini nisu bila djela pojedinaca ni ličnog raspoloženja, već sastavni dio "nacionalne" politike balkanskih država, čije su vojske ubijale nedužno muslimansko stanovništvo "sa zločinačkim uverenjem da time vrše jedno 'nacionalno delo', da, skidajući taj nevini svet s lica zemlje, skidaju s vrata neprijatelja sa kojim će u budućnosti biti teško izaći na kraj". Opšir. "Radničke novine", br. 223, Beograd 22. oktobar 1913; D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd 1980, 160-164.

⁷⁰ S. Korkut, *Dvije preuzete rezolucije*, Socijaldemokrat, br. 5, Sarajevo 2001, 150; opšir. S. Bandžović, *Muslimani u Makedoniji i Prvi balkanski rat*, Znakovi vremena, br. 13-14, Sarajevo 2001-2002, 206-221.

⁷¹ Neki podgorički gimnazijski profesor Kovačević najavljuvao je prije rata da neće ostati mnogo Turaka sa nosevima, tumačeći to činjenicom da oni i nisu ljudi, da je rezanje noseva stari crnogorski običaj: "Kako da vojnik dokaže svoje junaštvo svom komandantu, ako ne donese noseve? Naravno da ćemo rezati noseve, uvijek smo ih rezali" - prema: B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000, 187.

⁷² Knjaz Danilo je, primjerice, uveo tefer u koji su upisivane sve "turske" glave, koje su Crnogorci posjekli, i to na način da se zna ko je, gdje i kada i čiju glavu posjekao. Za posječene "turske" glave dodjeljivane su i medalje sa svjedočanstvom. Nazvati nekog glavosječom smatralo se znakom osobitog uvažavanja. Opšir. P. Stojanović, *Običaji sječe glava i kidanja nosa u crnogorsko-turskom ratovanju (osvrta na stanje u XVIII, XIX i na početak XX vijeka)*, Istorijski zapisi, br. 2, Titograd 1979, 72, 91.

lja. Stanovništvo je pobijeno, a djecu koja su bježala nabijali su na bajonete i bacali u kuće u plamenu.⁷³ Đakovica je bila opljačkana "do posljednjeg dućana". Nije bilo obzira ni prema radnjama čiji su vlasnici bili Srbi: "zaprepašćenje je ovladalo i kod hrišćana i kod muslimana".⁷⁴ U Ferizaju (Uroševcu) su izbjegli Albanci bili pozvani da se vrate svojim kućama, da bi potom, 300-400 onih koji su to uradili, bili pobijeni. Srpski štab je izdao naredbu da svako naselje, u kojem je ispaljen metak iz albanske puške na srpske vojnike, bude uništeno. Nakon toga je došlo do masakra albanskog stanovništva. Samo oko Prizrena ubijeno je više od pet hiljada ljudi, a između dvanaest do petnaest hiljada je nestalo.⁷⁵ Od 32 džamije u Prizrenu, 30 je vojska pretvorila u kasarne, skladišta municije i spremišta za sijeno.⁷⁶ O. Zirojević navodi da su se osveta Kosova i kosovski mit krajem XIX i prvih decenija XX stoljeća postepeno preinačili u vidovdanski kult i Vidovdan postaje simbol "krvave, bespoštedne osvete nad svim što je tursko, muslimansko uopšte".⁷⁷ Kosovo je za Srbe imalo kvazimistični status. Čitave su generacije dovodene u iracionalno stanje zbog izgrađenog osjećaja potrebe za kolektivnom osvetom. Osvajanje Kosova poistovećivano je sa obnavljanjem stare srpske države. Međutim, kada se srpska vojska 1912. našla na Kosovu, većinu nisu u toj oblasti imali Srbi već Albanci, koji se nisu smatrali oslobođenim već pokorenim.⁷⁸ Dimitrije Bogdanović navodi da srpska politika, pak, jednostavno nije znala šta će uopće sa "Arnautima" u "Staroj Srbiji", niti je bila svjesna perspektive tog problema.⁷⁹

⁷³ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd 1991, 113; upor. *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VI, sv. 1, Beograd 1981, 418-419.

⁷⁴ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. V, sv. 3, Beograd 1986, 308.

⁷⁵ J. Udovički, *Spone i sukobi*, "Republika", br. 188, Beograd 1-15. maj 1998.

⁷⁶ N. Malcolm, *Kosovo: Kratka povijest*, 298-302. Dr. Hakif Bajrami iznosi procjenu, na osnovu britanskih izvora, da je u Kosovskom, Skadarskom, Bitoljskom i Janinskom vilajetu 1912.-1913. bilo ubijeno oko 150.000 ljudi, "po kratkom postupku i bez ikakvog povoda". Srpska vojska će 1913.-1914. zapaliti ili do zemlje uništiti 133, a crnogorska 102 albanska sela. Opšir. H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, 156-165.

⁷⁷ Upor. O. Zirojević, *Kosovo u kolektivnom pamćenju*, u: *Srpska strana rata*, Beograd 1996, 218; M. Seels, *Vjera, historija i genocid u Bosni i Hercegovini*, Glasnik, Rijaset Islamske zajednice u BiH, br. 1-2, Sarajevo 1998, 97-98.

⁷⁸ "Monitor", Podgorica 27. mart 1998. Akademik R. Samardžić piše da je zauzimanje Kosova 1912. za Srbe značilo "povratak na silom uzetu zemlju". Opšir. R. Samardžić, *Za carstvo nebesko*, u Zbornik: *Kosovska bitka i posledice*, Beograd 1991, 12.

⁷⁹ D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, 207.

Makedonija je 1912.-1913. bila u plamenu. Ona je bila dva milenija "odlaga-lište" raznih naroda koji su tu napravili pravi "etnografski muzej".⁸⁰ Za promatrače sa Zapada bila je, pak, prava "terra incognita".⁸¹ Makedonija je nakon 1878. postala velika jabuka razdora između Srbije, Bugarske i Grčke. Njihovi politički i privredni interesi su se permanentno umnožavali i međusobno sukobljavali. Sve ove države su smatrale da će ključ za kontrolu Balkana pripasti onome ko stekne prevlast nad Vardarskom dolinom. Srbi su Makedoniju proglasili "Južnom Srbijom", Bugari, pak "Zapadnom Bugarskom", a Grci su je smatrali "kolijevkom Aleksandra Makedonskog". Makedonijom od 1878. krstare mnogobrojne komitske čete pristigle iz Bugarske, kao i one koje su formirane od lokalnog stanovništva. Srpske komite su također počele sve ofanzivnije djelovati.⁸² Bugarske, srpske i grčke komite nisu vodile borbu samo protiv Osmanlija, nego i jedni protiv drugih. Terorističke akcije su bile jedan od načina da se izmijeni ili dinamizira tok historije. Pitanje nacionalne identifikacije makedonskih Slavena bilo je veoma zamršeno. Balkanski hrišćanski takmaci različito su ocjenjivali njihovu nacionalnu pripadnost.⁸³ Srbi su, primjerice, Makedonce smatrali Srbima čija je nacionalna svijest, zbog dugotrajne bugarske propagande postala labilna, pomućena, ali da je Makedonija neosporno historijski srpska zemlja. O stanovništvu Makedonije postoji veliki broj kontradiktornih statistika. Pošto je ona bila područje za koje su se borili Grci, Bugari i Srbi, prezentirane su najrazličitije statistike. U brojnim navodima muslimansko stanovništvo nije ni spominjano. U periodu od 1875. do 1881. u Makedoniji se našlo, prema nekim podacima, oko milion muhadžira iz Bugarske, jugoistočne Srbije (Jablanice, Kuršumlje, Bele Palanke, Vranja, Niša, Pirola), Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i Kosova.

⁸⁰ B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve moguće: Prilozi za etnologiju Balkana*, 201. Makedonija u svojim prirodnim i geografskim granicama zauzima površinu od 66.725 kvadratnih kilometara. Od 1870. njena teritorija je, unutar Osmanskog carstva, administrativno poglavito pripadala Solunskom, Bitoljskom i Kosovskom vilajetu, nakon njegovog osnivanja, koji je iz nje uključivao samo Skopski sandžak sa pet kaza: Skopskom, Kumanovskom, Tetovskom, Kratovskom i Kočanskom. Nakon balkanskih i Prvog svjetskog rata Makedonija je bila podijeljena između tri balkanske države. Grčkoj je pripala tzv. "Egejska Makedonija" (34.153 kvadratna kilometra); Kraljevini SHS tzv. "Vardarska Makedonija" (25.774 kvadratna kilometra) i Bugarskoj tzv. "Pirinska Makedonija" (6.798 kvadratnih kilometara). Opšir. D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd 1950, 2.

⁸¹ M. Dogo, *Pretstavite za Makedonija na Zapad vo XIX i XX vek*, Glasnik, br. 1, Skopje 1987, 105-106.

⁸² M. F. Petrović, *Dokumenta o Raškoj oblasti 1890-1899*, Beograd 1997, 396.

⁸³ M. Jambajev, *Ruski konzuli o makedonskom pitanju*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 1998, 143; upor. S. Kiselinovski, *Etničkite promeni vo Makedonija (1913-1995)*, Skopje 2000, 9.

Skoro u svim njenim gradovima su nastale muhadžirske mahale. Nastala su i brojna, siromašna muhadžirska sela.⁸⁴ Cilj ratnih operacija u Makedoniji 1912. nije bilo samo zauzimanje novih teritorija, već i eliminiranje drugih ili protivničkih etničkih i vjerskih zajednica, makar u kulturnom i statističkom smislu.⁸⁵

Lav Trocki je izvještavao 1912. o komitskim divljaštvima i okrutnostima nedaleko od Prilepa, zbog kojih je regularna srpska vojska prigovarala: "*da su Turci ušli u našu zemlju, oni se ne bi ovako ponašali*".⁸⁶ Vatre zapaljenih sela bile su jedini signal kojim su se pojedine kolone srpske vojske međusobno obavještavale o svom "*napredovanju*" i pravcima kretanja. Sa padom Kumanova u srpske ruke u Skoplju se slegao "*ceo onaj svet arnautskog stanovništva koje je srpska vojska, nadirući sa severa, gurala pred sobom i koje je tu, tražeći utočišta, velikim delom našlo - smrt*".⁸⁷ Milorad Marković, srpski borac, svjedočio je o zbivanjima u Strumici krajem oktobra 1912. godine: "*I dalje isto. Komite čine svoje: ubijanja se nastavljaju. Bio sam, baš, svedok jednog groznog čina: pored mog stana provedoše milicija i komite deset Turaka. Vodeći ih, nemilosrdno ih tuku kundacima. U jedan mah gurnuše ih napred - i počеше ih bosti bajonetima. Nasta dreka, zapomaganje. To potraja za trenutak- nasto krkljanje i sve se utiša. Ranjene i dalje bodu. Posle toga pljačka. Izgleda da komite sve svoje stare račune svršavaju, ili, da dovode pred sud Turke da bi ih posle opljačkali. U varoši komite pljačkaju: vele da je jedan imao punu fišekliju lira, oduzeli, silovanja se vrše itd*". On je dalje kazivao o zbivanjima u blizini Prilepa i sudbini muhadžira koji su bili izloženi napadima srpske vojske. Oficiri su nagovarali vojnike da pljačkaju zbjegove. Oni su uzimali zlato a vojnici ostale vrijedne stvari. Također su oficiri silovali žene: "*iz varoši vodi divan drum preko Belasice uz brdo. Prođosmo selo Kosturino. S obe strane puta još sveže humke. Tu su sahranjeni pomrli iz zbeга. Putem - masa spavača i stvari, mahom jorgani. Oko jedne ćuprije leševi još nesahranjeni, staro, mlado; izgladneli psi. Jedno dete i posle 5-6 dana ostalo je još lepo, ispod žbuna leži a opružilo ručice*".⁸⁸ Pojava srpskih jedinica u blizini Skoplja izazvala je pravi haos u ovom gradu. U bolnicama je ležalo preko 900 osmanskih ranjenih vojnika kada se pročulo da srpske jedinice ulaze u grad. Bolnicu su prvo napustili ljekari a potom i bolničarke. Na ulicama je vladala graja i užasna panika. Ranjenici su se, preplašeni i ostavljeni, dizali jedan po jedan puzeći

⁸⁴ M. Pandevska, *Prisilni migraciji vo Makedonija 1876-1881*, Skopje 1993, 104-105.

⁸⁵ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 293.

⁸⁶ L. Trocki, *Srbija, jesen 1912*, feljton, "Danas", Beograd 15. jun 1998.

⁸⁷ "Radničke novine", br. 223, Beograd 22. oktobar 1913.

⁸⁸ S. Đurić, *Dnevnik pobeda: Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913*, Beograd 1988, 244-246.

i zapomagajući na putu do kasarni ili do ulice, pokušavajući da se probiju do željezničke stanice i vozova koji su odvozili sretnike: "Tu su tako, kao mravi, ležali iznemogli, polumrtvi, onesvešćeni... Nisu mogli dalje. Slabosti i rane ne dadoše im da se spasu, i da se odvuku do voza. Poskapavala je tu većina njih na ulici".⁸⁹ Blizu 2.000 "turskih izbjeglica", većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, "umrlo je od gladi - doslovno od gladi" - pisao je srpski činovnik upućen u Štip da organizira filijalu nacionalne banke.⁹⁰ U jesen 1912. godine, dok grmljavina topova još uvijek nije bila utihnula, u Kumanovo i Skoplje, kao i druga mjesta, počeo je pristizati veliki broj Srba iz Srbije i Austro-Ugarske da ispita mogućnosti naseljavanja u "oslobođenim krajevima".⁹¹ Pobune Albanaca su bezobzirno gušene.

Posebice su stradali muslimani u krajevima koje su u Egejskoj Makedoniji zauzele bugarska i grčka vojska.⁹² Na teritoriji koju su okupirale grčke trupe bilo je spaljeno 16.000 kuća.⁹³ Američka štampa je pisala da "zločini i vandalizmi koje su Grci počinili nisu od one vrste koju ljudski um može opisati".⁹⁴ Gradovi Voden, Neguš, Ber, Enidže Vardar bili su pretvoreni u ruševine.⁹⁵ Samo u Pravaškoj kazi, u egejskom dijelu Makedonije, gdje je živjelo 20.000 muslimana, u svakom selu su grčki vojnici ubili od jednog do 20 lica. Preživjeli muslimani su bili prinuđeni da se isele.⁹⁶ Bugari su u nekim čisto muslimanskim selima izvršili strašna krvoprolića. Bilo je sela u blizini Sereza, Drame, Kavale, koje su bugarski vojnici potpuno uništili, ne ostavljajući u njima žive duše.⁹⁷ U Štipu su bugarske komite opljačkale kuće i radnje

⁸⁹ S. Đurić, *Dnevnik pobeda: Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913*, 139.

⁹⁰ *Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912-1913*, 172; upor. B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 34.

⁹¹ J. Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima*, Beograd 1914, 5-6.

⁹² AS, MID, PO, 1912, f. XIII, dosije-3.

⁹³ P. Stojanov, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna (1912-1918)*, Skopje 1969, 208-212; T. Simovski, *Naselenite mesta vo Egejska Makedonija*, I, Skopje 1978, 11.

⁹⁴ H. Silajdžić, *Albanija i SAD kroz arhive Vašingtona*, Sarajevo 1991, 83; upor. M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2001, 255-256.

⁹⁵ G. Todorovski, *Makedonija po rasparčuvanjeto 1912/13-1915 (dalje: Makedonija)*, Skopje 1995, 85.

⁹⁶ S. Kiselinovski, *Etničkite promeni vo Makedonija (1913-1995)*, Skopje 2000, 30-31.

⁹⁷ AS, MID, PO, 1912, f.-XVIII, d-3; *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije*, knj. VI, sv. 2, Beograd 1981, 156-157.

muslimanskog i jevrejskog stanovništva. Pola grada je bilo ispražnjeno.⁹⁸ U toku ratnih operacija i Makedonci su dali eruptivnog oduška svom gnjevu i prema Turcima i muslimanima u cjelosti.⁹⁹ Veliki je broj muslimana prebjegao u Malu Aziju. Novinari su izvještavali o masovnom uništavanju turskih sela. U kočanskom kraju uništeno je selo Vitoš u kome je bilo 100 turskih kuća, i od koga su ostale tek gomile kamenja. Njegovi su se stanovnici razbjegli na sve strane. Slična sudbina je zadesila i selo Kalimance od koga su ostale samo ruševine. Preživjelo stanovništvo se rasulo po raznim mjestima u okolini, prepušteno gladi i milosti drugih. Jugoistočno od Kočana nalazilo se veliko selo Gradec koje je imalo oko 500 kuća sa 2.500 do 3.000 stanovnika. Nakon rata više nije bilo nijedne kuće. Nesretni mještani koji su preživjeli napravili su zemunice u kojima su živjeli.¹⁰⁰ Ponašanje saveznika u Prvom balkanskom ratu pokazalo je da njihov cilj u Makedoniji nije bilo samo sticanje teritorija već i odstranjivanje suprotnih ili protivničkih zajednica, makar u kulturnom i statističkom smislu. Nakon svega, pobjednici su se suočili sa zadatkom asimilacije raznorodnog stanovništva, uključujući muslimane i brojne pravoslavne hrišćane, koji nisu posjedovali jasnu nacionalnu svijest. Identitet pripadnika tog dijela stanovništva ovisio je od vremena, mjesta, obrazovanja, porodičnih veza, ličnih sklonosti i djelovanja susjednih država.¹⁰¹

Bugari su vršili sistematska pokrštavanja muslimana u istočnoj i Pirinskoj Makedoniji. U akcijama su učestvovali i sveštenici Bugarske pravoslavne crkve koji su, specijalno za te zadatke, bili poslani iz Bugarske. Po muslimanskim selima vršeno je prikupljanje stanovništva po grupama. Potom su ljudi pojedinačno dobijali nova, pravoslavna imena prema nomenklaturi Bugarske pravoslavne crkve, ili imena iz bugarske historije. Pokrštenici su poprskani "svetom vodičom", a potom su jeli komadić svinjskog mesa, što je simboliziralo njihovo odvajanje od islama, koji je branio upotrebu svinjskog mesa. Pokrštenici bi, konačno, uz određena plaćanja, dobili potvrde sa novim imenom. Svi pokršteni su potom morali zbaciti fesove sa glave, a muslimanke su bile dužne otkriti lice. Neki muslimani su, da bi se spasili bugarske torture i pokrštavanja, izvršili samoubistva. Četiri muslimana iz Berova se tako objesilo u svojim kućama.¹⁰² Kako je Hegel uvjeravao, religija na koju se čovjek pri-

⁹⁸ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 34.

⁹⁹ Lj. Doklešić, *Kroz historiju Makedonije. Izabrani izvori*, Zagreb 1964, 209.

¹⁰⁰ Lj. Lape, *Odabrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod*, II, Skopje 1976, 820.

¹⁰¹ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, 215, 293.

¹⁰² G. Todorovski, *Demografskite procesi i promeni vo Makedonija od početkot na Prvata balkanska vojna do osamostojuvanjeto na Makedonija: So poseban osvrt vrz islamiziranimite Makedonci*, Skopje 2001, 16-17.

siljava nije njegova, već je to njemu nametnuta vjera. "Radničke novine" su pisale u novembru 1913. da su "varvarski podvizi nekulturnih crnogorskih plemena i besne srpske soldateske" izvršili za godinu dana snažniju propagandu za Austro-Ugarsku nego "njeni konzuli i frateri za čitav vek".¹⁰³ Austrijski konzularni agent u Bursi izvijestavao je da je zbog okrutnosti bugarske armije prispjelo u vilajet Bursa samo do novembra 1912. oko 21.000 izbjeglica iz Rumelije. Nakon grčkog zauzimanja Epira 1913. godine, u kojoj je bilo oko 155.000 muslimana (44 odsto ukupnog stanovništva), uključujući 100.000 Albanaca, polovina je odmah pobjegla u Tursku i Albaniju.¹⁰⁴ Nove nevolje je izbjeglicama, pored oskudice i neizvjesnosti, kao i ostalom turskom stanovništvu, donijela i epidemija kolere.

Srpska i crnogorska vojska su 1912. u sjevernoj Albaniji čitava sela pretvarale u krematorijume.¹⁰⁵ Njihovim akcijama upravljala je logika regionalnog imperijalizma. Izlazak srpske vojske, preko sjevernih albanskih krajeva, na Jadransko more, što je bio primarni cilj Srbije u ratu, označio je pobjedu "radikalnog nacionalizma" koji je sve manje tražio opravdanje za razvitak srpske države u ciljevima nacionalnog programa i principa "Balkan-balkanskim narodima". Kod Drača je jedan eskadron srpske vojske ušao galopom u Jadransko more. Kada je voda konjima došla do grla, komandant eskadrona je izvršio simboličko krštenje mora načinivši sabljom znak krsta po površini vode, nazvavši Jadransko more "srpskim morem".¹⁰⁶ U Beograd su iz Albanije slate informacije da "kuda god je naša vojska prošla, tuda treba drugi narod da se seli, a prvi je uništen i sve njihovo što se nazivalo".¹⁰⁷ Srpska vanjska politika je ovim destruktivnim, imperijalnim činom i "ubijanjem sa rezonom" izgubila i posljednji argument u isticanju principa narodnosti kao ideološke osnove svog nacionalnog programa. Tu politiku su podržale gotovo sve građanske partije, najveći dio društva, a naročito vojska.¹⁰⁸ Srpska vojska je silom svog oružja izašla na

¹⁰³ D. Tucović, *Crnogorski bes*, "Radničke novine", br. 239, Beograd 9. novembar 1913. On je pisao: "Kao izgledneli vuci Crnogorci su jurišali na sve što se zgrabiti može: popljačkali su kuće, dućane, torove, ambare, sve gde se god šta imalo da zapljačka... Ako spomenete nekome Arnautinu reč "Karadag" on se strese od bola, prstom pokazuje da je Crnogorac go i gladan, a dlanom seče sve, ne štedeći ni decu".

¹⁰⁴ J. McCarthy, *Death and Exile*, 135-178.

¹⁰⁵ P. J. Cohen, *Srpski tajni rat: Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo 1998, 30-31.

¹⁰⁶ S. Draškić, *Evropa i albansko pitanje (1830-1921)*, Beograd 2000, 180.

¹⁰⁷ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, 201.

¹⁰⁸ Upor. D. Tucović, *Srbija i Albanija*, u: *Sabrana dela*, knj. 8, Beograd 1980, 99-101; Đ. Stanković, *Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I, Beograd 1985, 107; Đ. Mikić, *Albanci i*

more kod Lješa, ali je pred započetim koncentriranjem 200.000 austrougarskih vojnika i pripremljenom proklamacijom o objavi rata nevoljno morala da se povuče.¹⁰⁹ Politika svršenog čina ipak nije rezultirala priželjkivanim ishodom. Iluzije su preživjele. Srbija se 1913. nakon stvaranja albanske države diplomatski angažirala širom Evrope tvrdeći da Albanci nisu civilizacijski dorasli da imaju svoju državu. Nikola Pašić, koji je vjerovao da će Srbija zadržati ono što je njena vojska osvojila, potom je lamentirao kako je Srbiji stvaranjem Albanije bio zatvoren jedan od njenih najvažnijih "životnih pravaca razvoja". Revoltirana srbijanska štampa je obilovala negativnim natpisima o Albancima. Pojavile su se čak i posebne knjige koje su to trebale i dokumentirati. Stojan Protić je 1913. objavio *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*, a Vladan Đorđević iste godine knjigu *Arnauti i velike sile* u kojoj je navodio da je "jedino među Arnautima izgleda kao da je i u XIX veku živeo po koji repat čovek", podmećući čitaocima legendu o "repatim ljudima", koju je u Albaniji, sredinom XIX stoljeća zabilježio njemački naučnik J. G. Han.¹¹⁰

Opći glas javnog mišljenja u Evropi je bio da balkanske države ne treba lišavati plodova njihovih brzih pobjeda.¹¹¹ Evropske sile su se užasavale počinjenih zločina, ali su ipak legalizirale osvajanja i rezultate etničkih čišćenja. Ugovorom u Londonu u maju 1913. okončan je Prvi balkanski rat. Na ovom skupu bili su ponajprije odbijeni zahtjevi pobjednika u pogledu Sandžaka i nekih drugih teritorija, pa je Porta, ohrabrena tim stavom, bila prekinula pregovore. Većinu prijedloga balkanskih država ona je prihvatila tek nakon ruskih prijetnji.¹¹² Na Londonskoj konferenciji Srbija i Crna Gora su odbacile narodnosni princip kao "praktično neupotrebljiv" zbog velike izmiješanosti srpskog i crnogorskog stanovništva sa albanskim, dajući naizmjenično prednost historijskom pravu, tendencioznim geografskim, ekonomskim ili strateškim argumentima, da bi potom odustale i od historijskog principa, dok su u

Srbija u balkanskim ratovima 1912-1913. godine, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1985, 63-64.

¹⁰⁹ D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd 1956, 84-85; M. Vojvodić, *Razgraničenje Srbije i Crne Gore sa Albanijom 1912-1913*, Istorijski časopis, XXXVI, Beograd 1989, 149-161; B. Komatina, *Jugoslovensko-albanski odnosi 1979-1983*, Beograd 1995, 12-13. U Lješu su izgladnjeli srpski vojnici jeli "gotovo živo tijesto", zbog čega su mnogi od njih umrli.

¹¹⁰ Upor. V. Đorđević, *Arnauti i veliki sile*, Beograd 1913, 100-104; J. Budžovi, *Antialbanska istoriografija*, "Književne novine", br. 753, Beograd 1. maj 1988; O. Milosavljević, *Nacionalni stereotipi u istorijskoj perspektivi*, Nova srpska politička misao, br. 1-2, Beograd 1999, 20-21.

¹¹¹ V. Ćorović, *Istorija Srba*, III, Beograd 1989, 200.

¹¹² *Balkanski ugovorni odnosi*, I, 347.

pogledu Makedonije prevagnuli vojno-politički razlozi.¹¹³ Velike sile su upućivale srpskoj vladi formalne predstave sa zahtjevom o neophodnosti poduzimanja hitnih mjera da bi se osigurala istinska zaštita katoličkog, muslimanskog i albanskog stanovništva u "oblastima ustupljenim Crnoj Gori i Srbiji".¹¹⁴ Nijedna formalna odredba i nikakve izričite međunarodne obaveze u formi ugovorne odredbe u pogledu zaštite nacionalnih i vjerskih manjina u Londonu nisu nametnute. Velesile su se u Londonu mogle samo složiti da informiraju zaraćene strane kako smatraju apsolutno neophodnim da Srbija i Crna Gora poduzmu potrebne mjere da osiguraju efikasnu zaštitu muslimanskog i katoličkog stanovništva na teritorijama koje su im dodijeljene. Srbija i Crna Gora su velesilama "korektno" odgovorile na ovu kompromisnu obavijest ističući da njihovi ustavi pružaju garancije svim mogućim pravima manjina.¹¹⁵ Osmansko carstvo je izgubilo sve posjede u Evropi, sem uskog pojasa zemljišta ispred Istanbula, na liniji Enos-Midija. Balkanske hrišćanske države nisu imale za cilj samo da ovo carstvo potpuno istisnu iz Evrope i sa Balkana, već da zajedno sa njim istisnu i muslimane kao njegove vidljive historijske tragove, za njih tuđ i nepouzdan element.¹¹⁶

Iz Makedonije su ka anadolskim krajevima osmanske države krenule, među prvima, i brojne muhadžirske porodice koje su tu došle nakon 1878. godine, nastavljajući dalje svoja traganja za mirom i sigurnošću.¹¹⁷ Muhadžirske bošnjačke porodice

¹¹³ Lj. Aleksić-Pejaković, *Balkan balkanskim narodima - između legitimističkog i nacionalnog principa*, u zbornik: *Islam, Balkan i velike sile*, Beograd 1997, 152; upor. D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*, Beograd 1956, 84-85; D. Janković, *Stavovi sila Trojnog sporazuma prema nacionalnom pitanju Srbije i jugoslovenskih naroda uoči Prvog svetskog rata*, u zbornik: *Velike sile i Srbija pred Prvi svetski rat*, Beograd 1976, 308-309.

¹¹⁴ G. Todorovski, *Dokumenti za prosvetnata politika na srpskoto kralstvo vo Makedonija (1912-1915)*, Glasnik, god. XII, br. 3, Skopje 1968, 199.

¹¹⁵ V. Degan, *Međunarodnopravno uređenje položaja muslimana sa osvrtom na uređenje položaja drugih vjerskih i narodnosnih skupina na području Jugoslavije*, Prilozi, br. 8, Sarajevo 1972, 79.

¹¹⁶ Upor. Ž. Rupnik, *Evropa u balkanskom ogledalu*, "Republika", br. 196, Beograd 1-15. septembar 1998. Savremenik tih zbivanja, H. Halid, piše: "Da, muslimani - prodavši u bescijenje sav svoj imetak - ostavljaju zemlje svojih djedova i kao najveća sirotinja i golotinja sele u druge, tuđe im krajeve, ali to nije rezultat njihove bezrazložne mržnje prema hrišćanskim vladama; to muslimani čine samo zato, da se izbave ispod nasilne uprave, koja se među njima uvodi, da im uništi ili ograniči narodne običaje, porodične principe i svete religiozne osjećaje" - prema: H. Halid, *Borba polumjeseca i krsta*, knj. I, Mostar 1913, 187-189.

¹¹⁷ M. Pandevska, *nav. djelo*, 143.

iz BiH, doseljene u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj, te u Sandžak, po austrougarskim izvještajima, lišene "usljed ratnih nemira posjeda i sve imovine, bježale su pred pobjednički nastupajućim armijama". Međunarodne anketne komisije su u solunskom kraju naišle na desetine hiljade očajnih muhadžira koji su bili smješteni po improviziranim logorima, prisiljeni da prodaju sve što imaju da bi se prehranili. Britanski izvori su ukazivali na krajnje nehumano ponašanje prema muslimanima u Makedoniji.¹¹⁸ Prema procjeni austrougarskih vlasti za vrijeme rata u osmanskoj vojsci na frontu se nalazilo oko 20.000 bosanskohercegovačkih iseljenika.¹¹⁹ To je uticalo i na jačanje straha od odmazde. Brojni su izvori koji govore o masovnom egzodusu muhadžira iz srezova Petrič, Melnik, Serez, Strumica i Katerina. Bosanski iseljenici su bili izloženi i samovolji raznih razularenih komitskih četa. Kako nisu imale pomoći od osmanske države, a nisu "nikako izgubile osjećaj za domovinu" dio muhadžira je zatražio od austrijskih konzularnih vlasti odobrenje za povratak u Bosnu i Hercegovinu.¹²⁰

Nakon izbijanja Prvog balkanskog rata među bosanskim muhadžirima doseljnim nakon 1878. godine, smještenim u evropskom dijelu Osmanskog carstva, posebice u Makedoniji, pojavljuje se snažniji pokret za povratak u BiH. Na njegovo jačanje su uticale pobjede balkanskih država u ratu sa Turskom, učešće u ratu, nevolje i pogromi kojima su bili izloženi, te strah od neizvjesnosti za sudbinu u okviru balkanskih hrišćanskih država. U Skopskoj kotlini bosanski muhadžiri su 1912. panično napustili sela Mrševac, Džidimirce i Deljadrovce. U Mrševcu je bilo oko sto bošnjačkih domaćinstava. Njihov odlazak je bio iznenađan. Govorilo se da su u nekim njihovim kućama tada ostale i trepeze postavljene sa hranom. Selo Džidimirce, gdje je bilo oko sto kuća bosanskih muhadžira i oko 50 albanskih kuća - muhadžira iz Vranja, također je opustjelo. Selo Deljadrovce, u kome je 1908. bilo naseljeno između 40 i 50 bošnjačkih porodica doživjelo je istu sudbinu. Sve do 60-ih godina XX stoljeća, s južne strane, u njivama, postojali su "bošnjački grobovi".¹²¹ Iseljavanje Bošnjaka iz sela Jasenova 1912. bilo je iznenađno. Jedna majka je ostavila "detevo hulka" (u kolijevci). Iseljavanje je zahvatilo i Vladilovce i Umin Dol. Selo Umin Dol je bilo pusto do 1921. kada je naseljeno srpskim kolonistima iz Banije, Bosne i

¹¹⁸ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903-1914*, knj. VII, sv. 2, Beograd 1980, 197.

¹¹⁹ M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 71.

¹²⁰ T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata*, u Zbornik: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 151-152.

¹²¹ J. Trifunovski, *O bosanskohercegovačkim muhadžirima*, Geografski pregled, VII, Sarajevo 1963, 148.

Hercegovine, Crne Gore.¹²² Bošnjaci iz Kadinog Sela su se 1912. razbježali u različitim smjerovima: ka Skoplju, Bosni i Turskoj. Mnogi Bošnjaci koji su učestvovali u borbama kod Kumanova, su ubrzo nakon poraza osmanske vojske pobjegli. Drugi su stradali u odmazdama hrišćanskog stanovništva iz okolnih sela.¹²³ Makedonija bošnjačkim muhadžirima nije donijela blagostanje, pokazavši se tek kao prolazna, privremena stanica na njihovom putu, obilježenog siromaštvom, bolestima i progonima. Tursko stanovništvo je također masovno napuštalo Makedoniju. To se naročito osjetilo u Kočanskoj dolini, gdje je od 49 sela Turaka bilo u 17 većih i bogatijih. Nakon 1912. sa vojskom se povuklo i tursko stanovništvo iz sela Kalimance gdje je bilo 150 kuća. Njihova imanja naselili su Makedonci. Iz sela Vitoša, Podlag, Terance, Trsino, gdje je zapaljena džamija, stanovništvo se iselilo u Tursku. Iz sela Morodvisa od 1912. do 1928. iselilo se oko 75 domaćinstava.¹²⁴ Do početka Drugog balkanskog rata, prema podacima Islamskog komiteta zaduženog za transport muhadžira iz Makedonije preko Soluna u Osmansko carstvo, bilo je registrirano 135.000 lica koja su brodovima bila upućena u Anadoliju. U svakom brodu koji je bio upućen u anadolske gradove bilo je po 2.500 muhadžira. Drugi podaci govore da je preko Soluna u Tursku od novembra 1912. do jula 1914. iseljeno 320.907 lica. Ova brojka ne uključuje i djecu ispod šest godina života koja su išla sa roditeljima.¹²⁵

Krajem septembra i početkom oktobra 1913. otpočeo je masovni proces iseljavanja iz novopriopjenih krajeva Crne Gore, uz angažiranje predstavništava Njemačke u Skadru i na Cetinju. Glavni uzrok migracionog pokreta bila su opća nesigurnost muslimana, njihova diskriminacija, kao i nastojanja crnogorske države da po svaku cijenu održi i pacificiraju novoosvojene krajeve. Imanja odbjeglih su konfiscirana i dodjeljivana mještanima pod arendu ili doseljenim Crnogorcima.¹²⁶ Prva pojedinačna prevođenja muslimana u pravoslavlje izvršena su u januaru 1913. u Gusinju i Beranama, a onda u Peći i Andrijevici. "Novi" vjernici nisu prošli 6-mjesečni

¹²² J. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskim muhadžirima naseljavanim u Makedoniji*, Geografski pregled, XI-XII, Sarajevo 1967-1968, 168.

¹²³ M. Filipović, "Bošnjaci" u okolini Skoplja, Pregled, sv. 94-95, knj. VII, god. V, Sarajevo oktobar-novembar 1931, 263.

¹²⁴ J. Trifunovski, *Islamske starine u Kočanskoj kotlini sa podacima o tekijama i derviškim redovima*, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar 1994, 128-129.

¹²⁵ Upor. G. Todorovski, *Makedonija po rasparčivanjeto 1912/13-1915*, Skopje 1995, 86; H. Bajrami, *Orijentacija Srbije za kolonizaciju i srbizaciju Kosova*, 155-156.

¹²⁶ B. Babić, *Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore 1912-1915*, Jugoslovenski istorijski časopis, br. 3-4, Beograd 1973, 165.

kanonski rok pripravnosti, nakon koga se obavlja pokrštavanje.¹²⁷ Muslimanski predstavnici su neprestano dolazili kod fon Ekarta, njemačkog poslanika i vlade na Cetinju, radi odlaska u Tursku. Među prvima su se iselile porodice turskih oficira i činovnika koji su ranije otišli ili poginuli u ratu. Iseljenički pokret je zahvatio sve socijalne slojeve, seosko i gradsko stanovništvo. Glavna pribježišta 1913. bili su mahom nepristupačni krajevi sjeverozapadne Albanije, naročito sela Curane, Čerene i uopšte područje gornjeg toka rijeke Valbone. Ta strujanja su se protezala do Skadra. Nekoliko stotina porodica, iz Gruda i Hota, preselilo se u Tursku i Albaniju. Računa se da u septembru 1913. bilo oko 9.000 lica samo u Gašima i Krasnićima, oko 2.000 izbjeglica je bilo iz đakovačke nahije. U martu 1913. iz plavsko-gusinjskog okruga bilo je 716 izbjeglica u Čerenima, Valboni i Curanima. Trećinu tih izbjeglica činile su djeca i žene.¹²⁸ Od sredine juna do 10. jula 1913. iseljeno je iz Plava i Gusinja 128 domaćinstava. Muslimani se masovno iseljavaju i iz beranskog kraja. Početkom oktobra, preko Podgorice, iz Pljevalja za Istanbul otišlo je 160 osoba, a iz drugih krajeva oko 200 porodice. Od njih je 88 bilo iz bjelopoljske, 58 iz beranske i 51 iz rožajske kapetanije. Pasoše i vize su, preko njemačkog poslanika Ekarta, muhadžiri dobijali na Cetinju. On je istovremeno obezbjeđivao odobrenja za useljenje u Tursku kao i putne troškove.¹²⁹ Novi masovni talas iseljavanja započeo je početkom aprila 1914. godine. Njemački konzulat je obavijestio stanovništvo da se ne pokreće, ni grupno, ni pojedinačno, dok ne dobije saglasnost o njihovom prihvatanju za useljenike.¹³⁰ Ovaj konzulat je obezbjeđivao brodove za iseljenike, dok je Turska preuzela sve troškove oko njihovog prijema i egzistencije.¹³¹ Glavni emigracioni talas iz novopriopjenih krajeva Crne Gore bio je usmjeren, preko Kolašina i Andrijevice, ka Podgorici i Baru. Preko Kolašina i Podgorice je djelimično išlo i iseljavanje muslimanskog stanovništva iz dijela Sandžaka koji je pripao Srbiji, osobito iz prijepoljskog kraja, odakle je samo početkom maja 1914. krenulo 600 lica. Manji krak migracione rijeke iz Metohije je išao preko Mitrovice ka Skoplju i dalje ka Solunu i Turskoj.¹³²

¹²⁷ B. Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914*, Beograd 1984, 234.

¹²⁸ B. Babić, *Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore*, 165.

¹²⁹ Arhiv Crne Gore na Cetinju (dalje: ACG) Fond archive Ministarstva unutrašnjih djela (dalje: MUD), Upravno odjeljenje (dalje: UO), 1913, f. 138, 2716.

¹³⁰ ACG, MUD, UO, 1913, f. 168, 1489.

¹³¹ M. Memić, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore*, Sarajevo 1996, 243-244; E. Mušović, *Muslimani Crne Gore*, Novi Pazar 1997, 138-139.

¹³² B. Babić, *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva Crne Gore u proljeće 1914. godine* (dalje: *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva*), JIČ, br. 1-4, Beograd 1978, 313. Babić jedno-

Tokom juna i jula 1914. iz Plava i Gusinja počelo je novo iseljavanje muslimanskog stanovništva. U ovom talasu otišlo je 128 porodica sa 1.500 članova: "svjesno su odlazili u potpunu neizvjesnost". Najprije su prebačeni u Srbiju, odakle su potom otišli u Tursku, gdje su se naselili oko Izmira i Ada Pazara. Na rastanku je jedan brat rekao sestri da će joj se javiti kada bude stvorio uslove za egzistenciju. Javio joj se tek 1951. godine.¹³³ U plavsko-gusinjском kraju na posjede iseljenog stanovništva dolaze pravoslavci iz susjednih krajeva. Novo su stanovništvo dobili Grnčar, Pepiče, Novšiče i dijelom Gornja Ržanica.¹³⁴ Prema nekim podacima tokom aprila 1914. preko Bara iselilo se u Tursku 12.302 muslimana. Za njihovo prebacivanje bili su iznajmljeni grčki i austrougarski brodovi. Prema crnogorskim izvorima od aprila do jula 1914. iseljeno je 16.500 lica preko Bara u Smirnu i Istanbul. Podaci o iseljenicima van tog vremenskog intervala, kao i o onim koji su otišli kopnenim putem preko Mitrovice, Peći i Prizrena za Skoplje i dalje prema Istanbulu, nisu pravljeni.¹³⁵ Iseljavanje preko Skoplja padalo je na trošak samih iseljenika, a onima koji su išli preko Podgorice i Bara isplaćivala je Crnogorska banka, od novca koji je uplaćivao njemački poslanik na Cetinju, po 20 perpera po osobi i prevoz preko Skadarskog jezera. Do 10. aprila 1914. trebalo se iseliti iz Plava 10 porodica sa 107 članova, iz Kolašina 111 sa 700 članova, iz Peći 100 porodica, a i okoline Berana 19 porodica. Prema izvještajima austrougarskog vicekonzula iz Bara, samo do početka maja 1914. iselilo se 8.000 lica, od kojih je 2.500 preko Bara pošlo za Istanbul, 3.500 (2. maj 1914) za Siriju i dalje, a oko 2.000 je otputovalo u neka druga mjesta Osmanskog carstva ne koristeći novčanu pomoć za putne troškove, kojim putem se i jedino vršila evidencija iseljenika. Iz općina Šahovići, Mojkovac i Ravna Rijeka iseljene su 453 porodice koje su ostavile 310 kuća. Iseljavanjima su bili zahvaćeni i općinska sjedišta: Stožer, Pavino Polje, Nedakuse i Bijelo Polje. U aprilu 1914. za iseljavanje se, prema istra-

stavno tvrdi da su se selili "privrženici Turske koji se nijesu mogli pomiriti sa njenim slomom na Balkanu, niti sa time da uđu u sastav inovjerne hrišćanske države. Kod njih je otomanizam bio snažno baziran na konzervativizmu turskog državnog duha i islamske ideologije". U radu "Migracije u novooslobođenim krajevima Crne Gore" (str.164) on ističe da "dio iseljeničkih masa nije se mogao pomiriti s gubitkom privilegovanog položaja, niti se podrediti vlasti inovjerne države".

¹³³ M. Memić, *Plav i Gusinje u prošlosti*, Beograd 1989, 215-216.

¹³⁴ M. Lutovac, *Etničke promene u oblastima stare Raške*, Glas SANU, CCCVII, Odjeljenje društvenih nauka, 20, Beograd 1978, 209.

¹³⁵ Đ. Pejović, *Iseljavanje Crnogoraca u XIX vijeku*, Titograd 1962, 256; B. Babić, *Migracija u novooslobođenim krajevima Crne Gore*, 166-167; Ž. Šćepanović, *Oslobođenje Bijelog Polja 1912. godine i organizacija vlasti*, Istorijski zapisi, br. 2-3, Titograd 1986, 90-91.

živanjima B. Babića, prijavilo iz okoline Bijelog Polja 416 porodica sa 2.080 lica, iz Bihora 720 porodica, sa oko 4.500 lica.

Na put neizvjesnosti krenule su i muslimanske porodice i iz dijela Sandžaka koji je pripao Srbiji.¹³⁶ Još pred sam ulazak srpske vojske u Novi Pazar u oktobru 1912, dosta se muslimanskog stanovništva bilo povuklo sa osmanskom vojskom u pravcu Kosova.¹³⁷ Iz Novog Pazara se 1913. iselilo 100 porodica, ne računajući iseljene osmanske činovnike. Njihovu imovinu su jeftino pokupovali većinom Srbi iz grada i deževskog sreza kao i pojedini muslimani. Novopazarski kafedžija Todor Martać kupio je na Jaliji tri kuće i dva hektara bašte za 510 dinara. Nakon 1912. znatan broj Srba iz priplaninskih sela silazio je u župske krajeve Novopazarske kotline gdje su kupovali zemlju od iseljenika.¹³⁸ Iz Novog Pazara se 1913. iselio i priličan broj muhadžirskih porodica, porijeklom iz Bosne: "*Iseljavanje je sve više uzimalo maha*".¹³⁹ Iz Ciganske mahale u Novom Pazaru 1913. pa sve do 1923. se priličan broj kovača-Cigana iselio. Pojedinci su, ne prodajući svoje kuće, odseljavali pa su neki siromašni Cigani stanovali u tim napuštenim kućama, sve dotle dok se ta kuća ne bi zbog dotrajalosti srušila.¹⁴⁰ Seobe muslimana nisu mimoišle ni sjenički kraj.¹⁴¹ Iz pešterskog sela Kladnice također je otpočelo iseljavanje. Neki su ostali u Novom Pazaru jer je izbijanje svjetskog rata osujetilo njihove planove. Iseljavanje je zahvatilo i Priboj. Iseljavanjem muslimanskog življa, dijelom u Tursku, a dijelom u Bosnu, srpski živalj je postao većinski u odnosu na ono stanovništvo koje je ostajalo.¹⁴² Iz oblasti koja je pripojena Srbiji iselilo se do kraja aprila 1914. oko 40.000 muslimana, "*što je otežavalo željeznički saobraćaj za Solun*", dok se prema turskim izvorima iz nji-

¹³⁶ Opšir. A. Avdić, *Hajdučka i komitska djelatnost u Sandžaku (1878-1925)*, Novopazarski zbornik, br. 11, Novi Pazar 1987, 155-156; *Prilog u krvi. Pljevlja 1941-1945*, Pljevlja 1969, 37.

¹³⁷ Upor. E. Mušović, *Etnički procesi i etnička struktura stanovništva Novog Pazara*, Beograd 1979, 106.

¹³⁸ M. Lutovac, *Etničke promene*, 214.

¹³⁹ M. Radović, *Hronika Novog Pazara u NOB-u*, rukopis, knj. I, Novi Pazar 1960, 14, 64-66.

¹⁴⁰ O. Koničanin, *Novopazarska čaršija*, Novopazarski zbornik, br. 17, Novi Pazar 1993, 134.

¹⁴¹ S. Čekanović, *Ljudi i događaji iz sjeničkog kraja nakon 1912. godine*, Zbornik Sjenice, br. 2, Sjenica 1986, 40-41.

¹⁴² A. Bejtović, *Priboj na Limu*, Sarajevo 1945, 29.

hovich nekadašnjih balkanskih provincija u Tursku nakon Balkanskih ratova iselilo oko 200.000 muslimana.¹⁴³

Sa porazom Osmanskog carstva eliminiran je zajednički protivnik i nastala je nova borba za ratni plijen. Svi su težili zauzimanju teritorija na račun drugih. U svom otvorenom grabežu balkanske države se nisu mnogo obazirale na historijske ili demografske činjenice.¹⁴⁴ Uoči Prvog svjetskog rata, britanski poslanik u Beogradu, žalio se svojoj vladi da su Srbi "potpuno pomahnitali" u svojim "maštarijama o plavim morima kojima brode srpske lađe, noseći kući indijske dragocenosti".¹⁴⁵ Politika "Velike Srbije" posebno je došla do izražaja u orijentaciji ka Makedoniji i izlasku u Solun, prije i u toku balkanskih ratova, koja je zasnivana na Cvijićevoj koncepciji o tome da će Makedonci prihvatiti nacionalnu svijest one slavenske države na Balkanu koja ih bude prva anektirala. Imperijalnu politiku Srbije aktivno je podržavala i Srpska pravoslavna crkva zbog čega je britanski poslanik u Beogradu istakao da je smisao njene aktivnosti u Makedoniji stvaranje srpskog, a ne božjeg carstva.¹⁴⁶ Srbija nije zauzela Kosovo, Sandžak i dio Makedonije pozivajući se na pravo samoopredjeljenja naroda, nego se proširila dolinom Vardara 1912. godine, kao i dolinom Južne Morave 1877.-1878. godine. Njen prvi i osnovni zadatak nakon toga je bio da prenese na novoosvojene oblasti svoje državno uređenje i upravu, da njihovu privredu uključi u svoju privredu, kao i da tamošnji narod kulturno i nacionalno asimilira utapanjem u Srbiju. Taj proces je trebao da bude potpuno isti, kao što su se nakon 1878. "utopili" Niš, Pirot, Leskovac i Vranje. O tome je i Nikola Pašić govorio, u sklopu analize interesa Srbije i odnosa sa susjedima na Balkanu, poglavito sa Austro-Ugarskom: "Sad je u našem interesu da Austro-Ugarska proživi još dvadeset i pet do trideset godina, dok mi ovo na jugu ne pripojimo tako da se više ne može odvojiti, jer od pamtiveka onaj ko je imao Mačedoniju, bio je uvek prvi na Balkanu". On je zato tražio vremena da Srbija najprije te nove krajeve utopi u sebe, a da se potom posveti rješavanju pitanja BiH i Vojvodine.¹⁴⁷ U "novooslobođenim krajevima", koji su pripali Srbiji, uvedeni su zakoni kakve "osvajajući propisuju pokorenima i pobjede-

¹⁴³ B. Babić, *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva*, 314.

¹⁴⁴ *Deoba zauzetih teritorija*, Srpski književni glasnik, knj. XXX, br. 12, Beograd 16. jun 1913, 950-954; D. Đorđević, *Ogledi iz balkanske istorije*, Beograd 1989, 37; M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, I, Beograd 2001, 255.

¹⁴⁵ T. Stojanović, *Balkanska civilizacija*, Beograd 1995, 86.

¹⁴⁶ M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, u Zbornik: *Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd 1987, 40.

¹⁴⁷ V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958, 451.

nima".¹⁴⁸ U tim krajevima nije uspostavljen pravni poredak Srbije. Srpska vlada je u septembru 1913. donijela *Uredbu o javnoj bezbednosti* u novoosvojenim krajevima po kojoj je bilo predviđeno da svaki državni činovnik i služitelj, kao i svako vojno lice, imaju pravo ubiti svakog ko se odmetne od policijskih vlasti, a ne preda se na prvi poziv. Porodice takvih lica je trebalo, ako se procijeni da je to potrebno, raseliti.¹⁴⁹ Kraljevskim ukazom od 3. decembra 1913. djelimično je prošireno važenje srpskog ustava na "*prisajedinjene oblasti*", ali bez političkih sloboda i političkih prava koja su stanovnicima tih oblasti bile uskraćene.¹⁵⁰

Osmanski poredak se urušio ne zato što je počivao na multietničnosti, već zato što je bio povezan sa drugim provjereno nesposobnim ustanovama Osmanskog carstva.¹⁵¹ Balkan je pod višestoljetnom osmanskom upravom bio slika multikulturalnosti. Čim je izuzet od osmanske uprave, "*evropeizacija*" je dobila zamah i "*balkanski duh*" je protjeran, a historiju je nadomjestila mitologija. Multikulturalnost je postala prva žrtva tog procesa. Tolerantnost prema razlikama je nestajala. Cijena modernizacije bila je izuzetno visoka. Sa promjenom svoje fizionomije, Balkan je počeo gubiti svoj pravi duh, a time i svoju historiju. Postajao je samo loša "*kopija*" Evrope.¹⁵² Brutalna etnička čišćenja se legitimiraju kao sastavni dio programa za stvaranje nacionalnih država. Nacionalna agresivnost porađala je šovinizam. Ratovi u kojem "*oslobođenje*" jednog naroda rezultira eliminiranjem drugih naroda nikako ne mogu imati oslobodilački smisao, pored svih mitoloških magli i "*pobjedničkih istina*". Svaka značajnija historijska epoha prezasićena je mitovima. Davno je još uočena ravnodušnost prema istini koju moć sa sobom nosi, kada je ona suprotna "*dobiti i požudi*".¹⁵³ Historiografija je znala da, u "*interesu naroda*" očuva i upotpuni legende, da na nekima od njih zasniva nacionalnu sujetu. "*Poštena*" nacionalna historija pretpostavlja sklonost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Raširena sklonost da se potiskuje teret sopstvene prošlosti utiče na devalviranje historije.

Nakon balkanskih ratova (1912.-1913.) balkanske države su pokušale da raspletu smjesu etničkih i religioznih narodnih grupa. Zato je došlo do prisilnih pomjera-

¹⁴⁸ "*Radničke novine*", Beograd 14. decembar 1912.

¹⁴⁹ V. Kazimirović, *Crna ruka*, 573.

¹⁵⁰ V. Vučković, *Unutrašnje krize Srbije i prvi svetski rat*, Istorijski časopis, knj. XIV-XV, Beograd 1965, 182-183; D. Janković-M. Mirković, *Državnopravna istorija Jugoslavije*, Beograd 1987, 302.

¹⁵¹ Č. Ingrao, *Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi - pogled istoričara*, Helsinške sveške, br. 10, Beograd 2001, 14.

¹⁵² B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, 325-330.

¹⁵³ T. Hobs, *Leviatan*, knj. I, Niš 1991, 117; N. Berdajev, *Smisao istorije*, Beograd 2001, 27.

nja, protjerivanja i izbjegličkih kretanja.¹⁵⁴ Bugarska i Rumunija su 1912.-1913. podržavale iseljenički pokret muslimana omogućivši im da rasprodaju svoja imanja i da ponesu dio prihoda sa sobom u Tursku.¹⁵⁵ Balkanski ratovi su ozvaničili preseeljavanje stanovništva kao tekovinu u cilju da se postignu etnički sigurne granice i zemljišta. To je prvobitno formulirano u bugarsko-osmanskom ugovoru od 19. septembra 1913. godine. Ove države su se sporazumjele da razmijene stanovništvo na granici u dubini od 15 kilometara. U decembru 1913. Porta je i Grcima predložila isti sporazum. Bugarsko-osmanski ugovor je međunarodno-pravno legalizirao sistem denacionalizacije teritorija kao posljedice ratova. Do izbijanja Prvog svjetskog rata iz Osmanskog carstva je u Makedoniju doseljeno 130.000 Grka, a iz Grčke je u maloazijske krajeve otišlo 122.000 muslimana.¹⁵⁶ Razmijene stanovništva, također, bez obzira na početna očekivanja, nisu dovele do stabilnog mira i smirivanja napetosti. Ako se kultura i geografija ne poklope, onda se poklapanje može nametnuti genocidom ili prisilnim migracijama.¹⁵⁷ Uporedo je trajao davno započeti "rat statistika". Mnogi od onih koji su procjenjivali balkansko stanovništvo bili su inficirani rasizmom. Evropske statistike o stanovništvu osmanske Evrope su bezvrijedne kao procjena ukupnog broja stanovnika. Evropski pisci nikada nisu konzultirali primarne izvore populacione statistike stanovništva osmanske Evrope - osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije koji pokazuje da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati i njegov broj. Osmanlije su bile jedini koji su doista brojali stanovništvo Carstva. Zato su samo oni mogli dati tačnu procjenu svog vlastitog stanovništva. Balkanski nacionalisti bili su često klasični rasisti koji su vjerovali da su "narod" ili "nacija" određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše.¹⁵⁸ Turci su, u poređenju sa Balkanom, bili posljednja grupa koja će razviti

¹⁵⁴ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi. Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo 1997, 52. Po nekim podacima, samo se sa Kosova u periodu 1912.-1914. iselilo 302.907 Turaka. Opšir. *Manjine u Srbiji*, Beograd 2000, 173.

¹⁵⁵ K. Karpat, *Hidžret iz Rusije i s Balkana: proces samodefiniranja u kasnoj osmanlijskoj državi*, 187.

¹⁵⁶ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije*, II, Beograd 1989, 664.

¹⁵⁷ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb 1998, 173.

¹⁵⁸ J. Mccarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo 1999, 745. Ovaj autor dalje navodi: "Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika "svoje nacije" on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtjevani tip duše. Na to nema utjecaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, pripadaju drugoj religiji ili su se čak zakleli da se bore protiv njega i njegovih istonarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci ili Srbi) voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća".

sopstveni nacionalizam.¹⁵⁹

Nekada jedinstvena geografska cjelina Rumelija ili Osmanska Evropa (Avrupa-i Osmani) podijeljena je na mnoštvo malih, međusobno nepovjerljivih i suprostavljenih država.¹⁶⁰ Muslimani su bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana. Od 1,445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413,992 se iselilo u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova.¹⁶¹ Do 1923. izbjeglo je više stotina hiljada muslimana. Od muslimanskog balkanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. svega 38 odsto. Ostatak je izbjegao, umro u muhadžirluku ili je bio ubijen. Muslimani su tako postali jedno od vidljivih nasljeđa Osmanskog carstva na Balkanu. "Svoje" muslimanske manjine stekla je nevoljno svaka balkanska država.¹⁶² Nakon balkanskih ratova, kada je prostor Balkana poprimio negativne karakteristike, nastao je termin "balkanizacija". Od tada on simbolizira parcelizaciju većih političkih cjelina na manje i međusobno konfrontirane oblasti, kao i obilježja primitivizma, zaostalosti i plemenskog promišljanja. Balkan je "podario" svijetu pojam *balkanizam*, što je zapravo "sinonim za nered, nasilje i nesreću", gdje je "balkanska krvoločnost... očekivani prirodni ishod ratničkog etosa, duboko ukorenjena u psihi balkanskog stanovništva" (M. Todorova).¹⁶³

Na početku XX stoljeća vodeće evropske države razvile su tezu o narodima "legitimnim nasljednicima" na Balkanu, priznajući im rezultate osvajačkih ratova. Ratovima 1912.-1913. to je definitivno potvrđeno, uz pretpostavku velikih sila da se balkanskim državama daju novoosvojene teritorije kao put u modernizaciju ovih zaostalih provincija.¹⁶⁴ Sa balkanskim ratovima okončan je proces započet 1877.-1878.

¹⁵⁹ Opšir. M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd 1999.

¹⁶⁰ F. Karčić, "Istočno pitanje": paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. vijeku, 19.

¹⁶¹ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 9-10, Sarajevo 1999, 983. Između 1921. i 1926. u Tursku je došlo 398.849 muslimana, većinom kao dio razmjene stanovništva.

¹⁶² K. Kaser, *Sukob religija i kultura na Balkanu: prošlost i perspektive*, Almanah, br. 15-16, Podgorica 2001, 82.

¹⁶³ M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, 207. Po mišljenju psihijatra dr. Jovana Mirića balkanska surovost vuče korijene iz "azijatske surovosti i iz rudimenta slavenskih paganskih običaja". Uzajamnim "pagansko-azijatskim" uticajima nastao je "balkanski ratnički destruktivni gemiš". Opšir. J. Mirić, *Kakvi smo mi Srbi? Prilozi za karakterologiju Srba*, Beograd 1998, 63-69.

¹⁶⁴ B. Prpa, *Slom istorije i kraj dvadesetog veka, "Danas"*, Beograd 7-8. avgust 1999.

eliminiranja osmanske uprave na većem dijelu Balkana, transformirajući pritom muslimane od dominantne zajednice u Osmanskom carstvu u manjine unutar balkanskih država. Izložen višestranim napadima, muslimanski svijet se okrenuo sebi, dolazeći u dugotrajno, iscrpljujuće stanje zatvorenosti, defanzivnosti i preosjetljivosti.

Kada je početkom novembra 1914. Porta stupila u rat protiv sila Atante, za Rusiju, Veliku Britaniju i Francusku došao je trenutak da procijene da je to već davno priželjkivana prilika da se konačno jednom završi priča o "bolesniku na Bosforu" ili da joj se oduzme veći dio zemlje. Ove države su se i dogovorile o podjeli Turske.¹⁶⁵ Tajne ugovore o njenoj diobi nisu pravili samo njeni protivnici (Enleska, Francuska, Rusija i Italija), već i njeni "saveznici" (Njemačka, Austro-Ugarska i Bugarska). Svi ratnih ishodi išli su zapravo na štetu Turske.¹⁶⁶ Turska je u Prvom svjetskom ratu, boreći se na strani centralnih sila, doživjela poraz. Po odlukama mirovne konferencije Turska je bila obavezna da preda svoju ratnu flotu pobjednicima, da se zauvijek odrekne arapskih teritorija, da svede svoju vojsku na 50.000 ljudi. Izgonom iz Evrope i iz arapskih zemalja ona je bila svedena na svoju najužu nacionalnu teritoriju - Malu Aziju, ali ni ona neće biti pošteđena dalje grabeži.¹⁶⁷ Snage Atante, predvođene Britancima, su 1919. okupirale Tursku. Ove snage su ušle u Osmansko carstvo sa dubokim ubjeđenjem u vjerodostojnost propagande da su Turci pobili milione hrišćana bez ikakvog razloga. Po shvatanju sila Atante, Turci su time izgubili pravo da upravljaju sami sobom, "čime se još jednom dokazala nadmoć zapadne civilizacije nad islamskom". Nacionalne manjine su pokušavale iskoristiti prisustvo savezničke okupacione vojske za svoje ciljeve, naročito Grci i Jermeni. Okupaciona vlast ih je postavljala umjesto Turaka i muslimana u organe uprave, kao i na željeznicama i drugim ustanovama. Muslimani su bili obezvrijeđivani na javnim mjestima. Hrišćanski misionari su bili imenovani za upravitelje velikih sirotišta, a oni su često koristili svoj položaj da hiljade djece, koja su ostala ratna siročad, proglase hrišćanima. Kada su otvorene državne škole samo su ih hrišćani smjeli pohađati, dok su muslimanska djeca ostajala van njih. U mnogim okupiranim područjima, naročito u istočnoj Trakiji, jugozapadnoj Anadoliji, Ciliciji (Tašilu) i istočnim pokrajinama lokalna uprava i policijske snage bile su u rukama nacionalnih manjina, To je rezultiralo pokoljem tek otpuštenih turskih vojnika, kao i hiljada civila.¹⁶⁸ Bio je to uvod u grčko-

¹⁶⁵ A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Beograd 1974, 28.

¹⁶⁶ Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, Beograd 1995, 138.

¹⁶⁷ Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 139; M. Ekmečić, *Susret civilizacija i srpski odnos prema Evropi*, Novi Sad 1997, 105.

¹⁶⁸ J. Hammer, *nav. djelo*, III, 544-555; J. McCarthy, *Death and Exile*, 179-257.

turski sukob i rat za nezavisnost Turske pod vodstvom Kemala Atatürka koji se su-prostavio ponižavajućim diktatima Mirovne konferencije.¹⁶⁹ Turske snage su zadale nekoliko odlučujućih udaraca grčkoj vojsci kod Inona i Sakarije (1921), te 1922. kod Asfon - Kara-hisara.¹⁷⁰ U Atatürkovoj armiji je bilo dosta muhadžira iz nekadašnjih osmanskih provincija na Balkanu. Među njima je bilo i dosta muslimana porijeklom iz Bosne i Sandžaka. Znatan broj njih uspio je da napravi i visoku vojnu karijeru u obnovljenoj, poletnoj turskoj armiji. General Rifat Matardžija, porijeklom iz Ljubinja u Hercegovini, bio je dugogodišnji zapovjednik jedinica turske armije u istočnoj Trakiji, te docnije komandant žandarmerije. Asim Gunduz iz Tuzle je bio armijski general. Šukri Alibeg Fetahagić iz Trebinja, pukovnik, bio je načelnik generalštabnog obavještajnog ureda. Pored njih, veći broj Bošnjaka bili su oficiri i podoficiri u jedinicama armije i žandarmerije.¹⁷¹

Raspadom Osmanskog carstva između 1912. i 1923. trend demografske deosmanizacije ulio se u modernu problematiku manjina u cjelini, u kojima države, u tada, još nestabiliziranom međunarodnom kontekstu, u manjinama uočavaju prijetnje za sigurnost, odnosno mogućnost da postanu taoci, ili oboje.¹⁷² Balkan je nakon Prvog svjetskog rata postao prostor nacionalnih država, a Kraljevina SHS prostor nedovršenih nacionalnih revolucija.¹⁷³ Samoopredjeljenje nacija je, nakon ovog svjetskog rata, ostvareno kao konačno i sveopće načelo, ali u većoj mjeri za pobjednike nego za gubitnike. Nakon 1919. nastala su veća kretanja na cijelom Balkanskom poluostrvu. Iz Kraljevine SHS (sa Kosova, iz Makedonije, Sandžaka i manjim dijelom iz Bosne i Hercegovine), Grčke i Bugarske otišao je u Tursku znatan broj muslimana raznorodnog etničkog porijekla. Umjesto iseljenog muslimanskog stanovništva u grčkom dijelu Makedonije i Trakiji naseljavaju se maloazijski Grci, u Dobrudži Bugari, a u dijelu Makedonije unutar Kraljevine SHS, kao i na Kosovu, pravoslavni doseljenici iz raznih krajeva Kraljevine. Na Kosovo dolaze Crnogorci, Hercegovci, bezemljaši iz Jablanice i južnog Pomoravlja, koji su se naseljavali na napuštenim imanjima, jutrinama i šumama. U dijelovima Makedonije (Ovčem polju, dolini Bregalnice i Skopskoj kotlini) umjesto iseljenog turskog stanovništva naseljavaju se, na osno-

¹⁶⁹ A. Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, 40-41; M. Teodosijević, *Mustafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998, 57-58.

¹⁷⁰ Č. Popov, *Od Versaja do Danciga*, 174-175.

¹⁷¹ M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 75-76.

¹⁷² M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svjetska rata*, u Zbornik: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997, 455.

¹⁷³ K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka 1982, 91.

vu Zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji, bezemljaši iz Like, sjeverne Dalmacije i južnog Pomoravlja.¹⁷⁴

Nakon tursko-grčkog rata 1919-1921, sklopljen je u Lozani 1923. ugovor između ove dvije države koji je određivao da Grci u Turskoj budu razmijenjeni za Turke u Grčkoj. Odlučna razmjena stanovništva nametnula se kao jedini izbor u cilju uspostavljanja trajnog mira. Jedan Grk, član komisije za izbjeglice, tada je optimistički pisao: "*Rasna homogenost koja proistekne iz preraspodjele stanovništva na Balkanu, biće faktor mira, eliminišući ono što se u prošlosti pokazalo kao stalni izvor napetosti*".¹⁷⁵ Turski predstavnici su u Lozani isticali kako je hrišćansko stanovništvo u Turskoj uvijek bilo u funkciji zastupanja interesa strane politike. Fritjof Nansen, komesar Društva naroda za izbjeglice, preporučivao je u tu svrhu prinudu, pošto je smatrao da je ona najefikasnija za uspostavljanje mira i rješavanje međuetničkih trvenja. Društvo naroda nije tada razmišljalo o mogućnosti da Grčka i Turska sklope bilateralni sporazum o zaštiti manjina, da spriječi masovne prinudne migracije i zadrži pravo kontrole poštovanja ove zabrane. Naprotiv, ono je podstaklo da se ugovorom između ove dvije zemlje zapravo zapečate deportacije.¹⁷⁶ Lozanski ugovor između Grčke i Turske predviđao je obaveznu razmjenu stanovništva od ukupno 1,3 miliona Grka i pola miliona Turaka. Ugovor se odnosio na sve Grke koji žive u Anadoliji i Trakiji, osim na stanovnike Istanbula prije 1918. i na sve Turke u Grčkoj osim žitelja zapadne Trakije, gdje je po turskim izvorima od 191.699 stanovnika bilo 129.120 Turaka. Razmjena stanovništva je započela još krajem rata kada je hiljade Grka prevezeno iz Izmiru u Grčku. Time je stanovništvo u obe države postalo relativno homogeno.¹⁷⁷ Vojislav Jačoski smatra da su iseljeni "*Turci*" iz Jegejske Makedonije zapravo bili "*Makedonci muslimani*".¹⁷⁸ Među tim iseljenim muslimanima, po Stojanu Kiselinovskim, bilo je i 40.802 "*Makedonca muslimanske veroispovijesti, 6.014 Albanaca i mali broj muslimanskih Jevreja*".¹⁷⁹ Primjenu ovog grčko-tur-

¹⁷⁴ J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, (pogovor M. V. Lutovca), 532; J. Trifunovski, *Sreten Vukosavljević i međuratna kolonizacija u Makedoniji*, Simpozijum "Seoski dani Sretena Vukosavljevića", XI, Prijepolje 1986, 12.

¹⁷⁵ Ž. Rupnik, *Balkan u evropskom ogledalu*, "Republika", br. 196, Beograd 1-15. septembar 1998.

¹⁷⁶ "Politika", Beograd 26. jun 1993.

¹⁷⁷ J. M. Jovanović, *Diplomatska istorija Nove Evrope 1918-1938*, knj. I, Beograd 1938, 197-198.

¹⁷⁸ V. Jačoski, *Prvi naučni skup posvećen Makedoncima muslimanima*, JIČ, br. 1-4, Beograd 1981, 386.

¹⁷⁹ S. Kiselinovski, *Etničkite promeni vo Makedonija (1913-1995)*, Skopje 2000, 41.

skog ugovora, koji predstavlja najveću operaciju etničkog čišćenja, nadzirale su velike sile, smatrajući ga uspjehom. Desetine hiljada izbjeglica povijalo je leđa pod teretom svojih stvari ili vukući na rasklimatanim dvokolicama "ono što im je ostalo od života".¹⁸⁰ Brojni Grci koji su 1923. došli iz osmanskih gradova gledali sa visine na provincijalizam Grčke.¹⁸¹

Procijenjen broj muslimana koji su deportirani u Tursku iz Grčke kreće se između 348.000 i 475.000. Po nekim podacima prije ove zamjene u Grčkoj je bilo ukupno oko 650.000 muslimana, ili 13 odsto od 4.900.000 stanovnika koliko je Grčka tada imala. U Grčkoj je ostalo još oko 190.000 muslimana, mahom u zapadnoj Trakiji. Zbog neprekidnog pritiska, iseljavanje u Tursku nije prestalo ni nakon Drugog svjetskog rata. Zapadna Trakija je ostala nerazvijena u odnosu na druge dijelove Grčke. Tu su muslimani raspolagali sa 84 odsto zemljišta i naseljavali su 300 sela. Pedesetih godina XX stoljeća oko 20.000 muslimana napustilo je zapadnu Trakiju.¹⁸² Grčke vlasti su posebnim zakonima stimilirale emigraciju muslimana i kontrolirale promet nekretnina time što su Turci ograničavani na ugovaranje samo sa Grcima, a to su povoljnim kreditima pomagale i bankarske institucije.¹⁸³ Nakon velikog talasa grčko-turske razmjene stanovništva, dalje konvencije između Turske i balkanskih država regulirale su emigraciju novih kontigenata muslimanskog stanovništva. Cjelokupna problematika osmanskog nasljeđa u balkanskim državama i evolucija od *millet*-a u naciju, ustvrđuje M. Dogo, muslimanskih manjina između tradicije i modernog duha, kondenzirana je u stavovima grčke vlade kako je zadatak Društva naroda da očuva postojeće etničke kulture, a ne da stvara nove. Vlasti u Ankari su i same namjerno održavale nejasnom razliku između "muslimanskog" i "turskog", što je bilo očito 1934. kada je u turskom parlamentu bilo najavljeno da su planirani ciljevi politike repatrijacije sa Balkana trebali obuhvatiti ukupno 400.000 Turaka iz Rumunije, milion iz Bugarske i 800.000 iz Jugoslavije. Pitanje repatrijacije je za tursku vladu bilo racionalizirano, lišeno emocija i rezervi, osim onda kada se odnosilo na numerički kapacitet apsorpiranja iseljeničkog talasa.¹⁸⁴

¹⁸⁰ M. Gleni, *Balkan 1804-1999*, II, 91.

¹⁸¹ Opšir. S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001.

¹⁸² M. Ali Ketani, *Islam na Balkanu u postosmanskom periodu*, Islamska misao, br. 141, Sarajevo septembar 1990, 23-24.

¹⁸³ B. Petrović, *Različite interpretacije grčko-turskih suprotnosti*, u Zbornik: *Balkan krajem 80-ih godina*, Beograd 1987, 250. Krajem 80-ih godina XX stoljeća u Grčkoj je turska manjina brojala 120.000 i posjedovala je oko 40 odsto zemljišta.

¹⁸⁴ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svjetska rata*, 459-460.

Cilj borbe koju je uspješno izveo Kemal Ataturk bio je da Tursku i turski narod uvede u društvo slobodnih i nezavisnih savremenih država i društvenih zajednica. Između ostalog bilo je proklamirano odvajanje vjere od države i zabranjeno miješanje u državnu politiku.¹⁸⁵ Ataturk se upustio u opsežan proces turčenja, zapadnjačavanja i sekularizacije koji je preoblikovao jezik i historiju, religiju i politiku. Zapadno pismo je zamijenilo arapsko, a historija je reinterpretirana potskivanjem njene arapske komponente.¹⁸⁶ Turska je bila poučena iskustvom raspada višenacionalnih i višekonfesionalnih država, kakvo je bilo i Otomansko carstvo, pa je uzela za načelo svog državnog programa stvaranje etnički i rasno homogene državne zajednice. To načelo će naći mjesta i u sporazumima o razmjeni stanovništva sa državama na Balkanu u kojima su živjeli muslimani.¹⁸⁷ Muslimani koji su došli u periodu između dva svjetska rata koji su imali neko obrazovanje brže su uspjeli da riješe svoje egzistencijalne probleme, jer je u početku Ataturkove vladavine Turskoj nedostajao školovani kadar.¹⁸⁸ Balkanske muslimanske manjinske zajednice su, u sklopu širokih akcija deosmanizacije Balkana, bile podvrgnute konvergentnim politikama protjerivanja i "repatrijacije". U tadašnjoj publicistici primjenjivana je ideologizirana terminologija: nazivali su ih "odgođenim izbjeglicama", podrazumijevajući pod tim da je riječ o ljudima koji su privremeno bili umakli "normalnom" tretmanu razmjene. U Turskoj je, pak, bio odomaćen izraz "politika repatrijacije" koja je sintetizirala etno-teritorijalnu viziju domovine, drastično diskontinuiranu u odnosu na osmansku historiju i tradiciju, i u odnosu na egzistencijalno iskustvo tog stanovništva.¹⁸⁹ Sam Mustafa Kemal-paša Ataturk je ukazivao da su muhadžiri turska "nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili". Po popisu 1927. Turska je imala 13,648.270 stanovnika, od kojih je bili 86 odsto onih koji su govorili turski. Po popisu iz 1935. Turska je imala je 16,188.767 stanovnika.¹⁹⁰

U Atini je 9. februara 1934. zaključen Balkanski savez između Jugoslavije, Turske, Grčke i Rumunije, s ciljem da se održi novouspostavljeni teritorijalni poredak na Balkanu pred revizionističkim zahtjevima država poraženih u Prvom svjetskom ratu, prije svega Bugarske, iza koje je stajala Njemačka. U okviru ovog sporazuma

¹⁸⁵ M. Bejzat, *O Ataturkovom laicizmu i nacionalizmu*, "Vakat", br. 5, Skoplje maj 1994.

¹⁸⁶ Dž. Espozito, *Islamska pretnja. Mit ili stvarnost*, Beograd 1994, 94.

¹⁸⁷ A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, Novopazarski zbornik, br. 9, Novi Pazar 1985, 158.

¹⁸⁸ M. Hadžišehović, *Muslimanka*, Clifton, New Jersey 1997, 179.

¹⁸⁹ M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, 361.

¹⁹⁰ D. Mihajlović, *Privreda savremene Turske*, Beograd 1937, 7-8.

započeli su i pregovori oko iseljavanja muslimana, mahom Albanaca, u Tursku, uz određenu finansijsku nadoknadu.¹⁹¹ Turska je polovinom juna 1934. donijela *Zakon o kolonizaciji* koji je obuhvatio i pitanje naseljavanja muslimana iz okolnih balkanskih država, te je u duhu ovog zakona Turska i pregovarala sa svojim susjedima. Ona je 1935.-1936. širom otvorila vrata dolasku muslimana iz balkanskih zemalja. Bilo je tada predviđeno doseljavanje oko 600.000 muslimana iz njenih nekadašnjih balkanskih provincija.¹⁹² Republikanske vlade u Turskoj smatrale su nekadašnje osmansko-muslimanske podanike i njihove potomke na Balkanu potpuno legitimnim da se nasele u Turskoj i uživaju potpuna prava, poput etničkih Turaka. Liberalna imigraciona politika turskih vlada prema muslimanima sa Balkana ohrabivala je brojne nacionalističke vlade u balkanskim zemljama da koriste razna sredstva prisile da se "oslobode" svojih muslimanskih građana.¹⁹³ Ruždi Aras, turski ministar inostranih poslova, je u septembru 1935. izjavio u razgovoru sa predstavnicima jugoslavenske vlade u Ženevi, kako je Turska sa Rumunijom zaključila sporazum o iseljenju više desetina hiljada muslimana iz Dobrudže u Tursku. Po njegovim podacima, u Bugarskoj je bilo oko 1,200.000 Turaka i Pomaka, ali da Turska nije željela da se ovo stanovništvo iseljava, već da ono treba i dalje da ostane u Bugarskoj. U pogledu Jugoslavije Aras je izjavio kako se dogovorio sa bivšim ministrom Jeftićem o iseljavanju "turskog i ostalog muslimanskog neslovenskog življa iz Jugoslavije" te da je bio načelno postignut sporazum da to iseljavanje favorizira Jugoslavija.¹⁹⁴

Iseljavanjima su bili zahvaćeni i muslimani u drugim balkanskim zemljama. Rumunija je 1877. obuhvatila i Dobrudžu u kojoj je polovina stanovništva bilo mu-

¹⁹¹ M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, Sarajevo 1996, 266.

¹⁹² Arhiv Saveznog sekretarijata za inostrane poslove u Beogradu (dalje: ASSIP), Političko odeljenje (dalje: PO), Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1935, pov. br. 544/35.

¹⁹³ K. Karpat, *Građanska prava muslimana Balkana*, 95.

¹⁹⁴ Ivo Andrić, savjetnik u Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije je o tome izvještavao 26. septembra 1935. jugoslavensko poslanstvo u Ankari: "Iseljenici bi sobom mogli poneti svoju pokretnu imovinu (lične stvari, poljoprivredni inventar, itd.). Što se tiče nepokretnosti, one bi se imale proceniti na izvestan način za svaki konkretni slučaj i te sume ne bi naša država ustupila iseljenicima, nego bi otvorila Turskoj jedan kredit za kupovinu robe u Jugoslaviji. Iseljenici kad dođu u Tursku dobili bi za odgovarajuće sume zemljišta u Turskoj, a turska država bi se služila kreditom u Jugoslaviji za podmirenje svojih privrednih, trgovačkih i državnih potreba (na pr. za kupovinu konja). Najzad g. Ruždi Aras je izjavio, da Turska treba stanovništvo i da je voljna da primi od nas ne samo Turke nego i stanovništvo koje je srodno po mentalitetu turskom" - opšir. I. Andrić, *Diplomatski spisi*, Beograd 1992, 134-135. Također vidi: B. Krizman, *Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine*, Časopis za suvremenu povijest, II, Zagreb 1977, 89-80.

slimansko, odnosno 74.000 lica. Od tog broja oko 60% su činili Tatari, 30% Turci i 10% Čerkezi koji su se ubrzo iselili. Od 1878. do 1913. u Dobrudži je ostalo 36.000 muslimana. Ukupan broj muslimana koji se u tom periodu iselio iz Rumunije u Tursku procjenjuje se na najmanje 100.000 lica. U Prvom svjetskom ratu Rumunija je zauzela južnu Dobrudžu u Bugarskoj pa se broj muslimana povećao na 170.000. U Dobrudži je 1928. bilo oko 172.000 muslimana, ili oko 23% stanovništva te oblasti.¹⁹⁵ Muslimani su se u tom periodu iseljavali masovno iz Dobrudže, pošto im je, s jedne strane, rumunska država eksproprialala zemlju, a Turska, s druge strane, podsticala da se dosele na njenu teritoriju, bilo iz demografskih ili iz strateških razloga naseljavanja oblasti istočne Trakije. Između Turske i Rumunije potpisana je konvencija 4. septembra 1936. godine, koja je ratificirana 27. januara 1937. godine, o iseljavanju muslimana, mahom iz Dobrudže u Tursku. U konvenciji je istaknuto postojanje tradicije emigriranja, kao i navodna želja muslimana iz Rumunije da se iseljavanjem u Tursku, uz obavezno odricanje od rumunskog državljanstva, "pridruže svom prirodnom etničkom stablu". Njome su bili obuhvaćeni muslimani u oblastima Durostora, Kaliakre, Konstance i Tulče.¹⁹⁶ Konvencija je zapravo imala karakter ugovora o deportaciji koji je pratio efikasni mehanizam za pospješivanje iseljavanja. Potencijalnim iseljenicima su, da bi se odlučili na podnošenje molbi za iseljenje koje su onda smatrane definitivnim i neopozivim činom, nuđene raznovrsne olakšice u vezi sa privatnim i poreskim dugovanjima, vojnom obavezom. Zemlja je potom, po automatizmu, prelazila u vlasništvo države. Kao nadoknadu Rumunija je Turskoj dala kredit u odgovarajućoj vrijednosti.

U Bugarskoj je i pored masovnog iseljavanja započetog 1878. godine, prema službenom popisu, prve decenije XX stoljeća bilo oko 602.000 muslimana: 484.000 Turaka i Tatara, 21.000 Pomaka i 97.000 Roma. Drugi izvori govore da je bilo oko 800.000 muslimana sa oko 100.000 Pomaka. Većina ovih muslimana živjela je u veoma lošim uslovima, izložena neprestanim progonima i pokušajima pokrštavanja. Tokom Prvog svjetskog rata Bugarska je izgubila južni dio Dobrudže, gdje su živjeli i muslimani. U Ankari je 18. oktobra 1925. potpisan tursko-bugarski sporazum koji je regulirano pitanje "dobrovoljne emigracije Turaka iz Bugarske i Bugara iz Turske". Do 1926. muslimansko stanovništvo u Bugarskoj je brojalo, po službenim podacima, oko 789.000, odnosno oko milion po drugim pokazateljima, oko 15% stano-

¹⁹⁵ N. Latić, *Muslimani u Rumuniji*, "Preporod", br. 8/472, Sarajevo 15. april 1990.

¹⁹⁶ *Balkanski ugovorni odnosi 1919-1945: Dvostruki i višestruki međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama i političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, II, Beograd 1998, 404.

vništva. Imali su preko 1.700 osnovnih škola sa oko 80.000 učenika.¹⁹⁷ Muslimani su bili rasprostranjeni širom Bugarske, njenim sjeveroistočnim krajevima južno od donjeg Dunava, posebno u šumenskom, rusenskom i varnavskom okrugu na području sjeverne Bugarske, kao i u mastanlijskom okrugu u južnom dijelu ove države.¹⁹⁸ Prema zvaničnoj bugarskoj statistici do 1929. nije bilo iseljavanja u Tursku. Drugi izvori govore da je 1928. Bugarsku napustilo 11.996 Turaka, a godinu dana kasnije još 11.568 Turaka.¹⁹⁹ U međuratnom periodu muslimani u Bugarskoj, naročito Pomaci, bili su izloženi različitim vidovima diskriminacije: promjeni imena, prisilnom radu i šikaniranju, kao i akcijama pokrštavanja. To je rezultiralo njihovim masovnim iseljavanjima u Tursku, pogotovo 1927. godine, kao i 1933.-1935. godine.²⁰⁰ Prema bugarskoj statistici 1930. se iselilo u Tursku 16.873; 1935. - 33.665; i 1936. - 65.676 lica turskog porijekla. Dopunski sporazumi Turske sa Bugarskom, o daljem iseljavanju muslimana, postignuti su 1936.-1937. godine. Oni su predviđali repatrijaciju po 10.000 Turaka godišnje. Članom 1. ovog sporazuma bilo je određeno da dvije vlade "neće stavljati nikakve smetnje", da će dozvoliti emigrantima "da putuju slobodno između dvije zemlje". Članom 2. bilo je utvrđeno da svi emigranti imaju pravo da sa sobom ponesu pokretnu imovinu, uključujući svu stoku i poljoprivredni alat, kao i ušteđevinu, uz pravo "da potpuno raspolažu svom svojom nepokretnom imovinom". Članom 3. bilo je zabranjeno nametanje emigrantima posebnih taksa ili finansijskih ograničenja. Član 6. je izuzimao emigrante od "vojne službe ili prinudne radne službe".²⁰¹ Turske vlasti su imale stanovite teškoće da 1935.-1936. teritorijalno rasporede muhadžire iz Bugarske. Po nekim izvorima u Tursku se u razdoblju 1935.-1940. iselilo oko 95.000 muslimana.²⁰² Do Drugog svjetskog rata u Bugarskoj je, po nekim pokazateljima, i pored iseljavanja, bilo oko 682.000 Turaka.²⁰³ Nepostojanje

¹⁹⁷ Upor. K. Todorov, *Politička istorija savremene Bugarske*, Beograd 1938, 56-60; M. Šahinler, *Korenite, vlijaneto i aktuelnosta na Ataturkizmot*, Skopje 1999, 151.

¹⁹⁸ T. Kovalski, *O balkanskim Turcima*, u: *Knjiga o Balkanu*, knj. I, Beograd 1934, 179; A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, 159.

¹⁹⁹ B. Pavlica, *Iseljavanje pod prinudom, "Helsinkička povelja"*, br. 53, Beograd jun 2002, 34.

²⁰⁰ M. Ali Ketani, *Islam na Balkanu u postosmanskom periodu*, 24.

²⁰¹ F. Shehu - S. Shehu, *Pastrimet etnike te trojeve Shqiptare 1953-1957*, Prishtine 1993, 11-12; A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata*, Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991, 113.

²⁰² "Glas islama", br. 14, Novi Pazar februar 1998.

zvaničnih i preciznih podataka govori na svoj način i o konfuznom vremenu u kojem je došlo do iseljavanja, kada se, s obzirom na sve prateće okolnosti, malo vodilo računa o statistici. Kao da se žurilo vlastima i na jednoj i na drugoj strani, onima iz zemlje odakle su dolazili iseljenici i onima koji su ih primali, da se ova traumatična akcija obavi što prije.

Turska štampa je povodom iseljavanja muslimana iz balkanskih zemalja u Tursku isticala 1937. da je konačna likvidacija "Osmanskog carstva nametnula nam iz više razloga neizbježnu nuždu da pristupimo useljavanju naše jednokrvne braće, koji su ostali izvan granice svoje prave otadžbine Turske. To je neke vrste dug koji smo počeli da malo po malo plaćamo, blagodareći budžetskim kreditima, koji se svake godine odobravaju u tu svrhu. Primjena emigracione politike predstavlja jedan od najdelikatnijih problema i vlada tu pridaje svu onu važnost koju zaslužuju. Mi moramo dozvoliti godišnji ulaz u zemlju samo onolikom broju emigranata koliko smo u stanju da smjestimo. Ograničenost raspoloživim sredstvima, međutim, smanjuje nužno smještaj emigranata. Kada ćemo, dakle, smjestiti jedan i po do dva miliona ove naše braće, uz godišnji ritam useljavanja od 15 do 20 hiljada? Mi smo mišljenja da se ovo pitanje okonča sa najvećim poletom u roku od osam do deset godina. Neophodno je da se osnuje banka za izgradnju stanova i smještaj imigranata sa dovoljnim kapitalom, koji će od ovih naših zemljaka stvoriti neposredno produktivan element i koja će im uz minimalni interes davati kredite sa uslovima otplate u 20 ili 30 godišnjih rata. Ovakav postupak biti će najbolji i od najveće koristi kako za državu tako i za same imigrante".²⁰⁴

Podaci o iseljavanju muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u međuratnom periodu su nepotpuni i nesigurni.²⁰⁵ Prema navodima štampe iseljavanja u Tursku su bila intezivna i masovna. Nedovoljno naseljenoj Turskoj bio je nužan svaki novi do-

²⁰³ Opšir. J. B. Šehtman, *Prinudno iseljavanje turske nacionalne manjine iz Bugarske*, Spoljnopolitička dokumentacija, br. 49, Beograd 1952, 1554; B. Pavlica, *O bugarskim Turcima ili "poturčenim" Bugarima (I)*, "Helsinška povelja", br. 52, Beograd maj 2002, 33-34.

²⁰⁴ A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 123. List "Balkan herald" u junu 1937. objavljuje informaciju: "A transfer of population unprecedented in Europe in modern times is now being undertaken in the Balkans. Two million Turks still remaining in Europe outside Turkish rule are involved. They are divided between Bulgaria (about one million), Greece, Yugoslavia and Romania. The mass emigration will mostly affect Thrace and Macedonia which were wrested from the Ottoman Empire in the Balkans wars of 1912-13. Here whele areas will be almost depopulated, while in Anatolia and other parts of Turkey in Asia districts and settlements have ben prepared for their reception".

²⁰⁵ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Jugoslavije u Tursku između dva svjetska rata*, Almanah, br. 17-18, Podgorica 2001, 171-224.

seljenik, posebice za naseljavanje u krajeve koje su napustili Grci i Jermeni, pa su se turske vlasti angažirale na propagandi radi doseljavanja iz balkanskih država u kojima je živjelo muslimansko stanovništvo. Ovaj proces je konvenirao i vlastima kraljevske Jugoslavije koje su željele da na ovaj način "očiste zemlju od tuđih elemenata". O tome su na svoj način govorili i dva uvodnika u beogradskoj "Politici" od 21. i 24. avgusta 1923. pod naslovom "Iseljavanje Turaka" i "Iseljavanje muslimana". U uvodniku od 21. avgusta se kaže: "Nigde ne koordiniraju naši i turski interesi toliko, koliko u ovom pitanju".²⁰⁶

Podatke o spoljnim migracijama u periodu između dva rata prikupljao je Iseljenički komesarijat u Zagrebu. Smatra se da je kvalitet ovih podataka relativno zadovoljavajući, jer su podaci o iseljenicima "verovatno potcenjivani". Broj iseljenika u vanevropske zemlje je po podacima ovog komesarijata u razdoblju 1921-1939. iznosio 195.938 ili prosječno 10.313 godišnje. Ima procjena da je u razdoblju 1919-1929. iz zemlje emigriralo oko 240.000 lica, a u periodu 1930-1938. još 127.300 lica. Podaci o iseljenicima u evropske zemlje postoje tek od 1927. godine. Njihov broj je u periodu 1927-1939. iznosio 170.667 ili 13.128 godišnje.²⁰⁷ Po zvaničnim jugoslavenskim statističkim izvorima u periodu 1927-1939. u Tursku je iseljeno 19.379, a u Albaniju 4.322 jugoslavenska državljanina.²⁰⁸ Po drugim službenim jugoslavenskim izvorima, koje navodi dr. H. Bajrami, u periodu od 1928. do oktobra 1935. u Tursku je iseljeno 31.000 ljudi sa Kosova i Sandžaka, ističući kako je te godine Turska bila spremna da primi još 15.000 emigranata.²⁰⁹ Postoje i procjene da se u periodu od 1931. do 1948. u Tursku iselilo oko 10.000 Bošnjaka i 20.000 Turaka "ako ne i više".²¹⁰ Iseljavanje muslimana iz Makedonije i sa Kosova iskoristili su mnogi da jeftino kupe velike površine plodne zemlje. Kralj Aleksandar je na taj način došao do velikog muslimanskog posjeda u Demir-Kapiji koji je besplatno obrađivala vojska. Nikola Pašić je u svom vlasništvu na Kosovu imao posjed od oko 3.000 hektara.²¹¹

²⁰⁶ Naši iseljenici u Turskoj. Mogućnosti saradnje matica iseljenika u Jugoslaviji sa našim iseljenicima i njihovim potomcima u Turskoj, 3.

²⁰⁷ Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu, Institut društvenih nauka, Beograd 1974, 23. Bivša Opšta državna statistika objavila je podatke o migracionoj statistici u Godišnjacima od 1920. do 1940. godine.

²⁰⁸ B. Gligorijević, *Između pravoslavlja i katoličanstva - Islam u Jugoslaviji 1918-1941*, u Zbornik: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 444.

²⁰⁹ H. Bajrami, *Nasilje nad Muslimanima Sandžaka*, rukopis, Priština 1991, 18-19.

²¹⁰ B. Kočović, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo 1990, 95.

²¹¹ Đ. Krstić, *Kolonizacija u južnoj Srbiji*, Sarajevo 1928, 5; Lj. Božić, *Agrarna politika*, Sarajevo 1974, 324.

U periodu između dva svjetska rata u Bosni i Hercegovini, izuzimajući dijelom Cazinsku krajinu, nije došlo do "narodnog huka" prema Turskoj kao u vrijeme austrougarske uprave. Iseljavanje Bošnjaka iz Cazinske krajine, veoma nerazvijenog dijela BiH, uzelo je posebnog maha prvih godina nakon okončanja Prvog svjetskog rata. U vremenu 1926-1929. bilo je veoma pojačano iseljavanje sa prostora srednjeg Pounja (Bihać, Cazin, Velika Kladuša, Bosanska Krupa). Samo sa područja tri matična ureda (Bužim, Stijena, Ostrožac) iselilo se u Tursku 136 porodica sa oko 700 članova.²¹² Time je produžen proces iseljavanja iz Bosanske krajine započet još 1878. godine. Po kazivanju Mehmeda Mehmedovića (u Turskoj Sevilla) i Bajrama Isakovića (Kardumana), u maju 1926. u Erdek, mali gradić - kasabu u lijepoj i pitomoj uvali Erdečkog zaljeva na južnoj obali Mramornog mora, doseljene su bošnjačke porodice, većinom sa područja cazinske i bosanskokrupske općine.²¹³ Kao razlozi za iseljavanje navedeni su i politički progoni, spajanje porodica i obećanje da se u Turskoj može besplatno dobiti zemlja i kuća. Alija Buljubašić iz Karakače kod Cazina je rekao docnije, da se njegov otac iselio jer nije htio biti radikal.²¹⁴ Jazlik koy, selo u adapazarskom kraju, osnovali su doseljeni Krajišnici. Radili su najprije kao nadničari i zakupci, štedeći da bi otkupili malo zemlje.²¹⁵ Neke porodice koje su se 1926. doselile u Tursku iz bihačkog kraja, kako se nisu snašle, htjele su da se, godinu dana kasnije, vrate. Međutim, u uputama koje su iz službenog Beograda slate jugoslavenskom konzulu u Istanbul naglašavano je "da ni u jednom slučaju nije poželjno, da se iseljenici iz Turske vraćaju u Kraljevinu".²¹⁶

Brojne porodice krenule su, pritisnute brojnim nedaćama, posebice iz Cazinske krajine 1928-1929. godine. Početkom 1928. na tom prostoru je stanovništvo bukvalno gladovalo zbog višegodišnje nerodice i velikog zaduženja seljaka.²¹⁷ Tim iseljeni-

²¹² S. Smlatić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj*, IX Kongres geografa Jugoslavije, Sarajevo 1974, 241.

²¹³ Opšir. S. Smlatić, *Bosanci u Erdeku i Turskoj*, "Naš svijet", br. 67, Sarajevo decembar 1970; S. Bandžović, *Ekonomsko-demografska obilježja Cazinske krajine između dva svjetska rata*, Prilozi, br. 27, Sarajevo 1991, 115.

²¹⁴ S. Smlatić, *Iseljavanje jugoslovenskih Muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini*, 251-253.

²¹⁵ S. Smlatić, *Jazlik koy - najveće bosansko selo u Adapazarskom vilajetu*, Geografski pregleđ, XIII, Sarajevo 1970, 175-176.

²¹⁶ H. Bajrami, *Debimi dhe shperngulja e Shqiptareve ne Turqi*. Dokumente, Prishtine 1996, 149.

²¹⁷ N. Šarac, *Uspostavljanje Šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1975, 29.

cima turske vlasti su ponudile dodjeljivanje kuća i posjeda grčkog stanovništva, iseljenog iz Egejskog, Mramornog i Sredozemnog primorja, nakon tursko-grčkog rata (1919.-1921.) i Lozanskog ugovora 1923. godine.²¹⁸ Pritisnuta neimaštinom, većina doseljenika nije mogla da se brzo privikne na toplu klimu dijelom močvarnih i malaričnih krajeva, pa je umirala, plaćajući na taj način veoma skupo proces adaptiranja u novoj sredini. Drugi su pak odbili da žive u tim selima, ostajući po gradovima, snalazeći se i živjeći od sezonske zarade. Većinom su oni zapravo dijelili sudbinu svojih prethodnika, koje su pratili zlokobni pratioci, bolesti i neimaštine, dajući najveći danak u prilagođavanja novom podneblju.²¹⁹ Jedna grupa Krajišnika koja se 1928. doselila u Tursku bila je raspoređena u Gelibolu (Galipolje) na Dardanelima. Već nakon tri mjeseca većina njih je napustila taj kraj i uputila se prema Adapazaru.²²⁰ Na slabiji intenzitet iseljavanja iz BiH je, između ostalog, uticala i informiranost Bošnjaka o tome da je Mustafa Kemal Atatürk u Turskoj u potpunosti mijenjao temelje tradicionalnog društva potenciranjem svjetovnih aspekata nove Turske, što svakako nije nailazilo na njihovu naklonost.²²¹ Rebecca West se u to uvjerila u aprilu 1937. u Sarajevu, prilikom posjete predsjednika turske vlade Ismeta Innenija i Kazima Ozalipa, ministra odbrane "sa polucilindrima i u besprijekorno skorojenim odijelima", kada ih je bez simpatija posmatralo hiljade ljudi koji su nosili fes i feredžu. Ona je o tome pisala: "Vidjeli smo kraj jedne priče koja je trajala pet stotina godina. Vidjeli smo konačni pad Osmanskog carstva". Bošnjaci su se toga dana polahko, u tišini, po sitnoj kiši razišli svojim kućama "kao oni koji se vraćaju praznih ruku".²²² Uzeiraga Hadžihasanović iz Sarajeva koji se, sa porodicom, iselio u Tursku, da bi prenio svoje zlato neopaženo preko granice, sasuo ga je u bakreni ibrik, u koji bi, u usputnim stanicama, točio vodu. Nije se snašao u Turskoj i vratio se u Bosnu, gdje je pričao kako kućevlasnici u Istanbulu nerado iznajmljuju svoje stanove Bošnjacima, jer

²¹⁸ Upor. L. Savadžijan, *Izbegličko pitanje u Grčkoj*, Beograd 1925, 11.

²¹⁹ S. Bandžović, *Tokovi iseljavanja Muslimana iz Bosne i Hercegovine i Sandžaka u Tursku*, Novopazarski zbornik, br. 17, Novi Pazar 1993, 106-107; Isti, *Bošnjački muhadžiri u Turskoj*, Zbornik Sjenice, br. 12-13, Sjenica 2001-2002, 71-103.

²²⁰ S. Smlatić, *Muslimani srpskohrvatskog jezika u Turskoj*, 245.

²²¹ M. Pelesić, *Predstave Bošnjaka o Bliskom istoku između dva svjetska rata*, u Zbornik: *Bosna i svijet*, Sarajevo 1996, 189.

²²² Nav. prema: R. West, *Crno jagnje i sivi soko*, Beograd-Sarajevo 1989, 140-141. Nakon više od pola stoljeća Ričard Holbruk, američki diplomata, će napisati da je u SAD napoznata od svih knjiga o Jugoslaviji na engleskom jeziku bila upravo knjiga Rebece West čije će stanovište da su muslimani rasno inferiorni uticati na dvije generacije čitalačke publike. Vidi: R. Holbruk, *Put u Dejton*, Beograd 1998, 20.

mного peru podove, pa se Turci, koji nemaju dosta drveća, pa im je građa zato skupa, boje da im ne istruhnu podovi.²²³

U periodu između dva svjetska rata dio porodica doseljenih iz Sandžaka naseľjen je i u vulkanskim oblastima El-Aziza i Erzindana. Tamo su bili izloženi čestim i opasnim epidemijama koje su i među njima uzimale danak. Bilo je i onih koji su u nemogućnosti da se prilagode takvim uslovima bježali i spas tražili u Istanbulu i okolnim mjestima. Po navodima albanskih demografa između dva svjetska rata sa Kosova je odseljeno oko 50.000 Albanaca u Albaniju i oko 250.000 u Tursku, uz konstatiranje da je Kraljevina Jugoslavija iselila oko 40% Albanaca.²²⁴ Po nekim turskim izvorima, pak, u razdoblju između 1934. i 1949. iz Jugoslavije se u Tursku iselilo 2.340 porodica sa 8.969 članova.²²⁵

Pregovori jugoslovenske i turske vlade oko planskog iseljavanja muslimana započeli su 1930. godine. Načelna suglasnost je bila postignuta već 1931. godine.²²⁶ U novembru 1933. u Beogradu je potpisan jugoslavensko-turski ugovor o prijateljstvu, nenapadanju i arbitraži. Tom prilikom su riješena i pitanja oko napuštenih turskih imanja u "Južnoj Srbiji". Ona su uzeta pod sekvistar kao bezvlasnička, kao i agrarnih turskih optanata koja su pala pod udar agrarne reforme.²²⁷ Od 1935. su počele da kruže glasine o jugoslavensko-turskim pregovorima o preseljavanju muslimana koje bi, naravno, obuhvatile i mnoge etničke Albance.²²⁸ Već te godine u Beogradu se održavaju sastanci na visokom državnom nivou na kojima se razmatraju sve mogućnosti za iseljavanje muslimana sa Kosova, iz Makedonije i Sandžaka u Tursku.²²⁹ Kraljevina Jugoslavija je, napravila 1934. projekat o iseljavanju, te ujedno nastojala da u pregovorima sa Turskom riješi "pitanje" muslimana iz "južne Srbije", odnosno iz Sandžaka, sa Kosova i iz Makedonije, kao što su to planski "rješavale" Grčka, Bugarska i Rumunija. Na kongresu evropskih muslimana koji je održan polovinom se-

²²³ A. Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Zagreb 1994, 32.

²²⁴ M. Blagojević, *Iseljavanje Srba Sa Kosova: trauma i/ili katarza*, u Zbornik: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, 236-237.

²²⁵ M. Džemaludinović, *Koliko ima u Jugoslaviji muslimanskog stanovništva*, Takvim, Sarajevo 1967, 115.

²²⁶ Ž. Avramovski, *Prilog pitanju talijansko-albanske iredentističke propagande na Kosovu i Metohiji u vreme minhenske krize i okupacije Albanije*, Istorijski glasnik, br. 2-3, Beograd 1964, 125.

²²⁷ D. Mihajlović, *Privreda savremene Turske*, 139.

²²⁸ M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svjetska rata*, 462.

²²⁹ ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1935, f. IV, pov. br. 22761.

ptembra 1935. u Ženevi, predstavnici muslimana iz Jugoslavije, iz njenih južnih krajeva, su isticali kako se, nakon balkanskih ratova, iselio znatan broj muslimanske inteligencije, učitelja i vjeroučitelja, te da je narod ostao bez vođstva, obezglavljen i pometen, ustvrđujući da su seobe nastavljene i nakon Prvog svjetskog rata "*naročito prosvjećenih slojeva*".²³⁰

Turska nije bila zadovoljna konvencijama o iseljavanju muslimana iz Rumunije zbog nedovoljno preciziranih stavova o finansijskim obavezama rumunske strane. Turska se žalila kako nije u stanju da obezbijedi potrebna sredstva za podmirenje svih troškova oko naseljavanja novog stanovništva. Zbog učestalih turskih predstavnika, Stalni savjet Balkanskog sporazuma je na svojoj sjednici krajem februara 1938. donio odluku da se održi konferencija predstavnika Turske, Rumunije i Jugoslavije, kao zainteresiranih zemalja, uz prisustvo grčkih posmatrača. Cilj ove konferencije bio je da ispita sve mogućnosti oko iseljavanja muslimana iz Rumunije i Jugoslavije u Tursku, kao i da se turskoj osiguraju neophodna finansijska sredstva. Konferencija je počela sa radom polovinom juna 1938. u Istanbulu.²³¹ Za vrijeme ovog skupa vođeni su i bilaterarni jugoslavensko-turski pregovori oko iseljavanja "*turskog*" stanovništva. Ovi pregovori su održani u Istanbulu od 9. juna do 11. jula 1938. godine. Ukupno je održano osam sjednica. Konferencijom je predsjedavao Hasan Haka, predsjednik turskog odsjeka u Ekonomskom savjetu Balkanskog sporazuma. Jugoslavensku delegaciju su predvodili Milan Ristić, šef Balkanskog odsjeka Ministarstva inostranih djela i Vojislav Marovčević, inspektor Ministarstva poljoprivrede. Pregovorima su prisustvovali i predstavnici Grčke i Rumunije. Na jednoj od prvih sjednica Milan Ristić je objašnjavao motive Jugoslavije za iseljavanjem stanovništva: "*Mi u našoj zemlji, a osobito u južnoj Srbiji imamo brojnu muslimansku populaciju turskog porijekla. Uprkos izuzetno liberalnom režimu u Jugoslaviji, ova populacija već duže vreme pokazuje tendenciju za iseljavanjem u Tursku. Nažalost, turske vlasti su zabranile useljavanje ove populacije u Tursku, što je nanelo veliku štetu ovom narodu, a takođe i našoj administraciji. Brojni su primeri jugoslovenskih Turaka koji su, nakon prodaje svojih dobara i nemogućnosti da odu u Tursku, padali na teret naše Vlade, koja im je tada morala osigurati egzistenciju. Ova situacija bila je pogoršana i činjenicom što su Turska i Jugoslavija vodile politiku uzajamnog prijateljstva i iskrene saradnje, a muslimansko stanovništvo koje se želi iseliti prebacivalo je jugoslovenskoj vladi zbog lošeg tretmana prema njemu od strane turske vlade. Želeći da udovolji željama ove populacije jugoslovenska vlada je pre go-*

²³⁰ Izvještaj delegata IVZ Kraljevine Jugoslavije na Kongresu evropskih muslimana u Ženevi 12-15.9.1935, Glasnik Vrhovnog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije, br. 10-11, Beograd oktobar-novembar 1935.

²³¹ "*Politika*", Beograd 14. jul 1938.

dinu dana predložila vladi Republike Turske da zakluče Konvenciju koja bi regulisala pitanje iseljavanja Turaka iz Jugoslavije". Ristić je dalje istakao da je pitanje iseljavanja za Jugoslaviju ekonomsko-socijalni problem, budući da postoji dosta siromašnog seoskog stanovništva, koje čeka da im se dodijeli zemlja. Pošto je njihovo održavanje veliki teret za zemlju, to je vlada odlučila da im dodijeli obradivu zemlju koja bi ostala iza onih iseljenika koji odlaze u Tursku, gdje, opet ima mnogo obradive zemlje koju niko ne obrađuje, te da je zato Turskoj nužno muslimansko stanovništvo iz balkanskih zemalja.²³²

Pregovori su završeni 11. jula 1938. godine, kada je konačno parafiran tekst *Konvencije* o iseljavanju iz južne Srbije u Tursku "jugoslavenskog muslimanskog stanovništva koje je govorilo turski jezik i koje je imalo tursku kulturu". Njome se nisu mogu koristiti osobe kojima je po važećim turskim zakonima i propisima bio zabranjen ulaz u Tursku, nomadsko stanovništvo i Romi.²³³ Po odredbama *Konvencije* bilo je predviđeno iseljavanje 40.000 seoskih porodica s ukupno 200.000 lica. Iseljenici su prethodno bili dužni da jugoslavenskim vlastima, na osnovu člana 55. Zakona o državljanstvu, daju pismenu izjavu o odricanju od jugoslavenskog državljanstva. Organizirano iseljavanje je trebalo otpočeti 1. jula 1939. i trajati šest godina. Prve godine je trebalo biti iseljeno 4.000 porodica, druge 6.000, treće i četvrte po 7.000 i pete i šeste po 8.000 muslimanskih porodica. Jugoslavenska vlada je po odredbama ove konvencije trebala platiti turskoj vladi za svaku iseljenu porodicu po 500 turskih lira. Ukupno je trebalo platiti 20.000.000 turskih lira. Postojao je, navodno, tajni dogovor o iseljavanju još 400.000 lica.²³⁴ Napuštena seoska imanja pripa-

²³² A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938. godine)*, 163.

²³³ ASSIP, PO, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 1938, f. 31, pov. br. 289. U drugom članu ove konvencije navedeni su srezovi iz kojih se trebalo iseliti stanovništvo. U Vardarskoj banovini to su bili srezovi: Šar planina (Prizren), Gora (Dragaš), Podgora (Suva Reka), Nerodimlje (Uroševac), Donji Polog (Tetovo), Gornji Polog (Gostivar), Galić (Rostuša), Debar, Struga, Gračanica (Priština), Kačanik, Gnjilane, Preševo, Prespa (Resan), Ohrid, Kičevo, Kruševo, Južni Brod, Prilep, Bitolj, Kavadar, Morihovo, Negotin na Vardaru, Skoplje, Kumanovo, Veles, Ovče Polje (Sveti Nikola), Štip, Kočane, Radovište, Strumica, Dojran (Valandovo), Đevdelija, Kriva Palanka, Kratovo, Carevo Selo i Maleš (Berovo). U Zetskoj banovini bili su obuhvaćeni srezovi: Peć, Istok, Kosovska Mitrovica, Đakovica i Podrimlje (Orahovac). U Moravskoj banovini stanovništvo se trebalo iseliti iz srezova: Lab (Podujevo), Vučitrn i Drenica (Srbica).

²³⁴ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb 1988, 45; D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd 1990, 440.

dala bi jugoslavenskoj državi koja ih je mogla iskoristiti za kolonizaciju.²³⁵ Iseljenim porodicama ostavljala se mogućnost da mogu povesti sa sobom po četiri grla krupne i deset grla sitne stoke.

Pored seoskog, moglo se iseljavati i gradsko stanovništvo. Odredbe konvencije odnosile su se zvanično samo na tursko stanovništvo, ali indirektno i na Albance i sve muslimane koji su se izjašnjavali kao Turci, ukoliko su željeli da se iseles iz Jugoslavije. U strogo povjerljivom tumačenju te konvencije kaže se da je ona "tako redigovana da se može primeniti ne samo na tursko već i na arnautsko stanovništvo; iseljavanje albanskog stanovništva je pravi njen smisao".²³⁶ Kratkotrajno zadržavanje u navedenim srezovima i izjašnjavanje u turskom nacionalnom smislu omogućavalo je svima onim koji su htjeli da idu u Tursku, da dobiju to pravo. Konvencija ("Convention") je trebala stupiti na snagu na dan kada je potpišu jugoslavenska i turska vlada.²³⁷ Konvencija nije bila ratificirana u turskom parlamentu zbog smrti predsjednika Turske Mustafe Kemala Atatürka, čiji su roditelji, smatra P. Imami, bili albanskog porijekla. Albanski predstavnici sa Kosova i Makedonije su se suprostavljali primjeni ove Konvencije zahtijevajući da ona ne obuhvati Albance.²³⁸ Ferhad-beg Draga, jedan od albanskih vođa, intervenirao je preko ministra Mehmeda Spahe da se ovaj sporazum ne potpisuje. Albanija je bila obaviještena da se ovim sporazumom treba iseliti Albanci a ne Turci. Da bi spriječila primjenu sporazuma, albanska vlada je slala svog ministra inostranih poslova u Tursku. Na primjeni sporazuma insistirali su Ministarstvo poljoprivrede i Glavni generalštab, a to mišljenje je zastupalo i Ministarstvo inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije.²³⁹

²³⁵ Ivo Andrić 23. avgusta 1938. u svojstvu ministra pomoćnika za vanjske poslove cirkularnim pismom o "iseljavanju muslimana iz Južne Srbije" obavještava iz Beograda jugoslavensko poslanstvo u Londonu: "Potrebno je, ipak, već sad reći da se radi, ukoliko se nas tiče, na iseljavanju iz Južne Srbije življa turskog jezika i turske kulture. Prema našim statističkim podacima turska manjina u Jugoslaviji broji oko 150.000 duša, dok Turci smatraju da njen broj dostiže i do 250.000. U tim granicama svakako će biti utvrđena iseljenička kvota. Za nas kao i za Tursku ovo nije samo jedno nacionalno-političko pitanje, kao što se to često pominje. Socijalni razlozi nam naročito nalažu da se što pre ostvari plan o iseljavanju turskog življa. Iseljavanjem Turaka oslobodile bi se velike površine ziratnog zemljišta na kome bi se mogao smestiti veliki broj naših sunarodnika iz pasivnih krajeva države (Crna Gora, Dalmacija, Hercegovina, Lika)" - opšir. I. Andrić, *Diplomatski spisi*, Beograd 1992, 193-194.

²³⁶ P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, "Danas", Beograd 16. septembar 1998.

²³⁷ H. Bajrami, *Debimi dhe shperngulja e Shqipareve ne Turqi. Dokumente*, Prishtine 1996, 324-331.

²³⁸ ASSIP, PO 1938, f. 28, pov. br. 579; A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 124.

²³⁹ I. Andrić, *Diplomatski spisi*, 339.

U pripreme za masovno iseljavanje stanovništva iz Kraljevine Jugoslavije, koje se izjašnjavalo kao tursko, bilo je uključeno više državnih organa, naučnih institucija. Veliki broj zahtjeva za iseljavanjem iz Jugoslavije neki su naučnici pokušavali da objasne kao "*nedoraslost građanskom pravnom poretku*", bez uzimanja u obzir djelovanja svih faktora koji su pratili i podstrekivali obim emigracije.²⁴⁰ Turske vlasti su bile planirale da iseljenike iz Jugoslavije nasele na granične prostore prema Kurdima u Iranu i Iraku. Pokušaj naseljavanja domaćeg turskog stanovništva u ove nesigurne predjele nije uspio jer Turci nisu željeli da idu u brdske i borbama izložene krajeve.²⁴¹ Drugi svjetski rat je omeo realizaciju iseljavanja stanovništva iz Jugoslavije u Tursku, ali je taj proces nastavljen ubrzo nakon završetka rata.

Izjvesnu nedoumicu su među zapadnim zemljama u vezi ovog sporazuma unosile nejasne granice između "*muslimana*" i "*Turaka*". Turska vlada sa svoje strane nije učinila ništa da te nedoumice otkloni. U martu 1938. Haydar-beg, turski ministar, je u Beogradu u razgovoru sa svojim albanskim kolegom precizirao stav svoje vlade o sporazumu za iseljenje Turaka iz Jugoslavije. On je izjavio da je u vezi sa iseljavanjem dobio striktna uputstva od predsjednika Turske, Kemala Atatürka, da Turska nije muslimanska republika, niti je to trebala da postane prihvatanjem muslimana ostalih "*rasa*". Turska vlada nije htjela da otvori vrata albanskim iseljenicima iz Jugoslavije. Na ovakve tvrdnje Haydar-bega albanski ministar ga je upitao koliko onda ima Turaka u Jugoslaviji. Ovaj je odgovorio da se radi o 250.000 osoba. Očito je, međutim, da je ovaj sporazum trebao da se primjeni na kompleksnoj etno-vjerskoj strukturi stanovništva Kraljevine Jugoslavije. Evropski diplomatski posmatrači nisu imali principijelnih primjedbi protiv konvencija o iseljavanju muslimanskog stanovništva, mada su konvencija, kao što je bila tursko-rumunska i tursko-jugoslavenska, podrazumijevale izvjestan stepen pritiska na stanovništvo kako bi se primoralo na iseljavanje. Dokumenti otkrivaju i stalno prisutnu dvoličnost kod diplomatskih posmatrača, pri etno-vjerskom poimanju muslimanskih manjina, koja je djelimično bila u samim stvarima, a djelimično zavisila od znanja, predrasuda i njihove čisto političke opredjeljenosti.²⁴² Početkom oktobra 1938. prošao je kroz Novi Pazar reis-u-l-ema Fehim ef. Spaho i, na kratkom zadržavanju, pozvao Bošnjake da svoju zemlju ne napuštaju, jer je njihova, da su je oni stekli.²⁴³ U Istanbulu su nakon Pr-

²⁴⁰ M. Ekmečić, *Uloga islama u socijalnom i političkom razvoju Balkana*, u Zbornik: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, 49.

²⁴¹ A. Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori*, 124.

²⁴² M. Dogo, *Muslimani kao etničke i verske manjine u jugoistočnoj Evropi između dva svjetska rata*, 462-463.

²⁴³ O posjeti reis-u-l-uleme Sandžaku vidi: R. K., *Put Reis-ul-uleme po istočnoj Bosni*, San-

vog svjetskog rata, uz odobrenje turskih vlasti i uz pomoć jugoslavenskih diplomatskih predstavnika, jugoslavenski državljani nemuslimani, kojih je bilo nekoliko hiljada, osnovali iseljeničko društvo "Jugoslovenska sloga". Članovi ovog društva su mahom bili oženjeni Grkinjama ili udati za Grke, i malo je njih znalo srpski ili makedonski jezik. U početku su se u ovo društvo učlanjivali i pojedini muhadžiri porijeklom iz Jugoslavije, ali su kasnije istupili iz članstva, bilo zbog pritiska turskih vlasti, bilo zbog sektaštva i kratkovidnosti rukovodstva društva i diplomatskih predstavnika Jugoslavije. I jedni i drugi smatrali su muhadžire porijeklom iz Jugoslavije Turcima u punom smislu te riječi.²⁴⁴ Turska je bila poučena iskustvom raspada višenacionalnih i višekonfesionalnih država, kakvo je bilo i Osmansko carstvo, pa je uzela za načelo svog državnog programa stvaranje etnički homogene državne zajednice.■

Safet Bandžović

WARS AND DEMOGRAPHIC DE-OTTOMANISATION OF THE BALKANS (1912 -1941)

(Summary)

With Balkan Wars in 1912 - 1913, the process that had begun in 1877-1878 of elimination of Ottoman administration in most of the Balkan territories has been completed, transforming Muslims from a dominant community in the Ottoman Empire into the minority groups within the Balkan states. Exposed to attacks from several sides, the Muslim population has turned to itself, having found itself in a very unenviable state of isolation, defensiveness, and hypersensitivity. Expulsions and emigration of Muslim population had an impact on the significant changes of ethnic and religious structure of the Balkans. By the end of 1912, thousands of refugees (known as muhajeer) have left and headed towards the Asia Minor and other parts of Ottoman Empire. Muslims were the undoubted losers when the new state borders

džaku, Metohiji i Kosovu, Glasnik IVZ Kraljevine Jugoslavije, br. 11, Sarajevo novembra 1938, 404.

²⁴⁴ *Naši iseljenici u Turskoj*, 27-28.

have been formed. Their rights were totally neglected. Out of 1,445.179 Muslims who did not live any more in the conquered parts of Ottoman Europe, 413,992 immigrated to Turkey during and after the Balkan Wars. In 1923, only 38% of the Muslim population that had been reported in the Balkans in 1911. The others fled, died as refugees, or were killed. The trend of "*demographic de-Ottomanisation*" - the characteristic trait of the Balkan nation-states in XX century, started becoming part of the modern problem of minorities in the period between 1912 and 1923, where the states, in an international environment that was yet not stabilized enough, saw the threat for their security, the danger of becoming the hostages, or both of the two. In the inter-war period, the Muslim minorities in the Balkans have been exposed both to the convergent policies of expulsions and those of "*repatriation*".

UDK 070.15 (497.6) "1941/1945"
316.7 (497.6) "1941/1945"
Izvorni naučni rad

PRILOG ISTRAŽIVANJIMA PROPAGANDE I KULTURNE POLITIKE NEZAVISNE DRŽAVE HRVATSKE U BOSNI I HERCEGOVINI U DRUGOM SVJETSKOM RATU*

Muhidin Pelesić
Institut za istoriju, Sarajevo

Kroz četiri godine opstanka Nezavisne Države Hrvatske (NDH) izlazilo je u njoj oko 300 listova i časopisa. Najveći dio od spomenutog broja publiciran je u Hrvatskoj, a manji dio u Bosni i Hercegovini. Dolaskom ustaša na vlast, uz presudnu podršku glavnih evropskih osovinskih sila (Njemačke i Italije), pristupilo se formiranju nove, "ustaške štampe". Centralni list postao je zagrebački *Hrvatski narod*, ovaj put kao dnevnik. Glavni provincijski listovi u NDH bili su dnevници – osječki *Hrvatski list* i *Sarajevski novi list*. Posebna pažnja *Sarajevskog novog lista* bila je usmjeren na zbivanja u Bosni i Hercegovini, sa primjetnim premještanjem težišta, zavisno od toga koja su područja, ili teme, interesirale ustaške vlasti u smislu informativne, a posebno propagandne funkcije koja je potpuno prevladala informativnu. Osnovne karakteristike tekstova, preuzetih i izvornih, bile su propagiranje hrvatskog ekstremnog nacionalizma, mjenog ustaškom ideologijom kao i: antikomunizam, srbofobija, antisemitizam, antijugoslavizam, antidemokratizam, odnosno idejna destrukcija stvarnih i mitoloških neprijatelja "novog poretka" predvođenog Trećim Reichom.

* Osnovu za pisanje ovoga priloga predstavljaju tekstovi publicirani u *Sarajevskom novom listu* (kasnije *Novom listu*) o propagandi i kulturnoj politici, kako su ih u Drugom svjetskom ratu, u Bosni i Hercegovini shvatali članovi, simpatizeri i voljni (i nevoljni) saradnici ustaškog režima Nezavisne Države Hrvatske (NDH). O ulozi *Sarajevskog novog lista* u propagandnom sistemu NDH vidjeti u: Muhidin Pelesić, *Položaj Bosne i Hercegovine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj prema Sarajevskom novom listu*, Prilozi Instituta za istoriju, br. 23, Sarajevo 1987, str. 175-192; Isti autor, *Narodnooslobodilački pokret i četnički pokret prema Sarajevskom novom listu*, Prilozi Instituta za istoriju, br. 25/26, Sarajevo 1990, str. 309-330.

Ustaše su još u emigraciji shvatili ne samo značaj propagande, nego i izazov koji je sadržan u slobodnoj riječi. Zbog toga im je bilo važno učutkati svakoga ko bi se suprotstavio, ili mogao suprotstaviti, njihovoj stvari.

I

Ustašama je bilo jasno da, poslije preuzimanja vlasti (NDH je bila proglašena 10.4.1941.), moraju brzo utjecati na profiliranje stavova i normiranje javnog mišljenja stanovništva omeđenog granicama “nove Hrvatske”. Već u prvom broju *Sarajevskog novog lista* (11.5.1941.) poslije saopćenja, da je prema nalogu ustaškog poglavnika Ante Pavelića povjerenik za štampu u Bosni i Hercegovini pokrenuo novi dnevni list, i da su prestali izlaziti dotadašnji sarajevski dnevници *Jugoslovenski svet* i *Jugoslovenska pošta*, započeta je akcija diskreditiranja, tada već bivše, jugoslavenske štampe. Bilo je očevidno da su ustaše odbacile usluge dijela novinara i članova redakcija listova iz prijelaznog perioda, od kapitulacije jugoslavenske kraljevske vojske do početka funkcioniranja ustaškog propagandnog aparata. *Sarajevski novi list*, čije je izlaženje u međuvremenu bilo pripremljeno, bio je djelo ustaša i njima naklonjenih lica. Redakciji lista nije bilo strano samoreklamerstvo u stilu: “Hrvati – muslimani i katolici čitajte i širite svoje novine “Sarajevski novi list”.¹ Tako se stanovništvu htjelo staviti na znanje šta je njihova, navodna, domoljubna dužnost prema NDH.

Tipičan primjer sprege zarobljenog novinarstva sa organima ustaške vlasti, i svojevrsnog javnog “upućivanja u posao”, bila je audijencija predstavnika novinara kod Pavelića, koju je jula 1941.g. predvodio predsjednik Hrvatskog novinarskog društva Matija Kovačić. Dajući uputstva za rad novinarima, Pavelić je insistirao na tome “da su kroz dvadeset godina novine bile rasadište nemorala, širenja nemorala u hrvatskom narodu (...), da je hrvatski jezik kroz dvadeset godina upropašten, nagrđen i iznakažen na najsramočniji način putem bivše vojske, putem službenih spisa, a napose novinstva”. Nastojeći se prikazati objektivnim, Pavelić je unosio i dozu glumljene “kritičnosti” tvrdnjom, da je velika krivica “na Hrvatima, hrvatskim intelektualcima, koji su tako brzo – upravo nevjerovatno brzo – podlegli balkanštini baš u najosjetljivijoj strani narodnog života, podlegli baš u jeziku”. Pavelić je savjetovao, da se ide u sveučilišnu biblioteku i da se pregledaju novine iz perioda prije 1918.g. Tvrdio je, da će biti dovoljno pregledati par godišta gdje će pronaći “čiste izraze hrvatske za sve pojmove za koje se danas upotrebljavaju balkanski, nagrđeni nekulturni izrazi”. Pavelić je dalje savjetovao, da se prije svake napisane riječi dobro promi-

¹ *Sarajevski novi list*, br. 8, 20. 5. 1941.

sli, da li je to hrvatska riječ ili nije, da li se može zamijeniti drugom ili, možda, ne postoji hrvatska riječ kojom se taj pojam označava. Sugerirajući još i dodatnu ulogu koja je bila namijenjena novinarima u NDH, Pavelić je na kraju euforično uzviknuo: "Budite apostoli čistoće hrvatskog jezika".² Za prilike, kakve su vladale u surogatnom carstvu ekstremnog mračnjaštva osovinske "nove Europe", čija je NDH bila kolonija, ova poruka je školski primjer povjeravanja misije, uglavnom, nekompetentnim i fanatičnim, ali i kupljenim, licima što je bilo tipično za "novo srednjevjekovlje" i "diktaturu gluposti" (M. Krleža) ustaške državne samoobmane.

List je izvještavao i o konstituiranju ustaške propagandne strukture u Bosni i Hercegovini. U prostorijama uredništva *Sarajevskog novog lista* osnovana je 10. avgusta 1941.g. podružnica Hrvatskog novinarskog društva. Pozdravni telegram sa ove skupštine poslan je i Dominiku Bumberu, ranijem ustaškom povjereniku za štampu na teritoriji Bosne i Hercegovine, a tada "pročelniku ureda za novinstvo Vojskovođe" Slavka Kvaternika. Prema izvještaju sa skupštine, evidentan je privilegiran položaj koji su novinari *Sarajevskog novog lista* imali u okviru novinskih glasila u Bosni i Hercegovini. Dugogodišnji urednik *Hrvatskog dnevnika*, tada glavni urednik *Sarajevskog novog lista*, Rudolf Bojić, "nestor hrvatskog novinarstva u Bosni i Hercegovini", kako je nazvan u tom listu, izabran je za počasnog predsjednika spomenute podružnice. Ante Dagelić izabran je za tajnika, Ludvig Čermak za blagajnika a Emil Lasić je ušao u nadzorni odbor podružnice.³

Posredstvom lista propagirani su i govori ustaških funkcionera, koje su oni držali na "uličnom krugovalu", a čitaoci su izvještavani i o sadržaju "usmenih novina", koje su pod maskom afirmacije kulturnih tekovina bile, značajnim dijelom, usmjerene na "predavanja o najaktuelnijim društvenim pitanjima",⁴ odnosno na ubrzanje procesa indoktrinacije javnosti ustaškom ideologijom. Odredbom poglavnika od 13.12.1941.g. osnovana je sarajevska podružnica Državnog izvještajnog i promičbenog ureda kod Predsjedništva vlade. Podružnica je počela sa radom 1. januara 1942.g. a njenim nadstojnikom imenovan je Munir Šahinović Ekremov, koji je prije toga bio predstojnik ureda potpredsjedništva vlade NDH u Banjoj Luci.⁵ Poslije dva mjeseca već se govorilo o rezultatima rada podružnice, i njenog ambicioznog šefa, uz napomenu, da su ti rezultati važni za ustaške vlasti jer, navodno, ranije "u ovim krajevima nije bilo nikakvog sustavnog rada na promičbenom i izvještajnom pogle-

² *Sarajevski novi list*, br. 67, 29. 7. 1941.

³ *Sarajevski novi list*, br. 79, 12. 8. 1941.

⁴ *Sarajevski novi list*, br. 244, 24. 2. 1942.

⁵ Dr. Fadil Ademović, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (Štampa i radio u Bosni i Hercegovini (1941-1945))*, Sarajevo 2000, str. 76.

du". Iz intervjua Munira Šahinovića Ekremova jasna je namjena spomenute podružnice, čija se jurisdikcija protezala na "svih sedam (...) župa bivših pokrajina Bosne i Hercegovine". Cjelokupnu novinsku i štamparsku djelatnost željelo se staviti pod punu ustašku kontrolu. Očevidno, ustaše su bili nezadovoljni stepenom integracije segmenata propagandnog aparata na području Bosne i Hercegovine u državne i društvene tokove NDH. Zbog toga je prezentirana tvrdnja, da nove mjere, navodno, "ne ograničavaju slobodu novinske i uopće publicističke djelatnosti, nego im je svrha da u (...) novinstvo unesu duh novog vremena i reda, na kojem se izgrađuje Nova Europa, a da ga uz to učine i važnim instrumentom u izgradnji države i naroda". Istaknuta je želja, da se novinarstvo i publicistika "izgrade do najviše moguće mjere i da ni ukoliko ne zaostanu za zagrebačkom djelatnošću te vrste". Nastojeći proširiti novinsku mrežu, ustaše su planirali akcije u cilju pokretanja nedjeljnih listova u Travniku i Mostaru. Travnički list trebao se baviti prilikama u velikim župama Lašva i Glaž i Pliva i Rama a za djelokrug mostarskog lista određena su područja velikih župa Hum i Dubrava. Podružnica je imala u planu osnivanje nedjeljnih listova u svakoj velikoj župi, što bi na neposredniji način pomagalo izgrađivanje ustaške verzije državne i nacionalne svijesti u Bosni i Hercegovini.

Posebno polje djelatnosti podružnice bilo je suzbijanje ustašama neprijateljskih propagandi. Iznoseći konstataciju "da u tome pravcu ima mnogo pojedinosti koje nisu za javnost", Munir Šahinović Ekremov je istakao povezanost podružnice sa vojnim organima NDH i štampanje te rasturanje oko milion letaka različitih sadržaja. Pored većeg broja časopisa, listova, brošura i drugog propagandnog materijala, koje je podružnica štampala i rasturala, postojala je i posebna knjižarska djelatnost. Štampani su naslovi poput *Krv je progovorila* gdje je tretirano, navodno, hrvatsko porijeklo muslimana u Bosni i Hercegovini. Naslovi kao što su *Sudbina islama u boljševičkom raju* i *Kako je Muhamed a.s. uništio Židove u Arabiji* trebali su podgrijati neraspoloženje dijela bosanskohercegovačke javnosti prema komunizmu i Jevrejima.

Dvije sarajevske štamparije bile su preuzete za potrebe podružnice a vođena je i akcija izdavanja i uništavanja knjiga i drugih publikacija zabranjenih na području NDH. To se posebno odnosilo na sva djela štampana ćirilicom. Službenici podružnice pronašli su u knjižarama, do marta 1942. g., 30.000 zabranjenih knjiga, poslije čega je ta akcija usmjerena na bibliotečke fondove. Ova djelatnost obavljena je pod devizom da treba "odlučno ukloniti iz duhovnog života naroda (...) komunistički, židovski, slobodno-zidarski i protuvjerski otrov, što ga sadržavaju spisi raznih neprijatelja hrvatskog naroda, bilo u tako zvanim znanstvenim raspravama, bilo romanima, pjesmama ili pripovijetkama". Jedna od djelatnosti podružnice odnosila se na "strog nadzor nad svim priredbama", u namjeri da se iz njihovog programa odstrani sve što nije bilo u skladu "s duhom novog vremena".

Karakterističan je stav prema radiju, kojem je dodijeljena uloga da bude “u izgradnji države i naroda najjače sredstvo promičbe”. Zbog toga je razumljivo nastojanje podružnice “da svaka ustaška postrojba, ustaška mladež, srednjoškolska mladež i domobranstvo dobiju od države barem po jedan krugoval, kako bi bili upućeni u izdanje (...) krugovalne postaje”. U to vrijeme očekivano je realiziranje porudžbine iz Njemačke najmodernije opreme za radio-stanicu u Zagrebu, kako bi se njen program mogao čuti na cijeloj teritoriji NDH. Munir Šahinović Ekremov je izjavio, da će on “nastojati da grad Sarajevo, po važnosti drugi grad u Državi, dobije svoju vlastitu krugovalnu emisionu postaju, jer ima mnogo toga čime Sarajevo može dopuniti izdanja zagrebačke emisije postaje”.*

Zbog špekulacija sa štamparskim papirom, podružnica je preuzela “mjere za popis svih zaliha, njihovo racioniranje i prodaju po maksimiranim cijenama, određenim po uredu za oblikovanje cijena u Zagrebu”. Snabdijevanje štamparskim papirom bilo je jedno vrijeme vrlo teško, pa je katolička akademija Regina Apostolorum morala obustaviti štampanje svojih listova: Katoličkog tjednika, Vrhbosne i Vrtića. Poslije poboljšanja snabdijevanja štamparskim papirom, navedeni listovi nastavili su izlaziti. Kako su zalihe bile skromne, bilo je ponovno postavljeno pitanje snabdijevanja papirom te su razmatrane mjere za “nova ograničenja”.⁶

Sarajevska podružnica Državnog izvještajnog i promičbenog ureda trebala je predstavljati dobitno rješenje ustaške propagande u Bosni i Hercegovini. Međutim, ta propaganda gubila je tlo pod nogama zbog jačanja Narodnooslobodilačkog pokreta (NOP), predvođenog jugoslavenskim komunistima, kao i zbog uspjeha Saveznika na inostranim ratištima. Razumljivo je da je ustaška propaganda nastojala minimizirati razvoj NOP-a kao neprijateljskog pokreta. U toku 1942. i 1943.g. ustaška propaganda operirala je nazivima “komunističke bande”, “ostaci razbijenih bandi”, “zavedeni pojedinci i grupe” i sl. Ustašku “promičbu” stanovnici Sarajeva i Bosne i Her-

* Prema istraživanjima dr. Fadila Ademovića, Državna krugovalna postaja u Sarajevu započela je sa radom 14.7.1942.g. a Državna krugovalna postaja u Banjoj Luci, poslije pokusnog rada, puštena je u stalni pogon 12.12.1943.g. (Dr. Fadil Ademović, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj/Štampa i radio u Bosni i Hercegovini (1941-1945)*, str. 162; 175)

Ustaške vlasti sistematski su oduzimale radio-aparate, posebno, Jevrejima i Srbima prije nego što su ih poslali na gubilišta ili u koncentracijske logore. Ako nisu završili kod ustaških otimača i na crnom tržištu, radio-aparati mogli su biti dodijeljeni nekoj od, gore spomenutih, jedinica. (Muhidin Pelesić, *Sarajevo u Drugom svjetskom ratu – život u gradu od aprila 1941. do aprila 1945.*, Zbornik radova *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo 1997, str. 372; Mirosljub Jevtović, *Šta kaže Radio-London*, Beograd 1989, str. 351)

⁶ *Sarajevski novi list*, br. 260, 14. 3. 1942.

cegovine većim dijelom nisu prihvatili i ona nije imala neki naročit utjecaj na javnost, niti je za nju predstavljala veći značaj. Naprotiv, narod je pojam "promičba" izvrgao poruzi i njime označavao šverc, crnu berzu i odlazak u ravničarske krajeve Bosne, Slavonije i Srema zbog kupovine žita, jer je Sarajevu, kao i mnogim drugim gradovima Bosne i Hercegovine, često prijetila glad zbog nestašice hrane.⁷

Propagandističkoj pažnji redakcije lista nije promakao dolazak "tehničkog osoblja hrvatskog slikopisa" koje je, osim kulturnih i historijskih znamenitosti Sarajeva, Mostara i Dubrovnika snimilo i posljedice ratnih razaranja u istočnoj Bosni, što je bilo posebno iskorišteno u propagandne svrhe.⁸ Naglašeni publicitet obilježio je izvještaj sa svečanog otvaranja sarajevske Državne krugovalne postaje, koja je 15. jula 1942.g. organizirana u dvorani kina Dom. Izvještač je zabilježio, da su se prijenos svečanosti i prve radio emisije dobro čuli u Zagrebu i u cijeloj NDH. Upravitelj Državnog zavoda za krugovalnu službu, Radovan Latković, objelodanio je plan prema kojem je, u toj godini, trebala započeti izgradnja "krugovalne službe za Bosansku Hrvatsku, sa glavnim odašiljačem u Sarajevu, koja će biti posebno izgrađena s obzirom na brdoviti karakter ovih krajeva."⁹

U propagandističku plimu u Sarajevu se uključio i "promičbeni odjel ustaškog sdruga", pa je 30. avgusta 1942.g. publicirana informacija, da će za dan-dva Sarajlije u glavnoj "ulici istodobno kad i Zagrebčani na Jelačićevom trgu (gledati – op. M.P.) (...) slikopise zanimljivog sadržaja, koji će biti s glasnogovornicima na hrvatskom jeziku lako shvatljivi i pristupačni širim slojevima građana". Osim toga, u poslijepodnevnim i večernjim satima, za vrijeme korzoa u glavnoj ulici bio je predviđen, posredovan zvučnicima, prijenos muzike, prigodnih predavanja i emisija sa raznih svečanosti u gradu.¹⁰

Sistem distribucije novinske ponude NDH nije zadovoljavajuće funkcionirao, pa je i redakcija glavnog sarajevskog novinskog glasila upozoravala prodavce u provinciji da izvrše obračun, jer će ih, u protivnom, zadužiti za cijeli iznos poslanih primjeraka novina i obustaviti slanje lista. Bilo je teškoća i sa neizmirenim pretplatama te su pretplatnici upozoravani da izmire svoje obaveze, jer će u protivnom slijediti obustavljanje slanja lista na njihovu adresu.¹¹

⁷ Radivoj Papić, Fašistička propaganda protiv NOP-a, Vidjeti u: *Sarajevo u revoluciji*, Tom treći, Sarajevo 1979, str. 742.

⁸ *Sarajevski novi list*, br. 317, 23. 5. 1942.

⁹ *Sarajevski novi list*, br. 362, 16. 7. 1942.

¹⁰ *Sarajevski novi list*, br. 401, 30. 8. 1942.

¹¹ *Novi list*, br. 519, 19. 1. 1943.

Permanentna kriza, u kojoj se NDH nalazila od osnivanja, uslovljavala je potrebu rigorozne kontrole svih oblika društvenog života. Posebna pažnja bila je posvećena novinarstvu, kao sastavnom dijelu propagandnog aparata, pomoću kojega su ustaške vlasti nastojale usmjeravati emocije onoga dijela stanovništva koji se nalazio pod njihovom kontrolom. Zakonskom odredbom o novinarima i novinskom radu trebao je biti "konačno postignut cilj svih onih, koji se bore za čišćenje (...) javnog života". Direktno su priznate dotadašnje teškoće (do sredine 1943.g.) ustaških vlasti u ostvarivanju potpune kontrole nad javnom riječju, konstatacijom da je učinjen kraj pojavi da svako može zloupotrebjavati javnu riječ, te da putem štampe utječe na pogrešno oblikovanje javnog mnijenja krčeći put svakoj razornoj djelatnosti, na štetu nacionalnih i društvenih obrazaca ustaštva u NDH. Da bi se novinarski potencijal stavio pod bezuslovnu i potpunu kontrolu ustaškog režima, formiran je "imennik članova Hrvatskog novinarskog društva". "Za upis u taj imennik", kaže se dalje, "postavljeni su (...) posebni zahtjevi, tako da se novinarstvu neće više moći posvećivati makar tko, napose brodolomnici, kojima nije uspjelo ugurati se u kakvo drugo zvanje".¹² Očevidno je, ustaške vlasti se prilično dugo nisu uspjele lišiti usluga navedenih "brodolomnika" koji nisu pružali očekivani doprinos režimu NDH jer je ovaj, tonući sve dublje, generirao refleks intenziviranja propagande do krajnjih granica apsurdna. U toj fazi ustaške "promičbe" bili su poželjni samo takvi izvršioци koji će, bez dotadašnjeg kvaziintelektualiziranja, mehaničkim ponavljanjem propagandnih fraza i izmišljanjem fantomskih "činjenica" pokušavati sa olovkom po zraku crtati tadašnjicu. Redakcija je 15. februara 1944.g. (br. 846) morala, na prvoj strani lista, priznati činjenicu, da će zbog "tehničkih razloga (...) do daljnjeg izdavati list u smanjenom obimu. Blijedi pokušaj uvjeravanja da će, i u smanjenom obimu, list pružati sva obavještenja iz NDH i inostranstva nije mogao popraviti utisak kapitulacije pred teškoćama.

U sklopu koncepcije "izgradnje hrvatske kulture" u NDH, došlo je na dnevni red i pitanje književnog jezika i pravopisa. Praktična tendencija bila je da se službenim putem nasilno što više povećaju specifične razlike između hrvatskog i srpskog jezika i pravopisa. U duhu Zakonske odredbe o hrvatskom jeziku, o njegovoj čistoci i o pravopisu, određeno je da hrvatski pravopis u NDH "ima biti iekavski i korienški", odnosno etimološki. To pravilo, samo po sebi, nije bilo nikakav originalni izum ustaša, nego je time vraćen na snagu etimološki pravopis, koji je važio u Hrvatskoj do 1892.g. Ali, činjenica je da se taj pravopis, uprkos svim nastojanjima vlasti, nije sistematski sprovodio. Najviše je bio primjenjivan u publikacijama i štampi izrazito

¹² *Novi list*, br. 626, 27. 5. 1943.

Boga i vjeru”.¹⁷ Autor ovih redova bio je tek jedan od brojnih revnosnih tumača suštine i misije ustaške koncepcije kulture. Jedan drugi neimenovani tekstopisac, prožet fanatičnim nacionalističkim strastima, deklamirao je o tome, da se poslije osnivanja NDH pružila prilika odgojiti čisti hrvatski i nacionalni naraštaj. “Nakon (...) vijekova lutanja”, nastavlja on, “došli smo na vlastiti put, s kojeg se ne smijemo dati izbaciti (...) Škole su”, prema njegovom uvjerenju, “bile one tvrđave, iz kojih se jače nego iz topova i strojnica, pucalo na hrvatsko narodno biće”. Misiju ustaštva u NDH vidio je u pretvaranju škola u tvrđave drugog tipa iz kojih će se “jurišati na mlade hrvatske duše”, da bi se iz njih istjerao tuđi a posijao “zdravi domaći duh”. Euforično je istaknut zahtjev, da “žive i mrtve treba mobilizirati za rad oko obnove i izgradnje Hrvatske i njezine kulture”.¹⁸

U tekstu “Dva elementa hrvatske rasne kulture – Nacrt za jedan kulturno-politički essay”, ranije spomenuti Munir Šahinović Ekremov pokušao je “učenošću” nedovršenog srednjoškolca raspravljati o suštini kulture u NDH. On kao antipode razlikuje “Zagreb, i njegov kulturni krug, sav (...) ponikao iz srednjeeuropskog, izričito kršćanskog i izričito zapadnjačkog nazora na život i svijet”. Nasuprot Zagrebu, “sarajevski kulturni krug je posve drukčiji. Baš u toj činjenici leži i naša tragika i naša veličina”, nastavio je patetično Munir Šahinović Ekremov. “Taj kulturno-politički i kulturno-vjerski ambijent, i atmosfera jednog posve osebujnog kulturnog nazora i shvatanja preživjela je odlazak Turaka” i održala se i pod Austro-Ugarskom. Ta atmosfera je, prema njegovom mišljenju, dočekala svoje vrijeme u ustaškoj državi, “koja je doduše stvorena bez naročitog vođenja računa o tom osebujnom kulturno-političkom krugu”. Autor je sebi dozvolio neuspjeli epski intermezzo sa naglašenom tvrdnjom, da “počinje put tegobnog (...) (zbližavanja – op. M.P.), put posut bezbrojnim otrovnim trnjem i oštrim kamenjem (...) put, koji će dovesti do staništa tek onda, kada se začuje glas ustaškog roga”. Richard Wagner u Munirovoj izvedbi.

Pokušavajući nekako privesti kraju taj razroko zasnovan tekst, uz vidno naprezanje da u njega instalira neki privid “znanstvenosti”, autor je dodao i jedno obrazloženje, završavajući tako svoju spisateljsku vratolomiju. On se pravdao što riječ “kultura” nije zamijenjena “hrvatskim izrazom uljudba”, i to zbog toga što “kultura u (...) napisu obuhvata”, po njemu, “jedan daleko širi i daleko filozofskiji pojam, nego je onaj kojeg (...) Hrvati redovno razumijevaju pod izrazom uljudba”. Kako on piše, bilo je potrebno učiniti ovu napomenu zbog toga, da bi se istakla činjenica “da je ovaj pokušaj zadržao i još nekoliko drugih latinskih i grčkih” riječi, koje nisu zamijenjene hrvatskim izrazima samo zato što je, kod njega, postojala bojazan da bi

¹⁷ *Sarajevski novi list*, br. 2, 13. 5. 1941.

¹⁸ *Sarajevski novi list*, br. 83, 16. 8. 1941.

tom zamjenom njegova misao izgubila na oštrini i jasnoći, a pojam na svojoj uvjerenosti.¹⁹

Sa velikom pompom najavljivani su počeci djelovanja novih i popravke objekata postojećih institucija kulture. Tako je, na inicijativu nadbiskupa vrhbosanskog Šarića, u Sarajevu osnovan dijecezanski muzej, čija je namjena bila predstavljanje historije katoličke crkve u Bosni i Hercegovini.²⁰ Pažnja lista zadržala se i na pripremama za popravak zgrade pozorišta u Sarajevu. Naglašavajući nastupanje novog perioda u kulturi, književnik Alija Nametak rekao je, u vezi sa početkom nove pozorišne sezone, da se "pripremaju (...) komadi, u kojima će nastupiti glumci, koji su dosada kratko vrijeme djelovali i na sarajevskoj pozornici, gdje im je bio onemogućen razvitak, pa su morali tražiti zaposlenje u skopljanskom, niškom i novosadskom kazalištu, a sada su se vratili".²¹ Nije prošlo neopaženo ni organiziranje muzičkog života u Sarajevu, konkretno pripreme Hrvatskog glazbenog zavoda.²²

Diskreditiranje kulturne politike institucija Kraljevine Jugoslavije prelamalo se, također, kroz pisanje novinara i saradnika lista o ranijem djelovanju Zemaljskog muzeja. Dovoljno je pogledati podnaslove teksta "Iz prošlosti sarajevskog Zemaljskog muzeja", štampanog 24. juna 1941.g., pa da se pojmi način ustaškog razračunavanja sa njihovim shvatanjem rada u institucijama kulture u Kraljevini Jugoslaviji: "Muzej je bio utočište nepozvanih. – Činovník, koji je 12 godina pobirao plaću, a u muzeju nije uopće radio. – 5.000 dinara državne subvencije za istraživačke svrhe svih odjela". Osim toga, posebno je naznačeno, da "nije bio rijedak slučaj, da su se u muzej slali kao kustosi i predstojnici odjela nazovi profesori, koji su kao pedagozi propadali u sarajevskim srednjim školama".²³ Slijedeći dan bila je, u istim tonovima, nastavljena jadikovka zbog zle sudbine muzeja, prema kojoj je novčana pomoć kraljevske vlade sarajevskom muzeju bila maćehinska. "Sav onaj naučni rad, što ga je sarajevski muzej bio razvio i uzdigao u zamjerne visine za vrijeme prije stvaranja Jugoslavije, morao je zapeti i Glasnik Zem(aljskog) muzeja kroz 23 godine kuburiti i izdisati (...) Kad se čovjek sjeti onih debelih i bogatih svezaka Glasnika iz vremena do 1918. i usporedi ih s onim tankim i mršavim poslije 1918. tek će shvatiti nehaj bivše vlasti (...) Kad se nije moglo sve odnijeti u Beograd, onda se (...) sve prepu-

¹⁹ *Novi list*, br. 473, 22. 11. 1942.

²⁰ *Sarajevski novi list*, br. 10, 22. 5. 1941.

²¹ *Sarajevski novi list*, br. 22, 6. 6. 1941.

²² *Sarajevski novi list*, br. 24, 8. 6. 1941.

²³ *Sarajevski novi list*, br. 37, 24. 6. 1941.

stilo da propadne i da svega nestane"²⁴, nastavio je izvještač lista, emitirajući duhove ustaške opsjednutosti uništavanjem i same uspomene na jugoslavenski režim, uz jasno osvijetljenu želju da se njegovim diskreditiranjem konačno stavi tačka na problem Jugoslavije.

Dosta pažnje bilo je usmjereno na historiju Bosne i Hercegovine i rehabilitiranje događaja i ličnosti, u cilju njihovog urastanja u integralne "hrvatske nacionalne" mitove NDH. U tom smislu prezentirani su, između ostalih, slijedeći tekstovi: "Obljetnica krunisanja zadnjeg bosanskog kralja"²⁵; "400-godišnjica smrti Gazi Husrevbega osnivača Šeher-Sarajeva"²⁶; "O grbu bosanske vlastele"²⁷; "Uloga Bošnjaka u ugušivanju prvoga srpskoga ustanka"²⁸; "Hadži Lojino dopisivanje iz tamnice u Theresienstadt-u"²⁹; "Hrvatsko porijeklo begovskih obitelji u Bosni i Hercegovini"³⁰; "Diplomatski odnosi Hrvata prema islamskim vladarima"³¹; "Život Hercega Stjepana"³² i mnogi drugi.

Pokušavajući isijavati privid intenzivnog istraživanja kulturne baštine Bosne i Hercegovine list je, s vremena na vrijeme, publicirao vijesti i članke u smislu propagiranja takvog utiska u javnosti. Tako je publicirana "izjava ravnatelja hrvatskih zemaljskih muzeja (...) o naučnim istraživanjima područja vezirskog grada Travrnika i njegove okolice".³³ Značajan publicitet dobilo je otkriće "tri gradine između Turbeta i Karaule", koje su datirane u "doba Ilira". Navedenoj vijesti pridružen je i "jedan rimski mauzolej" sa očuvanim temeljima.³⁴ Otkriće nekropole u Hreši dalo je povoda za odavanje priznanja domobranima zbog njihove slučajne "službe nauci".³⁵ Nije bilo zaboravljeno niti spominjanje poklona "jeruzalemskog muftije sarajevskim muzejima" koji je darivao zlatni dinar egipatskog vladara Hakima Biemwillaha. Osim

²⁴ *Sarajevski novi list*, br. 38, 25. 6. 1941.

²⁵ *Sarajevski novi list*, br. 98, 3. 9. 1941.

²⁶ *Sarajevski novi list*, br. 145, 28. 10. 1941.

²⁷ *Sarajevski novi list*, br. 219, 25. 1. 1942.

²⁸ *Sarajevski novi list*, br. 225, 1. 2. 1942.

²⁹ *Sarajevski novi list*, br. 277, 3. 4. 1942.

³⁰ *Sarajevski novi list*, br. 279, 5/6. 4. 1942.

³¹ *Novi list*, br. 530, 31. 1. 1943.

³² *Novi list*, br. 626, 27. 5. 1943.

³³ *Sarajevski novi list*, br. 346, 27. 6. 1942.

³⁴ *Novi list*, br. 474, 24. 11. 1942.

³⁵ *Novi list*, br. 570, 19. 3. 1943.

toga, sarajevski muzeji su pohvaljeni zbog novih akvizicija, među kojima je bio "prsten sa Artemidom stila kakvu vidimo na novcima ilirskoga kralja Belaoisa, s kojim je novcima prsten i nađen, zatim obilje raznog starog grčkog i rimskog novca uz jedan zlatnik cara Komnena".³⁶

U velikohrvatski, dijelom i proustaški, orijentiranom dijelu sarajevskih intelektualaca postojala je ideja o objedinjavanju akademskog potencijala na području NDH. Tako je, 4. novembra 1941.g., "održana (...) u Hrvatskom državnom kazalištu, u užem krugu sarajevskih književnika, novinara i ljudi od pera (...), prva konferencija u svrhu osnivanja sarajevskog pododbora Matice Hrvatske, čiji se rad ne bi međutim sveo na dosadašnji obim Matičinih pododbora, nego bi mu djelokrug bio daleko širi. To bi u stvari imao da bude, prema zamisli pojedinih govornika (...), glavni bosanski ogranak Matice Hrvatske".³⁷

Ustaške vlasti su znale pripremati atmosferu, kojoj su glavna obilježja bili široka izdavačka djelatnost i iskazivanje posebne pažnje knjizi.³⁸ "Knjige i nakladnička djelatnost uopće bile su značajna odrednica kulturnog života u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Potvrđuje to i činjenica da je u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske tiskano preko 3000 naslova knjiga, šezdeset kalendara i godišnjaka i više od 400 naslova muzikalija".³⁹ Te činjenice ustaška propaganda posebno je koristila kao značajane argumente o nastanku hrvatskog kulturnog preporoda, u odnosu na vrijeme jugoslavenske države, kada su Hrvati osjećali teret velikosrpske hegemonije. Neki književnici angažirali su se, uglavnom, u književnim časopisima, uključivali su se u njihove redakcije i pisali su članke propagandnog karaktera. "Nova književnost" u NDH našla je svoje protagoniste u vrlo uskom krugu književnika. Bili su to, uglavnom, oni koji su svoju desnu, nacionalističku, orijentaciju ispoljili još prije Drugog svjetskog rata a u NDH su se potpuno angažirali u tom pravcu.⁴⁰

Nastojeći zainteresirati potencijalnu čitalačku publiku, *Sarajevski novi list* je najavljuvao knjige ne samo književnih režimskih miljenika, poput Mile Budaka, nego i drugih koje su ustaške vlasti htjele javnosti predstaviti kao cijenjene članove umjetničke elite. Tako je zbirka novela Ahmeda Muradbegovića najavljena kao "vrsno djelo" u "vanrednoj tehničkoj opremi". Nije izostala ni opaska o tome, da se to deša-

³⁶ *Sarajevski novi list*, br. 324, 2. 6. 1942; *Novi list*, br. 607, 5. 5. 1943.

³⁷ *Sarajevski novi list*, br. 152, 5. 11. 1941.

³⁸ Dr Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, str. 205.

³⁹ Zdenka Turčinec, *Izdavači/nakladnici u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1/32, Zagreb 2000, str. 51.

⁴⁰ Dr Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, str. 205-206.

va "nakon poduže praznine i zastoja u hrvatskoj literaturi".⁴¹ Kao da to nije bilo dovoljno lokalnoj režimskoj propagandi pa je poslije dvadesetak dana publicirana konstatacija kako "ova knjiga, ovako lijepo opremljena, kako oblikom, tako i sadržinom dolazi (...) kao dobar glasnik jednog boljeg i sretnijeg vremena".⁴² Na sličan način preporučivane su i knjige Alije Nametka.⁴³ U drugom izdavačkom rukavcu posebna pažnja bila je, januara 1943.g., usmjerena na publiciranje knjige "Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine", zamišljene da bude prvi tom edicije koju je pokrenula Središnja uprava "Napredka",⁴⁴ a koju nije uspjela dovesti do kraja.

Pozorišni život u Bosni i Hercegovini odvijao se u znaku djelovanja Hrvatskog narodnog kazališta u Sarajevu i povremenih gostovanja njegovog ansambla u provinciji. Intendant sarajevskog pozorišta Ahmed Muradbegović, i njegov zamjenik Hinko Tomašić, nastojali su da za sezonu 1942./43.g. pripreme "u prvom redu hrvatski nacionalni repertoire". Na velika zvona najavljeno je "Ognjište" Mile Budaka, koji je naprečac proglašen "jednim od najvećih imena u književnosti sviju vremena". Slijedio je spisak "nekoliko djela starijih i mlađih sarajevskih književnika, naročito u vezi sa svojim ramazanskim radom (...) 1. Ekrem Šahinović: "Ekremovo veče", tri jednočinke; 2. Kazazović Salih: "Ćorav račun"; 3. Alečković Sule: "Nevjesta u pidžami"; Čolaković Enver: "Moja žena krpi čarape". Uz to, navedena su djela, navodno, "najslavnijeg hrvatskog suvremenog dramatičara Milana Begovića", zatim "Huseinbeg Gradašćević" Ahmeda Muradbegovića "koji je (...) nagrađen Demetrovom nagradom u Zagrebu". Tek poslije spiska ovih lokalnih autora slijedila su djela Strindberga, Shakespearea, Molierea, Goldonia, Schillera, Pirandella, Tolstoja, Gogolja.⁴⁵ Mogao se steći utisak kao da su navedena samo zbog iluzije o brizi za klasične vrijednosti teatra a i to, naravno, poslije detaljnog ispitivanja "podobnosti" tih djela. Klasici kao da su bili tu samo zbog toga da bi se naglasio "značaj" pisaca iz prvog dijela spiska. I onda – vrijeme za euforiju. Gostovanje dr. Gavelle u Sarajevu, gdje je u jesen 1942.g. postavio na scenu "Hamleta" i "Dunda Maroja", postalo je "najveći događaj u povijesti sarajevskog kazališta".⁴⁶ Ecce homo! – upirao je prstom likujućim ustaški propagandni aparat.

⁴¹ *Sarajevski novi list*, br. 153, 6. 11. 1941.

⁴² *Sarajevski novi list*, br. 169, 25. 11. 1941.

⁴³ *Novi list*, br. 962, 30. 6. 1944.

⁴⁴ *Novi list*, br. 519, 19. 1. 1943.

⁴⁵ *Sarajevski novi list*, br. 399, 28. 8. 1942.

⁴⁶ *Novi list*, br. 428, 1. 10. 1942.

Ustaški propagandisti su, šireći polje njihove djelatnosti, pokrenuli, u septembru 1941.g., tzv. "usmene novine". One su trebale, kako je bilo najavljeno, predstavljati "novu kulturnu tekovinu (...) u pravcu duhovnog odgoja hrvatskih radnika i privatnih namještenika, a i svih ostalih građana." Mali odziv sarajevskih intelektualaca na "prvom broju" usmenih novina, u organizaciji Hrvatskog radničkog saveza i Saveza hrvatskih privatnih namještenika, kompenziran je, navodnim, "velikim brojem radnika i radnica, te činovnika i građana". U cilju realiziranja ovog oblika propagandnog djelovanja, pod maskom kulturnih aktivnosti, ustaške vlasti ponudile su građanima saradnju, uz prijedlog da primjedbama i vlastitim željama doprinesu "korisnom i naučnom" izgledu te manifestacije ustaškog propagandnog aparata.⁴⁷ Kao ilustracija sadržaja "usmenih novina" može poslužiti "broj" od 6. januara 1944.g. koji je bio sastavljen od verbalnih izljeva navodne brige za izbjeglice, sevdalinki i "veselih reportaža".⁴⁸ Nije bila zaboravljena ni "hrvatska straža na Drini". Angažiranje Safveta Kafedžića, Maksima Svare i Rešada Kadića u projektu "usmenih novina" predstavlja rječit pokazatelj jednog segmenta kadrovske potencijala, uz čiju je podršku ustaški režim pokušavao dobiti propagandni rat za svoju koncepciju kulture u Bosni i Hercegovini.

Takvu "kulturnu atmosferu" i društveno stanje dopunjavali su repertoari u kinosalama, kao i programi "krugovalnih postaja". Njemački filmovi operetsko-vodviljskog karaktera, italijanski filmovi sličnog profila, ratni žurnali i Wagnerova muzika trebali su istaknuti grandioznost sila Osovine i duh "novog poretka" te obezvrijediti njihove neprijatelje.⁴⁹ Kada se usporede repertoari kina u vrijeme osovinskih pobjeda sa onima iz perioda pred njihov slom⁵⁰ vidi se da su, uglavnom, bili ujednačeni – filmovi nakrcani sračunatom dozom optimizma, avanture, patetike i odlučnosti da se ostvari pobjeda.

Ustaše su posebnu pažnju usmjeravali prema osnovnom i srednjem školstvu nastojeći škole pretvoriti u važne poluge sistema. Prema smjernicama za organiziranje nastave u školama, naglašeno je da "osobitu pažnju" treba posvetiti "državnom odgoju hrvatske mladeži, da se u novom pokoljenju što više razvija državna svijest, tj. shvaćanje biti i vrijednosti svoje vlastite države, te dužnosti naroda i pojedinca prema državi". Osnovne komponente vaspitanja i obrazovanja trebale su biti: a) "vjersko i čudoredno odgajanje; b) državno, domoljubno i društveno odgajanje po načelima ustaškog pokreta; c) obrazovanje i spremanje za život prema prilikama i potre-

⁴⁷ *Sarajevski novi list*, br. 105, 11. 9. 1941.

⁴⁸ *Novi list*, br. 813, 6. 1. 1944.

⁴⁹ Radivoj Papić, *Fašistička propaganda protiv NOP-a*, str. 744.

⁵⁰ *Sarajevski novi list*, br. 134, 15. 10. 1941; *Novi list*, br. 1069, 4. 11. 1944.

bama zavičaja, naroda i države”. Zbog potreba instaliranja takvog obrazovnog modela, ubrzano se pristupilo izradi novih školskih udžbenika za osnovne i srednje škole.⁵¹ Ova kampanja bila je, također, praćena hvalospjevima “novom vremenu”.⁵²

Međutim, ni u jesen 1941.g. školski sistem nije funkcionirao u Sarajevu. U drugoj polovini septembra radilo je manje od polovine sarajevskih škola jer nisu bile popravljene školske zgrade, oštećene u vrijeme aprilskog bombardiranja. S druge strane, ustaške vlasti su najavljivale unapređenje školskog sistema tvrdnjama, da će ukinuti “nepotrebne pomoćne knjige, kakve je bila uvela srbijanska ‘prosveta’ da bi pojedinci, sastavljači tih školskih knjiga, mogli što bolje pljačkati roditelje učenika i učenica. U pučkim školama upotrebljavat će se od sada samo ČITANKA i RAČUNICA (naglašeno u listu – op. M.P.), a u koliko to bude potrebno u trećem i četvrtom razredu i posebne knjige za vjeronauku. Svi ostali predmeti učit će se iz čitanke, kako je to bilo i prije dolaska srbijanskih usrećitelja”.⁵³ Shvatanje dometa znanja učenika osnovne škole, koja “nije samo pučka, nego hrvatska i ustaška”, kretalo se jedino oko toga “da svaki učenik nakon svršetka škole mora znati vješto čitati, pisati i računati”.⁵⁴ O postizanju solidnih osnova za dalji proces obrazovanja nije bilo ni govora. Spominjanje humanističkog obrazovanja moglo je biti okvalificirano kao opasna hereza sa kobnim rezultatom.

Ustaške vlasti manifestirale su svoju “prosvjetiteljsku” misiju u akcijama za suzbijanje nepismenosti. Borba protiv te pojave proglašena je “državnom brigom”.⁵⁵ Najavljivana je potpuni nestanak nepismenosti kao “rak-rane (...) radništva”.⁵⁶ Kao potvrda rezultata ove kampanje ponekad su javnosti prezentirani podaci o tome.⁵⁷ Potencirajući vrijednosni sastav crno-bijelo, prema uzoru na učenje o nacističkom “natčovjeku”, obavezno je kao rješenje režima NDH bio projektiran ustaški ideal. Shvatajući značaj indoktrinacije mladih, ustaški vrh je podredio misiju školstva potrebama formiranja uslovljenih budućih nosilaca režima. Ustaše su zahtijevali da “čitav školski odgoj mora biti ispunjen ustaškim duhom i idealizmom, ustaškom ste-

⁵¹ Dr Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945*, str. 212; *Novi list*, br. 424, 26. 9. 1942.

⁵² *Sarajevski novi list*, br. 107, 13. 9. 1941.

⁵³ *Sarajevski novi list*, br. 111, 18. 9. 1941.

⁵⁴ *Novi list*, br. 424, 26. 9. 1942.

⁵⁵ *Sarajevski novi list*, br. 173, 29. 11. 1941.

⁵⁶ *Sarajevski novi list*, br. 203, 7. 1. 1942.

⁵⁷ *Novi list*, br. 623, 23. 5. 1943.

gom, požrtvovnošću i ustrajnosti, da se od (...) mladeži izgrade heroji rada, heroji mača i heroji duha”.⁵⁸

Poslije višegodišnjih priprema i odgađanja, u Sarajevu su, novembra 1944.g., otvorena dva fakulteta. Prvo je 20. novembra otvoren Medicinski fakultet sa 140 upisanih studenata.⁵⁹ Dan kasnije bio je otvoren Rimokatolički bogoslovski fakultet. “Još nedostaje jedan fakultet, pa će Sarajevo imati posebno sveučilište”, pisao je izvještač, žaleći što je “zbog težkih ratnih prilika otvorenje (...) obaju fakulteta proteklo vrlo skromno (...) pa su svečanosti odložili za bolja vremena”⁶⁰ koja, kako će se vidjeti, nisu došla na adresu njegovih poslodavaca.

Kultura u NDH predstavljala je, sa stanovišta nosilaca ustaškog režima, svojevrsno bojno polje na kojem su se nastavljale bitke koje su se vodile na političkom planu. Ustaški dužnosnici polazili su od stava da između kulture i politike ne postoje bitne razlike. Propagandne kampanje, vezane za nametanje ustaške verzije kulturnog modela, bile su, između ostalog, rezultati takvog shvatanja. Borba je vođena idejama, ne sa pozicija dokaza prihvatljivih na osnovu naučnih metoda, nego sa pozicija vladajuće ideološke matrice. Radilo se o potčinjavanju i podvođenju nacionalne kulture u službu lokalne verzije fašističkog totalitarizma ali, i pored prisutnih utjecaja, bez nacističkog smisla za efektnu scenografiju. Ako promislimo o tvrdnji Ante Cilige, da je “prošli hrvatsko-srpski rat bio (...) u svojoj biti rat Dinaraca”, uz ulogu koju su, prema njemu, imali “Dinarci-muslimani Bosne i Hercegovine”⁶¹ biće bliže razumijevanju bespoštednost i surovost u propagadno-ideološkim razračunavanjima kada je bila riječ i o kulturi. Jer, “ono što je od tradicionalne dinarske borbenosti, prevrtljivosti, energije i inicijativnosti ostalo”⁶² korišteno je, ne samo na bojištu i u pokoljima civila, nego i u propagadnom djelovanju i nametanju vlastitog kulturnog modela. ■

⁵⁸ *Sarajevski novi list*, br. 284, 14. 4. 1942.

⁵⁹ *Novi list*, br. 1083, 21. 11. 1944.

⁶⁰ *Novi list*, br. 1084, 22. 11. 1944.

⁶¹ Ante Ciliga, *Svjedok najvećih laži dvadesetog stoljeća*, Odabrao i za tisak priredio Branimir Donat, Zagreb 2001, str. 274.

⁶² Isto

Muhidin Pelesić

A CONTRIBUTION TO THE RESEARCH OF PROPAGANDA
AND CULTURAL POLICY OF THE INDEPENDENT STATE
OF CROATIA IN THE WORLD WAR II BOSNIA AND
HERZEGOVINA

(Summary)

The Ustashe regime in the Independent Croatian State (NDH) was, in many elements, the copy of German and Italian Fascist role models. The NDH propaganda was also an echo of Goebbels' and Mussolini's propaganda, however lacking an important trait – it was deprived of its hypnotic power. The Ustashe regime showed, from the very beginning, a particular interest in culture. The leaders of NDH were aware that the affirmation of Ustashe policies in this domain was one of the key factors of the success of the overall policy of the regime. The culture in NDH, therefore, represented the battlefield of a sort where battles were waged following those waged at the political arena. The Ustashe officials' position was that between culture and politics there are no crucial differences and thus the propaganda campaigns that were meant to impose the Ustashe version of cultural model, were, *inter alia*, the results of this concept. The struggle fought with ideas, not from the position of profs acceptable because they are founded on scientific methods but rather from the position of the power granted by the fact that they were the proponents of the ruling ideological matrix.

HISTORIJSKA GRAĐA

UDK 091. = 03.512.161 = 163.4 (497.6) "16"

930.25 (497.6)

929.653 "16"

Historijska građa

DVA ZANIMLJIVA BERATA IZ PRVE POLOVINE 17. STOLJEĆA

Ramiza Smajić
Institut za istoriju, Sarajevo

Među rukopisnim blagom koje posjeduje Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, nalazi se nevelik ali svakako zanimljiv fond arhivske građe osmanske provenijencije. U potpunosti neobrađen, fond čine uglavnom kadijske isprave, ali i nekolicina sultanskih dokumenata, koji će, vjerovatno, privući pažnju istraživača, s obzirom na to da oslikavaju društveno-politička, ekonomska i historijska zbivanja perioda u kojem su nastajali.

Počeci razvoja osmanske administracije se vezuju obično za početak XIV stoljeća, razvoj njenih posebnijih oblika za doba sultana Mehmeda Fatiha, dok zlatno doba Osmanskog carstva, vladavinu Sulejmana Veličanstvenog, karakterizira već potpuno razrađen administrativni sistem, što se vidi iz ondašnje arhivske građe, pojedinačnih spisa, dokumenata i službenih knjiga. Elementi administracije u Bosni, ne samo u osmanskom periodu, nego i u 19. stoljeću, pa i sa prelaza iz 19. u 20. stoljeće, nesagledivi su bez poznavanja izvorne osmanske administracije. Izvori koji su ključni predmet našeg interesovanja dijele se na nekoliko grupa i to na osnovu subjekta koji je te spise izdavao:

- akti Visoke Porte i Carskog divana
- akti i defteri carskog katastra,
- akti i knjige državnog računovodstva i finansija,
- sudski protokoli (sidžili) šerijatskih sudova i
- dokumenti vjerskih institucija.

Iako su inostrani znanstvenici, poput I. H. Uzunçaršilija ili F. Babingera, već odavno imali u svojim bibliografijama studije posvećene diplomatskim prikazima

određenih vrsta dokumenata, odnosno njihovih dijelova, naša javnost je dugo osku-
dijevala cjelovitim informacijama ove vrste, te ćemo i ovom prilikom istaći znan-
stveni senzibilitet Medžide Selmanović koja je svoje dvije studije posvetila upravo
diplomatičkom prikazu fermana i berata u arhivistici.¹

Mi smo za ovu priliku odabrali dva berata uz puno uvjerenje da će njihovo de-
šifrovanje i prijevod poslužiti za konkretnija historijska i topografska istraživanja.
Za berat se najčešće kaže da je to sultanova povelja kojom se dodjeljuje zvanje,
odlikovanje, imovina ili kakva privilegija beratliji pri postavljanju na neku funkci-
ju. U osmanskoj terminologiji za sam berat će se vrlo često upotrijebiti izraz *nišan-
i humāyūn* ili *hukm-i humāyūn* (carski dekreti). Berati koji su svojim diplomatičkim
opisom i historiografskim sadržajem privukli našu pažnju činili su dio privatne zao-
stavštine koja se kupovinom našla u NUB BiH.² Odnose se na isto lice, ali su izda-
ni u rasponu od sedam godina. Iz sadržaja je očito da se radi o redovnoj proceduri
obnavljanja postojećeg berata. Berati inače spadaju u historijske izvore prvog reda,
ali datumom starija povelja je primjer toliko reprezentativne ljepote da pored svoje
pune historiografske vrijednosti nosi izrazite umjetničke kvalitete. Taj berat je pisan
u mjesecu rebi' al-ahiru 1043. god. (oktobar 1633.), a drugi berat 20. ševvala 1050.
god. (februar 1641.). Datiranje u beratima je po pravilu vršeno na arapski način, ali
od strane posebne sultanske kancelarije. To opravdava posve drugi rukopis pri dati-
ranju berata. Najčešće se radi tzv. "kičma" tipom, pisanjem izrazito vitkim slovima.
Navođenje datuma u beratima o kojima je ovdje riječ je tipično i čitko naznačeno na
pozadini samih dokumenata.

S obzirom na to da, jednako kao i ferman ili kanunnama, spadaju u sultanske
dokumente, berati iznad teksta imaju *tugru*, monogram sa umjetnički ispisanim ime-
nom sultana. Naši berati nose *tugru* sultana Murata IV (1623-1640) te je u tekstovi-
ma očita dosljednost u praksi i načinu dodjeljivanja i obnavljanja berata jedna od re-
fleksija cjelokupne vladavine Murata IV. Njegovu vladavinu (naravno, ne mislimo
na period kad je kao jedanaestogodišnjak došao na vlast, nego period njegove stvar-
ne vlasti od početka 1632. god.) karakterizira uvođenje reda među spahijama, janiča-
rima i vladajućem personalu, obnavljanje autoriteta i prestiža sultana, donošenje za-
brane upotrebe kafe i duhana, zatvaranje krčmi, itd. Međutim, najvažnije što je ura-

¹ Medžida Selmanović, *Ferman- diplomatički prikaz*, str. 115-129, u: PRILOZI ZA ORI-
JENTALNU FILOLOGIJU, XXVI/76, Sarajevo 1978; Ista, *Berat kao diplomatička vrsta u*
turskoj arhivistici, str. 169-209, u: PRILOZI ZA ORIJENTALNU FILOLOGIJU, 35/1985,
Sarajevo 1986

² Dio su fonda koji je pri akceptiranju imenovan kao "Nasljeđe Čengića", u sklopu kojeg ima
nekoliko desetina dokumenata vezanih nesumnjivo za jednu liniju roda Čengića.

dio bilo je uspostavljanje reda u okviru državnih finansija revizijom poreskih registara i insistiranjem na redovnoj isplati.

Tekst skoro svih berata je, zavisno od ranga i važnosti, pisan posebnim ukrasnim načinom pisanja, tzv. *dīwānī* pismom. Taj način pisanja podrazumijeva lančani sistem od početka do kraja teksta, pa čak i ako je stilski vrlo uredno, njegovo dešifrovanje predstavlja veliku poteškoću. Mislimo svakako na glavninu teksta, budući da berati, kao i nekolicina drugih dokumenata, imaju određene šablone za svoje pojedine dijelove, što olakšava dešifrovanje. Ono po čemu se ovaj berat, kao i svi ostali, razlikuje od drugih sultanskih dokumenata jeste činjenica da ne počinje sa oslovljavanjem, nego se poslije uvodne formule odmah prelazi na sadržaj.

Berat najčešće donosi informaciju o beratliji na čije se ime izdaje berat, pa se čak daje i njegov fizički opis, npr.: “kara gözlü” (crnih očiju) “kara kaşli” (crnih obrva), itd. Fizičko lice na koje se odnose berati o kojima govorimo opisuje se kao: “ala gözlü ala kaşlu ahmar al-lawn wast al-qāmati” (šarenih očiju, šarenih obrva, rumenog tena i srednjeg rasta).

Pored toga, svaki berat obaveštava detaljno o području koje obuhvata timar beratlije, visinu godišnjeg prihoda i način na koji se daje timar na uživanje. Ovakve informacije daju i berati o kojima je riječ u ovom radu, što znači da ne samo što registruju stanje u Carstvu sa praksom dodjeljivanja timara, nego nose i obilje podataka za historiju područja sa kojeg spahija ubire prihode, informacije o aktuelnim pazarima, selima, kretanjima hajmanegana i sl. U ovom slučaju, konkretno se radi o selima oko pazara Ustikoline, oko nahije Trebinje, Foče i Sokola.

Na kraju glavnog dijela berata obavezno stoji da se timar daje određenom licu pod uslovima ispunjavanja obaveza prema Visokoj Porti. Tako se i u pomenutim beratima ističe da berat važi “pod uslovom da beratlija stane pod bajrak tog i tog alajbega”. Dužnosti i kompetencije onog kome se izdaje berat inače su uvijek jasne i određene. U različitim beratima na samom kraju ponavljaju se stalno iste, stereotipne, ali nedvosmislene formule: “Tako da znate da se na časni sultanski znak oslonite (i da prema njemu postupate)...”

Pored ove vrste berata čiji integralni prijevod donosimo u ovom radu, podsjetit ćemo da postoji i niz drugih berata: *iltizām berāti* (berat o zakupu u kojem se navodio predmet zakupa, rokovi i način držanja zakupa), *cizye berāti* (berat kojim se povjeravalo prikupljanje glavarine sa uputstvima o načinu prikupljanja, te upozorenjima na strogo pridržavanje naredbi), *mu’āfiyet berāti* (berati kojim su se oslobađali od poreza, obično vjerski službenici, starci, bolesnici i svi oni koji nisu bili sposobni da izdržavaju sebe ili svoju porodicu), *defterdarlik berāti* (berat o postavljenju defterdara, “ministra za finansije”), itd.

Prijevod berata br. 1.³

Tugra:

Murat šah, sin Ahmed hana, vječiti pobjednik

Tekst:

Naredba časnog, uzvišenog, visokog, sultanovog simbola i sjajne carske tugre koja osvaja i obasjava svijet, ovo je:

Potvrđena je većina timara i zeameta, namijenjenih i određenih za muslimanske uglednike. Na osnovu fermana sa propisanim obavezama i u skladu sa mojim carskim naredbama, provjereni su jedan po jedan dirlici koje su zauzeli ljudi, vojnici u određenim ejaletima. Za timare namijenjene konjanicima izdat je moj časni ferman. Derviš oglu, čovjek šarenih očiju, prosijedih obrva, rumenog lica, osrednje visine, mutesarrif je zeameta od 20.000 akči u nahiji Bistrica, u Hercegovačkom sandžaku. Na osnovu berata koji je u rukama uzora visokouglednika Muhammeda (neka mu je veća čast) i prethodne odluke, određen mu je pomenuti zeamet od 20.000 akči pod uslovom da stane pod bajrak alajbega u sandžaku u kojem se nalazi zeamet. Na osnovu tezkere velikog plemenitog zapovjednika Hasana, bosanskog beglerbega (neka mu je dug život) naređujem spomenuto i naređujem da od danas bude sve kako je rečeno. Čast je služiti pobjedonosnoj vojsci. Neke se ostalo done-se na mjesto na osnovu carskog deftera, a narod na zeametu zna svog subašu i neka mu se obraća u stvarima vezanim za subašiluk. Neke se tome niko ne nađe na putu i neke se ne miješa. Tako da znate da se na časni sultanski znak oslonite (i da prema njemu postupate).

U Konstantiniji...

Popis timara:

Sami pazar Ustikolina, pripada pomenutom, prihod 8.000

Selo (nečitko), pripada Sokolu, sa čiflucima, 3.000

Selo Kosman, pripada pomenutom, 1.800

Selo Zagor, pripada pomenutom, 3.000

³ Određen broj toponima ostavili smo nedešifriran, budući da bi donošenje brojnih potencijalnih a međusobno krajnje različitih načina čitanja moglo samo uvesti zabunu kod čitaoca koji bi bio zainteresiran za topografsko ubiciranje. Svakako, oba ova berata stoje na raspolaganju u NUB BiH za detaljnija istraživanja.

Selo Gora, pripada pomenutom, 3.000
Selo Bosimlje, pripada pomenutom, 2.500
Pazar Foča sa hajmaneganima, 1.400
Selo Podklek, pripada pomeutom, 100
Selo Mali Stubić, 1.200
Selo Milić, pripada Kuknju, 2.200
Selo Bruse?, derbend, pripada pomenutom, 3.000
Selo ?, pripada pomenutom, 1.800
Selo Stakorina, pripada pomenutom, 3.000
Selo Podjedić ?, pripada pomenutom, 2.000
Selo Hisje ?, pripada pomenutom, 1.300
Selo Previr, pripada (nečitko), 1.200
Selo Gornji Bratin, pripada Osanici, 1.000
Prelaz Trebinje sa ribnjakom, pripada Trebinju, 3.000
Selo Dobraljevine, pripada Sokolu, 400

Čift Muhammed bega u Brdarićima (Bradarici?), pripada Foči, 100

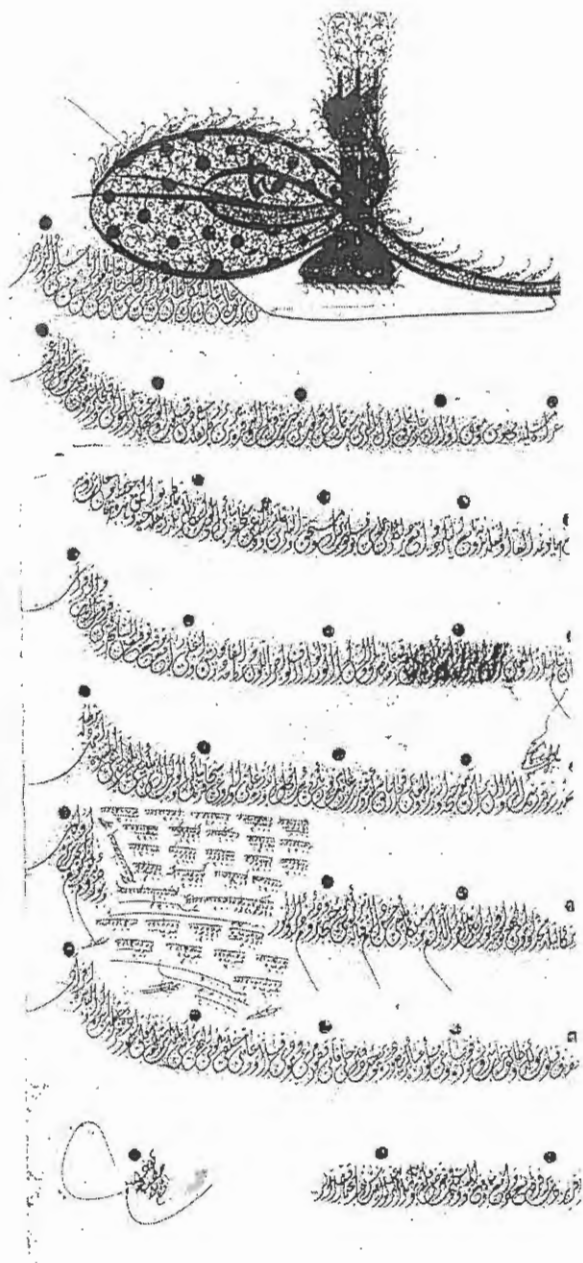
Ukupno 43.000

Hajmanegani, vojnuci i vlasli sa tapijom nahije Završ i Crkavice, pripada Foči,
500

Čift Muhammed bega, pripada Gacku, 100

N a h i j a T r e b i n j e

Selo Limovo?, ušurdžije, pripada pomenutom Trebinju, 800
Selo (nečitko), pripada pomenutom, 400
Selo ?, pripada pomenutom, ušurdžije, 700
Selo Mostnica, pripada pomenutom, ušurdžije, 800
Selo Bilobrad, pripada pomenutom, ušurdžije, 500
Selo Pljoska, pripada pomenutom, ušurdžije, 300
Selo Slavica, pripada pomenutom, ušurdžije, 400
Selo Podvezice, pripada pomenutom, ušurdžije, 500
Selo Orašje (Orašine?), pripada pomenutom, ušurdžije 600
Ukupno 5.000
Sve ukupno 48.000
Dio 20.000

Prijevod berata br. 2.

Tugra:

Murat šah, sin Ahmed hana, vječiti pobjednik

Tekst:

Naredba časnog, uzvišenog, visokog sultanovog simboka i sjajne carske tugre koja osvaja i obasjava svijet:

Prema svemu onom što je sad pred mojim uzvišenim prijestoljem, postoji ferman po kojem je Derviš oglu, čovjek šarenih očiju, prosijedih obrva, rumenog lica, osrednje visine, mutesarrif zeameta od 20.000 akči u nahiji Bistrica, u Hercegovačkom sandžaku na osnovu berata od 5. rebiu-lahira 1043. godine koji je u rukama uzora visokouglednika Muhammeda (neka mu se poveća moć). Zeamet koji je kod njega od pomenutog datuma sad se obnavlja ali se iznova upućuje da stane pod bajrak alajbega u sandžaku. Ovako naređujem od danas da bude, da se prema tome upravlja. Čast je služiti pobjedonosnoj vojsci. Neke se ostalo donese na mjesto na osnovu carskog deftera, a narod na zeametu zna svog subašu i neka mu se obraća u stvarima vezanim za subašilik. Neke se tome niko ne nađe na putu i neka se ne miješa. Tako da znate da se na časni sultanski znak oslonite (i da prema njemu postupate).

U Konstantiniji, zaštićenoj kući

Popis timara:

Sami pazar Ustikolina, pripada pomenutom, prihod 8.000

Selo (nečitko), pripada Sokolu, sa čiflucima, 3.000

Selo Kosman, pripada pomenutom, 1.800

Selo Zagor, pripada pomenutom, 3.000

Selo Gora, pripada pomenutom, 3.000

Selo Bosimlje, pripada pomenutom, 2.500

Pazar Foča sa hajmaneganima, 1.400

Selo Podklek, pripada pomeutom, 100

Selo Mali Stubić, 1.200

Selo Milić, pripada Kuknju, 2.200

Selo Bruse?, derbend, pripada pomenutom, 3.000

Selo ?, pripada pomenutom, 1.800

Selo Stakorina, pripada pomenutom, 3.000

Selo Podjedić ?, pripada pomenutom, 2.000

Selo Hisje ?, pripada pomenutom, 1.300

Selo Previr, pripada (nečitko), 1.200

Selo Gornji Bratin, pripada Osanici, 1.000

Prelaz Trebinje sa ribnjakom, pripada Trebinju, 3.000

Selo Dobraljevine, pripada Sokolu, 400

Čift Muhammed bega u Brdaricima (Bradarici?), pripada Foči, 100

Ukupno 43.000

*Hajmanegani, vojnuci i vlasni sa tapijom nahije Završ i Crkavice, pripada Foči,
500*

Čift Muhammed bega, pripada Gacku, 100

Nahija Trebinje

Selo Limovo?, ušurdžije, pripada pomenutom Trebinju, 800

Selo (nečitko), pripada pomenutom, 400

Selo ?, pripada pomenutom, ušurdžije, 700

Selo Mostnica, pripada pomenutom, ušurdžije, 800

Selo Bilobrad, pripada pomenutom, ušurdžije, 500

Selo Pljoska, pripada pomenutom, ušurdžije, 300

Selo Slavnica, pripada pomenutom, ušurdžije, 400

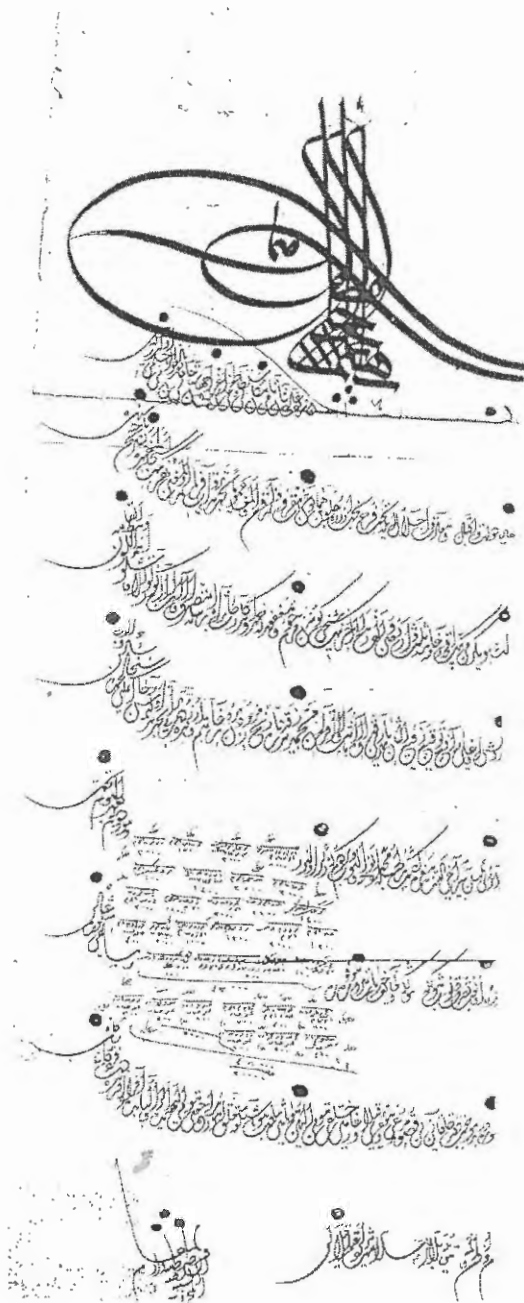
Selo Podvezice, pripada pomenutom, ušurdžije, 500

Selo Orašje (Orašine?), pripada pomenutom, ušurdžije 600

Ukupno 5.000

Sve ukupno 48.000

Dio 20.000

UDK 091 = 03.512.161 = 163.4 (497.6) "1880"
930.25 (497.6)
Historijska grada

JEDNA RUKOPISNA MEDŽMUA IZ KUĆE SLIPIČEVIĆA IZ MOSTARA

Salih Trako,
Sarajevo
i
Lamija Hadžiosmanović,
Filozofski fakultet, Sarajevo

U bogatoj rukopisnoj zbirci *Bošnjačkog instituta (Fondacija Adil-bega Zulfi-karpašića* u Sarajevu), naišli smo na jednu rukopisnu medžmua ispunjavanu u kući Slipičevića u Mostaru.

Kod nas je u više navrata pisano o tome šta je medžmua. Podsjetićemo samo toliko da je to rukopisna bilježnica u kojoj su prepisivani, često i od više prepisivača, razni sadržaji, zavisno od toga šta je neko smatrao vrijednim da u nju unese.

Medžmua koju ovdje objavljujemo u Bošnjačkom institutu je zavedena u katalog rukopisa pod brojem 1101. Ima 60 nepaginiranih stranica, koje smo mi paginirali prema hronologiji događaja. Razmjer teksta je različit a najčešće 15x25 cm. Većina teksta je ispisivana istim rukopisom – lijepim neshtalikom - crnom tintom. Rukopis je uglavnom dat na turskom jeziku. Na kraju medžmue, u kolofonu, navedeno je da je prepisivanje završeno godine 1207. H. (1880). Sudeći po rukopisu zaključujemo da je većinu teksta prepisao nepoznati prepisivač, a samo posljednje četiri stranice ispisao je neko iz obitelji Slipičevića, u čijem vlasništvu je bila ova medžmua. Najvjerovatnije, to je bio Salih, sin Husein-efendije, sina Halilova, sina Osmanova, sina Omerova Slipičević (Islipičevi-zade) (bilješka na arapskom jeziku).

Iz pisma, gotovo cijelog rukopisa, može se ustvrditi da je sastavljač teksta bio čovjek našeg porijekla, što je jasno iz povremenih grešaka koje je u pismu pravio, ili nekih naših riječi koje je upotrebljavao.

Odlučili smo se da u ovom tekstu damo bogati sadržaj, stavljajući težište na podatke koji su vezani s historijom ovih naših krajeva. U ovom prikazu smo sažimali

duže tekstove, i one koji nisu usko vezani za povijest Bosne, dok smo kraće tekstove, u prijevodu, donosili *in ekstenzo*, idući od stranice do stranice.

Sadržaj međžmue

Stranice od 1 do 4 su vlagom oštećene i samo djelimično čitljive;

Str. 4 do 5 ispunjene su stihovima na arapskom jeziku moralističke sadržine;

Str. 6 do 7 sadrže popis vladara iz dinastije Abasida od godine 120. do 643. H. (1148-49). Popisana su ukupno 42 vladara sa godinom dolaska na vlast i vremenom vladanja;

Str. 8 do 9 sadrži jednu podužu legendu na turskom jeziku o stvaranju svijeta, te pojavljivanje Božijih poslanika;

Od strane 10 do 42 donosimo prijevod teksta, jer se svojim sadržajem odnosi na povijest naših krajeva;

Str. 42 sadrži legendu o prvim vladarima na zemlji, o početku proizvodnje onoga što je potrebno za život, te o korišćenju životinja za potrebe čovjeka (15 redaka); tu je i pismo šejh-ul-islama vojsci koja je opsjedala tvrđavu Kandiju na Kreti (23 poduža retka), u potpisu neki Abdulah. U dodatku ovom tekstu popis materijala iz džebhane, utrošenog prilikom opsjedanja tvrđave, (broj ispaljenih đuladi, kantara baruta, velikih kumbara, ranjenih vojnika, izginulih janjičara, lagumdžija, zaima, timarnika, miralaja, paša. Na istom mjestu dat je opis tvrđave Kandije (dužina i širina, broj laguma u tvrđavi, dužina Krete, broj kadiluka). Na kraju je zapisano da je veliki vezir Ahmed-paša Čuprilić tri godine neprekidno osvajao tvrđavu Kandiju, na osnovu čega je ovaj defter sastavljen 1080. g. h. (1669/70);

Str. 44 do 45 ferman sultana Mustafa hana upućen austrijskom caru (45 dugačkih redova);

Str. 46 poduži tekst u kome se nabraja 28 naroda, koje je Bog uništio zbog nepokornosti i teških grijehova (narod poslanika Nuha, poslanika Huda, Saliha, Šuajba, Musaa, Beni Amina, Isaa itd.). Na kraju teksta dužina života i godina smrti četvorice osnivača mezheba (vjerskih pravaca);

Str. 47 odgovor vjerovjesnika Muhammeda ashabu Ebu Hurejri na pitanje znakova Sudnjega dana (35 redova);

Str 48. – Prijevod *in ekstenzo*;

Str. 49. Dio nekog teksta moralističke sadržine (26 podužih redaka);

Str. 50. pedeset dvije bilješke u integralnom prijevodu. Na istoj strani jedna fe-tva;

Str. 51. do 52. integralan prijevod;

Str. 53. prevedene tri bilješke. Na istoj stranici dvije bilješke o zauzeću Bagdada od strane perzijskog cara i poraz i pogibija Osman-paše 1147. g. H. (1734/35). Dru-ga bilješka iz 1148. g. H. (1735/36), govori o porazu islamske vojske, koju je vodio Abulah-paša Ćuprilić na Revan 1148. g. h. (1735/6);

Str. 54. Fetva Mevlana Hamza-efendije o polasku sultana Selima Prvog na per-zijskog cara Ismaila (17 redaka);

Str. 55. Jedan stih na perzijskom jeziku;

Str. 56. Jedan kraći izvod iz djela *Kitab ul-mufidat*, na arapskom jeziku (11 re-daka). Na istoj strani recept za pojačanje memorije;

Str. 57. Jedna fetva o osvajanju Kipra od poznatog pravника Ebu Suuda (12 re-daka). Na istoj strani savjet hazreti Alija, vladara muslimana, o ponašanju vojske u ratu;

Str. 58. do 59. Jedan tekst na arapskom jeziku o pijenju kahve. Tekst je uzet iz djela *al-Vesilet ul-Ahmedijje* tj. komenatara na *Tarkat ul-Muhammedijje* od Re-džep-efendije (25 redaka). U produžetku je fetva o dozvoljenosti pijenja kahve, uze-ta iz djela *Behdžet ul-Fetava* autora Jeni Šehirli Ahmed-efendije, umro 1755. g. h. (1743);

Str. 60. Rukopis završava pjesmom na turskom jeziku o napadu neprijatelja na Bosnu i Hercegovinu i Hrvatsku.

Prijevod

L 10

Predak osmanske dinastije je iz plemena Kalihan, koji je bio nastanjen u gradu Mahan u Horasanu, ove 517. g. h. (1123), krenuo je u pravcu rumskih zemalja. Pre-šli su rijeku Eufnat u blizini tvrđave Ćigir (?). Njihov vojskovođa Sulejman han, sin Kaba Alpa, utopio se. Oni su ga iz vode izvadili i na tom mjestu pokopali. U tom vremenu, rumski sultan Alauddin Kejkubad, sin Gijasuddina prelazi. Također, sino-vi spomenutog Seldžuka, utopljenika, Sulejman hana, Ertugrul i Dindar, odrediše mjesto stanovanja u sandžaku Engurijja, u Karadžadagu. Dindar je umro, a gazi Er-tugrul svoj život provede u borbama na granicama Engurijje (Ankara). Kada je do-živio preko devedeset godina, preselio se na onaj svijet u kasabi Sekurdžik (?); neka mu se Bog smiluje. Njegov poštovani sin Osman gazi, ratovao je na granici Engu-rijje. Ove 699. g. h. (1299-300) nadvladala ga je vojska Kazan hana, sina Ergun ha-nova. Rumski sultan Alauddin Kejkubad Seldžuki bio je u borbi zarobljen i njegova

vlast u Rumu postala je bezizgledna. Većina uleme vilajeta Rum, emiri i ajani, zatražili su zaštitu gazi Osman hana. U historijskim knjigama piše: kada je gazi Osman han ove 699. g. H. napunio 43 godine, zasjeo je na prijesto, i u Karadžahisar u prvi puta je, u njegovo ime, proučena hutba, a kadiluk Bejšehir, udaljen 65. km. od Konje, posta prva njegova prijestonica. Sultan gazi Osman je usnio da mu je na glavu sunce sjelo, koje je izlazilo između ovaca. Kada je upitao za značenje, rekoše: "Postaćeš padišah. Do Sudnjeg dana u tvome rodu sultanska vlast će trajati. I dok se sunce na dunjaluku pojavljuje i sija, stoga što si ti pobjednik, dini islam će zemlju ispunjavati i izgovaraće se 'La ilahe illallah Muhammed Resulullah'. I dokle god se na svjetlu sunca oblak pojavljuje, nevjernici će od tvoga roda bježati." A šejh Abdurrahman je rekao: "Od ovog osmanskog roda sedamdeseti sultan biće posljednji. Sultan Ali Prvi, u ovom vremenu, u Arabistanu četrdeset dana iz zraka ... (nečitko). U vrijeme ovoga sultana Alija u Mekki trebalo bi da se podigne jedna kula, da bi se Svijetla Medina mogla vidjeti. I u ovim danima pojaviće se prokleti Dedždžal i ovaj sultan Ali umrijeće u određenom roku. Neće ostati njegova roda. U to vrijeme hazreti Isa će na njegovo mjesto sjesti i vladati četrdeset godina. Eto, tako."

L. 11

Sultan Osman gazi, sin Ertugrula. Na prijesto zasjeo 699. g. h. (1299/1300). U njegovo vrijeme u Karadžahisar u, u njegovo sretno ime, naredeno je učenje hutbe. Bejšehir bio je prvo prijestono mjesto. Osvojenje grada Bruse dogodilo se 726. g. h. (1326). Vladao 27 godina. U gradu Brusu, u njegovom turbetu je pokopan. Po njegovoj oporuci, na njegovom turbetu obješeno je jedno sultansko zvono, i ono stoji. Kad god osmanska vojska pobjeđuje, iz njega, uoči petka, izlazi jedan zvuk, a kada je poražena, zvono kotrljajući se pada na zemlju.

Sultan Orhan sin Osman hana. Na prijesto zasjeo 726. g. h. (1326), u četrdeset šestoj godini života. Osvojenje grada Iznikmit dogodilo se 729. g. h. (1328/9). Njegov časni brat Alauddin-paša, pojašnjava da je naredeno da se u naseljenom Rumu iskuje akča od čistoga srebra. Uspostavljena je janjičarska vojska. Njihove dnevnicke su određene po jednu akču. Njegov sin Sulejman-paša, kada je bio valija u Balikeiru, tajno, noću, prešao je sa četrdeset hrabrih boraca preko mora u blizini Ajdinlika, i najprije iz Rumelijskog vilajeta osvojio tvrđavu Džin, a kasnije je osvojio i tvrđavu Galipolje 739. g. h. (1338/39). Kasnije se nastanio u Bulajiru (?), i tamo je po prvi puta salla proučena i klanjao se džuma-namaz. Vladao 35 godina.

Sultan gazi Murat han, sin Orhana. Na prijesto zasjeo u Brusu u trideset petoj godini života – 761. g. h. (1359/60). Do ovog vremena nije bilo kaziaskera. Najprije su za kadiju Bruse postavili Kara Halila, a za velikog vezira imenovan je Hajrudin-paša. Kada je osvojena Jedrena, od ratnog plijena, kako tvrdi Mulla Kara Ru-

stem, određena je petina. Kul Šahin-paša postavljen je prvim mirimiranom. Za čuvanje Edirne hisara određeno je 6000 islamskih boraca.

Carević Savdži-beg se pobunio, a njegov otac gazi sultan je tada bio na osvojenju Jedrene. U njegovo ime proučena je hutba. Nakon toga je došlo do borbe u stepama Mekke, i poslije borbi on je uhvaćen i pogubljen. Dok je padišah bio u Brusu, neprijatelji Srbije, Ugarske i Vlaške sa sto hiljada vojnika, krenuli su na tvrđavu Edirne. Zakonačili su na obali rijeke Marice. Noću, serdar boraca Kul Šahin-paša i četiri stotine hrabrih momaka sa hadži Ilbegijom, poslani su na njih. U po noći, sa četiri strane, prolomio se islamski salavat. Kada se nisu ni nadali, napali su neprijateljsku vojsku. Bezbrojne neprijatelje su te noći pogubili, a sve topove i džebhanu zarobili 767. g. h. (1365/66).

L 12

Osvojenje vilajeta Silistre, Ruščuka, Nikopolja i Rumelije, te tvrđave Niš, 770. g. h. (1368/69). Što se tiče Aladža Hisara, on je ostavljen Lazaru na upravu, s tim da pošalje 50.000 (?) srebrenjaka. U ovom pohodu Rumeljski ejalet je dodijeljen gazi Timurtaš-paši. Uspostavljena je prvi put vojska spahija i vojnika, od strane gazi Timurtaš-paše. Izdat je ferman da se njegova kći uda za carevića Bajezid hana, i da joj se, kao mladinska oprema, da: Germijanoglu, Kutahija, Egrigoz i Tavšanli sa baščama. U isto vrijeme, on je kćerku tekura Konstantinijje uzeo za ženu. Da bi se neprijatelji osvetili, sakupili su 200.000 vojnika na Kosovu. U žestokom boju većina ih je izginula od otrovnih mačeva. Padišah, Božija sjena, četvrti dan Ramzana, pao je kao šehid. Vladao 31 godinu.

Sultan Bajezid han Jildirim, sin Murat hana. Zasjeo je na carski prijesto na Kosovu u tridesetoj godini života, 793. g. h. (1389/90). Toga dana, pogubljen je carević Jakub han. Iza toga, osvojeni su vilajet Srbija i Aladža hisar (Kruševac), od strane Timurtaš-paše. Uz to, kćerku Lazara, vladara vilajeta Srbije, njemu su dali za ženu. Osvojenje vilajeta Vlaška, od njega lično, 794. g. h. (1391/2) i zauzeće vilajeta Sivas sa Kajsarijom, dogodilo se od strane Burhanuddina. Pojavom Timurtaša došlo je više od 100.000 vojnika, pa su osvojili prvo Belh, Maveraunnehr, Dživar (?), Širvan (?), Irak, Kuduz (?), Bagdad, iza toga Dijari Bekr, pa Sivas. U polju Džik (?), koje se nalazi u sandžaku Engurijja, došlo je do velike borbe sa sultanom Bajezidom, pa je sultan Bajezid han živ uhvaćen, a njegov sin sultan Musa Timurtaš zarobljen; drugi sin Mustafa han pade kao šehid, sa više hiljada isamske vojske. Jildirim Bajezid han, kao zarobljenik, umro je u Jeni Šehiru. Njegovog sina, sultana Musaa, oslobodio je Timuršah i krenuo u područje Gurana 805. g. h. (1402/3)

Godine 805. h. (1402/3) on (Jildirim Bajezid) je sahranjen u Brusu. Vladao 13 godina.

Emir sultan Sulejman, sin Jildirim Bajezid hana, ustoličen je u Edirni godine (nije navedena). Njegov brat, sultan Musa, nešto kasnije, preko Sinapa, pređe Crno more i napravi napad prema Edirne. Sultan Sulejmana, kad se najmanje nadao, zateče u banji i pogubi ga. Vladao osam godina.

L13

Sultan Musa, sin Jildirim Bajezid hana ustoličen u Edirni 814. g. h. (1411/2). Njegov stariji brat, uz dozvolu tekura Konstantinijje, prešao je Sredozemno more i u Čamurli polju žestoko se sukobio sa spomenutim Mehmed hanom. U velikoj borbi, sultan Musa je uhvaćen i bez milosti pogubljen. Drugi njegov brat, sultan Isa, zarobljen je u blizini Bruse. Na drugoj strani, jedan sin sultana Sulejmana nalazio se kod tekura Konstantinijje, pa je zatražio vlast. Sve su rastjerali, a on u bici bi zarobljen, da bi ga nakon toga usijanim željezom oslijepili. Vladao dvije godine i sedam mjeseci (Musa).

Sultan Mehmed, sin Bajezida Jildirim hana. Na prijesto zasjeo 816. g. h. (1413/14). On je pogubio Karaman oglu Mehmed-bega. Ušao je bez borbe u vilajet Konju, i zavladao. Vladao osam godina.

Gazi sultan Murad Drugi, sin Mehmed hana. Na prijesto zasjeo u osamnaestoj godini života, 824. g. h. (1421). Kada je Car opsjedao tvrđavu Konstantinopolj, njegov brat sultan Mustafa bio je valija sandžaka Hamid, pa se pobuni i naredi da se, u njegovo ime, uči hutba. Sultan Murad napusti opsadu Konstantinijje tvrđave, i u polju Iznika, u velikoj borbi, zarobi i pogubi sultan Mustafu. U to vrijeme vladar Sinapa oženio se kćerkom vladara Isfendijara, a također se, na opisan način, oženio i Lazar-begovom kćerkom, jer bivši sultani su svoje kćeri, radi prijateljstva, razmjenjivali, pa bi na taj način ravnopravni prijatelji postajali (neprevedeno).

Zauzeće tvrđave Solun 832. g. h. (1428/9) lično (od strane sultana). Sultan je došao u Ugarsku i oplijenio je. U spomenutom pohodu bilo je toliko mnogo zarobljenika da je jedna pristala robinja kupovana za par koza, a naočit momak prodavan za 1.050 akči. Pošto je kralj Ugarske zarobljen, za osvetu dođe 80.000 neprijatelja u polje kod Varne, blizu Uskupa. Car je carevića Mehmed hana postavio za velikog vezira, a on lično stavio se na čelo islamske vojske. Dogodio se žestok boj, pa je više od 40.000 neprijatelja izginulo. Čak su i glavu ugarskog kralja otsjekli i sa pedeset neprijatelja poslali je egipatskom sultanu. Ponovo je sin ugarskog kralja Makdovin (?) pobjegao iz vojske. Preko 100.000 neprijatelja stigoše na Kosovo. Božijom milošću, svi su oni od otrovnog mača izginuli. Poljski kralj je zarobljen, a i mnogi kraljevi su pogubljeni (godina nije navedena). Spomenute godine Zulkader oglu Sulejman-beg, svoju kćer dade za ženu princu sultan Mehmed hanu. Vladao (godina neoznačena).

Sultan Mahmud gazi, sin sultana Mahmud hana. Na prijesto došao u dvadesetoj

godini života (godina nečitka). Prvo je podigao Bogazhisar 850. g. h. (1446/7).

L 14

Osvojenje Bogomštićene Konstantinije, odarom na Topkapi (od strane sultana) lično. Pedeset i prvi dan opsade, mjeseca 20. džumazelahira, a bio je utorak (4.XI), došlo je do žestoke borbe. Kralj je poginuo, a njegov vezir živ zarobljen.

Osvojenje tvrđave Uskup i Novog Brda, 852. g. h. (1448).

Osvojenje otoka Moreje lično, (od strane cara) 862. g. h. (1457/8).

Osvojenje tvrđave Smederevo lično, (od strane cara), 863. g. h. (1458/9).

Osvojenje tvrđave Sinap sa vilajetom Kastamon, lično (od strane cara), 864. g. h. (1459/60).

Osvojenje tvrđave Trabzun sa vilajetom, lično (od strane cara), 865. g. h. (1460/1).

Osvojenje Midillu, Karlili, Silifke i Alaije, lično (od strane cara), 867. g. h. (1462/3).

Osvojenje vilajeta Bosna i tvrđave Jajce. Kralj zarobljen i obješen 867. g. h. (1462/3).

Osvojenje tvrđave Zvornik, lično (od strane cara) 867. g. h. (1462/3). Iza toga osvojena Hercegovina, od strane velikog vezira gazi Mahmud-paše.

Gradnja tvrđave Elbasan, učešćem padišaha lično, 871. g. h. (1466/7).

Osvojenje Agriboza, lično (od strane cara), 873. g. h. (1468/9).

U blizini tvrđave Bajburd (?), na polju Beli (?), pobijedio na bojnopolju vojku rafidija, koju je iranski šah sakupio. Sve ih je isjekao mačem. Poginuli su hano-vi Gazvina i Farisa.

Osvojenje vilajeta Kefa i tvrđave Andak (?) 880. g. h. (1475/6).

Osvojenje Vekije (?) i vilajeta Bogdan, lično (od strane cara), 881. g. h. (1476/7).

Osvojenje arnautske Iskenderije u sedmom mjesecu 883. g. h. (28.IX-28.X 1478).

Upad u vilajet Bolija (?), pod komandom kapudana Gedik Ahmed-paše, 883. g. h. (1478/9). Spomenute godine podignut je novi saraj u Istanbulu. Vladao (Mehmed han) trideset i jednu godinu.

L 15.

Sultan Bajezid Veli, sin gazi sultan Mahmud hana. Na prijesto zasjeo u trideset petoj godini života, 886. g. h. (1481/2). Njegov brat Džem sultan pobunio se dok je bio valija u Konji naredio je učenje hutbe u njegovo ime. Nakon poraza pobjegao u Evropu. Šest godina je boravio kod rimskog pape, a šest godina u Francuskoj. Iza toga je došao i umro. Pokopan je u Anadoliji.

Osvojenje Akermana, od strane sultana lično, dvadeseti dan opsade, 889. g. h. (1485).

Osvojenje Inebahti i podignuta dva kaštela, lično od strane sultana, 905. g. h. (1499/1500).

Osvojenje Menun (?), četvrti dan mjeseca (opsade), lično (od strane sultana), 906. g. h. (1499/1500). Vladao 31 godinu i 7 mjeseci.

Sultan Selim Kadim gazi, sin Bajezid hana. Kad je njegov otac sišao s vlasti, bio je u četrdesetoj godini, a na prijesto zasjeo u Konstantiniji 916. g. h. (1512/13).

Njegov brat sultan Ahmed pobunio se kao valija Amasije i naredio učenje hutbe u njegovo ime. Kasnije u žestokoj borbi, uhvaćen i pogubljen. Njegovi bratći, sultan Mehmed, sultan Musa, sultan Osman, sultan Emir i sultan Orhan, toga dana su pogubljeni. Njegov drugi brat, sultan Kurd, dok je bio valija Konje, uhvaćen je i pogubljen.

Iranski šah Kadi Ismail, sakupio je veliku vojsku kizilbaša. U Čadiranskoj ravnici došlo je do žestoke borbe. Većina ih je izginula. Pouzdani Abdulbaki han i Mešhed han, te hanovi Farisa, Gazvina, Hamedana, Guristana, Bagdada i Dijarbekra, na bojnopolju su izginuli, a hanovi Tuzdera, Revana, Vana, Gondža, Širvana, Dilana i Tiflisa, poraženi su se razbjegli. Šah Ismail je ranjen u ruku. Svi topovi i municija su zarobljeni i odmah dopremljeni u tvrđavu Tuzder.

L 16

Osvojenje grada i bijeg nekih ajana iz Tuzdera, sa svojim porodicama, u Istanbul. To se dogodilo 920. g. h. (1514/5).

Predaja ejaleta Dijarbekr sa dvadeset četiri sandžaka, te tvrđave Amed (?) gazi sultanu Selimu i učenje hutbe u njegovo ime 921. g. h. (1515/6).

Osvojenje vilajeta Meriš (?), pod vlast Alauddevleta, 921. g. h. (1515/6).

Carević Sulejman, sin sultana Selima, drugog Aleksandra, postavljen je na Rumelijski ejalet i odbranu Jedrena. Ugledni vezir Piri-paša postavljen je za muhafiza Konstantinije. Dok je bio sadriazam, postavio je čuvenog gazi Ahmed-pašu Hercegovića za muhafiza Bruse. Naposljetku, on lično stavio se za serdara islamske vojske i krenuo u boj protiv Čerkesa. Sultan Gur, dvadeset prvi vladar Čerkesa, te više od 100.000 čerkeske i arapske vojske, stiglo je u blizinu Halepa i pripremili su se za borbu. U žestokom okršaju, misirski sultan pogubio je spomenutog Gura, a više od hiljadu njegove vojske zarobio i pogubio. Drugi državni uglednik, koji je nosio naziv vezir, uzeo je ključeve tvrđave Halep i predao ih padišahu, gazi hanu 922. g. h. (1516/7).

Spomenute godine lično je došao u časni Šam, Trabulus, Kudsi-šerif i Hajdu i osvojio ih 922. g. h. (1516/7).

Na postore Hidžaza i dva časna harema, došli su šamski šejhovi i iskazali poslušnost, te je hutba promijenjena na ime gazi sultana Selim hana 922. g. h. (1516//).

Gradnja Bulejda (dolina u blizini Medine) od strane Tome, sina sultana Gura. Nakon vijecanja donesena je odluka da se povede vojska, pa je u blizini Ramalle sakupljena vojska za Indiju, koja se sastojala od 50.000 konjanika i 50.000 pješaka, te 200 šahi-topova. Dok su očekivali borbu, došao je padišah, pa se odigrala velika bitka. Veliki vezir, gazi kapudan Sinan-paša, svojim ogromnim zalaganjem (uspio je) da njegovu vojsku mačevima sasječe i uništi, a topove zarobi. U spomenutom boju, gazi Sinan-paša postigao je stepen šehida. Padišah je lično stigao i zauzeo Kairo 923. g. h. (1517).

U mjesecu muharremu (januar 1517.) prostori udaljeni od Aleksandrije do Ibrima 40 konaka i 24 sandžaka, svi su zauzeti.

Tomu, sultana Egipta, zarobio je junak Ali Šahsuvar oglu – graditelj Bulejda. Kada su ga doveli pred sultana, objesili su ga na Babuzavailu u Misiru.

Nakon boravka u Misiru od devet mjeseci kada je uspostavljen red, stanovništvo Alžira masovno se pokorilo. U njegovo sretno ime izmijenjena je hutba i novac. U njegovo vrijeme osvojeno je 79 sandžaka. Ali-bega Šehsuvaroglu, čuvenog gaziju, postavili su na položaj dizdara. Vladao osam godina. Allah mu se smilovao.

L17

Sultan Sulejman gazi han, sin gazi Selima, u 26. godini ustoličen je na carski prijesto, 926. g. h. (1520).

Osvajanje tvrđave Beograd, lično izvršio nakon trideset dana opsade, a to je 26. ramazana 927. g. h. (30.VIII 1521).

Osvojenje tvrđave Rodosa, lično od sultana, nakon petomjesečne opsade, peti dan mjeseca safera 929. g. h. (24.XII 1522).

Osvojenje Ustankoja (Stankova) i Tahtali Podruma (?), od strane sultana lično, god. 929. (1522/3).

Osvojenje vilajeta Jemen i njegovih obala, koje zauzimaju trideset sandžaka, od strane kapudan Sulejman-paše. Na ime Sulejman hana izmijenjena je hutba na njegovu ime 930. g. h. (1523/4).

Osvojenje vilajeta Abesinije, od strane Sulejman-paše 930. g. h. (1523/4).

Ugarski kralj Lajoš je sakupio 150.000 ugarske vojske na Mohačkom polju. Car gazija je prešao rijeku Savu u blizini Beograda. Tu se sukobila vojska istine i neistine. Dogodio se žestok boj. Na tom ratnom mejdanu, kralj Lajoš je poginuo sa više od 100.000 neprijateljskih vojnika. Veliki vezir, gazi Ibrahim-paša, stigao je sa bosanskom i rumelijskom vojskom i zauzeo budimsku kamenu tvrđavu treći dan mjeseca zilhidžeta 932. g. h. (10.IX 1526).

Janoš, upravitelj Erdelja, predao je vlast pod budimskom tvrđavom i pokorio se. Kada se car vratio, osvojena je tvrđava Segedin na obali rijeke Tise 932. g. h. (1525/6).

Budimska tvrđava nije bila osvojena od strane bana Janoša, brata kralja Austrijanaca, Čeha i Nijemaca. Nju je ponovo napao i osvojio padišah lično 936. g. h. (1529/30).

L.17a

U mjesecu muharremu (januar-februar) zauzet je Budim i ponovo banu Janošu predata vlast nad njim. Konačno, spomenute godine, vilajet Beč je oplijenjen i spaljen, sve do mosta, koji je na Dunavu podigao Aleksandar Dvorogi.

L.18

Prilikom carskog povratka, srušena je tvrđava Janok na putu i srušena sa zemljom. Kada je car odsjeo u Peštanskom polju, blizu tvrđave Budim, održao je divan. U tom je prispio vladar Budima, ban Janoš. Dogodila se ceremonija ljubljenja ruke caru, pa je on postao spahija i (car) ga je darovao svečanom carskom odorom. Kruna kralja Lajoša, koji je ranije poginuo u Mohačkom polju, a kakvu nisu posjedovali drugi kraljevi, njemu je darovana. Narod se potpuno pokoravao. On je tako postao poznat među kršćanima, a njegovo kraljevstvo postalo upotpunjeno. Tu je krunu posjedovao Enuširvan Pravedni. Utvrđeno Jajce, koje se nalazi u krajevima Bosne, osvojio je lično sultan gazi Mehmed han. Nakon toga, dok su muslimani klanjali džumu namaz, upali su iznenada neprijatelji i sve muslimane pobili. Nakon šezdeset godina Muratu, vojvodi Rustem-bega mirilive Bosne, poznatom gaziji, je tajno došao jedan nevjernik i preko Batal Kapije, merdevinama ušao u tvrđavu Jajce. Bila je noć. Murad vojvoda nije oklijevao, nego je noću tajno, kroz to mjesto, ušao u tvrđavu i sve neprijatelje otrovnim mačem sasjekao. Kada je taj vodič Rustem-begu došao po nagradu, darovao mu je sa sebe ogrtač od samurovine sa opremom, sa dosta novca. Tvrđava Jajce osvojena je 934. g. h. (1527/8).

Han Bagdada Zufikar han, odmetnuo se od perzijskog šaha i ključeve od Bagdada poslao (osmanskom caru), i pokorio se 940-g.H. (1533/4).

Osvojenje vilajeta Požege, od strane velikog vezira Ibrahim-paše 931. g. h. (1524/5).

Osvojenje vilajeta Delvinëgo (kasaba i kadiluk u Albaniji) 943. g. h. (1536/7).

Osvojenje tvrđave Klis u krajevima Bosne, od strane Rustem-bega 942. g. h. (1536).

Vladar Basre Rašid Makaš-oglu, poslao je ključeve od Basre (osmanskom caru), te je održana hutba i kovanje novca u njegovo ime 945. g. h. (1538/9).

L 19

Poznati španski general Andrija (?), opkolio je tvrđavu Novi u Hercegovačkom sandžaku. Sandžak-beg Hercegovine Šišta Bali-beg je požurio da tvrđavi pruži pomoć, ali to nikako nije mogao. Tvrđavu Novi, zbog lošeg ponašanja njenog stanovništva i činjenja nepravdi raji, stigla je Božija kazna pa su neprijatelji ušli u hisar, i pobili svo muslimansko stanovništvo. Nakon devet mjeseci, osmi dan mjeseca rebiulevvela, 946. g. h. (24.VII 1539), sabljom je tvrđava osvojena od strane Hajrudin-paše.

Osvojenje tvrđave u krajevima Bosne, od strane Rustem-bega 946. g. h. (1539/40).

Pri osvojenju tvrđave Novi, narod je bio neposlušan, ubijali su se između sebe, raji su zulum činili, valijama se nisu pokoravali, a kadije s mržnjom gledali, pa su stoga došli venecijanski neprijatelji, opsjeli tvrđavu i zauzeli je mjeseca zulkadeta 1098. g. h. (8.IX-8.X 1687).

Nakon što je tvrđava Novi, Božijom odredbom, pala u ruke neprijatelja, postala je utvrđeno granično mjesto islamskih zemalja. Da bi postala utvrđena krajina, izgrađena je čvrsta tvrđava u mjestu zvanom Trebinje. U tom mjestu je podignut Banvir, pod drugim nazivom Trebinje, a to je bila čvrsta utvrda koje nije bilo prije 1117. g. h. (1705/6).

U tvrđavi Budim, umro je ban Janoš i uprava nad Budimom prenesena je na njegovog mlađeg sina Stjepana. Međutim, kako nije imao snage da potpuno vlada, njemu je dodijeljen stari vilajet Erdelj, a njegovoj majci, kćerki poljskog kralja, darovan je od carske strane Budim. Kada je poslan u Erdelj, njegova vlast nad Budimom dodijeljena je budimskom veziru Sulejman-paši 7. džumadelula 948. g. h. (29.VIII 1541). Da bi se provodili šerijatski zakoni, postavljen je kadija Hatibi Dizdar i dovoljan broj islamske vojske. Budim je osvojen 948. g. h. (1541/2).

L 20

Opsada tvrđave Budim, dogodila se nakon sedamdeset četiri dana, u utorak 14. ševvala (31. I 1542). Ona je pala u austrijske ruke i svo islamsko stanovništvo zarobljeno je, ili su pali kao šehidi 1061. g. h. (1651).

Kralj Španije na Zapadu, sa ogromnom vojskom, krenuo je na arapski Alžir. Treću noć mjeseca redžepa, Božijom voljom, nastala je velika bura, koja je uništila 15.000 neprijateljskih lađa, pa se dogodila velika nesreća 948. g. h. (1541/2).

Osvojenje tvrđave Pečuj u Ugarskoj 950. g. h. (1543/4).

Osvojenje tvrđave Stolni Beograd, učešćem cara lično 950. g. h. (1543/4).

Osvojenje tvrđave Ostrogon, učešćem padišaha lično 950. g. h. (1543/4)

Tvrđava Ostrogon pala u neprijateljske ruke 25. ševvala 1094. g. h. (18. X 1683).

Tvrđave Pečuj i Segedin pale u ruke austrijskih neprijatelja ševvala 1094. g. h. (23.IX-22X 1683).

Tvrđava Stolni Beograd pala u austrijske ruke 5. redžepa 1099. g. h. (6.V 1687).

Tvrđava i ejalet Van osvojeni 995. g. h. (1587), učešćem cara lično.

Osvojenje tvrđava Torkum (?), Mohač, Eškusur sa njihovom okolinom. One su pale u ruke velikog vezira Rustem-paše 956. g. h. (1549).

Osvojenje tvrđave Trabulus 958. g. h. (1551).

Osvojenje tvrđave Temišvar, trideseti dan opsade, u Ramazanu 959. g. h. (1552), od strane serdara Ahmed-paše.

Ponovo, nakon devedeset četiri dana opsade, 15. zilkadeta 1128. g. h. (1.XI 1716) pala u austrijske ruke.

Car gazija krenuo u vojni pohod na Perziju i konačio u Bolavadin polju (?). Njegov carević Mustafa, zbog zuluma koji je činio raji, kao valija Amasije, pogubljen 960. g. h. (1553).

Upravitelji dvadeset sandžaka ejaleta Šehrizul, predali tvrđavu moćnome caru. Prije toga je ejalet Šehrizul bio dodijeljen čuvenom Murat-paši.

L 21

Na zapadu osvojena tvrđava Džirje (?). Bošnjak Pijale Mahmud-paša 967. g. h. (1559/60) ubio je preko 30.000 neprijatelja, a više od 57 lađa zarobio.

Sultan Bajezit sa četiri sina, princa, pobjegao u Perziju, a zatim su uhvaćeni i pogubljeni 976. g. h. (1559/60).

Od strane cara napadnuta je tvrđava Sigetvar, u krajevima Ugarske, i osvojena u saferu 974. g. h. (18. VIII - 18. IX 1556).

Osvojenje tvrđave Đula 974. g. h. (1566/67). Ponovo pala u protivničke ruke 1103. g. h. (1691/2).

Osvojenje otoka Sakos (?), od strane Pijala kapudan-paše 974. g. h. (1566/7).

Gazi sultan Sulejman umro pod tvrđavom Sigetvar. U tom vremenu osvojeno je preko sto sandžaka. Vladao četrdeset osam godina i dva mjeseca.

Sultan Selim gazi Drugi, sin gazi sultana Sulejman hana. Zasjeo na carski prijesto u četrdesetoj godini života 974. g. h. (1566/7).

Ponovno osvojenje ejaleta Jemen, sa trideset sandžaka, od strane Sinan-paše, valije Misira 977. g. h. (1569/70).

Ponovno osvojenje arapskog Iraka. Njegov ugledni vladar se obavezao da svake godine carskoj hazini šalje 5.000 zlatnika. Irak osvojio gazi Iskender-paša 979. g. h. (1571/2).

Osvojenje otoka Kipra i tvrđava Lenkoša, Magosa, Krina i Jak (?), od strane

gazi Mustafa-paše 979. g. h. (1571/2). To je područje od šesnaest kadiluka. Ponovno osvojenje tvrđave i ejaleta Tunis i tvrđave Halkulvar (?), koju su neprijatelji u nje-govoj blizini podigli i u nju smjestili pet stotina izvrsnih topova. Osvojenje pod ko-mandom gazi Sinan-paše i kapudana Kilit Ali-paše. Od tada su postavljeni odžaci na prostorima Magreba, u Alžiru, Tunisu i Trabolosu. To se dogodilo 987. g. h. (1579/80). Vladao osam godina (Selim Drugi).

Sultan Murat, sin sultana Selim hana. Na prijesto zasjeo 982. g. h. (1574/5), kada je imao dvadeset devet godina. Na dan kada je zasjeo na prijesto, svoju braću, prinčeve Mustafu, sultana Sulejmana i sultana Osmana pogubio.

Osvojio tvrđavu Tiflis i ejalet i u pokornost doveo. Upravljanje ejaletom pono-vo prepustio dotadašnjem vladaru Iskender hanu Đurđijancu.

Ejalet Širvan i tvrđavu Šuman osvojio Lala gazi Mustafa-paša 983. g. h. (1575/6).

L 22

Osvojenje tvrđava i ejaleta Revan i Nakšdžihan, pod komandom Ferhat-paše 991. g. h. (1583).

Krimski han, Muhammed Giraj han, ubijen, rukom gazi Osman-paše. Ozdemir oglu Osman paša nije se pokorio da krene u carski pohod 992. g. h. (1584).

Ponovno osvojenje tvrđave Torez i ejaleta Gendža, od strane gazije i velikog ve-zira Osman-paše 993. g. h. (1585).

Osvojenje tvrđave Bihke (Bihać) u Bosni pod komandom Hasan-paše Herce-govca 1101. g. h. (1592/3).

Osvojenje tvrđave Janok, sedmi dan mjeseca muharrema 1003. g. h. (22.IX 1594) – šezdeset sedmi dan opsade.

Tvrđava Janok pala u ruke Austrijanaca 1003. g. h. (1594/5).

U danima opsade Janoka, na otoku Komoran pogubljeno i zarobljeno više od četrdeset hiljada Austrijanaca i Mađara. Na rijeci Dunavu trista njihovih lađa, zatim na obalama Dunava zauzete tvrđave i palanke sa topovima, potom vojska doživjela poraz i zarobljavana, od strane vezira gazi Sinan-paše 1103. g. h. (1691/2). Vladao (sultan, sin sultana Selim hana) dvadeset godina i osam mjeseci.

Sultan Mehmed gazi, sin Murat hana. Zasjeo na prijesto u dvadesetoj godini ži-vota 1003. g. h. (1594/5).

Osvojenje tvrđave i ejaleta Egre u Ugarskoj, uz učešće cara lično, nakon opsje-danja, 19. safera 1005. g. h. (13.X 1596). Oteto je oko dvjesto livenih topova. Na koncu, vojskovođa austrijskog kralja došao sa 300.000 poznatih neprijatelja – pješa-ka i konjanika. Nakon velike borbe izginulo je više od 100.000 neprijateljskih vojni-ka, oko 500 topova i sva vojska i njegova blagajna su zarobljeni. U spomenutoj bor-

bi, gazi Sinan-paši Habbala oglu (?) dodijeljen je carski muhur za junaštvo. Tvrđava Egra ponovo je pala u austrijske ruke rebbiul evvela 1099. g. h. (5. I - 4. II 1688). Tvrđava Kanjiža osvojena nakon četrdeset sedam dana opsade, od strane velikog vezira i vojskovođe gazi Ibrahim-paše 1.000. g. h. (1688/9). Kanjiža je bila tvrđava od čvrstog drveta. Stiglo je 130.000 neprijateljske vojske i opsjedalo tvrđavu Kanjižu osamdeset pet dana. Dogodila se žestoka zima, sa dubokim snijegom. Dvije hiljade neprijatelja sa kraljem, u želji da se izbave, svi su zbog jake zime nastradali. Svi su topovi i vojska zarobljeni. Bio je to veliki plijen 1011. g. h. (1602/3).

L 23

Tvrđava Stolni Beograd ponovo je došla u ruke velikog vezira Ibrahim-paše 1011 g. h. (1602/3).

Ponovno su je Austrijanci vratili, i tada je, 1011 g. h. (1602/3), pogubljen sultan Mahmud. Nakon pada tvrđave Kanjiže u austrijske ruke, oni su je potpuno srušili 1069. g. h. (1658/9). Vladao (sultan Mehmed gazi, sin Murad hana) devet godina i dva mjeseca.

Sultan Ahmed, sin gazi sultana Mehmed hana. Na prijesto zasjeo u šesnaestoj godini života 1012. g. h. (1603/4)

Ponovno osvojenje tvrđave Ostrogon. Spomenute godine dogodilo se osvojenje Udvara od strane Porča gazije (?) 1013 g. h. (1604/5). Vladao (sultan Ahmed) četrnaest godina i četiri mjeseca.

Sultan Mustafa, sin gazi sultana Mehmed hana. Na prijesto zasjeo u dvadeset petoj godini života 1026. g. h. (1617). Vladao tri mjeseca. Vlast dobrovoljno predao svome bratiću Osman hanu.

Sultan Osman, sin Ahmed hana. U petnaestoj godini zasjeo na prijesto, 1027. g. h. (1617/18). U blizini tvrđave Hotin lično porazio vojsku moskovskoga kralja 1030. g. h. (1620/1). Kada se odlučio da krene u Istanbul 7. redžepa 1030. g. h. (29. V 1621), u velikoj pobuni, veliki vezir Zalim Davud-paša ubio je padišaha u blizini Jedi kule (u Istanbulu). Vladao četiri godine i četiri mjeseca.

Ponovno sultan Mustafa, sin gazi sultana Mehmed hana. Na prijesto zasjeo 1031. g. h. (1621/2). Vladao jednu godinu i četiri mjeseca. Ponovo vlast predao svome bratiću sultan Murat hanu.

Sultan Murat gazi, sin Ahmed hana. Na vlast došao u četrnaestoj godini života 1031. g. h. (1621/2). Prema zakonu gazi sultan Selima, fermanom naredio da se ja-njičarskoj vojsci podijeli sto hiljada zlatnika, što je i učinjeno, te po pet akči spahijskoj vojsci.

L 24

Ponovno osvojenje tvrđave Revan, od strane cara lično u saferu 1045. g. h. (17.VII - 15.VIII 1635).

Ponovno osvojenje Bagdada, četrdeseti dan opsade u šabanu 1048. g. h. (8. XII - 6. I 1639). Vladao sedamnaest godina.

Sultan Ibrahim, sin gazi sultana Murata. Na prijesto zasjeo u petanestoj godini života, 1049. g. h. (1639/40).

Osvojenje tvrđave Hane na otoku Kreti, pod komandom Silahdar Jusuf-paše, 1054. g. h. (1644/5). Zbog toga što je bio pohlepan u odnosu na žene, prema fetvi, pogubljen je. Vladao devet godina.

Sultan Mehmed gazi, sin Ibrahim hana. Na vlast došao u sedmoj godini života, 1058. g. h. (1648). Otkup tvrđave Njiva Jenova (?) i ponovno osvojenje tvrđave Vagrada, pod komandom gazi Ali-paše 1070. g. h. (1659/60).

Ponovno tvrđava Jenova (?) pala u ruke Austrijanaca 1102. g. h. (1690/1).

Ponovno osvojenje tvrđave Udvar, pod komandom velikog vezira Ćuprilića Fadil gazi Ahmed-paše, 1073. g. h. (1662/3).

Ponovno tvrđava Udvar pala u austrijske ruke, u Ramazanu 1096. g. h. (I. VIII - 31. VIII 1684).

Osvojenje tvrđave Kandije i cijelog otoka Kreta. To je područje od šest kadiluka. Osvojenje se dogodilo 20. Ramazana, pod zapovjedništvom velikog vezira Ćuprilića gazi Ahmed-paše. (godina nije navedena).

Osvojenje tvrđave Kamenica i njene okoline 1083. g. h. (1672/3).

Padišah lično oplijenio vilajet Umman. Inebahti zamijenjen sa neprijateljima 1110. g. h. (1698/9).

Osvojenje tvrđave Čehrin, pod komandom velikog vezira Ćuprilić gazi Ahmed-paše. Nakon osvojenja spalio ju je 1081. g. h. (1670/1).

Kada se poražena islamska vojska vraćala preko Habbaz ćuprije, prema časnoj fetvi, Mali Mehmed je sporazumno smijenjen. Vladao četrdeset godina i šest mjeseci.

Sultan Sulejman, sin Ibrahim hana stupio na prijesto kada je imao četrdeset godina, 1099. g. h. (1687/8).

Ponovno osvojenje tvrđave Niš, Vidin, Smederevo i Beograd, pod komandom velikog vezira Ćuprilića gazi Mustafa-paše 1102. g. h. (1690/1). Vladao (sultan Sulejman) tri godine.

L 25

Sultan Ahmed, sin Ibrahim hana. Na prijesto zasjeo u četrdeset šestoj godini, 1102. g. h. (1690/1). Vladao četiri godine.

Sultan Mustafa han, sin gazi Mehmed hana. Na prijesto zasjeo u tridesetoj godini života 1106. g. h. (1694/5). Vladao osam godina i osam mjeseci. Carigradsko stanovništvo se pobunilo protiv njega. Karakaš Mustafa-aga i Čolak Ahmed-aga smijenili su ga u Edirni.

Sultan Ahmed, sin gazi sultana Mehmed hana. Na vlast došao u trideset drugoj godini života 1115. g. h. (1703/4).

Poraz moskovskog kralja na rijeci Prutu i ponovno zauzimanje tvrđave Ozak, pod komandom velikog vezira gazi Baltadži Mehmed-paše 1124. g. h. (1712).

Ponovno osvojenje otoka Moreje. To je područje od dvadeset kadiluka i tvrđavom, pod komandom velikog vezira gazi Ali-paše 1127. g. h. (1715).

Ponovno zauzimanje tvrđave i ejaleta Revan, pod komandom Ahmed-paše, 1136. g. h. (1723/4).

Ponovno zauzimanje tvrđave Šumaki i ejaleta Širvan, pod komandom Ahmed-paše 1136. g. h. (1723/4).

Ponovno zauzimanje tvrđave i ejaleta Gendža, pod komandom Sari Mustafa-paše 1136. g. h. (1723/4).

Ponovno zauzeće tvrđave i ejaleta Kozar (?), Nakšdžihan, Karabag i Erdebil, pod komandom Čuprilića Ahmed-paše 1137. g. h. (1724/5).

Zauzeće tvrđave Hemedan sa ejaletom, pod komandom gazi Ahmed-paše, valije Bagdada, 1137. g. h. (1724/5).

Osvojenje tvrđave Germenšan (?), te zauzeće ejaleta Guristan, pod komandom gazi Ahmed-paše, valije Bagdada, 1137. g. h. (1724/5).

Nakon pobune svog istanbulskog stanovništva, prema časnoj fetvi, uklonjeni su Patrona Halil-aga i Mustafa-aga.

Vladao (sultan Ahmed han) dvadeset osam godina.

Sultan Mahmud, sin sultana Mustafa hana. Na prijesto zasjeo u tridesetpetoj godini života, 1143. g. h. (1730/1).

Ponovno osvojenje Bograda, te zauzeće otoka Hiršova, Šapca i njihove okoline, te poraz austrijske vojske, pod komandom velikog vezira gazi Mehmed-paše 1150. g. h. (1737/8), Vraćajući se iz džamije, razbolio se i stigavši u carski saraj umro. Vladao dvadeset pet godina (sultan Mahmud).

L 26

Sultan Osman han Treći. Na vlast došao u pedesetpetoj godini života, 28. safera 1168. g. h. (13.XII 1754). Vladao tri godine.

Sultan Mustafa, sin sultana gazi Ahmed hana. Na vlast zasjeo u pedesetprvoj godini života, u nedjelju 16. safera 1171. g. h. (1. XI 1757). Vladao šesnaest godina.

Sultan Abdulhamid han, sin sultana gazi Ahmed hana. Na vlast došao u pede-

set prvoj godini života, u petak 8. zilkaddeta 1187. g. h. (21. I 1774). Vladao petanaest godina i osam mjeseci.

Sultan Selim han, sin sultana Mustafa hana, sina sultana gazi Ahmed hana. Na vlast došao u dvadesetosmoj godini života, 11. redžepa 1203. g. h. (7. IV 1789).

VEZIRI OSMANSKE DINASTIJE NAVEDENI POIMENIČNO

Veliki vezir Hajrudin-paša. Kao kaziasker, prilikom osvojenja tvrđave Edirne, postao veliki vezir sultana Murat hana. Umro prilikom osvojenja tvrđave Jenidže 764. g. h. (1362/3).

Veliki vezir Ali-paša, sin Hajrudin-paše, umro 787. g. h. (1385).

Veliki vezir Ibrahim-paša, sin Ali-paše, umro 793. g. h. (1390/1).

Veliki vezir Halil-paša, sin Ibrahim-paše od 823. g. h. (1420). Kada je osvojena tvrđava Konstantinijja, sutradan uhapšen u Jedi Kule i četrdeseti dan pogubljen.

Veliki vezir gazi Mahmud-paša. Smijenjen 857. g. h. (1453).

Veliki vezir Ishak-paša. Pogubljen 878. g. h. (1473/4).

Ponovo veliki vezir Mahmud-paša. Pogubljen 879. g. h. (1474/5).

Veliki vezir Gedik Ahmed-paša. Smijenjen 884. g. h. (1479/80).

L 27

Veliki vezir Karaman Mehmed-paša. Prilikom ustoličenja cara, zbog pobune janjičara, u saraju, pogubljen 885. g. h. (1480/1).

Veliki vezir Davud-paša. Smijenjen 886. g. h. (1481/2).

Veliki vezir Ali-paša. Umro 892. g. h. (1486/7).

Veliki vezir Mesih-paša. Umro 906. g. h. (1500/1). Kada je spaljivana Galata, na džebhanu je pao jedan veliki kamen iz zraka i spomenutoga i mullu Galate pogodio na jednom dućanu.

Veliki vezir Hercegović gazi Ahmed-paša. Ponovo smijenjen 907. g. h. (1501/2).

Veliki vezir Hadim Ali-paša, pao kao šehid od vojske kizilbaša u ejaletu Sivas 912. g. h. (1506/7).

Ponovo veliki vezir Hercegović Ahmed-paša od 917. g. h. (1511/2). Kada je carević sultan Ahmed pao u želju da se domogne prijestolja, janjičari su se pobunili, a on je pobjegao s položaja velikog vezira.

Veliki vezir Mustafa-paša. Pogubljen 917. g. h. (1511/2).

Veliki vezir kapudan gazi Sinan-paša. Pao kao šehid prilikom osvojenja Misira 917. g. h. (1511/2).

Veliki vezir Junus-paša. Umro 923. g. h. (1517). Kada se car vratio iz Misira, na putu (Junus-paša) izjavi caru: "Ova je pobjeda bila mojom zaslugom". Odmah mu je

glava odsječena, a tijelo divljim pticama bačeno da ih pojedu.

Veliki vezir defterdar Piri-paša. Godine 924.H. (1518) penzionisan i smijenjen.

Veliki vezir Šahindži gazi Ibrahim-paša. Umro 929. g. h. Njegovom vizaretu pripojen je i ejalet Rumelija. Postao je carski zet. I na koncu je pogubljen.

Veliki vezir Dalvinali Ilijas-paša. Umro 951. g. h. (1544/5).

Veliki vezir Lutfi-paša. Penzioniran i smijenjen 958. g. h. (1551).

Veliki vezir Bosanac Rustem-paša. Smijenjen 960. g. h. (1552/3)

Veliki vezir Ahmed-paša. Pogubljen 961. g. h. (1553/4). Ranije je sklopljen mir sa Austrijancima.

Ponovo veliki vezir gazi Rustem-paša. Umro 972. g. h. (1564/5).

Veliki vezir Bosanac Sokolović gazi Mehmed-paša, od 973. (1565/6). Dvadeset pet godina bio vezir u gornjem Misiru, a petnaest godina bez smjene bio veliki vezir. Dok je jednom održavao divan, u ikindijsko vrijeme, neki Bosanac pristupi i zari mu zatrovan handžar u stomak, a on, poput hazreti Omera, postiže šehidski stepen. Neka mu se Bog smiluje. Njegovi su vakufi mnogobrojni.

Veliki vezir Ahmed-paša, od 987. g. h. (1579). Umro.

Veliki vezir Ajas-paša, brat gazi Sinan-paše 989. g. h. (1581). Smijenjen.

Veliki vezir Ajas-paša 990. (1582).

Veliki vezir Damad Sijavuš-paša. Smijenjen.

Veliki vezir Sinan-paše. Smijenjen 989. g. h. (1581).

Veliki vezir Damad Sijavuš-paša. Smijenjen 990. g. h. (1582).

L 28

Veliki vezir čerkeskog porijekla gazi Osman-paša 991. g. h. (1583). Nakon osvojenja tvrđave Tevzer (kasaba na sjevernoj strani jezera Šatturdžerid u Tunisu), u carskom pohodu umro. Nema kraja njegovim borbama.

(nečitko)

Veliki vezir Mesih-paša(?). Zbog oholosti protjeran 993. g. h. (..) (nečitko)

Veliki vezir Sinan-paša 993. g. h. Smijenjen.

Veliki vezir Ferhad-paša 998. g. h. (1589/90). Pogubljen zbog potkazivanja.

Ponovo veliki vezir Sijavuš-paša 1000. g. h. (1591/2). Umro.

Ponovo veliki vezir Sinan-paša od 1001. g. h. (1592/3). Smijenjen.

Veliki vezir gazi Ferhad-paša 1003. g. h. (1594/5). Pogubljen zbog potkazivanja. Osvajač Revana i Gendže.

Ponovo veliki vezir Sinan-paša 1003. g. h. (1594/5). Smijenjen.

Veliki vezir Lala Mehmed-paša 1004. g. h. (1595/6). Umro.

Peti put veliki vezir gazi Sinan-paša 1004. g. h. (1595/6). Smijenjen. Nema kraja njegovim vakufskim dobrima. Umro u Sivasu.

Veliki vezir Damad Ibrahim-paša 1004. g. h. (1595/6). Smijenjen.

Veliki vezir Čakal oglu gazi Sinan-paša 1005. g. h. (1596/7). Umro.

Ponovo veliki vezir Čakal oglu gazi Sinan-paša 1005. g. h. (1596/7). Umro.

Ponovo veliki vezir Ibrahim-paša 1007. g. h. (1598/9). Smijenjen.

Ponovo veliki vezir Hadim Hasan-paša 1007. g. h. (1598/9). Pogubljen.

Veliki vezir Džerrah Mehmed-paša 1007. g. h. (1598/9). Smijenjen i otišao u mirovinu.

Veliki vezir gazi Ibrahim-paša 1007. g. h. (1598/9). Umro na carskom pohodu.

Veliki vezir Jemišči Hasan-paša 1010. g. h. (1601/2). Pogubljen.

Veliki vezir Ali-paša od 1012. g. h. (1603/4). Umro u Beogradu.

Veliki vezir, Bosanac gazi Mehmed-paša 1013. g. h. (1604/5). Božijom odredbom umro dok je bio muhafiz Budima.

Veliki vezir, Bosanac Derviš-paša 1015. g. h. (1606/7). g. h. Pogubljen.

Veliki vezir Kodža Murat-paša 1016. g. h. (1607/8). g. h. Umro u Dijari Bekru.

Veliki vezir Damad Nesuh-paša 1020. g. h. (1611/2). Kada je naređen pohod na Perziju, zbog izjave da ima 60.000 vojnika, prema jednoj fetvi, pogubljen.

Veliki vezir kapudan Mehmed-paša 1023. g. h. (1614). Smijenjen.

Veliki vezir kapudan Halil-paša 1026. g. h. (1617). Smijenjen.

Ponovo veliki vezir Mehmed-paša 1026. g. h. (1617). Umro.

Veliki vezir kapudan Ali-paša 1029. g. h. (1619/2). Umro.

Veliki vezir Arbaut Husejn-paša 1030. g. h. (1620/1). Smijenjen.

Veliki vezir Dilaver-paša 1031. g. h. (1621/2). Pogubljen na svom divanu.

Ponovo veliki vezir Husejn-paša 1031. g. h. (1621/2). Pogubljen na Aga kapiji.

Veliki vezir Davud-paša 1031. g. h. (1621/2). Pogubljen.

L 29

Veliki vezir Kara Husejn-paša 1032. g. g. (1622/3). Smijenjen.

Veliki vezir kapudan Mustafa-paša 1032. g. h. (1622/3). Smijenjen.

Veliki vezir Đurđi Mehmed-paša 1034. g. h. (1624/5). Smijenjen.

Ponovo veliki vezir Kara Husejn-paša 1034. g. h. (1622/3). Pogubljen.

Veliki vezir Kemankeš Ali-paša 1034. g. h. (1622/3). Pogubljen.

Veliki vezir Čerkes Mehmed-paša 1035. g. h. (1625/6). Smijenjen.

Veliki vezir Hafiz Ahmed-paša 1037. g. h. (1627/8). Smijenjen.

Veliki vezir Dželil-paša 1038. g. h. (1628/9). Smijenjen.

Veliki vezir Husrev-paša 1040. g. h. (1630/1). Pogubljen.

Ponovo veliki vezir Hafiz Ahmed-paša 1041. g. h. (1631/2). Zbog pobune pogubljen na svom divanu.

Veliki vezir Tan Kebir Mehmed-paša 1042. g. h. (1632/3). Pogubljen.

Veliki vezir Bajram-paša 1043. g. h. (1633/4). Umro.

Veliki vezir Tajjar Mehmed-paša 1046. g. h. (1636/7). U Bagdadu pao kao šehid.

Veliki vezir Kapudan Mustafa-paša 1048. g. h. (1638/9). Smijenjen.

Veliki vezir sultan-zade Mehmed-paša 1050. g. h. (1640/1). Smijenjen.

Veliki vezir Bosanac Salih-paša 1056. g. h. (1646). Pogubljen.

Veliki vezir Ahmed-paša 1057. g. h. (1647). Pogubljen od strane vojske.

Veliki vezir Sofi Mehmed-paša 1058. g. h. (1648). Pogubljen.

Veliki vezir Murat-paša 1059. g. h. (1649). Smijenjen.

Veliki vezir Melek Ahmed-paša 1060. g. h. (1650). Pogubljen.

Veliki vezir Sijavuš-paša 1061. g. h. (1651). Umro.

Veliki vezir Đurđi Mehmed-paša 1062. g. h. (1651/2). Umro.

Veliki vezir Ali-paša 1063. g. h. (1653). Pogubljen.

Veliki vezir Derviš-paša od 1063. g. h. (1652/3). Pogubljen.

Veliki vezir Imšir Mustafa-paša 1063. g. h. (1652/3). Pogubljen.

Veliki vezir Ermen Sulejman-paša 1064. g. h. (1653/4). Pogubljen.

Veliki vezir Zurnudan Mustafa-paša 1065. g. h. (1654/5). Smijenjen.

Ponovo veliki vezir Sulejman-paša. Pogubljen.

Veliki vezir Bosanac Egri Mehmed-paša 1065. g. h. (1654/5).

Veliki vezir, strateg Kodža Kopruli Mehmed-paša

Sin velikog vezira Fadil gazi Ahmed-paša 1072. g. h. (1661/2). (rukopis nečitak).

Veliki vezir Kethoda Kara Mehmed-paša 1087. g. h. (1676/79). Pogubljen u Beogradu zbog velikog poraza islamske vojske pod Bečom.

L 30.

Veliki vezir Kara Ibrahim-paša 1095. g. h. (1684). Pogubljen zbog toga što nije mogao vratiti tvrđavu Ostrogon.

Veliki vezir mirahor (?) Sulejman-paša Bosanac(?) 1097. g. h. (1685/6). Tvrđava Budim dospjela u neprijateljske ruke i doživljeno veliko poniženje. Slijedeće godine dogodio se potpuni poraz islamske vojske na Čatal ćupriji, pa je on tajno pobjegao ispod varadinske tvrđave i ušao u Bogazhisar. Poslije toga pogubljen.

..... (nečitko).

Na traženje islamske vojske, poslan je carski muhur. Iza toga pogubljen je Čučuk Mehmed-paša, od strane silnika.

Veliki vezir Nišandži Kodža Ismail-paša 1099. g. h. (1687/8). Pogubljen je zato što nije u tvrđavi Bograd zaveo red.

Veliki vezir Tekirdagli Mustafa-paša 1100. g. h. (1688/89).

Veliki vezir Adil gazi Koprulu Mustafa-paša 1101. g. h. (1689/90). Nakon što je preoteo tvrđavu Niš, Vidin, Smederevo, Beograd i Slankamen, postigao šehidsku čast. Postao je mehdiya Carstva i Bosne.

Veliki vezir Arabadži Ali-paša 1103. g. h. (1691/2). Pogubljen.

Veliki vezir Bujuklu Mustafa-paša 1104gH. (1692/3). Smijenjen.

Veliki vezir Defterdar Ali-paša 1105. g. h. (1693/4). Pogubljen.

Veliki vezir gazi Almas Mehmed-paša 1106.g. (1694/5). Dva puta je austrijska vojska doživjela poraz. U blizini tvrđave Temišvar, na rijeci Tisi, islamska vojska je potpuno poražena, a on je postigao šehidski stupanj.

Veliki vezir Koprulu-zade Adil Husejn-paša 1109. g. h. (1697/8). Umro.

Veliki vezir Daltaban gazi Mustafa-paša 1114.H.(1702/3). Nevin pogubljen.

Veliki vezir Reis Mehmed-paša 1115. g. h. (1703/4). Kad su se pojavili nasilnici on je pobjegao, a poslije je pogubljen.

Veliki vezir Zorba Kodža Ahmed-paša 1115. g. h. (1703/4). Umirovljen i smijenjen.

Veliki vezir Damad Hasan-paša 1115. g. h. (1703/4). Smijenjen.

Veliki vezir Kilali (?) Ahmed-paša 1116. g. h. (1704/5). Smijenjen.

Veliki vezir Baltadži Mehmed-paša od 1117. (1705/6). Smijenjen.

Veliki vezir Korlu Ali-paša 1118. g. h. (1706/7). Pogubljen.

Veliki vezir gazi Mehmed Numan-paša Ćuprilić 1122. g. h. (1710/1). Smijenjen

Ponovo veliki vezir gazi Baltadži Mehmed-paša 1123. g.h. (1711/2). Na rijeci Prutu nanio poraz vojsci moskovskoga kralja, i bez carske dozvole sklopio primirje, pa je pogubljen.

Veliki vezir gazi Jusuf-paša 1124. g. h. (1712/3). Pogubljen.

L. 31

Veliki vezir Ermen Sulejman-paša 1124. g. h. (1712). Pogubljen.

Veliki vezir Kapudan Ibrahim-paša 1125. g. h. (1713). Pogubljen.

Veliki vezir Silahdar gazi Ali-paša 1125. g. h. (1713). Pogubljen. Nakon osvojenja otoka Moreje, islamska vojska doživjela je poraz pod tvrđavom Varadin, i on je pao kao šehid.

Veliki vezir Bostandži Halil-paša 1128. g. h. (1716). On je bio uzrokom poraza islamske vojske, jer je tvrđavu Beograd predao neprijateljima, a onda pobjegao sa položaja velikog vezira.

Veliki vezir Nišandži Mehmed-paša 1129. g. h. (1717). Smijenjen.

Veliki vezir Kajsarli Ibrahim-paša, 1130. g. h. (1718). U njegovo nesretno vrijeme zulum, nevjerstva i zablude dostigle su vrhunac. Na kraju janjičari nisu to podnijeli, i dali su ga ubiti, a leš bacili psima da pojedu.

Veliki vezir Silahdar Mehmed-paša 1143. g. h. (1730/1). Smijenjen.

Veliki vezir Kodža Kabakulak Ibrahim-paša 1143. g. h. (1730/1). Bio je mehdi-ja za Božiju pomoć Bosni.

Veliki vezir Topal Osman-paša 1144. g. h. (1731/2). Protjeran. Poslije toga pogubljen od Perzijanaca u Karkuku (?).

Veliki vezir Hekim oglu Ali-paša 1145. g. h. (1732/3). Smijenjen.

Veliki vezir Đurđi Ismail-paša 1148. g. h. (1735/6). Protjeran.

Veliki vezir Sejjid Silahdar Mehmed-paša 1148. g. h. (1735/6). Smijenjen u Ramazanu i protjeran u tvrđavu Agriboz (Eubeja).

Veliki vezir Ali-paša 1150. g. h. (1737/8). Za kaznu protjeran.

Veliki vezir Ajvaz Mehmed-paša 1152. g. h. (1739/40). Osvojio Beograd 15. zilhidžeta (15. marta).

Veliki vezir serdari ekrem Gumrudži Mehmed-paša 1152. g. h. (1739/40). Protjeran u tvrđavu Rodos.

Veliki vezir serdari ekrem hadži Ahmed-paša 1153. g. h. (1740/1). Smijenjen. Kasnije protjeran u tvrđavu Rodos.

Veliki vezir i vojskovođa gazi Ali-paša 1154. g. h. (1741/2). Smijenjen. Kasnije protjeran u Kandiju (Kreta).

Veliki vezir Deli Hasan-paša 1155. g. h. (1742/3). Smijenjen.

Veliki vezir Tirjaki hadži Mehmed-paša 1158. g. h. (1745/6). Smijenjen.

Veliki vezir Firari-zade Abdullah-paša 1160. g. h. (1747). Smijenjen.

Veliki vezir Divitar Mehmed-paša 1162. g. h. (1749). Smijenjen.

Veliki vezir mirahor Mustafa-paša 1165. g. h. (1751/2). U njegovo vrijeme ustoličen je car. Dva puta smijenjen.

Ponovo veliki vezir i vojskovođa Hekim oglu Ali-paša 1168. g. h. (1754/5). Vezirovao dva mjeseca. Smijenjen.

Veliki vezir Naili Abdullah-paša 1168. g. h. (1754/5). Vezirovao četiri mjeseca. Smijenjen.

Veliki vezir Silahdar Ali-paša 1168. g. h. (1754/5). Zbog požara protjeran i pogubljen. Vezirovao dva mjeseca.

L 32

Veliki vezir Seid Mehmed-paša sin Jirmi Sekiz Čelebije 1168. g. h. (1754/5). Smijenjen.

Ponovo veliki vezir Mirahor Mustafa-paša 1169. g. h. (1755/6). Smijenjen. Vezirovao devet mjeseci.

Veliki vezir Ragib Mehmed-paša 1171. g. h. (1757/8). U njegovo vrijeme ustoličen je car, u mjesecu saferu (15. X - 13. XI).

Veliki vezir Nišandži Numan-paša 1177 g. h. (1763/4). Vezirovao šest mjeseci. Smijenjen.

Ponovo veliki vezir mirahor Mustafa-paša 1177. g. h. (1763/4). Pogubljen.

Veliki vezir Muhsin-zade Mehmed-paša 1179. g. h. (1765/6). Smijenjen.

Veliki vezir Silahdar Hamza-paša 1182. g. h. (1768/9). Vezirovao dvadeset tri dana. Smijenjen.

Veliki vezir Jaglukči Mehmed-paša 1182. g. h. (1768/9). Nevin pogubljen.

Veliki vezir Maldovan Ali-paša, 1183. g. h. (1769/70). Nakon poraza smijenjen.

Veliki vezir Halil-paša 1184. g. h. (1770/1). Nakon poraza smijenjen.

Veliki vezir Silahdar Mehmed-paša 1185. g. h. (1771/2). Nakon poraza u Babadagu smijenjen.

Ponovo Muhsin-zade Mehmed-paša 1185. g. h. (1771/2)

Veliki vezir Izzet Mehmed-paša, bivši emir kovnice novca, i kajmekam carskog rikabdara, 1188. g. h. (1774/5)

L 33

Osvojenje Bosne i Hercegovine i Zvornika od strane osvojitelja Istanbula gazi sultan Mehmed-hana, lično 867. g. h. (1463). Osvojenje Hercegovačkog sandžaka, od strane vezira gazi Mahmud-paše, uz pomoć Ahmed-bega Hercegovića.

Prvi bosanski sandžakbeg Ishak-beg, Nesuh-beg drugi, Isa-beg treći. U Sarajevu postoje mnogi njegovi vakufi.

Četvrti Ilijas-beg, peti Sinan-beg. U gradu Sarajevu postoji njegova časna džamija. Iskender-beg šesti, Jahja-beg sedmi. U Sarajevu postoje njegovi vakufi. Jakub-beg osmi. Ponovo Iskender-beg deveti. Ponovo Sinan-beg deseti. Ponovo Iskender-beg jedanaesti, u Sarajevu postoji njegova džamija. Korkut-beg dvanaesti, u Sarajevu postoje njegovi vakufi. Ponovo Sinan-beg trinaesti, Junus-beg četrnaesti, Mehmed-beg petnaesti, Gazi Bali-beg šesnaesti. U Sarajevu postoji njegov mesdžid. Gazi Rustem-beg sedamnaesti, Hasan-beg osamnaesti. Ponovo Rustem-beg devednaesti, u Sarajevu postoje mnogi njegovi vakufi – on je sin kćerke sultana Bajezida. Ulama-beg dvadeseti, Sofi Ali-beg dvadeset prvi, Mehmed Džan (?) dvadeset drugi, Hadim Ali-beg dvadeset treći, Sofi Mehmed-beg dvadeset četvrti. Ponovo Ali-beg dvadeset peti, Malkoč-beg dvadeset šesti, Osman-beg dvadeset sedmi, Sokolović Mustafa-beg dvadeset osmi, Hamza-beg dvadeset deveti, ponovo Hasan-beg tri-

deseti. Ponovo Sinan-beg trideset prvi – dvadeset godina bio sandžakbeg Hercegovine. On je prvi popisivač vilajeta, a druga osoba koja u Čajniču ima časnu džamiju. Ponovo Hasan-beg trideset drugi. Ponovo Mehmed-beg trideset treći, gazi Ferhad-beg trideset četvrti.

Ukupno sandžakbega trideset četiri 976. g. h. (1568/9).

L 34

Prvi bosanski valija Ferhad-paša od 992. g. h. (1584).

Kara Ali-paša od 995. g. h. (1587).

Šahsuvar-paša od 996. g. h. (1588).

Ponovo Ferhat-paša od 997. g. h. (1588/9).

Halil-paša od 998. g. h. U Budimu smaknut od strane vojske. Prenesen u Banja Luku.

Sofi Mehmed-paša od 999. g. h. (1590/1).

Herceg gazi Hasan-paša od 1001. g. h. (1592/3).

Mustafa-paša od 1002. g. h. (1592/3).

Husejn-paša, 1003. g. h. (1594/5).

Ismail-paša, 1004. g. h. (1595/6).

Apardi-paša, 1005. g. h. (1596/7) pogubio Mustafu defterdara. Osvajač Bihaća. Na rijeci Kupi (?) utopio se sa 10.000 bosanske vojske.

Kodžaverdi-paša od 1005. g. h. (1596/7).

Idris-paša od 1006. g. h. (1597/8).

Hasan-paša od 1007. g. h. (1598/9).

Bosanac Dugalić Ahmed-paša od 1008. g. h. (1599/0).

Derviš-paša od 1009. g. h. (1600/1).

Sofi Sinan-paša od 1009. (1600/1).

Tatar Mehmed-paša od 1010. g. h. (1601/2).

Dželali Hasan-paša od 1010. g. h. (1601/2). Pobjegao u Beograd.

Ponovo Hasan-paša od 1011. g. h. (1602/3). Na otoku, u blizini tvrđave Budim, pao kao šehid.

Husrev-paša od 1012. g. h. (1603/4).

Gurdži Mehmed-paša od 1015. g. h. (1606/7).

Ponovo Sinan-paša od 1016. g. h. (1607/8)

Kuršundži-zade Mustafa-paša od 1017. g. h. (1608/9).

Ibrahim-paša od 1018. g. h. (1609/10).

Ponovo Mustafa-paša od 1019. g. h. (1610/11).

Karakaš Mehmed-paša od 1021. g. h. (1612/3)

Iskender-paša od 1022. g. h. (1613/4).

Abdulbaki-paša od 1023. g. h. (1614/5).
Ponovo Iskender-paša od 1023. g. h. (1614/5)
Ponovo Mustafa-paša od 1029. g. h. (1620).
Ponovo Ibrahim han od 1030. g. h. (1620/1).
Baltadži Mehmed-paša od 1031. g. h. (1621/2).
Bajram-paša (1031) g. h. (1622/3).
Deli Ibrahim-paša od 1032. g. h. (1622/3).

L 35

Ponovo Bajram-paša od 1035. g. h. (1625/6).
Gazi Mustafa-paša od 1035. g. h. (1625/26).
Arnaut Ali-paša od 1036. g. h. (1626/7).
Bosanac Ebu Bekir-paša od 1037. g. h. (1627/8).
Abaza Memed-paša 1038. g. h. (1628/9). Pogubio Ciganke plesačice.
Hersekli Murat-paša od 1041. g. h. (1631/2).
Hasan-paša od 1041. g. h. (1631/2).
Arnaut Mustafa-paša od 1042. g. h. (1632/3).
Ponovo Hasan-paša od 1042. g. h. (1632/3).
Sulejman-paša od 1043. g. h. (1633/4).
Ponovo Deli Ibrahim-paša od 1043. g. h. (1633/4). Pogubio Mahmuda defterdara.
Ponovo Sulejman-paša od 1044. g. h. (1634/5).
Salih-paša Mostarac od 1045. g. h. (1635/6). Pogubljen kao veliki vezir.
Bosanac Silahdar Vučo Mehmed-paša od 1047. g. h. (1637/8).
Bosanac Šahin Hasan-paša od 1049. g. h. (1639/40).
Kuršundži Mehmed-paša od 1050. g. h. (1640/1).
Deli-Husejn-paša od 1051. g. h. (1641/2).
Ahmed-paša od 1053. g. h. (1643/4).
Ahmed-paša od 1053. g. h. (1643/4) (?).
Bosanac Varvar Ali-paša od 1054. g. h. (1644/5).
Omer-paša od 1055. g. h. (1645/6).
Gabela Ibrahim-paša od 1055. g. h. (1645/6).
Tekeli Mustafa-paša od 1057. g. h. (1647/8).
Derviš Mehmed-paša od 1058. g. h. (1648).
Sarhoš oglu Hasan-paša od 1059. g. h. (1649).
Defterdar-zade Mehmed-paša od 1060. g. h. (1650).
Bosanac Fazli-paša od 1061. g. h. (1651).
Sadriali Sijavuš-paša od 1062. g. h. (1652)

- Ponovo Fazli-paša od 1063. g. h. (1653)
Sadriali Sulejman-paša od 1066. g. h. (1655/6)
Topal Hasan-paša od 1066. (1655/6).
Sejjid Ahmed-paša od 1067. g. h. (1656/7).
Melek Ahmed-paša od 1069. g. h. (1658/9).
Servazad gazi Ali-paša od 1070. g. h. (1659/60).
Bosanac Ismail-paša od 1074. g. h. (1663/4).
Arnaud Mustafa-paša od 1075. g. h. (1664/5).
Bosanac Muharem-paša od 1076. g. h. (1665/6). (Napisano Bošno).
Sahrab Mehmed-paša od 1076. g. h. (1665/6).
Kose Ali-paša od 1077. g. h. (1666/7).
Tešnjak Ibrahim-paša 1078. g. h. (1667/8).
Teftišdži Mehmed-paša od 1081. g. h. (1670/1).
Džanpolad Husejn-paša od 1083. g. h. (1672/3).
Kodža Arnaud Ibrahim-paša od 1083. g. h. (1672/3)
Mehmed-paša 1085. g. h. (1674/5).

L 36

- Hadži Ebu Bekir-paša od 1087. g. h. (1676/7).
Defterdar Ahmed-paša od 1088. g. h. (1677/8)
Ponovo Ibrahim-paša od 1089. g. h. (1678/9). Pogubljen pod tvrđavom Janok dok je bio vezir u Budimu.
Kodža Halil-paša od 1089. g. h. (1678/9). Pogubljen u Uskudari.
Defterdar Ahmed-paša od 1090. g. h. (1779/80). Pogubljen pod tvrđavom Beč, popivši otrov.
Abdurahman-paša od 1092. g. h. (1681). Pao kao šehid prilikom opsade tvrđave Budim, dok je bio vezir.
Hizir-paša od 1094. g. h. (1683). Pao kao šehid blizu tvrđave Ostrogon u Čekerzemenu.
Osmanpašić Ahmed-paša od 1095. g. h. (1684).
Hersekli Osman-paša od 1096. g. h. (1685). Pao kao šehid pod tvrđavom Egra.
Kunduk Ahmed-paša od 1096. g. h. (1685). Pogubljen kad je trebalo da pođe na carski pohod.
Sijavuš-paša od 1097. g. h. (1685/6). Pogubljen kao veliki vezir.
Atlagić Mehmed-paša od 1097. g. h. (1685/6). U tvrđavi Cetin (Ketin) zarobljen i kao zarobljenik umro.
Gazi Topal Husejn-paša od 1098. g. h. (1686/7). Umro u Bagdadu. Postao je bosanski mehdija.

Bujuk Džafer-paša od 1102. g. h. (1690/1). Pao kao šehid na rijeci Tisi.
Bošnjak gazi Mehmed-paša od 1103. g. h. (1691/2). Umro u Travniku.
Bošnjak Sari Ahmed-paša od 1109. g. h. (1697/8).
Daltaban gazi Mustafa-paša od 1109. g. h. 1697/8). Pogubljen kao veliki vezir.
Defterdar Halil-paša od 1110. g. h. (1698/9) g. h. Pogubljen u tvrđavi Jenikale.
Bošnjak Sejfullah-paša od 1114. g. h. (1702/3). Te godine Austrijanci su poplijenili Sarajevo.

Hadži Ibrahim-paša od 1115. g. h. (1703/4). Umro u Beogradu.
Sirke Osman-paša od 1116. g. h. (1704/5). Sahranjen u Čajniču.
Banjalučki kapetan Mustafa-paša od 1120. g. h. (1708/9). Umro u Banja Luci.
Ponovo Sejfullah-paša od 1141. g. h. (?) (1728/9). Umro u Bosni.
Kara Jilan Ali-paša od 1122. g. h. (1710/1). g. h. Umro u Gumurdžinu.
Ponovo Sari Ahmed-paša od 1124. g. h. (1712/3). Umro i sahranjen u Beogradu.

Arnaud Ali-paša od 1125. g. H. (1713). Umro u Janiji.
Sadriali Ćuprić Numan-paša od 1126. g. h. (1715). Umro u Gendži.
Jusuf-paša od 1128. g. h. (1716). Pogubljen u Hlivnu

L 37

Ibrahim-paša od 1128. g. h. (1716).
Kara Mustafa-paša od 1129. g. h. (1717).
Ponovo gazi Numan-paša od 1129. g. h. (1717). Umro na Kreti. Bio je to bosanski mehdija. Ove godine pobijedeni su Austrijanci, pod tvrđavma Novi i Zvornikom. Oko 2.000 glava odsječeno, po naređenju Numan-paše.

Defterdar Emin Osman-paša od 1130. g. h. (1718).
Topal Osman-paša od 1132. g. h. (1719/0). Pogubio Abdullah defterdara. Kasnije pogubljen od strane Perzijanaca Kerkutin (?).

Muhsin-oglu Abdullah-paša od 1133. g. h. (1720/1).
Ponovo Osman-paša od 1140. g. h. (1727/8).
Bošnjak Ahmed-paša Rustampašić od 1140. g. h. (1727/8).
Ponovo Topal Osman-paša od 1143. g. h. (1730/1).
Sadriali Kabakulak Ibrahim-paša od 1144. g. h. (1731/2). Prvog Ramazana bosanskoj vojsci postao je mehdija.

Ponovo Abdullah-paša od 1145. g. h. (19. XI 1732.)
Hekim oglu Ali-paša od 1149. g. h. (1736/7). Postao je bosanski mehdija. U opsadi Ostrovice i Banja Luke, prvoga rebiuvela 1150. g. h. (29. VI 1737), porazio je neprijatelja i zarobio njihove topove i municiju.

Ponovo Abdullah-paša od 1153. g. h. (1740/1).

Gazi Ajvaz Mehmed-paša od 1154. g. h. (1741/2).
Jegen Mehmed-paša od 1155. (1742/3).
Ponovo gazi Hekim oglu Ali-paša od 1157. g. h. (1744/5).
Bostandži Sulejman-paša od 1158. g. h. (1745/6).
Ponovo gazi Hekim oglu Ali-paša od 1160. g. h. (1747/8).
Ponovo Muhsin-zade Abdullah-paša od 1161. (1748). Umro u gradu Travniku.
Ihtijar hadži Ebu Bekir-paša od 1162. g. h. (1749).
Sejjid Abdi-paša od 1164. g. h. (1750/1).
Šerif Mehmed-paša od 1165. g. h. (1751/2).
Ćuprilić Ahmed-paša od 1165.g.. (1751/2).
Bošnjak hadži Mehmed-paša – Fočak, od 1166. g. h. (1752/3).
Kamil Ahmed-paša od 1169. g. h. (1755/6).
Ponovo Bošnjak hadži Mehmed-paša – Fočak, od 1171. g. h. (1757/8).
Muhsin-zade Mehmed-paša od 1174. g. h. (1760/1).
Maldovan-zade Ali-paša od 1177. g. h. (1763/4).
Aga Mehmed-paša od 1178. g. h. (1764/5).
Ćuprilić hadži Ahmed-paša od 1179. g. h. (1765/6)

L 38

Silahdar Mehmed-paša od 1180. g. h. (1766/7)
Ponovo Muhsin-zade Mehmed-paša od 20. šabana 1184. g. h. (10. XII 1770).
Topal oglu Osman-paša od 1186. g. h. (1772/3).
Dagistani Ali-paša od 24. redžepa 1187. g. h. (24. IX 1773).

L 39

Kada je opsjednuta tvrđava Beč u austrijskim zemljama, bijaše četvrtak, dvadeseti dan mjeseca redžepa 1094. g. h. (15.VII 1682), pa je na topove proučena dova. Serdari ekrem je bio Kara Mustafa-paša. Na Kor Husejn-pašu, koji je bio opsjeo tvrđavu Požun u blizini tvrđave Beč, udarila je neprijateljska vojska, pa se on drugi dan ramazana utopio u Dunavu 1094. g. h. (25. VIII 1683).

Kada je rumelijski valija Hasan-paša boravio pod tvrđavom Beč, pogodilo ga je jedno đule u glavu i on je postao šehid u časnom Ramazanu 1094. g. h. (24. VIII-23. IX 1683).

Defterdar gazi Ahmed-paša popio je otrov pod tvrđavom Beč. Umro je 12. časnog Ramazana 1094. g. h. (5. IX 1683).

Austrijski česar, uz pomoć drugih kraljeva i 150.000 neprijateljske vojske, došao je do Taš ćuprije, koja se nalazi na četiri sata udaljena od tvrđave Beč i tu je ostao, a vojsku poslao. Zbog zavisti, nadmenosti i pogrešne procjene velikog vezira

Kara Mustafa-paše, islamska vojska je u nedjelju, 22. Ramazana (15. IX 1683), potpuno poražena. Zarobljeni su topovi i municija, a carska vojska pala je u ropstvo neprijatelja 1094. g. h. (1683).

Mudri strateg, budimski valija gazi Kodža Ibrahim-paša, nevin je pogubljen pod tvrđavom Janok 25. Ramazana 1094. g. h. (10. IX 1683).

Bosanski valija Hizir-paša, valija Silistre Mustafa-paša, valija Sivasa Halil-paša i valija Karamana Šišman Mehmed-paša, sa brojnim ejaletskim vojskama, u blizini tvrđave Ostrogon, 18. ševvala 1094. g. h. (10. X 1683), pali su kao šehidi.

L 40

Ebu Bekir-paša valija Halepa, Arslan-paša valija Nikopolja, Zagardži –baši, Samsundži-baši i Zenberedži-baši, koji su bili opkoljeni u austrijskoj tvrđavi, za tri dana su tvrđavu neprijateljima “na viru” predali, pa su stoga 3. zilkaddeta 1094. g. h. (24. X 1683), pogubljeni.

Vojskovođa, veliki vezir Kara Mustafa-paša, koji je određen za tvrđavu Beč, pogubljen je u beogradskoj tvrđavi 6. muharrema 1094. g. h. (5. I 1683). (Greškom napisano 1094. umjesto 1095.)

Sejjid oglu Mustafa-paša, valija Temišvara, pao kao šehid pod tvrđavom Beč 1095. g. h. (1684).

Austrijski česar je najprije opsjeo tvrđavu Budim 1. šabana 1095. g. h. (14. VII 1684). Opkoljeni u tvrđavi, budimski serdar, Kara Mehmed-paša i Abdulumin-paša pali su kao šehidi. U rovovima je izginulo 16.000 neprijatelja, po naredenju stratega Šejtan Ibrahim-paše, koji je svoje sretno ime promijenio u Melek Ibrahim-paša. On je postavljen u tvrđavu Osijek 1096. g. h. (1685).

Ponovno opsada Budima. Sedamnaesti dan opsade, u utorak 14. ševvala 1097. g. h. (4. IX 1686), u ruke neprijatelja pali su budimski serdar Abdurahman-paša i Ismail-paša. Većina islamskih boraca postigli su šehidsku čast. Veliki vezir Sulejman-paša i islamska vojska doživjeli su veliki poraz 1097. g. h. (1685/6).

L 41

Na Čatal Čupriji, koja se nalazi nasuprot tvrđave Osijek, dogodio se veliki poraz islamske vojske 1098. g. h. (1686/7). Topovi, municija i carska vojska pali su u ruke neprijatelju. Serdar islamske vojske, veliki vezir Sulejman-paša, krišom je pobjegao pod tvrđavu Varadin i u Istanbulu je pogubljen. Kajmekam Redžep-paša i bivši veliki vezir Kara Ibrahim-paša, te novi veliki vezir Sijavuš-paša, zatim Hasan-paša u Beogradu, te u tvrđavi Temišvar drugi Ibrahim-paša i Emir-paša, te Jelken Osman-paša, svi su spomenute godine 1098. g. h. (1686/7) pogubljeni.

Pod tvrđavom Egrom Osman-paša i Ali-paša, pali su kao šehidi 1097. g. h.

(1685/6). Veliki vezir Ismail-paša i veliki vezir Tekirdagli Mustafa-paša, zarobljeni su od strane neprijatelja. Pod tvrđavom Beograd i Niš, islamska vojska je doživjela poraz, pa je nad njima na mejdanu izvršena kazna pogubljenja mačem 1100. g. h. (1688/9).

U Erdeljskom vilajetu serdar islamske vojske Čerkez Ahmed-paša, pao je kao šehid 1101. g. h. (1688/90).

U Slankamenu islamska vojska doživjela je poraz, a veliki vezir Čuprilić Mustafa-paša pao je kao šehid 1102. g. h. (1690/1).

Velikog vezira Arabadžić (?) Ali-pašu su pogubili 1104. g. h. (1692/3).

Veliki vezir Defterdar Ali-paša pogubljen, jer nije zauzeo tvrđavu Varadin 1106. g. h. (1694/5).

U blizini Temišvara, pali su kao šehidi Šahin-paša i rumelijski valija Mehmed-paša 1107. g. h. (1695/6)

Nadalje, u blizini Temišvara umro je kao šehid, brat velikog vezira Musrafa-paše 1108. g. h. (1696/7).

U blizini Temišvara na rijeci Tisi, islamska vojska potpuno je poražena. Veliki vezir Almas Mehmed-paša, Bujuk Džafer-paša, Misirli Ibrahim-paša, Fazli-paša, Mahmud-paša, rumelijski valija drugi Džafer-paša sa preko 25.000 islamske vojske, padoše kao šehidi u saferu, u srijedu, 1109. g. h. (19. VIII-17. IX 1697). Ali-paša, valija Beograda, umro je u spomenutoj tvrđavi 1113. g. h. (1701/2).

L 48

Trinaestog rebiulevvela 1150. g. h. (11. VII 1737.), u petak, austrijski česar je prekršio ugovor o miru, i u krajevima ejaleta Bosne, tvrđavu Ostrovicu opsjeo sa 10.000 neprijateljske vojske. Spomenutog mjeseca, 30.000 neprijatelja, opkolili su, sa ratnom opremom, tvrđavu Banja Luku. U toku borbe, u nedjelju, 7. rebiulahira na granici ejaleta Bosne, sakupljene su tvrđavske age, neferi i janjičari Sarajeva – njih 25.000, uz to 500 pratnje bosanskog valije, vezira, Ali-paše, pa su udarili na neprijateljsku vojsku. Božijom pomoći 3.000 neprijateljskih vojnika, pod tvrđavom Ostrovicom i 8.000 vojnika pod tvrđavom Banja Lukom, izginuli su na bojnim poljima, ili se utopili u rijeci Vrbas. Zarobili su šest šahi-topova i četiri manja topa. Hvala Bogu, to je dobrotom moga Gospodara. (Bilješka na kraju).

L 50

Godine 1149. (1736). mjeseca muharrema, ruski car je prekršio ugovor o miru i sa 50.000 vojske krenuo iz prijestonice Moskve. Došao je do tvrđave Ozak na Crnom moru i nakon što je 360 topova zarobio, zauzeo je Oziju. Njeno stanovništvo je povezao u lance i grad spalio, a neke krajeve oplijenio. Na Krimu je ostao pedeset

dva dana. Nakon toga, pobjegao je u svoju zemlju.

Godine 1150. moskovski car sa kraljicom je sa 120.000 neprijateljske vojske, poput vihora, krenuo i na obalama rijeke Ozije, tvrđavu Oziju je na Petrov dan napao. Nakon četiri dana borbe, napravili su juriš u tvrđavu. Opkoljeni narod u tvrđavi i tvrđavski neferi, koji su stigli iz krajeva Bosne, njih 1.047 hrabrih junaka, poput Rustema sina Zalova, četiri miralaja zaima sa timarnicima i defterdarova pratnja, 2.000 bešlija, 2.000 konjanika, zatim 3.000 pješaka –sejmena – oko 8.000 bosanske vojske - ukupno 13.000 muslimana opsjednutih u tvrđavi, te serdar tvrđave vezir Jahja-paša Čengić, bašbog bosanske vojske Ebu Bekir-paša, svi su oni ostali zarobljeni. Kad je tvrđava zauzeta, tom prilikom je 6.000 neprijateljske vojske izginulo. Veliki vezir Mehme-paša je Azak tvrđavu, poput tvrđave Ozije, u drevnim zemljama, zanemario i nije se brinuo za redovnu vojsku, pa je smijenjen i protjeran u Agriboz (Eubeja u Grčkoj). Kada je car saznao za loše ponašanje ćehaje Osman-age i baš-defterdara, oni su pogubljeni.

L 51

Ali-paša, valija Beograda, ranjen je u ruku u spomenutoj tvrđavi 1115. g. h. (1703/4).

Pod tvrđavom Varadin islamska vojska je doživjela veliki poraz. Veliki vezir Ali-paša i valija Kjutahije Ahmed-paša, postigoše šehidski stupanj, u srijedu, u šabanu 1128. g. h. (21. VII-19. VIII 1716).

U tvrđavi Beograd, ugledni Sari Ahmed-paša ranjen je u ruku 1129. g. h. (1717).

Tvrđava Temišvar pala je u neprijateljske ruke, u petak, u mjesecu zilkaddetu 1129. g. h. (1717).

Lošom strategijm zlosretnog velikog vezira Halil-paše, islamska vojska doživjela je poraz pod tvrđavom Beograd. Iza toga je ova tvrđava šezdeset peti dan opsade, 12. Ramazana 1129. g. h. (20. VIII 1716), pala u neprijateljske ruke.

Ako nema predodređenja u nekom poslu Apsolutnog Sudije
Ne koriste razmišljanja, na hiljade veleumnih

Ako svom robu pomoć ukaže Allah Uzvišeni
Greške mu postaju pravi put, a mahane vrline

Budi zadovoljan i podnosi bol siromaštva
Pravilno protumači: "Mi ti dajemo sve što je potrebno za život" (Kur'an)

Tvrđava Imotski u Hercegovačkom sandžaku, pala je u neprijateljske ruke, u pe-
tak 21. šabana 1129. g. h. (1. VIII 1716)

Glavni razlog gradnje tvrđave Stolac je slijedeći: Hercegovački sandžak, zvani
Kozji rog, na mađarskom jeziku Budun (?), Dok je budimski kralj vladao Bosnom,
njegov prijatelj Sandalj, poznati neprijatelj, njemu je prepustio svoju vlast. U tom
vremenu svećenici nahije Vidoska, to su poštovali. Vidoska, njeno polje i okolina,
sve je to bilo pod njegovom vlašću. On je imao lijepu sestru. Spomenuti herceg San-
dalj oženio se tom djevojkom, a onda, da bi za sebe izgradio jedan saraj i oko njega
podigao tvrđavu, zatražio je dozvolu od svećenika, pa je izgrađena sadašnja tvrđa-
va Vidoska. Na vrhu brda su podigli veliku građevinu, tvrdi saraj pored vode i tvrdu
kulu i još tri čvrste kule.

Pristupili su podizanju još pet kula i do pola ih podigli. Dvorište oko tvrđave za-
premalo je 1360 aršina. Sa nekih strana (ove kule) su bile izgrađene. Zavidnici su
bili zlobni prema prijatelju budimskog kralja, pa su izabrali brata budimskog kralja.
Sada je vladar Kozjeg roga, kraljev prijatelj herceg Sandalj, počeo da gradi veliku
tvrđavu. Ako je dovrši. Biće čvrsta kao i Budim, pa će se izmaći ispod tvoje vlasti
(govorili su). Kada je on to čuo, jako se uvrijedio. Varkom preko majke, jednu po-
vjerljivu osobu posla prijatelju Sandalju s pismom: "Mađarski kralj

L 52

tvoj prijatelj, umro je u tvrđavi Budim. Vlast nad Mađarskom prenio je na tebe.
Odmah dolazi!" Čim on to sazna, odluči da brzo krene u Budim. Prelazeći rijeku
Savu u blizini Gradiške, u lađi koju je naručio, pogubljen je. Njegov leš bacili su u
Savu. Kada je žena čula za ovu tužnu vijest i kada je svećenicima to dojavila, bez
oklijevanja, sve kule koje su izgrađene, zatim saraj i cijelu staru varoš su popalili.
Godine 274. g. h. (?) pobjegla je u Španiju. Stoga je... (ostalo nedovršeno).

Razlog što je dobio ime Stolac je slijedeći: Kada je podizana tvrđava Vidoska,
herceg Sandalj je nazvan Skemlija, odnosno mjesto za sjedenje. U tom vremenu,
kroz Stolac, obalom rijeke Bregave do Gabele, vodio je kolski put. U tom dobu na-
stala je gabelska skela. Ovako je zapisano u neprijateljskim historijama.

(...)

Ove 1129. g. h. (1717), za tvrđave Temišvar i Beograd, zavišću i nepromišlje-
nošću sultan Ahmed hana, dodijeljen je carski pečat nezaslužnom Bostandži Halil-
paši i povjerene su mu važne stvari, stoga ih Austrijanci zauzeše. Potom su neprija-
telji sa evropskim nevjernicima napali ejalet Bosnu, i nakon zauzeća islamskih ze-
malja, muhafiz ejaleta Bosne, vezir gazija, učeni Numan-paša, poduzeo se da otklo-

ni neprijateljske štete i vrati ugled islamu. U vrijeme, kad se noć i dan dijele, pao je svojim licem na zemlju da zamoli Uzvišenog Allaha za pomoć, upućujući mu iskrene dove. U ejaletu Bosni, niko od muslimana nije se suprotstavio carskoj naredbi. Božijom dobrotom, na koju god se stranu neprijatelj pomolio, oni su ga odbili. Više puta su neprijatelji dolazili pod tvrđave Novi i Zvornik, ali su oni, Božijom pomoći, borbe vodili, 19.700 neprijatelja isjekli, a njihove glave pod nogama konja gazije su kotrljale, a neke su žive u lance povezali. Božijom odredbom i uz dove uglednog paše vezira, sina vezira, po drugi puta je ejalet Bosna ostala u islamskim rukama, 1121. g. h. (1709/10).

L 53

Godine 1150. austrijski česar došao je sa 3.000 neprijateljske vojske i, bez borbe, zauzeo tvrđavu Niš 3. rebiulevvela (2. VIII 1737). Kajmekam, koji se nalazio u tvrđavi, Nišlija Mehmed-paša, nesretni sin Osman-paše, predao je tvrđavu, spomenutog datuma, u ruke neprijatelja, a to je bilo 26. džumadelphira (21. X 1737). Božijom pomoći, rumelijski valija, vezir, sin vezira gazi Ahmed-paše Čuprilića, bez borbe, je zauzeo tvrđavu Niš sa trista topova i municije, i tako je povratio 1150. g. h. (1737).

Austrijski neprijatelji krenuli su na njega sa 30.000 vojske u namjeri da pokore tvrđavu Niš. Kada su došli, vidinski valija, vezir gazi Mehmed-paša, junački smjelo je krenuo i noću napao neprijatelja. Božijom odredbom, na bojnom polju, izginulo je 12.000 neprijatelja, a topovi su im zarobljeni i u tvrđavu sklonjeni. Hvala Bogu, to je Njegova dobrota. Godine 1150. g. h. (1737).

Prije osamnaest godina, austrijski česar se trudio da dovede u red i učvrsti tvrđavu Velika Ada, koja se nalazi na šesnaest sati udaljenosti od tvrđave Vidin, 27. rebiulahira (24. VIII 1737). Islamska vojska, koju je vodio vidinski valija gazi Mehmed-paša ju je osvojila i u njoj i u šancu nalazilo se sto pedeset baljemez topova, koji su zarobljeni 1151. g. h. (1738/9).■

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

UDK 323.1 (497.6)

342.1 (497.6)

Izlaganje sa naučnog skupa

HISTORIJSKE I HISTORIOGRAFSKE KONTROVERZE I DILEME NACIONALNOG NOMINIRANJA U BOSNI I HERCEGOVINI*

Vera Kržišnik-Bukić

Inštitut za narodnosna vprašanja, Ljubljana

Tema ovog članka je nacionalna tematika u Bosni i Hercegovini u 19. i posebno u 20. stoljeću kada postaje središnje političko pitanje u zemlji.

Ovom prilikom ne namjeravam govoriti o mnogim i različitim aspektima nacionalne tematike koja u tom sveobuhvatnijem pogledu, kad se ne bi radilo tek samo o Bosni i Hercegovini, sliči i inače rijeci bez obala te stoga ne može biti predmet jednog makar kako visoko koncizno pripremljenog predavanja. Usredsrediću se na uže područje – na problematiku etnonominiranja i, dalje, na uglavnom političke vidike etnonominiranja u BiH i u vezi sa BiH u posljednje stoljeće i pol. U tom okviru pokušat ću se posebice zadržati na aspektima etnonominiranja dijelova bosanskohercegovačke populacije koji su se samoopredjeljivali odnosno koje su ubrajali u kršćansko-hrišćanski civilizacijski krug. Tom se problemu uvijek pridavala srazmjerno manja istraživačka pozornost. Zadržat ću se na razlozima i posljedicama srazmjernog zanemarivanja tih aspekata kako za kršćansko-hrišćanski dio bosanskohercegovačkog stanovništva tako i za preostali dio, tj. islamsko-muslimansku populacijsku komponentu, na jednoj strani, te na posljedični tok društvenih zbivanja, na drugoj strani.

U drugom dijelu govoriću o tzv. bosanskoj naciji u istoriji Bosne 19. i 20. stoljeća. Ističem prefiks tzv. zbog toga jer pojam bosanske nacije iziskuje preciznu historijsku kontekstualizaciju i zato ga sada, uvodno, upotrebljavam tek kao terminus technicus.

Predavanje održano na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu 14. maja 2003.

Korijeni savremene problematike etnonominiranja u Bosni

Akt etnonominiranja je sredstvo koje služi za međusobno, objektivno i/ili subjektivno, razlikovanje odnosno prepoznavanje pripadnika pojedinih etničkih kolektiviteta.

U višetnačkoj Bosni i Hercegovini etnonominacija je služila i služi za međusobno razlikovanje pripadnika uglavnom Jednih od pripadnika uglavnom Drugih i uglavnom Trećih te čak Četvrtih (Jevreja) pa i Ostalih, odnosno za prepoznavanje Istih.

Polazim od teze da je akt etnonominiranja u Bosni i Hercegovini u prošlosti, kao i u sadašnjost, bio od presudnijeg značaja za ovu zemlju i njeno stanovništvo nego drugdje na Balkanu, posebice na prostoru nekadašnje jugoslavenske države. Ova teza otvara bar dva osnovna, međusobno povezana pitanja.

Na pitanje zašto, odgovor je: sklop specifičnih historijskih okolnosti. Na pitanje koje su to specifične historijske okolnosti, odgovor nalazim naročito u dvije presudne grupe tih okolnosti.

Pomenute okolnosti, odnosno obadvije grupe tih okolnosti, odraz su vjerskih prilika u već dalekoj prošlosti na području koje se već tada ili kasnije oblikuje u prepoznatljivu zemlju sa imenom Bosna bez obzira u kakvom upravno-političkom okviru se ona nalazila.

Pri tome i ja polazim od više-manje općevažećeg odnosno nespornog saznanja da je u Bosni religija bila osnovna vododjelnica oblikovanja etničke strukture stanovništva, makar vrijedi kasnije, tijekom historijskog vremena odnosno hronološkim redom, u nešto kvantitativno manjem obimu i omjeru, i obrnuto. Naime, posljedično ili reflektivno su i etno-položaj i etno-uloga svakog od tako prepoznatljivih društvenih kolektiviteta određivali njihovu religijsku pripadnost. Drugim riječima, na djelu je bio i akt automatskog (samo) pripisivanja religiji odnosno (samo) identificiranja sa religijskom substancom posredstvom etničkog (samo) pripisa.

I sada nekoliko riječi o te dvije grupe okolnosti koje se, u stvari, poklapaju sa dva vremenski duga historijska procesa.

Prvo takvo historijsko presudno vrijeme moglo bi se odrediti sa *shizmom*, *šizmom*. Ne, naravno, tek zvaničnog općeg raskola u kršćanstvu na katoličku i pravoslavnu crkvu, koji se dogodio 1054. godine. Na prostoru tadašnje i kasnije Bosne sa susjedskim okruženjem nije se radilo o nekom izoliranom historijskom događaju, već o višestoljetnom procesu koji je sredinom 11. stoljeća tek započeo. Ono što je bilo bitno za kasniju historiju na pomenutim prostorima ogledalo se u činjenici da

je ova vjerska podjela unutar kršćanstva proticala po geostrateškoj liniji poznatoj još od ranije kao liniji razgraničenja između Zapadnog i Istočnog Rimskog carstva, po liniji koju je sačinjavala i predstavljala rijeka Drina. Neosporno je moguće i potrebno upravo u činjenici tog nekog geostrateškog međuprostora, koji posljedično nastaje raskolom unutar hrišćanstva, vidjeti i objašnjavati također i pojavu posebne kršćanske sekte u Bosni, Crkve bosanske. Tako je na relativno malom prostoru već srednji vijek iznjedrio tri kršćanska vjerska učenja, tri različite vjerske organizacije, što je bilo od tadašnjeg i kasnijeg bitnog značaja u polju (samo)etnonominiranja.

Drugo presudno historijsko vrijeme u pogledu problematike etnonominiranja, opet uzrokovano nekim velikim promjenama na polju vjerskih prilika, poklapa se sa procesom ulaženja i zaživljavanja, uspješnog masovnog širenja, utvrđivanja i opstanka nove velike religije u tom dijelu Europe, islama. Islam u Bosni nadživljava svog donosioca, Osmanlije, imperijalnog osvajača iz Azije i, ustaljujući se kroz stoljeća, postaje domaća religija i domaća civilizacijska substancia. Ta je činjenica, po jednoj strani, faktički usložnila društvenu strukturu ali, u pogledu etnonominiranja, dodatno je razbistrila i učvrstila kako granice između pojedinih vjerskih grupacija tako i proceduralni sistem razgraničavanja sam po sebi. Upravo je islam kao nova i, štaviše, nekršćanska religija nužno iziskivao provedbu postupka odjeljivanja domaćeg stanovništva unutar sebe i zacementirao razlike koje prerastaju u djelimično etničke čime je onda automatski inicirana i potreba dodatnog etnonominiranja.

S obzirom da se je s procesom učvršćenja islama u Bosni nekako paralelno odvijao proces nestajanja Crkve bosanske, čiji pripadnici, iako možda u najvećoj mjeri, nisu i automatski prešli na islam već dijelom i u druge dvije postojeće glavne kršćanske sekte, tj. u katoličanstvo i pravoslavlje, srazmjerno mala Bosna postaje zemlja triju značajnih i moćnih vjerskih učenja i njihovih organizacionih struktura.

Četvrta vjera, jevrejska, koja je također ušla u društveni život Bosne još prije više stoljeća, sa 16. vijekom, te je stoga postala autohtonim vjerskim učenjem i autohtonom institucijom u Bosni, značajno je doprinijela razrastanju i uvažavanju raznolikosti. Međutim, zbog znatno malobrojnije pastve uvijek je imala gotovo marginalni društveni utjecaj.

Dakle, prvo, raskol u kršćanstvu, odnosno podjela kršćanskih vjernika na tlu (već tadašnje i kasnije) Bosne na katolike i pravoslavce, uz višestoljetno snažno prisustvo i primat Crkve bosanske, te, drugo, nakon više stoljeća ulazak, opstanak i ostanak islama u Bosni, bile su takve historijske okolnosti i razlozi koji su usloveli izrazitu specifiku etnonominiranja u Bosni. Za ovo smo etnonominiranje ustvrdili da je imalo u Bosni presudniji značaj odnosno presudniji društveni utjecaj nego u drugom, širem okruženju. Tu će tezu potvrditi sva kasnija historija Bosne, praktično i najnovija.

Kontekst faktičkog etnonominiranja

Akt etnonominiranja u Bosni je, inače, ako ga promatramo kao historijski proces, moguće i periodizirati. U prvoj i najdužoj etapi jasno prevladava religijska eksplicitna odrednica etničke grupe. Ta etapa traje do prijeloma 19. i 20. stoljeća. U drugoj fazi, do Drugog svjetskog rata, na djelu je uravnoteženi omjer identifikacije, tj. i po religijskoj substanci i po uže-etnonominalnom kriteriju. Treća etapa koja se vremenski poklapa sa razdobljem socijalističke Jugoslavije koja je ateistička, što je jako bitno za razumijevanje situacije Bosne, posve nadvlada etno-nominalno načelo internog grupnog razlikovanja odnosno internog grupnog prepoznavanja unutar stanovništva BiH.

Prelazeći na problematiku konkretnog etničkog imenovanja u BiH u zadnje stoljeće i kusur valja, najprije, kazati da su osnovne tri bosanskohercegovačke etno grupe doživljavale, i vremenski i sadržajno, različitu sudbinu u pogledu kako etnonominiranja od strane drugih tako i u pogledu autoetnonominiranja. Preciznije, pravoslavci – Srbi i katolici – Hrvati, ako ih uslovno za sada tako imenujemo, prolazili su sličnu, gotovo identičnu sudbinu, dok su posve različito tretirani i samotretirani muslimani – Muslimani – Bošnjaci.

Muslimani - Bošnjaci

Najprije ćemo se ukratko zadržati na ovim posljednjima. Neću opisivati proces etnonominiranja i samoetnonominiranja kao takav, i to iz dva razloga. Prvo, zbog historijske neistraženosti bilo bi znanstveno neutemeljeno pokušavati davati vjerodostojne odgovore za kraće historijske dionice, stoga to pitanje ostaje za dalje istraživanje. Drugo, ono što jeste istraženo dosta je dobro i javno široko poznato, pa mi se ne čini nužnim ovdje ponavljati kako je ova etnička grupacija imenovana odnosno samoimenovana u pojedinim zaokruženim historijskim etapama. To ću ipak učiniti ali ne na izvanjskom nivou nominiranja već kroz pokušaj uzročno-posljedične analize društvenih okolnosti zahvaljujući kojima je bio neki od etnoatributa, tj. Bošnjak ili Musliman, u upotrebi.

Dakle, sa tog upravo kazanog metodološkog polazišta moglo bi se reći da je pitanje etničkog (samo)nominiranja Muslimana/Bošnjaka kroz razdoblje posljednja dva stoljeća ovisilo o njihovom općedruštvenom statusu, od toga šta je u datom historijskom presjeku ugroženo: nekada su to pretežno imovinski, socijalno slojni ili,

jednostavno, kolektivno-životni interesi, koji zahvaćaju ukupan bosanski teritorijalni okvir, nekada su to islamski vjersko-kulturološki aspekti. U vrijeme Gradašćevićevog autonomnog pokreta 1831./32. protiv centralne vlasti istovjerske osmansko-turske države, u prvom planu bila je Bosna u svom geografsko-teritorijalnom sadržaju, čiji nominalni etnikum su bili, ili su trebali biti, **Bošnjaci**. Naredna historijska faza je kršćanska, katolička četrdesetgodišnja austrougarska vladavina u BiH kada zbog ugroženosti vjersko-kulturnog identiteta muslimana te okolnosti proizvedu **Muslimane** u Bosni kao faktički kolektivni individuum. Situacija između dva rata generira za muslimane praktično iste okolnosti: vladajuće društveno okruženje, "prva" Jugoslavija, je većinski nemuslimanska kršćanska zemlja-država, pa se zato oni potencirano civilizacijski osjećaju muslimanima. Događanja u Drugom svjetskom ratu su bosanske **muslimane/Muslimane** definitivno potvrdila, uz sve češće i pisano navođenje početnog slova kao velikog M, a ne kao malog m; drugim riječima, puki etnonim prerasta u svoj viši, artikuliraniji društveno-sadržajni stupanj, u narodnosni entitet, *naziv* postaje *ime*. Uz sve nedoumice i uprkos nastavljenim starim tendencijskim skretanjima, taj se trend nastavlja i u ateističkoj Titovoj Jugoslaviji, kada su **Muslimani** nominalno kao narod i oficijelno priznati. Slom i nestanak Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije smrtno je ugrozio bosanskohercegovačke Muslimane koji, da bi sačuvali svoju narodnosnu čak fizičku egzistenciju, vežu, svjesno, svoj kolektivni identitet opet na usudno ime zemlje svog postanka, proglašavajući se **Bošnjacima**.

Ovdje sam, u pogledu nominiranja Muslimana-Bošnjaka, naravno, neke aspekte svjesno preskočila, jer želim više da se usredsredim na pitanja nominiranja preostale dvije glavne etnogrupske u BiH. Među tim preskočenim podtemama etnonominiranja možda da ovdje spomenem samo dvije, i to: prvo, aspekt etnonominalnog svojtanja muslimana/Muslimana i pokušaje njihovog uvođenja odnosno samouvrštavanja bilo u etnogrupu Hrvata, bilo Srba, putem političke prakse, historiografije, etnografije i drugog, te, drugo, aspekt opet etnonegiranja Muslimana, kada se u drugoj polovici 20. stoljeća pokušava to postići, makar dijametralno suprotnim idejnim namjerama, posredstvom jugoslavenske popisne statistike stanovništva. Naime, u rubrici narodnosnog izjašnjavanja uvedena je jedna nakaradna popisna kategorija u vidu naziva "Neopredijeljeni" (sa velikim N), što je, sa jedne strane, besmisleno kad se radi o etničkom sadržaju, ali i sramotno i uvredljivo, s druge strane. Ta popisna kategorija bila je namijenjena muslimanima/Muslimanima kao mogućnost njihovog "demokratskog" samoopredjeljivanja ako se (već) ne osjećaju Srbima ili Hrvatima. Bio je to politički potez države kojim ona uvažava negativne reakcije velikog broja stanovnika zbog već ranije pominjanih neprihvatljivih pokušaja (srpskog

odnosno hrvatskog) etničkog svojatanja. Ali, naravno, i to rješenje je bilo i historijski ispalo posve neadekvatno.

(bosanski) Hrvati, (bosanski) Srbi

Problem nominiranja bosanskih muslimana u etničkom pogledu je zbog svoje kompliciranosti u posljednjem stoljeću posve zasjenio drugu stranu medalje u tretiranju nacionalne problematike u BiH. Nije se bilo, bar ne dovoljno, svjesno, ni u samoj Bosni, ni u širem jugoslavenskom okruženju, pri čemu zbog dokazive i dokazane pristrasnosti, automatski isključujem neposredno srpsko-hrvatsko susjedstvo, da je zapravo upitno riješeno, bolje reći čak neriješeno, pitanje narodne nominiranosti preostalog autohtonog stanovništva BiH (Srba/pravoslavaca, Hrvata/ katolika). Na koga je onda, uopće, moguće misliti? Na umu imam jedan broj drugih jugoslavenskih intelektualaca i naučenjaka, pa i političara, izvan Bosne, među njima posebice Edvarda Kardelja. Za ovu, blago rečeno, površnost, niko nije preuzeo barem djelimičnu individualnu odgovornost, ni tada, kad je bilo aktuelno, ni kasnije.

Na ovom mjestu bih istakla još jednu važnu činjenicu: s obzirom da, kako smo kazali, akt etničkog etnonominiranja služi kao sredstvo međusobnog razlikovanja (pripadnika) Jednih od (pripadnika) Drugih (u Bosni i od Trećih i čak Četvrtih), odnosno prepoznavanja pripadnika Istih i pored toga da je taj "običaj" funkcionirao i u Bosni, tu je ipak objektivno nastajala izvjesna i zajednička identifikacija koja je dijelom bila i etnička i koja je, još od prije Kallaya, fungirala u vidu blage (*slight*) i sadržajno nezanemarive etnobosanskosti. Pomenutu tvrdnju teško bi bilo osporiti, a nemalom empirijskom građom razmjerno lako dokazati.

I da sad pređemo na drugu glavnu stranu "medalje" - na pitanje u vezi sa etnonominiranjem nemuslimanske, nebošnjačke populacije u BiH, na pitanje narodnosne identifikacije preostale dvije glavne etničke grupe. Za tu identifikaciju, organski povezanu sa substancom Bosne, postojali su i još postoje faktički uslovi i nesporni argumenti. Međutim, ona u svom procesualnom vidu nije izdržala probu historijskog vremena. Taj proces, makar organski, bio je društveno latentan, subjektivno i svjesno ni od koga podržavan, te je zato ustuknuo pred jačim, inače svojim stalnim protivnikom, velikosrpskim i velikohrvatskim nacionalizmom. Oni su se, prilično očekivano, razvili do neslućene mjere uoči i u vrijeme samog raspada zajedničke jugoslavenske države, mirišući plijen u vidu razdiobe zemlje BiH. Kontekst događanja, koji je uslijedio, pokazao je svu moć akta manipulacije kada je u njoj sadržan naboj etničke pripadnosti. Zajedničko bosansko (bosanskohercegovačko) zemaljsko teritorijalno obilježje koliko-toliko subjektivizirano i u samim bosanskim

Srbima i Hrvatima, barem na simboličnom nivou i sa njihove strane do tada i usvojeno, na prečac je u njima uveliko, razoreno, i to posredstvom šireće etno-nacionalne homogenizacije iz susjednih nastajućih samostalnih država Srbije i Crne Gore (reducirane Jugoslavije) i Hrvatske. Bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima nametnut je imperativ etničko-identitetske lojalnosti sa nominalno "Svojima", Sve-Srbima i Sve-Hrvatima, što je ujedno značilo, uostalom i bilo planski usmjereno, ka što jačem odjeljivanju među etničkim kolektivitetima unutar BiH.

Da je u nekoj mjeri procesu međuetničkog udaljavanja pogodio, inače legitimni, akt samoproglašavanja (odnosno samopreimenovanja, vraćanja svom nekadašnjem imenu) Muslimana Bošnjacima, također, vjerovatno, nije sporno.

Odnos bosanskih Srba i bosanskih Hrvata prema vlastitom bosanskom imenskom obilježju

Etnopripadnosno samoimenovanje je, ili bi trebalo biti, uprkos mogućih očitih dilema i/ili skrivenih zamki, suvereno i neprikosnoveno pravo, "prirodno" pravo svakog etničkog kolektiviteta. No, pravo kao ipak društvena kategorija, itekako zna biti i biva relativno mjerilo i kao takvo može značiti, i prilikom svoje primjene u praksi često faktički znači, pravdu za Jednoga i nepravdu za Drugoga. Uz to, pravo, u našem slučaju pravo na etnopripadnosno samoimenovanje, je i društveni substrat sa bitnim socijalnopsihološkim dimenzijama.

Historijske činjenice pokazuju i dokazuju, imamo li u vidu primjer jednog etničkog kolektiviteta u 20. stoljeću baš iz Bosne (muslimani, Muslimani, Neopredijeljeni [popisno samoizjašnjavanje], Jugosloveni, Muslimani, Bošnjaci, uz povremena samoimenovanja pripadnika ove etničke populacije dijelom i Srbima odnosno Hrvatima), da pitanje samoetnonominiranja nije tako jednostavno, odnosno da se ne radi o nekoj samoj po sebi podrazumijevajućoj stvari. Kod drugih naroda u svijetu u većini slučajeva se u tom pogledu zaista i nije stvarala neka posebna problematika. Dapače, pitanje samoetnonominiranja bilo je i ostalo gotovo posve nesporno. Etnički kolektiviteti su, naravno, u svrhu razlikovanja od Drugih, uglavnom slobodno, nesmetano, prihvatili za sebe poimensku oznaku što je bila od samog početka i njihova osnovna samoidentitetska karakteristika.

Vremenom, tj. kroz historijski proces sveopćeg kulturnog razvoja i posebno kontinuiranog, stalno prisutnog duhovnog izgrađivanja etničkog kolektiviteta unutar sebe, utvrđuje se i samopotvrđuje ime etničke skupine te postaje, subjektivno, njen najznačajniji samoidentitetski temelj.

Konkretne historijske političke okolnosti na prijelomu 20. i 21. stoljeća nisu

proizvele, ni u momentu preimenovanja Muslimana u Bošnjake, godine 1993., ni u narednim godinama, čak ni pokušaj komplementarnog nominiranja Srba i Hrvata u BiH u, recimo, Bosanske Srbe odnosno Bosanske Hrvate.

Uticaj okolnosti unutar BiH

Ova, kažimo, nezainteresiranost bosanskih Srba i bosanskih Hrvata za i stvarni, oficijelno nominalni bosanski atribut unutar svog vlastitog narodnosnog imena ima, dakako, svoju historiju. Tu historiju možemo povezati sa više činilaca. Ograničit ćemo se na dva značajnija, ako ne i najznačajnija, sklopa prilika, situacija i mogućnosti unutar Bosne i Hercegovine.

1.

Prvi sklop faktora je izrazito usko-političke prirode i vezan je za kontekst narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji kada su u BiH udareni i zvanično proglašeni temelji narodnosne ravnopravnosti Srba, Muslimana i Hrvata.

Godine 1943. je, naime, najviši organ nastajuće nove revolucionarne vlasti u BiH, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine, izražavajući svoju političku volju u pogledu narodnosnog/nacionalnog pitanja, načinilo objektivni propust kada je na svom prvom zasjedanju u znamenitoj Rezoluciji zapisalo da BiH "nije ni srpska, ni muslimanska, ni hrvatska, već i srpska i muslimanska i hrvatska", a bar ujedno ne kazalo da je Bosna i Hercegovina i zemlja svoja, svoja vlastita, bosanska (bosanskohercegovačka).

Historičar Enver Redžić, i sam učesnik sva tri zasjedanja ZAVNOBIH, vidi u pomenutom stanovištu "istorijsku filozofiju", imanentnu Bosni. "Negacija ne dopušta da se Bosna dijeli između Srba, Muslimana i Hrvata; afirmacijom se utvrđuje da Bosna pripada jednako Srbima, kao i Muslimanima i Hrvatima. Negacija i afirmacija se ne konfrontiraju, već su izraz jedinstva u različitosti", zapisao je Redžić 56 godina nakon usvajanja Rezolucije.

Kako Rezolucija tako i Redžićeva interpretacija rezolucije nesporno odražavaju duh vremena u kome je ona nastala.

Međutim, to već klasično, školsko mjesto, kojim se kasnije, što je i sa našeg ovdašnjeg aspekta razmatranja jako bitno, bezbroj puta predstavljala, neka bude podvučeno - suština Bosne, jeste, ovako formulirano, krilo u sebi neke potencijalne velike opasnosti. Pomenuta formulacija mogla bi se, naime, u nekim drugim historijskim okolnostima, drugačijim od onih kada je prevladavao narodnooslobodilački i so-

cijalističko-revolucionarni zanos, ipak presudno problematizirati. Na općem, načelnom nivou, apstrahirajući konkretne odnosno aktuelne historijske okolnosti, problematizacija se mogla lako predvidjeti na dva međusobno isprepletena nivoa: na prvom, državnonacionalnom, kao sadržajno-suštinskom u pravcu destrukcije BiH i na drugom, etnonacionalnom, kao takvom zahvaljujući nominalnoj substanci, a usmjerenom također na destrukciju BiH. Objašnjenje ovakvog stava je jednostavno i sadržano je, na primjer, već u slijedećem prostom retoričkom pitanju, jednom ili, ako želimo s aspekta ovdašnje rasprave biti još precizniji, dvoma međusobno tijesno povezanim pitanjima.

Najprije, ako je dakle, BiH, osim što je muslimanska, također i srpska i hrvatska, mogu li onda susjedne zemlje Srbija i Hrvatska (možda nekad u budućnosti) polagati pravo na recimo, dio političkog suvereniteta nad Bosnom i Hercegovinom?

I, ujedno, ako BiH jednako pripada Srbima i Hrvatima kao što pripada Muslimanima, tko ima pravo da (možda nekad u budućnosti) protiv volje Srba i protiv volje Hrvata sprječava (i teritorijalno) udruživanje Srba i Srba te Hrvata i Hrvata (Srba iz BiH sa Srbima iz bosanskohercegovačkog susjedstva te Hrvata iz BiH sa Hrvatima iz bosanskohercegovačkog susjedstva)?

2.

Drugi sklop faktora koji nije išao i nije mogao ići u prilog zainteresiranosti domaćih, bosanskohercegovačkih Srba i bosanskohercegovačkih Hrvata da se narodnosno opredijele nominalnim samododavanjem atributa bosanski [kažem samododavanjem, samopripisivanjem, a ne dodavanjem, pripisivanjem, jer želim istaći aspekt kolektivne slobodne volje i samoosviješćenja u tom pogledu] vidim u odsutstvu sistemskog patriotskog odgoja u Bosni i Hercegovini za Bosnu i Hercegovinu – u ukupnom vremenu poslije Drugog svjetskog rata.

Uticaj okolnosti iz bosanskohercegovačkog susjedstva

Za ovdašnji kontekst moglo bi se nalaziti, navoditi, analizirati, isticati još i neke druge unutarnje faktore. U organskoj svezi sa unutarnjim su, naravno, tzv. vanjski utjecajni činioci, oni koje u najkraćem poistovjećujemo sa neposrednim teritorijalnim okruženjem, susjedstvom Bosne i Hercegovine, sa Srbijom i Hrvatskom. Ovdje već izložena nezainteresiranost bosanskohercegovačkih Srba i Hrvata u pogledu njihovog bosanskog samoetnonominiranja bila je i ostala presudno ovisna od sveopćih utjecaja iz tog susjedstva. No, ta se je pojavna nezainteresiranost pomenutim spoljnim utjecajem multiplicirala i poprimila gotovo apsurdne dimenzije.

Da se ovdje, najsazetije, zadržim na dva uzajamno djelujuća i za našu temu možda ponajvažnija aspekta. Jedan pogled je pogled apsurdnosti etnonominiranja u BiH a drugi, sa prvim u vezi, je pogled apsurdnosti domovinske lojalnosti u BiH. Upravo kroz ta dva pogleda, koji se međusobno uzajamno prepliću, s tim da je prvi ipak presudna pretpostavka drugog, i koji se neposredno odnose na društveni položaj i društvenu ulogu bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, ispoljava se specifična bosanske etničke problematike kako u višestoljetnoj prošlosti tako i u savremenom historijskom trenutku.

Apsurdnost etnonominiranja i apsurdnost domovinske lojalnosti u našem se slučaju odnose, naravno, samo na etno-grupaciju bosanskih Srba i etno-grupaciju bosanskih Hrvata.

Spoljni utjecaj, tj. utjecaj susjedstva, Srbije i Hrvatske, Srba iz Srbije i Hrvata iz Hrvatske, na bosanskohercegovačke Srbe i Hrvate u pravcu oblikovanja i održavanja njihovog samopodrazumijevajućeg narodnosnog identiteta kao prosto Srba i Hrvata bez nominalno bosanskog (bosanskohercegovačkog) etničkog atributa, kroz prošlost je učvršćivao i do u savremeni historijski trenutak znatno učvrstio osnovnu etno-sliku BiH.

Tako, kada krajem 20. stoljeća Bosna i Hercegovina postaje zvanično samostalna zemlja, međunarodno priznata država, etničku/narodnosnu strukturu njenog stanovništva, uz u brojčanom pogledu relativno zanemarive "Ostale", sačinjavaju Bošnjaci, Hrvati i Srbi. Ako su se u određenoj mjeri i osjećali Bosanskim Srbima i Bosanskim Hrvatima, a jesu, oni su se, stjecajem okolnosti u vezi sa raspadom zajedničke Jugoslavije i stvaranjem samostalnih država Savezne republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) i Hrvatske, te pod bitnim njihovim utjecajem, zadržali osjećati tek Srbima i Hrvatima ili su takav pripadnosni osjećaj još pojačali. Taj objektivni i subjektivni događajnosni slijed se u polju nominiranja u BiH na prijelomu 20. i 21. stoljeća perpetuirao. Ne možda Bosanski Srbi i Bosanski Hrvati u BiH, već Srbi i Hrvati u BiH, nisu bili ili nisu mogli ili nisu htjeli biti svjesni razlike u svom društvenom položaju koja proizilazi iz jednog odnosno drugog narodnosnog nominiranja.

Dimenzija apsurdnosti, koja tu još nije tako očita ili je prikrivena, do punog izražaja dolazi u kontekstu odnosa obadviju etno-skupina prema zemlji u kojoj su autohtono živjeli i žive, prema Bosni i Hercegovini. Po srijedi je pitanje identitetske substance koja se krije iza izraza - domovina. Da li je, dakle, njihova domovina Srbija ili Hrvatska, odnosno da li je to Bosna i Hercegovina? Odgovor nije jednoznačan. Naime, jedan dio Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini svoju domovinu, bar primarnu ili prvobitnu, vidi očito u Srbiji odnosno u Hrvatskoj, drugi dio njih kao svoju domovinu, svoju glavnu domovinu osjeća pak Bosnu i Hercegovinu. I dok kod Muslimana/Bošnjaka ni u daljnjoj prošlosti ni u savremenom historijskom društve-

nom trenutku ovakvih dilema nije bilo, kao svoju smatrali su odnosno osjećali samo jednu domovinu – Bosnu i Hercegovinu, dotle je pomenuta pripadnosna shizma presudno obilježavala kolektivnu i individualnu egzistenciju druge dvije glavne etnogruplicije u BiH, Srbe i Hrvate.

U zadnjoj deceniji 20. stoljeća Bosnu i Hercegovinu prožimalo je, tako, čak slijedeće apsurdno unutar društveno stanje: veliki dio domaćeg stanovništva koji se je etnički nominalno poistovijetio sa Srbima i Hrvatima nije htio da Bosna i Hercegovina, zemlja u kojoj su autohtono živjeli, postane samostalna i nezavisna država. Dapače, dio domaćeg, autohtonog stanovništva BiH opredijelio se - u kontekstu sadejstva sa Srbijom i Hrvatskom – da svoju zemlju, Bosnu i Hercegovinu, razbije - za razliku od većine naroda svijeta koji su, da bi stekli svoju državu, vodili dugotrajne pa, po potrebi, i krvave borbe. Kakav i koliki uticaj je u svemu tome mogla imati i imala sporna etnonominacijska problematika u BiH i oko nje unekoliko sam, između ostalog, nastojala skicirati i ovom prilikom.

I da pokušam zaključiti. Svjesno sam se, u kontekstu ovdašnje rasprave, a inače uslovno, ograničila samo na pomenute unutarne i vanjske okolnosti u vezi sa problemom etnonominiranja u i oko BiH. Posljedice njihove višedesetljetne prisutnosti u BiH, a i van BiH, nakon Drugog svjetskog rata su poznate. Da nije bilo tih posljedica, otvoreno ispoljenih u posljednjem desetljeću 20. stoljeća, vjerovatno ne bismo u toj mjeri istraživali i tumačili uzroke. Danas i ovdje nisu bile predmet naše pozornosti te kompleksne, cjelovite posljedice po svaku od tri najveće, kažimo konstitutivne, etnogrube u BiH u nedavnim katastrofalnim društvenim zbivanjima, već različiti vidici etnonominiranja i njihova relevanca za BiH i njeno stanovništvo u prošlosti i sadašnjosti.

Proces etnonominiranja u BiH možda ni do danas nije definitivno okončan. Čini se da sadrži bar dva pravca potencijalnog razvoja. U aktuelnom historijskom presjeku možemo ustanoviti da se radi o takvom razvojnom stepenu koji je, prvo, kao tekuće društveno stanje uređen na jedan bar nedostatan, upitan način ili je, drugo, naprosto ironijom historijske sudbine, ona društvena konstanta koja će i ubuduće unositi nemir u međuetničke odnose. Pri tome mislim na onaj nemir koji je i kroz historiju pratio odnose među ovdašnjim ljudima i kome, očito, ne pritiče slučajno i u svijetu dobro poznata izreka: "*I mirna Bosna*". Drugim rječima, sintagma *nomen est omen* kao suštinska karakterna crta mogla bi i ubuduće sa negativnim društvenim posljedicama pratiti sudbinu bosanske društvene zbilje ukoliko i ako ostaje problematika u polju etnonominiranja ovakva kakvu ju je proizvelo 20. stoljeće.

Bosanska nacija

Upravo u bitnoj vezi sa kazanim u pogledu etnonominiranja, ali i gotovo posve nezavisno od etno-problematike, već prije pet godina počela sam se ne samo sa historiografskog već i sa sociološko-politološkog aspekta istraživački i analitički baviti konceptom bosanske nacije i iznositi odgovarajuća tematsko kontekstualna zapažanja. Čini mi se da bi se moglo kazati da su ta zapažanja aktuelna i danas.

Kontekstualna problematika sintagme *bosanska nacija*

Da li sam uvodno u ovdašnjem izlaganju slučajno odvojeno i naglašeno najavila doticanje sintagme bosanske nacije? Svakako ne. Makar ne namjeravam fenomen bosanske nacije danas šire razmatrati, već ga kao koncept predstaviti samo u jezgrovitom obliku i u kontekstualnom smislu, dužna sam reći da je posebno najavljivanje razmatranja bosanske nacije posljedica moje težnje po bitnom distinktivnom razumijevanju i predstavljanju etno-tematike, na jednoj, i polit-tematike, na drugoj strani.

Kolikogod bi spolja, na površini, terminološki, stvar, djelovala kontraverzno, vrijedi potruditi se i pokušati uočiti suštinsku, sadržajnu razliku između dvije dimenzije jednog te istog termina, termina – nacija koji, dakle nekako nesretno, ako smijem u svrhu ilustriranja upotrebiti ovdje ovakvu oznaku, pokriva dvostruki pojmovni sadržaj. Naime, termin *nacija (nacionalan)* se, kako u savremenoj društvenoj praksi tako i u društvenoj teoriji, općenito, ali van Bosne (*sic!*), koristi i kao sinonim za narod (narodnosni) u smislu etniciteta i kao sinonim za narod u smislu države. Uobičajena i tradicionalna upotreba izraza *nacija* odnosi se u Bosni i danas gotovo isključivo na njenu etničku sadržajnu dimenziju. Pomenuta činjenica priječi u Bosni korištenje izraza *nacija* u njenom drugom, gotovo pretežnom sadržajnom značenju koji se poklapa sa pojmom *države*.

Bar su historičarima dobro poznati korijeni i razlozi takvog stanja stvari u BiH. Potječu još sa kraja 19. stoljeća, kada je tadašnji austrougarski upravitelj Bosnom i Hercegovinom Benjamin Kallay u ondašnjoj političkoj situaciji pokušao konceptom *bosanske nacije* u vidu etnobosanstva ostvariti etničko jedinstvo stanovništva u BiH, osporavajući i negirajući čitave raznolikost i posebice kao takvu već učvrslu preovlađavajuću troetničku strukturu. Kallay, koji je inače ulagao velike napore i znatna sredstva u konkretno provođenje tog svog koncepta u djelo, i pri tome učinio mnogo dobrih stvari za tadašnje bosanskohercegovačko društvo, historijski je već zakasnio i namjeri uspostavljanja društvene zajednice u BiH na bosanskim etničkim osnova-

ma. Makar Kallayev pokušaj nije uspio, bitno se urezao u kolektivnu memoriju narednih generacija, naročito Srba i Hrvata u BiH, kao moguća opasna prijetnja po opstanak njihovog etničkog identiteta. Taj se osjećaj, posredno ili neposredno, uz uticaj možda nekih sličnih okolnosti, prenosio iz generacije u generaciju. Historijsko vrijeme 20. stoljeća do pred njegov sam kraj nije iznjedrilo neki pokušaj sličan konceptu Kallayeve bosanske nacije.

Više od stoljeća unazad moguće je, dakle, tražiti razloge vrlo konkretnog, a to je mogućeg tek jednoznačnog, poimanja izraza *nacija* u BiH. Jer, upravo Kallayev etnički koncept bosanske nacije odigrao je historijsku ulogu negativnog selektorskog agensa unutar moguće upotrebe izraza *nacija*. Koncept *bosanske nacije* koji je, prema Kallayu odnosno svim njegovim savremenim i kasnijim interpretatorima, imao tek etničku konotaciju, mogao je imati samo etno-unifikatorsku ulogu. Zato je automatski u narednom razdoblju u samoj Bosni odbacivan kao bilo kakav mogući koristan društveni mehanizam. Kako u domaćoj praksi tako i u domaćoj društvenoj teoriji, koncept bosanske nacije kasnije nije imao, i smatralo se da ne može ni imati, gotovo nikakvu šansu da bude funkcionalno korišten i primijenjen u Bosni i Hercegovini.

Bitno novi poticaj u vezi sa terminološkim korištenjem pojma nacije u BiH nastaje u savremeno, moderno historijsko vrijeme, s erom procesa globalizacije koja nezadrživo otvara i različite aspekte komunikacije između društava širom svijeta. I u Bosnu stižu uticaji, između ostalog, i u pogledu stvarnog komunikološkog diskursa i u smislu, razumije se još i od ranije, naučnog diskursa. Objektivni spoljni utjecaji ne ostaju bez traga i u samom polju terminologije koja se odnosi na društvena istraživanja.

Tako je, krajem 20. stoljeća, slučajno van Bosne, opet rođena konceptualna sintagma *bosanska nacija*. Kažem slučajno zato jer se radi o konceptualnoj ideji jednog istraživača koji je, u osobi ovdje potpisane, stjecajem okolnosti 90-ih godina 20. stoljeća, živio izvan BiH, a koji je prije toga više od dvije intenzivne radne decenije proveo kao historičar u Bosni, a poslije ostao i dalje temeljno radno vezan za naučno istraživanje društvene problematike BiH.

Ovaj put, sto godina kasnije, konceptualna ideja o bosanskoj naciji nastala je na posve različitim teorijsko-metodološkim temeljima. To konkretno znači da je potrebno promatrati novodobni ili moderni koncept bosanske nacije u okviru novih historijskih okolnosti u Bosni i Hercegovini i oko nje, te u skladu sa savremenim opšte-društvenim shvatanjima u svijetu i odgovarajućim sociološkim interpretacijama.

Te nužne novodobne okolnosti, koje su presudno omogućile uopće i pojavu modernog koncepta bosanske nacije, nastupile su sredinom 90-ih godina 20. stoljeća i

vezane su za historijski Daytonski mirovni sporazum. Ovaj je događaj uspostavio dva osnovna i bitna spleta društvenih činjenica.

Prvo, situacija prestanka i odsutstva neposrednih ratnih zbivanja stvorila je, načelno i faktički (bez obzira na još neprevaziđene probleme), preduslove za uređivanje odnosa u svim segmentima društvenog života u BiH. Drugi splet činjenica vezan je za međunarodno priznanje BiH kao samostalne i nezavisne države koja treba da se kao takva učvrsti uz zvaničnu međunarodnu kontrolu, svestranu pomoć i podršku. Znači, historijsko priznavanje statusa državnosti zemlji Bosni i Hercegovini u teritorijalnim granicama, identičnim nekadašnjim tzv. avnojskim granicama u bivšoj zajedničkoj jugoslavenskoj državi, druga (hronološki gledano prva, jer potiče iz 1992. godine) je temeljna pretpostavka mogućem društvenom ostvarenju koncepta bosanske nacije, sada, dakle, u njegovom savremenom, modernom smislu, sadržajno posve drugačijem od onog kakav je bio Kallayev.

Novodobni koncept *bosanske nacije*

S obzirom na animozitete koji su čitavo jedno stoljeće pratili koncept bosanske nacije, kakav je u svojedobnim okolnostima proizveo Kallay, čime je stvoreno jedno ogromno opterećujuće nasljeđe u pogledu moguće realne terminološke komunikacijske aplikacije sintagme bosanska nacija, najprije ću srž novodobnog koncepta bosanske nacije definirati postupkom negacije. *Bosanska nacija danas nije niti može biti sinonim za etničku, narodnosnu zajednicu u Bosni i Hercegovini.*

Tek sada je, metodološki, red na predstavljanje pozitivne definicije koncepta bosanske nacije. *Bosanska nacija danas jeste i može biti sinonim za društveno-ugovornu, tj. političku zajednicu građana Bosne i Hercegovine, za zajednicu državljana Bosne i Hercegovine, za državni narod Bosne i Hercegovine.*

U većini novonastalih država u Europi, koje su po pravilu danas već sve izrazito etnički miješane, makar mnoge još pretežno mononacionalne, ujedno se, gotovo same po sebi, stvaraju i odgovarajuće nacije, državni narodi tih zemalja.

Uzmimo jedan konkretan i BiH ipak blizak primjer - primjer Slovenije, Slovenaca. Nesporno je da su Slovenci samostalna etnička činjenica, narod, da u Republici Sloveniji sačinjavaju jasno formirani samosvjесni narodnosni entitet. Ali, sve jasnija i društveno prisutnija postaje spoznaja, koja je po mnogo čemu i društvena činjenica da, naime, slovenačku naciju sačinjavaju svi državljani Republike Slovenije i svi građani koji tu (zvanično) stalno borave.

Ali i da generaliziramo, u skladu sa namjerom da predstavimo objektivno savremeno značenje izraza *nacija* u svijetu. Šta znači, odnosno koga predstavlja, Organi-

zacija ujedinjenih *nacija*? Naravno, ne narode u njihovom etničkom sadržaju i značenju, već narode u njihovim državnim okvirima, državne narode, države. Svjetska terminološka komunikacija u praksi jednostavno poistovjećuje državu sa odgovarajućom nacijom i obrnuto.

Radi se o objektivnom, univerzalnom i spontanom procesu, koji stječe obilježja historijske zakonitosti. BiH je u tom pogledu, opet, i dalje specifičan historijski fenomen. Država, samostalna i nezavisna, u slučaju BiH, nije i dovoljna pretpostavka nastajanja i oblikovanja državnog naroda BiH, bosanske nacije.

O tome i o uzrocima takvog stanja nastojala sam više reći u ovom tekstu. Međutim, upravo u slučaju BiH, njenog puka/demosa ("bosanske nacije") i njenih konstitutivnih naroda (bosanskih etno-nacija) pomenuti opći, svjetski proces, od ogromnog je značaja.

Čemu savremeni koncept bosanske nacije?

Naime, upravo u postdaytonskoj Bosni koncept bosanske nacije kao državnog naroda BiH mogao bi, u vidu svjesno inicirane, odgovarajuće razrađene i primjenjivane razvojne društvene strategije, odigrati izrazito važnu ulogu. Ta uloga bila bi vezana kako na savremenu tako i na perspektivnu političku stabilizaciju ukupnih društvenih odnosa i prilika u BiH. U BiH koja je, kao zemlja i društvena zajednica, imala i ima izgleda za razvoj i napredak samo uz striktno uvažavanje svoje vlastite karakteristične historijske sadržine koju sastavljaju dvije osnovne komponente: općedruštvena/nacionalna i posebnodruštvena/etnonacionalna.

Neka mi bude dozvoljeno da završim jednom ilustracijom koja bi trebalo da predstavi i temeljni funkcionalni smisao uvođenja savremenog koncepta bosanske nacije. *Vlak/voz (Bosna, bosanskohercegovačko društvo) obavljat će svoju funkciju, vožnju (opstanak, razvoj, napredak) ako budu obadvije šine kolosijeka u ispravnom stanju, spremne da ga nose. Jednu šinu čini samostalnom bosanskom državom omogućena građanska osviješćena pripadnost toj državi, oličena u bosanskoj naciji, drugu šinu čini narodnosna ravnopravnost triju konstitutivnih bosanskohercegovačkih etnonacija (uz savremeno načelo poštivanja etnički "Ostalih").* ■

Vera Kržišnik-Bukić

HISTORICAL AND HISTORIOGRAPHIC CONTROVERSIES AND DILEMMAS RELATING NAMES OF NATIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

(Summary)

The author of this paper considers the issue of ethno-nomination in BiH. The act of ethno-nomination serves to her as the instrument by which it is possible and even necessary, on one hand, to analyze and explain the complexity of ethnic/national development as such and, on the other, to see in the process itself the essence of the specific history of this country.

Fatal intertwining of the social spheres of religion and ethnicity that lasted through all the period from the Middle Ages to the modern days has been reflected in the procedural acts of ethno-nomination. This latter is, according to the author, of crucial significance for the understanding of both the national themes in Bosnia as well as - to great extent - for its entire history. The history of Bosnia is thus followed based on the criteria of ethno-nomination that was either in force or was prevalent in different historical periods. Given the relatively early historical shaping of the three main social groups in the usual relations: Islam=Muslims religion-wise/Muslims in ethnic terms/Bosniaks; Orthodox Christians=Serbs, Catholic Christians=Croats, the prevailing matrix was the religious one. Much more rarely and in terms of historical sequence only secondarily, but quite logically emerging from the everyday social use, was there the domination of opposite direction: as soon as someone is a Serb, he is automatically Orthodox Christian, etc.

The author follows the historical processes of denomination of Muslims/Bosniaks, (Bosnian) Serbs and (Bosnian) Croats in different historical phases, explaining them by way of a broader social and political reasons of local social development in combination with international situation with regards to the political context of the neighboring countries. She pays special attention to the analysis of the paradox of lack of affinity of (Bosnian) Serbs and (Bosnian) Croats to the attribute "Bosnian" and tackles the issue of collective identity substance that is covered by the term "homeland". She tries to discover the reasons for this paradox in the XX century and finds that, besides the tendencies of the neighboring states to claim these et-

hnic groups as their own, there were political errors committed in BiH itself that caused this phenomenon.

The ethnic and national set of issues is analyzed by this author through the presentation of the two in terms of the content different political concepts with the same formal common denominator. This denominator is Bosnian Nation. The first – motivated by ethno-Bosnianism, was the fruit of political circumstances by the end of XIX century, was belated did not materialize, but maintained a negative social and political connotation for a great part of the XX century. The other concept, motivated solely by the political unity, the belonging to a community personified as the independent state of Bosnia and Herzegovina, is the result of the vision of political circumstances by the end of the XX century is still being imposed upon whereas its process is very slow even those the chances for its future success are good.

UDK 323.153 (=163. 43*)
342.1 (497.6 = 163. 43*)
Izlaganje sa naučnog skupa

BOŠNJAČKI ETNOS: IDENTITET I IME*

Mustafa Imamović
Pravni fakultet, Sarajevo

Poznata američka spisateljica Erica Jong kaže u svojim memoarima *Strah od pedesete (Fear of Fifty)*, da je “baš lijepo roditi se s gotovim identitetom”. Ona kao Jevrejka nije imala tu sreću, pa je u američkoj kulturi “talioničkog lonca” (*melting pot*) bila primorana da stalno ispituje granice vlastitog identiteta.

Bošnjaci su u sličnoj situaciji. Oni žive u okruženju koji za sebe bez ikakve unutrašnje dvojbe drži da se rađa s gotovim identitetom. Nasuprot tome, to okruženje već preko 150 godina, uvijek iznova nameće Bošnjacima kao muslimanima pitanje njihovog identiteta. Pri tome su s identitetom i imenom bošnjačkog etnosa vršene i vrše se brojne i opake manipulacije. Među njima je najzloćudnija ona prema kojoj su Bošnjaci kao muslimani po definiciji iskorijenjeni ljudi. Kao takvi oni navodno stoje na pola puta, otrgnuti su a nisu prihvaćeni. To stanje plastično je izrazio Meša Selimović poznatom parabolom o rukavcu “što ga je bujica odvojila od majke rijeke, i nema više toka ni ušća, suviše malen da bude jezero, suviše velik da ga zemlja upije”. Muslimanima se pri takvoj percepciji pripisuje osjećanje “stida zbog porijekla” i krivice zbog “otpadništva”. Sam je Selimović kasnije pričao kako je po izlasku *Derviša i smrti* razgovarao sa Abdulahom Škaljićem, učenim alimom i autorom leksikografskog rječnika *Turcizmi u srpsko-hrvatskom jeziku*, koji mu je rekao, da “sa stanovišta vjernika – muslimana uzimanje Islama nije otpadništvo, već pravi put i prava vjera”.¹

Očigledno da Bošnjaci svoj identitet određuju prije svega u odnosu na narode s kojima ih veže zajednički životni prostor, porijeklo i jezik. U tom smislu Bošnjaci se mogu definirati kao narod južnoslavenskog etničkog porijekla i jezika koji se od

Ovaj rad je bio pripremljen za okrugli sto “Muslimani - Bošnjaci kako vam je ime”, održan u Podgorici, 22. 3. 2003. kojem autor nije mogao prisustvovati pa tekst ovdje objavljujemo.

¹ *Sjećanja*, izd. “Sloboda”, Beograd 1977, str. 23.

ostalih Južnih Slavena istog jezika (Srba, Hrvata i Crnogoraca) raspoznaje po svom različitom vjerskom, odnosno kulturno-političkom iskustvu. S obzirom na osoben historijski i državnopravni razvitak u Bosni, uključujući tu i okolne prostore, pravoslavci su se etnički oformili kao Srbi, katolici kao Hrvati, a muslimani kao Bošnjaci. Drugim riječima, u Bosni je vjeroispovijest bila i ostala osnovom konstituiranja tri glavne etničke zajednice.² Međutim, dok vjersko naslijeđe dijeli Bošnjake kao muslimane od pravoslavnih i katolika s kojima žive na istom geopolitičkom prostoru, dotle ih jednovremeno slavensko porijeklo i jezik odvajaju od Turaka koji su donijeli islam u Bosnu. To znači da, općenito gledano, narod nije samo etnografska i filološka kategorija, nego prije svega jedan državnopravni, tj. teritorijalno-politički i kulturno-historijski pojam. U tom je smislu svaki narod rezultat posebnih, ali na određenom teritoriju jedinstvenih historijskih, političkih i kulturnih procesa i okolnosti. Odatle bi se Bošnjaci mogli definirati kao onaj dio južnoslavenskog etniciteta (stariji bi pisci rekli plemena) koji se kao narod oformio i koji živi na osobenom historijskom prostoru bosanske državno-pravne ideje i kulturne misli.

Taj prostor nalazi se na Balkanu i u Evropi, koji predstavljaju, pored slavenskog porijekla i jezika te islama, dva dalja elementa bošnjačkog identiteta. Bošnjaci su autohtoni evropski muslimani,³ ali ih tzv. Evropa uvijek geografski i kulturno-politički definira Balkanom i Orijentom. Mada Evropljani, Bošnjaci se posmatraju kao "drugi" i drukčiji.⁴ Olahko se pri tome zaboravlja da su Balkan, Bosna i Bošnjaci još od kasne antike i seobe naroda, pa do danas, bili i ostali aktivnim sudionicima velikih drama evropske povijesti.

Bošnjaci su pretežno nastanjeni na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka. U tom je smislu njihovo historijsko, etničko i demografsko središte Bosna i Hercegovina, skupa sa Sandžakom, bez obzira na njegovu teritorijalnu podjelu između Srbije i Crne Gore. Pored toga, Bošnjaci se jednim manjim dijelom sreću na Kosovu i u Makedoniji. Na cjelokupnom tom prostoru Bošnjaci žive u većoj ili manjoj mjeri teri-

² Vjersko uvjerenje i ispovijedanje na Balkanu je uvijek bilo bitnim elementom samoidentifikacije. To je sredinom XV stoljeća na klasičan način izrazio carigradski patrijarh Georgije Sholarije Genadije: "Iako sam Jelin po govoru, ipak nikada neću reći da sam Jelin, jer ne verujem u ono što su Jelini verovali. Voleo bih da se nazovem po svojoj veri, i ako bi me ko upitao šta sam, odgovorio bih Hrišćanin." (Stiven Ransimen, *Vizantijska civilizacija*, prevod s engleskog Desanka Kurtović, "Minerva", Subotica 1964, str. 25.).

³ William G. Lockwood, *European Moslems – Economy and Ethnicity in Western Bosnia*, "Academic Press", New York 1975; vidjeti osvrt M. Imamovića, *Djela o BiH na Univerzitetu Mičigen*, "Pregled", br. 2, Sarajevo 1979, str. 171-188.

⁴ Bliže o tome, Dr. Jasna Bakšić-Muftić, *Identitet Bošnjaka u regionalnom kontekstu*, "Ljudska prava", br. 1-4, god. III, Sarajevo 2002, str. 62-69.

torijalno izmiješani sa Srbima, Hrvatima i Crnogorcima, te Albancima i Makedoncima. Uz to je značajna i bošnjačka dijaspora po većim gradovima i industrijskim centrima Hrvatske i Slovenije, te po zemljama zapadne Evrope, Sjeverne Amerike i Australije. Posebno je brojna i značajna bošnjačka dijaspora u Turskoj.

U tri posljednja popisa stanovništva, 1971., 1981. i aprila 1991. Bošnjaci su pod svojim, tada službeno priznatim, etničko-vjerskim imenom *Musliman*, bili treći najbrojniji narod, odnosno nacija u bivšoj jugoslavenskoj državi (SFRJ). Prema popisu iz aprila 1991. u tadašnjoj je Jugoslaviji živjelo ukupno 2.376.646 ljudi koji su se deklarirali kao *Muslimani*. Od toga ih je preko 80% ili 1.905.018 živjelo u Bosni i Hercegovini, što je činilo 43,7% njenog ukupnog stanovništva. Naredna značajna skupina Muslimana (Bošnjaka) živi u Crnoj Gori, gdje ih je, prema istom popisu, bilo 89.924 ili 14,6% njene ukupne populacije. Istovremeno je na području tzv. uže Srbije pobrojano 173.871 Muslimana što je predstavljalo 3,0% u odnosu na njeno cjelokupno stanovništvo. To znači da je u ove tri republike bivše SFRJ živjelo ukupno 2.168.813 Muslimana. Preostalih 207.833 živjeli su u drugim dijelovima nekadašnje zajedničke države, na Kosovu, u Makedoniji, Hrvatskoj, Sloveniji i Vojvodini. Svi navedeni popisi stanovništva su pokazali da su Bošnjaci mlada i vitalna nacija, sa visokom stopom nataliteta (16,7 novorođenih na hiljadu žitelja) i vrlo niskim mortalitetom (6, 2 umrlih na hiljadu stanovnika).

Stvarni broj Muslimana (Bošnjaka) bio je 1991. veći za nekoliko desetina ili čak koju stotinu hiljada, jer su se mnogi među muslimanima iz različitih razloga izjašnjavali i pisali kao Jugosloveni. Izbijanjem rata protiv BiH 1992. etnički je identitet postao sudbonosnim čovjekovim određenjem. Od etničkog je porijekla zavisilo da li će neko spasiti ili izgubiti glavu, sačuvati posao i imovinu, ostati u mjestu prebivališta ili spašavati goli život bijegom na sve strane svijeta. Oni koji su krenuli u sistematsko ubijanje, sakaćenje i zatiranje Bošnjaka – muslimana praktično nikad nisu pogriješili u izboru, odnosno u identificiranju žrtve.⁵ Pokazalo se da nikakva ni kalkulantska ni refleksna mimikrija u vidu jugoslavenstva i sl., ništa ne pomaže.

Etnogeneza Bošnjaka bitno je određena i uvjetovana Bosnom kao njihovom matičnom zemljom i geopolitičkim prostorom. Bošnjačka etnogeneza počela je još u ranom srednjem vijeku, doseljavanjem i nastanjivanjem jednog broja slavenskih plemena na širem prostoru oko izvora i gornjeg toka rijeke Bosne. Na tom se području vremenom formira bosanska feudalna država čiji se teritorij i ime postepeno šire na okolne prostore. Tako se već kroz srednji vijek oblikuje geopolitički i etnički prostor Bosne i Bošnjaka. Bosna se u historijskim spisima već prije kraja XI stoljeća ravno-

⁵ Up., Dušan Kecmanović, *Etnička vremena*, Biblioteka XX vek, Beograd 2001, str. 173-175.

pravno spominje sa Raškom (Srbijom) i Hrvatskom i opisuje kao, za tadašnje prilike, velika država koja se prostire od Drine do gornjeg toka Vrbasa i jadranskog razvođa, sa organiziranom vlašću na čijem se čelu nalazi vladar sa titulom bana. Krajem XII i početkom XIII stoljeća Bosnom je vladao ban Kulin, koji je snažnim političkim potezima utvrdio temelje njene državne samostalnosti. U njegovo vrijeme Bosna se prostirala od Drine do Grmeča sa oblastima Bosnom, Usorom, Soli i Donjim Krajima oko Sane.

U trećoj deceniji XIV stoljeća, za vrijeme bana Stjepana II Kotromanića, Bosna se već prostirala "od Save do mora, od Cetine do Drine". Stjepanov nasljednik Tvrtko I Kotromanić okrunio se 1377. za kralja, čime je Bosna definitivno ušla u registar evropskih država. Kralj Tvrtko I uspio je pripojiti Bosni mnoge okolne zemlje, tako da se njegova država protezala od Polimlja i Boke Kotorske na istoku do Velebita na zapadu, i od Save na sjeveru do dalmatinskih otoka Brača, Hrvara i Korčule na jugu. Na vrhuncu svoje moći krajem XIV stoljeća Tvrtko I Kotromanić se titulirao kao "po milosti Božijoj slavni kralj Raške, Bosne, Dalmacije, Hrvatske, Primorja" itd. On je tako anektirajući Bosni okolne isključivo slavenske zemlje stvorio najveću južnoslavensku državu srednjeg vijeka.

Sve južnoslavenske, i općenito balkanske zemlje našle su se od sredine XIV stoljeća na udaru Turaka-Osmanlija, pa tako i Bosna. Osmansko osvajanje Bosne teklo je postepeno od posljednje decenije XIV stoljeća do 1463., kada je sultan Mehmed II Fatih definitivno srušio Bosansko kraljevstvo.

Nestankom Bosanskog kraljevstva nije, međutim, nestalo Bosne kao geopolitičkog pojma. Osmanske vlasti su odmah poslije osvajanja Bosne uspostavile u njenim centralnim i jugoistočnim dijelovima Bosanski sandžak koji se protezao od Zvečana, Bijelog Polja i Kolašina na jugoistoku, do Cazina na sjeverozapadu, zatim Ključa, na jugozapadu, te od Kreševa i Trnova, na jugu, do Kladnja, Žepča i Tešnja na sjeveru. Sjedište Bosanskog sandžaka bilo je u Sarajevu. Bio je to jedinstven slučaj u osmanskoj administrativnoj praksi na Balkanu i Srednjoj Evropi da se nekoj upravnoj jedinici daje historijsko ime zemlje na čijem je tlu uspostavljena ta jedinica. Svugdje drugdje administrativne jedinice su nosile ime po gradu u kojem je bilo njihovo sjedište (npr. Smederevski sandžak, Budimski ejalet itd.). Samo je Bosna u tom pogledu bila izuzetak.

Slijedom daljih osvajanja Osmanlije su 1470. uspostavile Hercegovački, a 1483. Zvornički sandžak. Poslije Mohačke bitke 1526. i osvajanja Slavonije, Like i Krbave, uspostavljeni su Požeški, Čazmanski ili Pakrački i Krčki ili Lički sandžak. Najzad je 1537. na području Srednje Dalmacije i jugozapadne Bosne uspostavljen Kliški sandžak.

Svi su ovi sandžaci na području Slavonije, Hrvatske i Dalmacije bili usko pove-

zani sa Bosnom, pa su 1580. ušli u sastav novoosnovanog Bosanskog ejaleta ili beglerbegluka (pašaluka). Osvajanjem Bihaća 1592. zaokružen je teritorij Bosanskog ejaleta, koji se prostirao od Šapca na sjeveroistoku do Jadranskog mora i od Zvečana na Kosovu do Virovitice na sjeverozapadu. Tako je bosanski beglerbeg (namjesnik) upravljao teritorijem koji je bio veći i od onog kojim je svojevremeno vladao kralj Tvrtko. Na taj je način održan teritorijalno-politički kontinuitet između srednjovjekovne i osmanske Bosne. Taj kontinuitet, koji se može jasno pratiti od ranog srednjeg vijeka do danas ogleđa se prije svega u kontinuitetu teritorije i imena Bosne.

Muslimani slavenskog porijekla i jezika u današnjoj Crnoj Gori, osim onih u Sandžaku, Nikšiću i Kolašinu, nisu nikad duže bili u sastavu Bosanskog ejaleta ili pašaluka. Samo za kratko, krajem XVI i početkom XVII stoljeća, jugoistočna granica Bosanskog pašaluka protezala se čak do Žabljaka, na ušću Morače u Skadarsko jezero. Cijela Crna Gora je kao kadiluk Karadag pripojena Hercegovačkom sandžaku.⁶ Tako su i muslimani Podgorice, Spuža, Bara, Berana, Plava i Gusinja državno-pravno pripadali Bosni. Bez obzira na kratkotrajnost tih administrativno-političkih veza, nema sumnje da su muslimani navedenih mjesta, po svojim kulturnim odlikama, porijeklu, jeziku i osjećanjima sastavni dio bošnjačkog korpusa. Ovi muslimani danas se identificiraju kao sandžački muslimani, jer s njima dijele istu političku sudbinu.⁷

Granice savremene Bosne i Hercegovine uspostavljene su nizom ratova, odnosno međunarodnih ugovora koji su registrirali njihove ishode. Tokom Velikog ili Bečkog rata 1683. - 1699. Osmanska carevina je izgubila sve svoje posjede u Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji, pa su Karlovačkim mirom 1699. sjeverne, zapadne i južne granice Bosne, sa manjim korekcijama, došle na liniju koju će imati u vrijeme Berlinskog kongresa 1878. godine. Istočne granice BiH, prema Srbiji i Crnoj Gori, konačno su uspostavljene u godinama neposredno pred Berlinski kongres. Osmanske vlasti su 1877. izdvojile Novopazarski sandžak iz sastava Bosne kojoj je teritorijalno pripadao još od vremena kralja Tvrtka. Ovom posljednjom velikom izmjenom Bosna i Hercegovina je definitivno došla u svoje savremene granice. Pored toga, upravo u vrijeme Berlinskog kongresa u službeni austro-ugarsku praksu i terminologiju uvodi se za Bosnu dvočlani naziv Bosna i Hercegovina, koji je zadržan sve do danas.

Bez obzira da li je egzistirala u svom užem ili širem obimu Bosna je uvijek predstavljala teritorijalno-politički okvir unutar kojeg se formirao i razvijao bošnjački

⁶ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk – Postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, str. 197.

⁷ Bliže vidjeti, M. Imamović, *Pojam i državno-pravna definicija Sandžaka*, Zbornik radova "Društveni i državno-pravni kontinuitet Sandžaka", Sarajevo 1996, str. 21-27.

etnos, odnosno bošnjački narod. Presudnu ulogu u tom razvoju odigrala su dva velika kulturno-historijska faktora: prvo, bosansko krstjanstvo ili bosanska hereza, a zatim islam. Islam, skupa sa srednjovjekovnom bosanskom herezom koja mu je prethodila, čini duhovnu vertikalnu i bitnu povijesnu odrednicu Bosne, posebno Bošnjaka.

Danas je uobičajeno da se sljedbenici Crkve bosanske nazivaju bogumilima, rjeđe patarenima, mada se oni sami nikada nisu tako imenovali. Oni su se sami najčešće nazivali "krstjanima", "dobrim Bošnjanima", "dobrim ljudima" ili prosto "ljudima". Nasuprot tome njihovi su ih brojni protivnici na Istoku i Zapadu nazivali bogumilima, babunima, patarenima ili hereticima.

Crkva bosanska je bila jedan od mnogih izdanaka manihejstva, kao sinteze tradicionalnog perzijskog učenja o svijetu dobra i zla sa elementima ranog kršćanstva. Odatle su je njeni protivnici i sa Istoka i sa Zapada držali za jednu dualističku herezu. Manje ili više dualistička hereza uhvatila je u osobenim historijskim okolnostima čvrst korijen u Bosni i razvila se u veliku moralnu snagu kojom se kroz stoljeća nadahnjivao otpor svim spoljnim pritiscima i križarskim ili krstaškim pohodima na Bosnu. Bosanska hereza je u svojoj samozatajnosti stvorila politički pojam bosanstva ili bošnjaštva. Ona je istovremeno iskorištena kao sredstvo za ostvarenje bosanske državne samostalnosti i jedne osobene bosanske duhovnosti. Različita su dualistička učenja prisutna u gotovo svim dijelovima Balkana tokom cijelog srednjeg vijeka. Taj je rani "balkansko-slavenski protestantizam" (Krlježa) imao svoje duboke socijalno-etičke korijene, ali je jedino u Bosni igrao političku ulogu. Hereza je u Bosni bila sredstvo državne politike. Istovremeno je svojom moralnom dimenzijom izvršila presudan uticaj na duhovni život bosanskog čovjeka.

Tokom posljednjeg stoljeća samostalnosti bosanske države dolazi do postepene promjene njene vjerske slike. Već je od ranije u Humu živjelo dosta pravoslavnih Slavena i Vlaha (stočara). Vremenom uz istočnu granicu Bosne brojno jača pravoslavno stanovništvo koje se pred osmanskim nadiranjem povlači prema zapadu. U srednjoj Bosni se, uz tradicionalne bosanske krstjane, javljaju u sve većem broju katolici, zahvaljujući intenzivnom franjevačkom misionarskom radu kroz cijelo jedno stoljeće. Tako je Bosna u vrijeme osmanskog osvajanja bila nastanjena Slavenima koji su pripadali trima vjerskim grupama.

Pojavom Turaka-Osmanlija počeo je u Bosni proces prihvatanja islama koji je trajao preko 250 godina. Islam su prihvatili kako bivši bosanski krstjani, tako i katolici i pravoslavni, te pripadnici svih slojeva stanovništva, posebno seljaštvo. Proces prihvatanja islama bio je najintenzivniji tokom prvih 150 godina osmanske vladavine, posebno u XVI stoljeću. To je bio, prije svega, rezultat dinamizma nove vjere i države, a ne neke psihološke i fizičke prinude, ili navodne bošnjačke predisponi-

ranosti za konverziju zbog pripadanja određenom heretičkom učenju, kako se to još ponekad misli i piše. Islam su jednostavno širile ljudske prilike i okolnosti.

Prihvatanje islama od najvećeg dijela bosanskog stanovništva i asimiliranje islama na tlu Bosne predstavlja najizrazitiju i najznačajniju pojavu i crtu njene moderne povijesti. Turci-Osmanlije nisu bili samo osvajači, nego istovremeno i nosioci jedne nove civilizacije koja se zasnivala na dugoj tradiciji gradskog života na Orijentu. Ta nova civilizacija veoma je uvećala kako materijalne, tako i duhovne potrebne bosanskog čovjeka. To je u njegov svakodnevni, kako privatni tako i javni život, unijelo jedan potpuno novi kvalitet. Za doba osmanske vladavine vezuje se stvarna urbanizacija Bosne. Bosansko-muslimanska urbana naselja predstavljaju svojevrsan i skladan izraz "jednostavne, a nevjerovatno rafinirane gradske kulture", koja se stoljećima oblikovala i obogaćivala. Grad se u pogledu demografske obnove i revitalizacije uvijek oslanjao na bošnjačko selo kao "vječito vrelo nacije". Nije se samo razvila materijalna civilizacija, nego je uporedo s tim među Bošnjacima došlo do pravog procvata svih oblika duhovnog stvaralaštva, od narodne i umjetničke književnosti, koja se začela još na stečku i pergamentu, do islamskih i drugih znanosti. Cjelokupno to stvaralaštvo nosi dubok pečat islamske civilizacije i misli, prilagođene bošnjačkom evropskom biću, životu i jeziku.

Bošnjačko islamsko, tj. vjersko iskustvo zasniva se na učenju i praksi hanefijske pravne škole. Ova se škola, uslovno rečeno, smatra slobodoumnom, pa se njeni sljedbenici nazivaju "ljudima samostalnog mišljenja". Prema tumačenju hanefijske škole islam je vjera razuma, čiji se postulati mogu dokazati općepriznatim i naučno utvrđenim istinama. U tom se smislu odbacuje svaki vjerski fundamentalizam kao slijepo pridržavanje zakona. Bošnjaci su se, međutim, u posljednje vrijeme našli na udaru različitih islamističkih sekti koje svojim agresivnim nastupom nastoje promijeniti cjelokupni bosansko-muslimanski duhovni i fizički identitet i izgled.⁸ To u krajnjoj liniji predstavlja drugu stranu genocida kojem su Bošnjaci kao autohtoni evropski muslimani već stoljećima izloženi.

Nestankom Crkve bosanske i bosanskih krstjana u Bosni nije, sa stanovišta njenog "pravovjernog" katoličkog i pravoslavnog okruženja, nestalo "heretičke opasnosti". Nju su u novim okolnostima, umjesto ranijih bosanskih heretika, činili bosanski muslimani kao njihovi svojevrsni sljedbenici i nasljednici. Bosanski krstjani su vodili stalnu borbu za opstanak. Oni su bili izloženi brojnim manjim i većim krstaškim pohodima na Bosnu koje su, uz papin blagoslov, vodili ugarski kraljevi, hrvatski ve-

⁸ O tom identitetu i izgledu vidjeti vrlo instruktivnu studiju norveško-američke antropološkinje Tone Bringa, *Biti Musliman na bosanski način – Identitet i zajednica u jednom srednjobosanskom selu*, Prevod s engleskog Senada Kreso, "Dani", Sarajevo, 1997.

likaši Šubići, razni srpski vladari iz dinastije Nemanjića i dr. Tu su borbu za opstanak na rodnom tlu i očuvanje vlastitog načina života u novim okolnostima nastavili bosanski muslimani, odnosno Bošnjaci.

Još od kraja XVII i početkom XVIII stoljeća, pa sve do danas, Bošnjaci su kao muslimani izloženi skoro stalnom genocidu. Tokom čuvenog Velikog ili Bečkog rata 1683. -1699. brojni su Bošnjaci protjerani iz Mađarske, Slavonije, Like, Dalmacije i Boke Kotorske. Oni koji nisu uspjeli izbjeći pred austrijskim i mletačkim oružjem pobijeni su ili silom pokršteni. Tako je u Panoniji, dijelovima Balkana i Mediterana, u tzv. "predziđu kršćanstva" izvršen prvi veliki genocid nad Bošnjacima. Na samom početku XVIII stoljeća odigrala se poznata "istraga poturica" u kojoj su svi muslimani (Bošnjaci) koji su živjeli na području Stare Crne Gore pobijeni i protjerani, a sve njihove džamije uništene i spaljene. Ovaj je događaj poznat kao "istraga poturica", postao ideološkom paradigmom za sve kasnije genocide nad Bošnjacima. Svaki veći politički potres na centralnom južnoslavenskom prostoru u posljednjih tristo godina donosio je Bošnjacima manju ili veću sumu ubijanja, progona i otimanja imovine. Uvijek je cilj bio, kao u "istrazi poturica" fizičko uništenje i duhovno zatiranje Bošnjaka kao muslimana. Sve se to na nemirnom balkanskom tlu skoro ravnomjerno ponavljalo, u ciklusima od dvadeset, trideset ili četrdeset godina. Bošnjaci su kao otmjeren "narod iz bašči", istovremeno blag i odvažan, uspjeli u toj neravnomjernoj borbi odbraniti ne samo goli život na rodnom tlu, nego i svoje duhovno biće. Odlučujuću pobjedu u tom pogledu Bošnjaci su izvojevali u čuvenom boju pod Banjom Lukom početkom augusta 1737., kada su dokraja porazili veliku austrijsku vojsku cara Karla VI koji im je otvoreno zaprijetio potpunim uništenjem i progonom iz Bosne. Ovom odsudnom pobjedom Bošnjaci su faktički postali nacijom.

Ulaskom austro-ugarskih trupa u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine, Bošnjaci su suočeni sa jednim novim historijskim iskustvom i izazovom. To je bio prvi slučaj u historiji osmanskog povlačenja iz Srednje Evrope i sa Balkana da je domaće muslimansko stanovništvo moglo ostati i nastaviti sa svojim načinom života. Austrija je Bošnjacima kao muslimanima osigurala fizički i duhovni opstanak, ali u novom, evropskom kulturno-političkom okruženju. Okupacijom je za Bošnjake prekinuto ugodno jedinstvo između religije i društvene egzistencije. Oni su se u tim okolnostima našli pred više velikih izazova i problema, među kojima su na prvom mjestu bila pitanja nacionalnog samoodređenja, odnosa prema islamu i političkog i kulturnog priključivanja Evropi. U procesu uključivanja Bošnjaka u tokove evropske civilizacije i forme njenog političkog i duhovnog života vodeću ulogu je imala nova bošnjačka inteligencija koja je bila u prilici da se poslije okupacije bliže upozna sa zapadnom civilizacijom i njenim mogućnostima. Ova prva "okupaciona" ili "evropska", mada malobrojna, generacija bošnjačkih intelektualaca sa izuzetnom je energijom

jom radila na kulturnom prosvjećivanju i preporodu svog naroda. Oni putem štampe, lijepe književnosti, različitih društava i čitaonica nastoje pružiti narodu "zrelu pouku" kako bi ga učinili sposobnim da odgovori na evropski izazov. Bošnjaci mogu u uslovima evropskog izazova sačuvati svoju "staru dušu i biće" samo ako ovladaju evropskim sredstvima moći, tj. prihvate se škole, privatne inicijative i preduzetništva. Drugim riječima, Bošnjaci radi vlastitog opstanka moraju prihvatiti spoljne vidove evropskog oblika života, uz istovremeno zadržavanje slavensko-islamskih shvatanja. U tom smislu formuliran je idejni koncept bošnjačkog kulturnog preporoda: razbuditi i učvrstiti u narodu svijest o slavenskoj pripadnosti i potrebi približavanja Zapadu, ali uz očuvanje islamske kulture, kao jedne od bitnih komponenti i bošnjačkog narodnog bića. Tako se slavensko porijeklo i jezik, bosanski patriotizam i islam javljaju kao bitni elementi bošnjačkog nacionalnog samoodređivanja.

Čitav ovaj složeni proces evropeizacije, odnosno davanja zapadnjačkog lika Bosni i Hercegovini i Bošnjacima, odvija se u uslovima jednog socijalnog i ekonomskog prevrata koji se uglavnom prelama kroz odnose u agraru. Usljed naglog prelaska sa naturalne na robno-novčanu privredu dolazi do ekonomskog, pa i socijalnog propadanja i siromašenja svih slojeva bošnjačkog stanovništva. U takvim uslovima brojni su Bošnjaci tražili izlaz u iseljavanju u Tursku, a od početka XX stoljeća i u Ameriku. Ove su emigracije vodile stalnom smanjivanju udjela Bošnjaka u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine, od 38,83 posto 1879. na 32,25 posto 1910. godine.

Tokom Prvog svjetskog rata muslimansko stanovništvo u BiH se brojčano smanjilo od 612.137 u 1910. na 588.173 u 1921. godini. To znači da se za deset godina broj Bošnjaka smanjio za 23.964 osobe. Prevrat i dolazak "srpske vlasti" krajem 1918. u Bosni i Hercegovini su mnogi shvatili kao otvoreni poziv na pljačku, otklanje zemlje, progon i likvidaciju muslimana, tj. Bošnjaka. Jugoslavenskim vlastima je bilo potrebno desetak godina da na prostorima gdje su Bošnjaci živjeli izmiješani sa Srbima i Crnogorcima (BiH i Sandžak) uspostave izvjesnu pravnu sigurnost, red i poredak.

U vrlo složenom oslobodilačkom i građanskom ratu u Jugoslaviji 1941. - 1945. Bošnjaci su bili izloženi krajnje surovom dvostrukom genocidu. Bošnjaci su na jednoj strani bili žrtve ustaške Nezavisne Države Hrvatske (NDH), a na drugoj srpskih četnika Draže Mihailovića. NDH je od početka javno negirala Bošnjake i oduzimala im narodni subjektivitet njihovim jednostranim proglašavanjem za navodne Hrvate islamske vjeroispovijesti, mada im pri tome nije pružila nikakvu zaštitu od četničkih zločina. Ustaška država je pored toga brojne Bošnjake antifašiste otpremila i ubila u Jasenovcu i ostalim koncentracionim logorima ili ih na drugi način likvidirala.

Na drugoj strani, četnici su praktično odmah po slomu Kraljevine Jugoslavije, već u junu 1941. pristupili masovnoj i sistematskoj fizičkoj likvidaciji Bošnjaka i uništavanju njihove materijalne i duhovne baštine. To je bila jedna od osnovnih tačaka četničkog programa i srpskog velikodržavnog projekta. Procjenjuje se da je u ratu 1941-1945, uglavnom po genocidnoj osnovi stradalo između 86.000 i 103.000 Bošnjaka, što je predstavljalo 7-8% njihove ukupne tadašnje populacije.⁹ Samo su pojava i politika antifašističkog Narodno-oslobodilačkog pokreta (NOP), pod vođstvom tadašnje Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), spasili Bošnjake od još većih stradanja i uništenja. Odatle su Bošnjaci, posebno od jeseni 1943, masovno pristupili NOP-u.

Mada je u ratu 1941. - 1945. skoro desetkovan, bošnjački je narod dokazao svoju vitalnost biološkom obnovom i svestranim intelektualnim razvojem u poslijeratnim decenijama. U takvim se okolnostima dugo smatralo da su stradanja Bošnjaka 1941. - 1945. bila bestijalni finale jedne zločinačke političke prakse kojom su razni balkanski vlastodržci nastojali ostvariti svoje velikodržavne planove sa etnički čistim teritorijama. Nakon svega, Bošnjaci su u procesu raspada Jugoslavije i dvostruke agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. - 1995. postali žrtvom novog genocida apokaliptičnih razmjera. Dok se sve posljedice ove sablasne tragedije nisu još ni blizu sagledale niti ublažile počele su od sredine 1999. stizati vijesti o novim progonima Bošnjaka, ovog puta na Kosovu, a opet u ime jednog isključivog etno-nacionalnog programa. Genocid se tako stalno održava i produžava kao svojevrsni bošnjački usud.

Bez obzira na povijesnu samosvojnost Bošnjaka kao naroda i njihovu svijest o tome, njihov je etnički identitet stalno bio opterećen dvosmislenošću kojom su ih posmatrali, bespravno svojatali, ponižavali i osporavali njihovi prvi susjedi. Ta je dvosmislenost odražavala složenu historiju i strukturu geopolitičkog prostora na kojem Bošnjaci žive. U takvom se nacionalno-političkom okruženju namjerno manipuliralo vjerskom i etničkom pripadnošću Bošnjaka, što se posebno manifestiralo kroz pitanje njihovog narodnog (nacionalnog) imena i naziva njihovog jezika.

Cijelo vrijeme osmanske vladavine za muslimane u Bosni upotrebljavala su se dva naziva. Prema Turcima i osmanskim vlastima u Istanbulu bosanski muslimani sebe su u etničkom, političkom i jezičkom smislu smatrali i nazivali Bošnjacima. Tako su ih nazivali i Turci i osmanska administracija u svojim službenim aktima. Pored Turaka tako su ih nazivali i drugi neslavenski narodi sa kojima su Bošnjaci tada

⁹ M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama*, "Glasnik" Rijaseta IZ u SFRJ, br. 6, Sarajevo 1991, str. 673-698.

bili u bližem dodiru, prije svih Albanci i Mađari, ali i Makedonci.¹⁰ Istovremeno se u kolokvijalnom govoru i pisanoj riječi za Bošnjake koristio naziv "Turčin", kao vjerska oznaka kojom se htjelo reći da su oni "turske vjere", tj. muslimani. Time su se Bošnjaci jasno razlikovali od ostalih južnoslavenskih naroda istog ili zajedničkog jezika, ali drugih vjeroispovijesti.

Od vremena austro-ugarske okupacije 1878, počeo se službeno za Bošnjake koristiti termin Muhamedanci ili Muhamedovci, prema njemačkom Muhammedaner. Tadašnja bošnjačka javnost je 1900. otvoreno tražila da se termin Muhamedanac, kao netačan, sektaški i uvredljiv izbacila iz službene upotrebe i zamijeni pojmom Musliman.

U prvim decenijama austro-ugarske okupacije ime Bošnjak počelo se samo gubiti i gubiti. Okupacione vlasti su ovom pojmu davale interkonfesionalno značenje nastojeći da pod bošnjačkim imenom okupe sve stanovnike Bosne i Hercegovine, bez obzira na vjeroispovijest. Ta su nastojanja pretrpjela neuspjeh, jer su pravoslavni i katolici takvu ideju u većini odbacili još prije okupacije u korist srpskog, odnosno hrvatskog nacionalnog imena. I austro-ugarske vlasti su sredinom prve decenije XX stoljeća službeno napustile tu ideju, pošto su se u BiH pojmovi "o narodnosti i konfesiji" stopili još u predokupaciono doba. Tako su se Bošnjaci u datim okolnostima u odnosu na pravoslavne i katolike (Srbe i Hrvate) mogli u političkom i kulturnom pogledu odrediti jedino muslimanskim imenom.

Hrvatski i srpski nacionalizam nastoje da u borbi oko BiH privuku svaki na svoju stranu muslimane njihovim "nacionaliziranjem", u hrvatskom, odnosno srpskom duhu. Ta je nacionalistička propaganda imala izvjesnog efekta kod dijela mlade bošnjačke inteligencije, pa se pojedinci nacionalno "opredjeljuju" bilo kao Hrvati, bilo kao Srbi. Široki slojevi bošnjačkog naroda ostali su potpuno izvan takve politike, držeći se čvrsto svog tradicionalnog muslimanskog identiteta. Šta više, i među inteligencijom nacionalno "opredjeljivanje" je imalo isključivo formalni, deklarativni, a ne neki stvarni, organski karakter. Svi koji su se nacionalno "opredjeljivali" u jednom ili drugom pravcu kulturno i politički su kao intelektualci i dalje djelovali isključivo u bošnjačkoj muslimanskoj sredini, njegujući njene tradicije i vrijednosti. Takva situacija je u osnovi ostala nepromijenjena i u prvoj jugoslavenskoj državi u periodu između dva svjetska rata.

Naziv Musliman kao etničko, odnosno nacionalno-političko ime potpuno je afirmirano aktima NOP-a 1941. - 1945, posebno odlukama ZAVNOBiH-a i ZAVNO Sandžaka, te AVNOJ-a. Poslije 1945. službena politika je na određeni način ukinu-

¹⁰ Jovan F. Trifunovski, "Bošnjaci" u Makedoniji, "Geografski pregled", V, Beograd 1961, str. 95-104.

la "nacionalno ime" Musliman, koje je u ratu priznala, pošto se pod raznim nacionalističkim prtiscima vratila na buržoasku politiku nacionalnog "opredjeljivanja" Bošnjaka. Prema tom starom nacionalističkom konceptu, trebalo bi da se bosanski muslimani, kao navodno još etnički amorfnja grupa, vremenom, zavisno od svog kulturnog napretka, nacionalno opredjeljuju, prema ličnom afinitetu kao Srbi, Hrvati ili Crnogorci. Bošnjaci su u ogromnoj većini takvu politiku odlučno odbacili. Komunističke vlasti su tu realnost sagledale i krajem šezdesetih godina službeno usvojile, već odranije u praksi rasprostranjeno ime Musliman kao nacionalnu oznaku za bošnjački etnos.

Termin Musliman u tadašnjim je okolnostima predstavljao kompromis između Titove (komunističke) politike nacionalne ravnopravnosti i srpskog i hrvatskog nacionalno-političkog naslijeđa, koje je uključivalo zahtjeve za Bosnom i Hercegovinom. Bošnjačka nominacija direktno je ugrožavala kako velikosrpsku državotvornu ideju, tako i navodno hrvatsko državno pravo. Oba ova velikodržavna koncepta mogla su se ostvariti samo na račun BiH i negiranjem muslimana kao Bošnjaka. Odatle ni srpsko ni hrvatsko nacionalno-političko vođstvo nije moglo pristati na bilo koje ime kojim bi se nacionalna nominacija muslimana vezala za Bosnu, kao zemlju koju su i jedni i drugi gledali kao područje svoje velikodržavne avanture. To se potpuno razotkrilo 1992. – 95., dvostrukom oružanom agresijom na BiH i genocidom nad Bošnjacima, što se i danas u raznim vidovima nastavlja. Bošnjaci su se tako, u vrijeme nacionalno-kulturnog oživljavanja u bivšoj Jugoslaviji, od kraja šezdesetih godina prošlog (XX) stoljeća mogli prebrojati samo pod muslimanskim imenom. To je ime u datim političkim okolnostima pružalo legitiman okvir za proučavanje i prezentiranje bošnjačke kulturne baštine i artikuliranje bošnjačkih zahtjeva za potpunom nacionalnom ravnopravnošću. Politički proklamirana ravnopravnost i jednakost je tako postepeno dobijala konkretan kulturno-historijski sadržaj.

Ovakva nacionalna identifikacija je svoje etničko ishodište imala u slavenskom porijeklu i jeziku, a historijsko u bosansko-muslimanskom kulturno-političkom naslijeđu. U tom smislu pojam *Musliman* kao nacionalna oznaka izričito je isključivao ostale muslimane u bivšoj Jugoslaviji, različitog etničkog porijekla i jezika, kao što su bili Albanci, Turci, Torbeši i dr. Logično je otud da se bosanski muslimani nacionalno osviješćeni kao *Muslimani* nisu ni po čemu, osim eventualno i vrlo površno u vjeri, identificirali sa brojnim drugim muslimanima širom svijeta. Tako da bi se nacionalno osjećao i izjašnjavao kao *Musliman*, bosanski musliman nije morao ispovijedati, odnosno očitovati vjeru (šehadet), izjavom da "nema drugog boga do Allaha" i da je "Muhamed Božiji Poslanik". Drugim riječima, proces konstituiranja bosansko-muslimanske nacije pretpostavljao je sekularizaciju i prelazak sa vjere na kulturu, odnosno na stapanje vjere sa etnicitetom i državom. Raspadom Jugoslavije kao

države i oružanom agresijom na Bosnu i Hercegovinu nastupio je u ovom procesu preokret, tako što u novim tragičnim okolnostima rata i genocida bosanski muslimani, odnosno Bošnjaci, poslije čitavog jednog stoljeća, razdvajaju u terminološkom smislu svoju etničku i nacionalnu od vjerske nominacije.

Upotreba naziva Bošnjak postepeno se aktualizira u vrijeme kraha komunističkog režima 1989./90. godine. U velikom šarenilu političkih stranaka, grupa i ideja, nastalih raspadom Saveza komunista Jugoslavije i raznih uz njega vezanih organizacija artikulira se, među ostalim, i bošnjaštvo kroz različite političke, akademske i druge rasprave. Dio bošnjačke liberalne emigracije se još krajem 1963. odlučno opredijelio "za bošnjaštvo kao bosanskomuslimansku nacionalnu identifikaciju" i to u novim okolnostima odlučno propagirao u zemlji.

Od početka agresije na BiH aprila 1992. i neviđenog genocida nad Bošnjacima, te sa organiziranjem Armije BiH i herojskim otporom agresorima, u narodu se sve češće počelo upotrebljavati ime Bošnjak i Bošnjaci, kao nacionalna oznaka bosanskih muslimana. Bio je to spontan proces vraćanja u upotrebu starog bosanskomuslimanskog narodnog imena. To je ime plebiscitarno prihvaćeno na Drugom bošnjačkom saboru 28. septembra 1993. godine. Nakon toga ime Bošnjak (Bošnjaci) potvrđeno je Dejtonskim sporazumom od 21. novembra 1995. i Ustavom BiH kao njegovim sastavnim dijelom.

Naziv Musliman je u historijskom smislu riječi i dalje ostao u upotrebi. Taj naziv je utkan u sva razdoblja i epohe bošnjačke povijesti, pa je njegovo korištenje u historiografiji, ali i u drugim društvenim naukama i književnosti, neophodno i neizbježno¹¹ Ova dvostruka nominacija ima kako historijsko, tako i aktualno značenje. Ona odražava i izražava složenu povijesnu poziciju Bošnjaka u rasponu od hiljadu godina.

Bošnjaci su svoj jezik manje-više uvijek zvali bosanskim. U srednjem vijeku taj je jezik jednostavno nazivan slavenskim, ponekad ilirskim, a kasnije u pravilu bosanskim. Prvi poznati spomen bosanskog jezika nalazi se u jednom notarskom spisu grada Kotora od 3. jula 1436., u kojemu je zabilježeno da je gradski knez kupio petnaestogodišnju djevojku "bosanskog roda i heretičke vjere zvanu bosanskim jezikom Djevena".¹² To znači da je taj naziv i ranije morao biti u upotrebi. U opću upo-

¹¹ U notarskim spisima grada Zadra zabilježeno je da su 1568. neki Bošnjaci odbili da u ispravi o zaključenju jednog posla budu upisano kao "Turci", nego su na vlastiti zahtjev uvedeni kao "Mussolmani di Bossina". (Marko Šunjić, *Mossolmani di Bossina*, "Prilozi" Instituta za istoriju u Sarajevu, XXII, 1987, str. 58-59; up. i, Alija Isaković, *O "nacionaliziranju" Muslimana*, "Globus", Zagreb 1990, str. 7-8.

¹² M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK "Preporod", Sarajevo 1997, str. 15.

trebu naziv bosanski jezik ulazi u XVII i XVIII stoljeću. Muslimani (Bošnjaci) na području današnje Crne Gore svoj su jezik također uvijek nazivali bosanskim. To se vidi po prvom mevludu na bosanskom jeziku koji je na traženje bošnjačkih prvaka iz Kolašina spjevao i 1879. objavio hafiz Salih Gašević iz Nikšića. U uvodu svog *Mevluda* Gašević kaže: "Moliše me kolašinski prviši,/Mevlud nami daj bosanski napiši",¹³ itd.

Ovaj je naziv ostao u službenoj upotrebi i poslije austro-ugarske okupacije 1878., bez obzira na agresivne zahtjeve i pritiske sa srpske i hrvatske strane da se to ime izbací iz upotrebe. Bošnjačka štampa tog vremena koristila je naziv bosanski jezik, a hrvatska i srpska svoje odgovarajuće nacionalno ime. Zemaljska vlada za BiH je 1907. jednom internom naredbom obavijestila sve nadležne organe da se "zemaljski jezik" (Landessprache) ima svugdje službeno nazivati srpsko-hrvatskim. Time je zvanično ukinut naziv bosanski jezik, ali je istovremeno ostavljeno Bošnjacima pravo da se u svojim autonomnim ustanovama mogu i dalje koristiti tim terminom. To svoje pravo i mogućnost Bošnjaci u praksi faktički nisu koristili. Takvo stanje je ostalo nepromijenjeno, kako poslije 1918., tako i poslije 1945. godine. Naziv bosanski jezik spontano oživljava prvih mjeseci 1991., kada ga Bošnjaci putem svoje novopokrenute štampe i publicistike sve više vraćaju u upotrebu. Bez obzira na ratne godine koje su odmah uslijedile pitanje bosanskog jezika je naučno razriješeno. To je jezik, koji Srbi zovu srpskim, Hrvati hrvatskim, a Bošnjaci bosanskim. U kolokvijalnom smislu radi se o jednom ili zajedničkom jeziku, mada svaki od njih ima svoj literarni izraz i standard.

Srpska i hrvatska lingvistika i politika danas svim silama osporavaju naziv bosanski jezik, forsirajući njegovu bošnjačku nominaciju. Bošnjaci nisu nikad tako nazivali svoj jezik, nego uvijek i samo bosanskim. Nametanje naziva bošnjački jezik ukazuje na zajedničku srpsko-hrvatsku ignoranciju i autizam. To je izraz krajnje bešćutnosti prema Bošnjacima, nakon što sporazumni srpski i hrvatski plan o političkom i fizičkom uništenju Bosne i Bošnjaka nije realiziran u predviđenom obimu i okviru. Plan nije ostvaren ali su ostali sirovost i nasrtljivost, prema kojima Bošnjaci ne mogu, da se poslužimo Marksovim riječima iz *Osannaestog Brimera Luja Bonaparte*, "sebe zastupati, njih mora da zastupa drugi",¹⁴ pa tako i da im određuje naziv jezika.

Sigurno je da bošnjaštvo, odnosno bošnjački identitet, kao i svaki drugi nacionalni identitet, predstavlja jednu kolektivnu historijsku činjenicu. Nijedan kolekti-

¹³ Isto, str. 200-201.

¹⁴ Edward W. Said je ove Marksove riječi uzeo za moto svoje poznate studije o orijentalizmu kao "evropskom izumu", odnosno iskrivljenoj evropskoj slici muslimanskog svijeta.

vni identitet, pa ni bošnjački, nije nikakav apsolutno homogeni element. Nacionalni identitet nije samo kolektivna, nego i individualna činjenica. U svakom nacionalnom identitetu, a u bošnjačkom možda posebno, postoji mnoštvo nijansi i razlika koje svako od njegovih pripadnika na svoj način doživljava, osjeća i izražava.■

Mustafa Imamović

BOSNIAK ETHNOS: IDENTITY AND NAME

(Summary)

Bosniaks determine their identity primarily in relation to the peoples with whom they are tied by the shared living space, origin, and language. In this respect, Bosniaks may be defined as the people of South Slav ethnic origin and language who is distinguished from other South Slavs who speak the same language (Serbs, Croats and Montenegrins) by its distinctive religious, i.e., cultural and political experiences. Each people, including Bosniaks, is the result of specific, and for a geographical territory unique historical, political and cultural processes and circumstances. Bosniaks would, therefore, be the part of the South Slav ethnicity who was formed as the people and who lives in the specific historical space of the idea of Bosnian statehood and of Bosnian cultural thought. This space is located in the Balkans and Europe and represents, besides their Slav origin, language, and Islam, the other two elements of Bosniak identity. From the time of Austro-Hungarian occupation, in 1878, until our times, there were several shifts of Bosniak identity, depending on the changes of political and socioeconomic circumstances in Bosnia and its close neighborhood. These shifts ranged from religious towards secular, from traditional to modern understanding of life and behavior, with a lot of intertwining and retrogradations. In the Bosniak identity as a collective historical fact there are many individual nuances and distinctions that each of its member experiences, feels and expresses in his or her own way.

PRIKAZI

HEREDITAS rerum Croaticarum ad honorem MIRKO VALENTIĆ, / priredili Alexander Buczynski, Milan Kruhek, Stjepan Matković. - Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2003., str. 424.

"Knjiga koja se nalazi pred Vama posvećena je našem dragom prijatelju, kolegi i mentoru dr. Mirku Valentiću. Mirko je nedavno proslavio svoj sedamdeseti rođendan, a 31. prosinca 2002. godine završio mu je dugogodišnji mandat ravnatelja Hrvatskog instituta za povijest. Naša želja bila je da se na poseban način zahvalimo čovjeku koji nam je osobito tijekom prošlog desetljeća tako često i nesebično pružao ruku potpore kad bi prelazili različite "rubikone" našeg životnog puta, uvodne su riječi urednika koji su s puno strpljenja, ljubavi i poštovanja priredili zbornik ovom istaknutom hrvatskom povjesničaru.

Dr. Mirko Valentić rođen je 19. 9. 1932. godine u Ivanjskoj, općina Banja Luka. Nakon diplomiranja na povijesnoj grupi na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, (1961.), radio je kao profesor povijesti u Školi za odgojiteljice u Zagrebu, zatim kao kustos u Povijesnom muzeju Hrvatske. Godine 1971. zasnovao je radni odnos u Institutu za historiju radničkog pokreta (današnji Hrvatski institut za povijest), a 1975. izabran je u zvanje asistenta. Od 1978. godine, kada je stekao zvanje doktora znanosti na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu temom *Vojna krajina i pitanje njenog sjedinjenja s Hrvatskom 1861. - 1881.*, prošao je kroz zvanja od znanstvenog suradnika (1979.), višeg znanstvenog suradnika (1981.) do znanstvenog savjetnika (1986.), a 1991. godine imenovan je ravnateljem Instituta za suvremenu povijest (od 1989. novo ime za Institut za historiju radničkog pokreta). Od 1993. godine predavač je na Hrvatskim studijama Sveučilišta u Zagrebu i predsjednik Stručnog vijeća Hrvatskih studija do 1998. godine. Osim toga, predsjednik je Matičnog povjerenstva Sveučilišta u Zagrebu za izbore u znanstvena zvanja - polje povijesnih znanosti i zamjenik predsjednika Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti. Od 1992. predsjednik je Zavičajnog kluba Banja Luka, što govori o njegovoj stalnoj vezi sa zavičajem i zemljom u kojoj se rodio i u kojoj ima puno prijatelja i kolega. Njegov odlazak u Montreal na Svjetski kongres povjesničara 1995. godine, bila je i godina prijema Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti u Međunarodni odbor za povijesne znanosti (CISH). Od 1996. voditelj je Odsjeka za povijest na Hrvatskim studijama, stalni je predavač na Diplomati-

skoj akademiji Ministarstva vanjskih poslova, u godini kada je Institut za suvremenu povijest preimenovan u Hrvatski institut za povijest. Tijekom 1998. i 1999. godine sanirani su građevinski radovi na zgradi u Opatičkoj 10, kao i restauratorski radovi u umjetničkim dvoranama Instituta, na čemu su mu zahvalni suradnici, jer sami kažu "*Obnovom palače Instituta osigurao nam je "radni dom" u povijesnom ambijentu bez premca.*" Značajan doprinos imao je u Organizacijskom i Znanstvenom odboru pripreme i održavanja Prvog kongresa hrvatskih povjesničara (9.-11. prosinca 1999.). Dr. Mirko Valentić je znanstvenik uvijek zainteresiran za stručnu i prijateljsku suradnju sa drugim institucijama, pa tako potpisuje 2001. bilateralni sporazum s Institutom za povijest Sveučilišta u Varšavi, a 2002. sporazum o znanstvenoj suradnji s Institutom za historiju u Sarajevu. Sukladno nastojanjima povezivanja povjesničara bio je organizator međudržavnog znanstvenog skupa *Hrvatsko-mađarski odnosi 1102.-1918.* Svakako, ovo su samo najvažniji datumi u izuzetno bogatom životopisu dr. Valentića.

Govoriti o znanstveniku znači staviti naglasak na njegovu bibliografiju. Kada je u pitanju dr. Valentić, tada je izuzetno bogat popis njegovih bibliografskih jedinica. Napisao je pet knjiga, a to su: *Kameni spomenici Hrvatske XIII.-XIX. stoljeće*, Zagreb 1969., *Gradišćanski Hrvati od XVI. stoljeća do danas*, Zagreb 1970., *Die Burgenländischen Kroaten*, Eisenstadt 1972., *Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849.-1881.*, Zagreb 1981. i *Vojna krajina u Hrvatskoj* (u suautorstvu s Fedorom Moačaninom), Zagreb 1981. Veliki je broj studija, rasprava i članaka, od kojih je za ovu prigodu za zbornik izabrano 58, a odnose na razna pitanja iz povijesti 19. stoljeća, u najvećem broju objavljeni u sljedećim časopisima: *Historijski pregled*, *Senjski zbornik*, *Časopis za suvremenu povijest*, *Historijski zbornik*, *Nastava povijesti* i u brojnim publikacijama sa znanstvenih skupova. Svoje organizacijske sposobnosti i znanstveni doprinos dao je uređujući izdanja brojnih biblioteka i posebnih edicija.

Urednici su uvrstili u zbornik i nekoliko pisama nekih od brojnih Valentićevih suradnika i prijatelja, te intervju s njim. Sva objavljena pisma su topla i srdačna, u kojim se, između ostalog, kaže: "*Može se pretpostaviti da će ulazak u osmo desetljeće i umirovljenje za akademika Valentića značiti prijelaz u razdoblje kad se čovjek oslobođen pritiska "mora" tek počinje disati punim plućima, buditi zasute potencijale i razvijati kreativnost do pune mjere. To želim slavljeniku, izražavajući mu iskrenu zahvalu zato što sam imala uživati njegov interes i njegovu podršku za vlastiti rad*" (Anna Maria Gruenfelder, s. XXI). Iz opširnog vrlo zanimljivog intervjua sa Mirkom Valentićem čitatelj može saznati puno toga o njemu i ljudima s kojima je surađivao, a možda je potrebno ovdje izdvojiti samo jednu njegovu osobinu podržavanja mladih ljudi koji se mogu ilustrirati sa slijedeća dva ulomka: "*I opet ću pono-*

viti svoju staru priču koju sam toliko puta stavljao na dušu našim mladim znanstvenicima, na našim toliko puta ponovljenim i meni nezaboravnim sastancima "petkom u 12 sati u Zlatnoj dvorani". Dakle, još jednom. Komotni smo i uz to skloni da sažaljevamo sebe i krivimo druge umjesto da zasučemo rukave. Moramo našu historiografiju izgrađivati tako da bude nezaobilazna i da je drugi ne mogu zanemarivati" (str. XLIII) i "Ministarstvo znanosti napravilo je sve da spasimo naše mlade znanstvenike, stvarajući sustav "znanstveni novaci". Bilo bi tragično za hrvatsku državu da ovaj sustav nestane i da nam najbolji mladi ljudi odlaze u svijet. Znanstveni novaci našeg Instituta često su "vani" na istraživanjima, studijskim boravcima, stipendijama i znanstvenim skupovima. Tu im ravnatelj i dekani na fakultetima moraju pomoći. To su naše dugoročne investicije u znanost i visoko obrazovanje" (str. XLIV). Svakako, asocijacija prikazivača poslije ovih riječi je da bi bilo dobro da odgovorni za podmladak i u Bosni i Hercegovini čuju dr. Valentića.

Najveći dio zbornika (422 stranice) se odnosi na 50 znanstvenih članaka koji su napisani u čast dr. Valentiću. Poredani su prema kronološkom principu, od vremena Srednjeg vijeka do suvremenog doba, a smatrajući ih vrlo interesantnim i kvalitetnim jer su, uglavnom, izvorni znanstveni članci, bilo bi dobro barem ih informativno nabrojati. Prvi rad nosi neuobičajan naslov, ali vrlo efektan, *Tko se boji Beatrice Aragonske?*, u kojem **Tamara Tvrtković** vrlo zanimljivo uspostavlja odnos između stvarne, povijesne osobe i literarnog lika Beatrice Aragonske ili Napuljske (1457.-1508.), kćeri napuljskog kralja Ferdinanda I. i žene Matijaša Korvina, koja je svojim dolaskom na prijestolje i svojim nastupom uzdrmla duhove i u pozitivnom i u negativnom smislu, jer i dvorski povjesničar i dubrovački svećenik govore vrlo slično o njoj samo polazeći s potpuno različitih strana imajući u vidu njen jak duh, inteligenciju, obrazovanje i ljepotu. O nekim aspektima diplomatske tradicije u zapisima splitske crkvene provenijencije piše **Mirjana Matijević Sokol**. Autorica komparativnom analizom razmatra *Supetarski kartular* definirajući ga kao specifičnu vrstu memorijalnog zapisa (liber traditionum) koja se može svrstati u žanr *gesta abbatum* i *Salonitansku povijest* splitskog Tome Arhiđakona iz XIII. st., kojeg po žanru svrstava u *gesta episcoporum*, zaključujući da te dvije dominantne, ali po svojim karakteristikama specifične književne vrste vezane uz crkvene institucije su zaživjele i utrle put latinističkoj historiografiji i općenito literaturi kojom će hrvatska književnost obilovati do najnovijih vremena. **Franjo Šanjek** piše o usponu, djelovanju i nestanku bosansko-humskih krstjana Crkve bosanske, tj. o temi uvijek i nanovo interesantnoj ne samo stručnoj, nego i široj čitateljskoj publici. O nimalo manje kontroverznoj i osjetljivoj temi u historiografiji piše i **Ante Škegro** u članku o vlaškom ratničko-stočarskom pučanstvu dospjelom u Uskoplje i njihovoj funkciji na liniji sukoba između Osmanskog Carstva i Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva. Članak "*Ut matrimo-*

num libere et licite contrahere possint" - *Papal 14th and 15th century matrimonial dispensations*, autorice **Jadranke Neralić**, se bavi problematikom crkvenog dopuštenja za sklapanje braka (dispensationes), koje je izdavala papinska Kancelarija, a istraživanje je obavila na najpoznatijim serijama registara papinskih pisama Tajnog vatikanskog arhiva za razdoblje od početka 14. do kraja 15. stoljeća. Na problematiku Srednjeg vijeka odnosi se članak koji je napisala za ovu priliku **Irena Benyovsky** o političkim sukobima između plemićkih rodova u srednjovjekovnom Trogiru i njihovom utjecaju na promjene posjedovnih odnosa u gradu. O srednjovjekovnom Dubrovniku piše **Zrinka Pešorda** kroz sliku vladara u gradu, njegovom stvarnom doživljaju kroz kraljevsku ulogu zaštitnika u vrijeme najvećeg dubrovačkog uspona što od kralja Sigismunda Luksemburškog (1387.-1437.) stvara najdražeg kralja kojeg je grad pod Srđem ikada priznavao, jer je to zapravo bilo "zlatno" doba Dubrovnika. O kasno-srednjovjekovnom Dubrovniku na sasvim drugačiji način piše **Gordan Ravančić** razmatrajući neke aspekte izvanbračne ljubavi i ženske posluge u svakodnevnom životu vlasteoskih obitelji, realnost života u takvom društvu sa svojevrsnim dvostrukim moralom i njegovim posljedicama. Na prostorima srednjovjekovnog Dubrovnika u svojim istraživanjima tragaju i autori sljedećeg članka **Niko Kapetanić** i **Nanad Vekarić**, koji pišu o podrijetlu starosjedilačkog konavoskog roda Balda Bogišića iz sela Dubrave.

Nakon tema iz srednjovjekovne povijesti, **Andrej Čebotarev** nas uvodi u problematiku perioda osmanske vladavine osvrćući se na položaj robova u Otomanskom Carstvu upozoravajući na značajnu ulogu martoloza (pomoćnog roda turske vojske) u trgovini robljem od 15. do 18. stoljeća. **Nenad Močanin** piše o Turskoj vojnoj krajini u hrvatskim zemljama kao uvodu za 16. i 17. stoljeće koja se, prema autoru, može promatrati manje kao teritorij, a više kao društvo. Osmansko Carstvo uvjetovalo je velika migraciona kretanja, a iseljavanje Hrvata zbog turskih osvajanja tijekom 16. stoljeća istraživao je **Milan Kruhek** kroz povijest Katoličke crkve u Gradišćanskim Hrvata od njihova naseljavanja do kraja 18. stoljeća. Poštujući rezultate istraživanja dr. Valentića na ovu temu, autor ovog članka navodi zaključak iz Valentićevog rada "*500 ljet hrvatske dijaspore u austrijsko-ugarsko-slovakom pograničnom području*", u zborniku radova *Symposion croaticon*, Beč-Wien 1974., 30. Autor **Pavao Knezović** u sljedećem članku pod naslovom *Knjižica od Turak u Perušiću* govori o stanovništvu koje je ostalo nakon oslobođenja od Osmanlija i nakon toga prelazilo s islama na rimokatoličku vjeru, a u prilogu su dati prijepisi popisa krštenih od 16. kolovoza do 9. rujna 1689. u Perušiću. Autor **Zlatko Kudelić** na temelju sačuvanih vrela opisuje vjerske i crkvene prilike u Vojnoj krajini, te odnos bečkog dvora prema pitanju crkvene unije pravoslavnih krajišnika u svjetlu nastojanja zagrebačkog biskupa Benedikta Vinkovića da imenuje naslovnog smederevskog bi-

skupa Rafaela Levakovića za biskupa grkokatoličke Marčanske biskupije. Rasprava **Lovorke Čoralić** koja se odnosi na prilog životopisu šibenskog biskupa Ivana Dominika Calegarija (1676.-1722.) je još jedan prilog povijesti Crkve. **Arnold Suppan** analizira posljedice Karlovačkog mira za Hrvate u raznim aspektima, a kada je umjetnost u pitanju zaključuje da "Barokni katolicizam habsburških zemalja bio je sasvim specifičan u odnosu na ostalu Europu i ostavio je svoj trajni trag i u hrvatskom kulturnom pejzažu" (s. 136). Iz ekonomske povijesti interesantan je rad **Milana Vrbanusa** koji je na temelju velike desetine u osječkom okrugu pokušao utvrditi kretanje uroda žitarica od 1707. do 1711. godine. **Robert Skenderović** promatra međusobnu povezanost demografskog razvoja i ukupnog društvenog i gospodarskog razvoja Slavonije u 18. stoljeću, a **Ivica Golec** istražuje socijalnu i vjersku strukturu petrinjskog stanovništva u vrijeme kada je taj grad imao položaj komuniteta, odnosno povlaštenog krajiškog grada, od 1777. do 1871. godine. Na vrlo interesantan način **Damir Matanović** opisuje svakodnevicu kroz jednu novu dimenziju odnosa stanovništva Habsburške Monarhije i Osmanskog Carstva u smislu nelegalne komunikacije stanovništva istraživano na malom graničnom odsjeku Brodske pukovnije i Gradačačke kapetanije na kraju 18. i početkom 19. stoljeća.

Ivan Martinčić u svom radu pridodaje istražene i analizirane tri arhivalijske crtice za životopis Bogoslava Šuleka koje dokumentiraju leksikografsku pretpovijest u leksikografskoj sastavnici životopisa ponajvećeg hrvatskog poslijepreporodnog leksikografa. O zagrebačkim listovima liberalne orijentacije, (*Saborske novine*, *Slavenski jug*, *Südslawische Zeitung* i *Jugoslavenske novine*), piše **Vlasta Švoger** u kojima prikazuje neke od temeljnih političkih pojmova vezanih za djelovanje države, kao što je ustavna monarhija, parlament, pitanje odgovorne vlade i revizije ustava tijekom revolucije 1848.-1849. godine. Na sredinu 19. stoljeća odnosi se članak u kojem je **Antoni Cetnarowicz** sustavno istražio pisanje galicijskog tiska o kretanjima narodnog preporoda u Dalmaciji, a napose je protumačio zanimanje tiska za političko-stranačka kretanja u Dalmaciji i zbivanja u pokrajinskom Saboru. Pod vrlo interesantnim naslovom *Ante Starčević - liberarni zagovornik građanske države* **Sabrina P. Ramet** interpretira ideologiju Ante Starčevića, odbacujući ocjene da je Starčević bio zagovornik etničkog nacionalizma i pruža argumente u prilog teze da je Starčević bio liberarni zagovornik građanske države. Zasiurno, ovaj članak će pobuditi interes među znanstvenicima jer ne postoji jedinstvena ocjena o toj kompleksnoj osobi. Vrlo značajno razdoblje banovanja Ivana Mažuranića (1873.-1880.) istražuje **Dalibor Čepulo**, koje ocjenjuje kao kulminaciju procesa izgradnje modernog hrvatskog državno-pravnog sustava u 19. stoljeću i ključnom prekretnicom u razvoju od staleškog prema modernom hrvatskom identitetu. Autor ocjenjuje da je Mažuranićeva povijesna veličina u tome što je u kratkom i povoljnom trenu učinio zaokret

za kojeg kasnije, možda, više i ne bi bilo prilike. Iz bosanskohercegovačke povijesti **Husnija Kamberović** na temelju dosad neistražene arhivske građe i literature prikazuje stanje bosanskohercegovačkog društva na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, s posebnim osvrtom na muslimansku begovsku zemljoposjedničku elitu u vrlo zanimljivim odnosima obiteljskih, zemljoposjedničkih i političkih utjecaja. **Ljubomir Antić** daje vrlo važan prilog istraživanju društvenog okupljanja hrvatskoga iseljeničtva u 19. stoljeću na temelju otkrića *Pravilnika Društva "Slovinska sloga"*, utemeljenog u Asuncionu u Paragvaju 4. 10. 1889. godine, historiografski vrijednog dokumenta u rasvjetljavanju najranijeg razdoblja društvenog okupljanja hrvatskog iseljeničtva. O iseljavanju iz Hrvatske u Sjevernu Ameriku u vremenu od 1890. do 1914. godine piše **Snježana Ružić** kroz sliku organiziranja prijevoza putnika, djelovanja parobrodarskih društava, putničkih agencija i agenata, ali i tajnih agenata različitih prijevoznih društava koji su organizirali ilegalno iseljavanje.

Pod naslovom *Izazov povijesti: sto godina programatskog članka o uništenju hrvatskog naroda*, **Mato Artuković** analizira članak "Srbi i Hrvati" koji je javno proklamirao program rješenja hrvatsko-srpskih odnosa u 20. stoljeću, a nakon objavljivanja, kolovoza 1902., u zagrebačkom listu "Srbobran", glasilo Srpske samostalne stranke u Hrvatskoj, izazvao je burne demonstracije. Autor je, također, povezo kraj 20. stoljeća sa njegovim početkom u kontekstu velikosrpskih projekata. Nakon analiziranja uloge Nikole Stojanovića u političkom životu s početka 20. stoljeća, **Ivo Perić** se osvrnuo na 61 objavljeni članak Stjepana Radića u riječkom "Novom listu" (1901.-1904.), uz naznaku da je ovaj iznimno plodan politički pisac surađivao u mnogim listovima. Stjepan Radić zaokuplja pozornost i sljedećeg autora **Mire Kolar-Dimitrijević** koja piše kako su Stjepan i Antun Radić pokrenuli stranačku tiskaru (1906.-1914.), u kojoj su tiskali izdanja za promoviranje koncepcije tzv. seljačke ideologije i Hrvatske pučke seljačke stranke. Osobito interesantan rad je **Stjepana Matkovića**, a govori o prijedlogu Frana Milobara, sveučilišnog profesora i pravaškog političara, koji u nacrtu reforme unutarnjeg uređenja Austro-Ugarske na početku 20. stoljeća pretpostavlja postupnu preobrazbu Monarhije iz dualističke u trijalističku državu, a zatim u federalističku zajednicu. **Andrej Rahten** piše o dr. Janku Brejcu (1869.-1934.), vodećem političaru Katoličke narodne stranke u Vojvodini Kranjskoj, koji se zalagao za demokratizaciju javnog života i za uspostavljanje političkog savezništva s hrvatskim pravašima, te ga ocjenjuje kao jednog od najznačajnijih slovenskih političara na prijelazu iz austrougarskog u jugoslavenski državni okvir. Pitanja iz istog povijesnog razdoblja istražuje i **Bosiljka Janjatović** na osnovi tri optužnice tijekom suđenja opozicionarima tijekom 1920. i 1921. godine u Zagrebu podignute protiv političara koji su se suprotstavili unitarističkom i centralističkom načinu organiziranja nove države - Kraljevstva SHS. Autorica na kraju za-

ključuje da su i ova suđenja pokazala, kao i sudski proces Stjepanu Radiću, da optužnice vladajućih struktura protiv opozicijskih političara za neposlušne imaju i vrlo oštre kazne. Sa tema iz političke povijesti u svijet bankarstva vodi nas **Zdravka Jelaska Marijan** člankom *Osnivačka skupština Pučke trgovinske banke u Splitu 1920. godine: prilog poznavanju bankarstva u Dalmaciji*. U zborniku slijedi članak važan za bosanskohercegovačku povijest, a za to je zaslužan **Zlatko Matijević** koji je rekonstruirao djelovanje hrvatskih političkih stranaka u Bosni i Hercegovini od okončanja ožujkskih parlamentarnih izbora (1923.) do uvođenja šestosiječanjske diktature (1929.), s posebnom naznakom na izborne rezultate pojedinih stranaka na državnoj i lokalnoj razini. U međuratni povijesni okvir (1937.-1941.) **Suzana Leček** postavlja interes svojih istraživanja o Seljačkoj slozi, kulturno-prosvjetnoj organizaciji Hrvatske seljačke stranke, koja je imala cilj smanjiti broj nepismenih, naročito među ženama, što se smatralo glavnom preprekom uključivanja većeg broja seljaštva u politički život. Autorica piše o razgranatoj mreži ogranaka uključivanjem političkih organizacija HSS-a, Napretka, Kluba ABC i drugih društava u svoju djelatnost.

U tragično razdoblje Drugog svjetskog rata uvodi nas **Mario Jareb** člankom o službenim koncepcijama ustaško-domobranskog pokreta o opsegu i granicama buduće nezavisne hrvatske države, a osvrnuo se i na drugačije poglede koji su postojali kod nekih pristaša pokreta. I u ovom tekstu mogu se naći važni podaci o Bosni i Hercegovini. Sljedeći članak dotiče se hrvatsko-bugarskih odnosa tijekom Drugog svjetskog rata što u hrvatskoj povijesti nije bio predmet istraživanja, pa nam **Nada Kisić Kolanović** pregledno iznosi politiku bugarskog dvora prema NDH 1941.-1944., čime nam otkriva regionalnu osebujnost europskog jugoistoka i omogućuje nam svestraniji uvid u povijesnu zbilju Drugoga svjetskog rata na tom području, a osim toga odgovara i na neka pitanja zašto su zemlje poput Bugarske, Mađarske, Rumunjske i NDH prionule uz sile Osovine. Na sasvim novi način **Davor Marijan** raspravlja o Majskom savjetovanju CK KPJ (svibanj 1941.), karakterizirajući ga "kao kamen temeljac u zidu obmana". Autor je iznio mišljenje da Majsko savjetovanje, kako je prikazivano u povijesti do sada, nije uopće održano, već se radilo o konzultacijama sekretara CK KPJ-Tita s najbližim suradnicima i da je cijeli događaj konstrukcija s kojom je Komunistička partija Jugoslavije uljepšavala svoju prošlost.

Ne manje burno razdoblje slijedilo je nakon 1945. godine, koje kao i ono ratno tek čeka istraživače. Među već renomiranim je **Jere Jareb** koji ovom prigodom daje informativni pregled građe o odmetnicima, protukomunistima poslije Drugog svjetskog rata. Građa je nastala kao rezultat rada bivše Službe državne sigurnosti SR Hrvatske prije 1990., a djelomično ju je MUP RH predao Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i učinio dostupnom istraživačima nakon 1992. godine. Članak Jere Jareba može se shvatiti kao posljedica političkih zbivanja o kojima piše **Zdenko Radelić** u

članku pod naslovom *Oporba u Hrvatskoj 1945.-1950.*, o vremenu koje je obilježila KPJ u svojoj neupitnoj i neograničenoj vlasti. S obzirom na žestoku represiju i pobjednički zanos nijedna druga stranka ili pokret nisu se uspjeli obnoviti ili sastaviti drugačiji politički program, a kamoli djelovati sustavno i dugoročno. U okviru političkih prilika koje nisu dopuštale različitost mišljenja i djelovanja, **Vera Katz** prikazuje djelovanje HKD "Napredak" 1945.-1949., s osvrtom na tiho gašenje nametanjem narodnofrontovskih načela u brojnim podružnicama praksom uvlačenja partijskih kadrova kroz cijelu organizaciju.

Uvijek je interesantno čitati o zaslužnim ljudima, upoznati se sa njihovim životom i shvaćanjima. Tako nam je u ovom zborniku **Božena Vranješ-Šoljan** približila Ignaca Horvata, svećenika, književnika i novinara, jednog od najistaknutijih i društveno najangažiranijih intelektualaca među gradišćanskim Hrvatima, te njegovim naporima za uspostavljanje čvršćih veza s matičnom domovinom. O događajima za koje su spisi postali dostupni javnosti u listopadu 2002. godine piše **Berislav Jandrić** na temu o progonu rukovodstva Matice hrvatske nakon sloma Hrvatskog proljeća. Autor na temelju tek dostupne arhivske građe govori o razlozima privođenja na informativne razgovore, praćenje, pretrese, maltretiranja, progone, represije komunističkog režima u Hrvatskoj najutjecajnijih osoba rukovodstva Matice hrvatske.

Listajući stranice zbornika prelistavamo i događaje zabilježene, istražene i one manje istražene, pa i one koji čekaju nova objektivnija tumačenja, ali nažalost dolazimo i do tragičnih događaja s kraja 20. stoljeća. Gledanja na te događaje su različita, a o jednom vrlo važnom segmentu započinjanja rata piše **Jure Krišto**, analizirajući držanje visoke crkvene hijerarhije Srpske pravoslavne crkve na područjima bivše Jugoslavije i njenog udjela u odgovornosti za rat. Ova nedavna prošlost ili prošlost koja je još u nama i nismo svjesni koliko je još živimo uz nastojanja za uspostavljanjem dobrosusjedskih odnosa raznim bilateralnim ili jugoistočnoeuropskim dogovorima čekat će zasigurno neke nove generacije koje će moći o tome neopterećeno pisati.

Hrvatsku historiografiju, prema riječima dr. Valentića "*moramo ... izgrađivati tako da bude nezaobilazna i da je drugi ne mogu zanemarivati*", a koliko su teme iz hrvatske povijesti zastupljene u njemačkim povijesnim časopisima nakon 1991. godine u kratkim crtama pokazuje **Katrin Boeckh**, naglašavajući da su povijesne teme bile zastupljene u njemačkoj historiografiji i prije stjecanja hrvatske državne nezavisnosti, ali da su promjene nakon 1991. vidljivije u politologiji, nego u historiografiji. S velikim zadovoljstvom dr. Valentiću svoje radove su posvetili **Zef Mirdita**, *Albanska historiografija o Vlasima*; **Miroslav Bertoša**, *Huizingin san i europska mora tridesetih godina XX. stoljeća: vizije znamenitoga nizozemskog povjesničara o europskoj moralnoj i intelektualnoj krizi u hrvatskom prijevodu iz godine 1944.*

i **Alexandar Buczynski**, *Nizozemski ustanak i nastanak Republike Sedam Ujedinjenih Pokrajina*

Opširnijim prikazom zbornika u *Prilozima* Instituta za istoriju u Sarajevu želimo se pridružiti čestitkama za sedamdeseti rođendan sa željom da suradnja između naša dva instituta i dalje traje i to još intenzivnije ne zaboravljajući dva prijatelja i kolege dr. Mirka Valentića i dr. Ibrahima Karabegovića koji su je otvorena srca započeli, a na mlađima je da je nastave, što zasigurno već ostvaruju dr. Milan Kruhek i dr. Husnija Kamberović, aktualni direktori instituta.

Slijedeći Valentićeve riječi koje su vodilje uvijek prema naprijed, urednici dr. Alexander Buczynski, dr. Milan Kruhek i dr. Stjepan Matković, za čiji se uređivački posao mogu izreći samo pohvale, najavljuju sljedeće: "No, željeli smo ići još jedan korak dalje. Knjiga **Hereditas rerum croaticarum** namjerno nosi broj 1. Pred Vama je, naime, prvi svezak iz nove serije koju je pokrenuo Hrvatski institut za povijest i u kojoj će svake godine na engleskom, njemačkom ili francuskom biti objavljeni radovi s temama iz hrvatske povijesti. Uvjereni smo da je pokretanje nove serije **Hereditas** najprikladniji način da se našem prijatelju zahvalimo za sve što je za nas učinio i da mu zaželimo brojne stvaralačke godine uz što više ostvarenih rokova".

Vera Katz

Dr. Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*. Zagreb, Novi Liber, 2003., 519 str.

Dr. Ivo Goldstein redoviti je profesor na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i šef katedre za opću povijest srednjeg vijeka. Bizantologija, hrvatska povijest ranog srednjeg vijeka su mu uža specijalnost, ali su mu predmet znanstvenog interesiranja hrvatska povijest XX stoljeća i povijest Židova u Hrvatskoj.

Nakon prvih knjiga o povijesti Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije Ivana Luciusa u XVII stoljeću i još nekoliko autora koji su poodavno napisali kapitalna djela obuhvatajući njima cjelokupnu hrvatsku povijest (Smičiklas Tadija, Klaić Vjekoslav, Šišić Ferdo), novije povijesti Trpimira Macana i najnovije Ludwiga Steindorffa, svjetlo dana ugledala je početkom 2003. g. zanimljivo koncipirana knjiga Ive Goldsteina. Ne ulazeći u vrijednosna prosuđivanja, autoru se mogu uputiti riječi priznanja i poštovanja. Koliko naspram hrabrosti da se upusti u svojevrsnu intelektualnu avanturu, toliko na upornosti da zamišljeni projekat na osoben i osobiti način za koji se opredijelio, dovede do kraja povijesti (na svoj, a ne Fukojamin način!). Pri prvom kontaktu sa Goldsteinovom knjigom, pa i nakon njenog iščitavanja, neodoljivo mi se nametnulo sjećanje na 60-te godine prošlog stojeća (!) kada se kod nas (u ex Jugoslaviji) često elaborirala *teorija distance*, a “vani” - u Parizu npr., kod Galimara, Fajara, Seja – u policama velikih izdavačkih kuća, mogla konsultirati najrecentnija literatura o tek okončanoj Suezkoj krizi ili izraelsko-arapskim sukobima.

U spisku literature Goldsteinove knjige na 490. stranici notirano je djelo akademika Franje Šanjeka o bosansko-humskim krstjanima i povjesnim vrelima tiskanoj u Zagrebu s početka 2003. godine, a netom nakon izlaska promoviranoj u Sarajevu. Nemalo sam se iznenadio tekstu ispod slike vojvode Vojislava Šešelja: “Dobrovoljno se predao sudu u Den Haagu 2003.g.” (str. 383). Dva su to paradigmatična primjera koji na specifičan način *dopunjuju* osnovni tekst. Navedena bibliografska jedinica akademikove knjige i slika jedne historijske spodobе, koja će svoj politički “dance macabre” tek doživjeti, su, ponavljam, više nego znakoviti za Goldsteinovu knjigu. Kao i većina potpisa na ostalim slikama. Odavno je poznata konstatacija i tvrdnja da je *govor slike* jedan od najuniverzalnijih i najsugestivnijih. Naravno da je 450 stranica osnovnog teksta, koga dopunjava 250 fotosa, ilustracija ili slikovnih priloga i 23 povijesne karte, u ovoj knjizi neupitno primarno. Ali, zbog autorovog metoda izlaganja, a posebno opredjeljenja da u obradi materije seže, bukvalno,

do naših dana ove 2003. g. sa posebnim značenjem i svjesnom namjerom ova dva spomenuta, toliko paradigmatična primjera (jedna bibliografska jedinica i jedan fotos) sa (opet toliko paradigmatičnim potpisom)-a i jednih i drugih ima sijaset u Goldsteinovoj knjizi, su u funkciji ilustriranja i isticanja frapirajuće *recentnosti* u informiranju čitatelja.

DODACI u knjizi (od str. 449) mogli bi se, na prvi pogled, doimati kao nešto sekundarno, a u suštini imaju svoju, i te kako naglašenu, *informativnu* funkciju. Pomenuti fotosi, slike i dodaci koji cjelokupnom autorovom projektu daju neku novu, dosad, rekao bih neviđenu treću "dimenziju", rezultat su angažmana, u svakom sučaju izvanrednih stručnjaka iz raznih institucija i "kriju" odgovor kako se uspjelo *in ultima linea*, ostvariti dosege višestruke informiranosti. U cjelini gledajući, sa funkcionalnog aspekta oni su, budući sjajno ukomponirani, takva dopuna osnovnog teksta da bi bez njih sveukupni utisak o knjizi bio, zasigurno, drugačiji. Angažirani djelatnici iz *Nacionalne i sveučilišne knjižnice* u Zagrebu, *Hrvatskog povijesnog muzeja*, *Europa press holdinga*, *Muzeja za umjetnost i obrt*, svaki na svoj način, utkali su svoje znanje u ovu knjigu i potvrdili sve prednosti timskog rada, ničim ne ugrožavajući nositelja i osnovnog realizatora projekta. Dapače. Iz svih tih razloga vjerujem, pleonastički rečeno, da će velika većina čitatelja iščitavati tekst, ili ga moći sa svojom dozom potreba ili zainteresiranosti dopunjavati kako bibliografijom tako i "govorom slika" od najstarijeg natpisa na kamenu na prostoru današnje Hrvatske, do onih posljednjih slika sa skupova "Svi smo mi Norac" - (2001.), ili gay parade (homoseksualaca - 2002. u Zagrebu), kao i sjajnih i sjajno izabраниh platana Vincenta iz Kastva, Julija Klovića, Otona Ivekovića, I. Tišova, I. Lackovića Croate, K. Hegeđušića, J. Vanište sa temama iz vjerskog života, graditeljstva, političke, opće ili kulturne historije Hrvatske.

U ovom osvrtu ima razloga ukazati, ali i istaknuti na (opet) funkcionalnost kronoloških tablica i bibliografije - ove potonje posebno zbog njihovog i kvantiteta, ali i kvaliteta, pa i osobenog stava autora. U osam od jedanaest poglavlja svaki čitalatelj u svakoj prilici, ako ga bude interesirala neka vladarska ili politička ličnost od "ab ovo" do Stipe Mesića ili Ivice Račana zaključno, možda sportska ili pak športske ekipe iz nogometa ili košarke, sve do "vatrenih", svjetskih rukometnih prvaka iz 2003., svjetskih i olimpijskih prvaka i pobjednika - Janice i Ivice Kostelić, naći će pouzdane podatke o njihovim rezultatima u Goldsteinovoj "Hrvatskoj povijesti". O korisnosti takvih informacija *ne* treba trošiti riječi. Ako čitatelje budu interesirale npr. političke stranke, njihovi lideri, koalicije, sekretari KPJ/SKJ, možebitno aktualne političke stranke - notiran je i nedavno novoizabrani šef Liberalne stranke, u međuvremenu novoinstalirani ministar okoliša Račanove vlade - historičar prof. dr. Ivo Banac! - moći će jednostavno otvoriti i pouzdano konzultirati Goldsteinovu knjigu.

U DODACIMA posebno mjesto zauzima "Bibliografija". Nekoliko napomena u kontekstu izvanredno raspoređenih i obrađenih 11 grupa su neophodne za lakše i jednostavnije praćenje koliko reduciranog osnovnog teksta, toliko za prosudbu niza tretiranih pojava, događaja, procesa iličnosti u ovakvom "dajdestiranom" djelu (višemilenijska povijest na 450 stranica). Naglasiti je da ovakva ocjena ni u primisli, a kamoli u realizaciji projekta u cjelini, ne bi mogla svesti autorovo opredjeljenje na simplificiranost. Autor se, naime, nije zadovoljio samo popisom korištene literature. Iole pomnije čitanje teksta, od stranice do stranice, izaziva kod čitatelja *potrebu* za detaljnijim eksplikacijama, objašnjenjima ne samo kada, šta se uradilo i kako, nego i zašto se nešto dogodilo. Kolikogod da se trudio autor, u elaboriranju ovako vremenski dugog perioda ne bi mogao ni pomišljati da uradi ono što bi moglo i trebalo da rade institucije ili timovi stručnjaka. Da bi uspješno prevazišao probleme koji su mu se nametali primjenom osnovnog metodološkog principa – reći, odnosno ukazati na sve što je bitno, na znanstveno provjeren način, a ne otići u krajnost – napisati preopširno djelo, dr Goldstein se opredijelio za salomonsko rješenje: čitatelju pružiti vrlo široku i pouzdanu informaciju o historiografskoj produkciji u hrvatskoj povijesti. Eksplicitno se vrlo mudro (salomonski) ogradio, naznačivši da su knjige navedene "neovisno o kvaliteti, mogućoj jednostranosti i pristrasnosti njihovih autora". Mudrost mu je sadržana i u elegantnoj konstataciji: "Preostaje korisniku bibliografije da se o tome SAM informira". Da ne bi bilo slučajno razočaranih u izbor spiska dr Goldstein opominje da "i lošije knjige mogu barem jednim dijelom biti vrelo historiografskog podatka" (471). Zbog zanimljivosti treba navesti samo neke od jedanaest cjelina: tu je važnija literatura na stranim jezicima, zatim važniji izvori i serije izvora, memoaristika, povijest vjerskih zajednica, enciklopedistika, pa priručnici, djela iz srednjeg i novog vijeka, modernog doba, suvremenosti. Naznačio ih je do 2002., ali i u 2003.g.

U ovom osvrtu dozvoljavam si dvije opaske bez plediranja da su mi kriteriji prihvatljivi. U "memoaristici" su navedena tri djela Karla Štajnera ili jedan, zaista, efemerni Paško Romac, a nema, primjerice, niti jedne knjige sjećanja dr Ivana Ribara, političara koji je obnašao značajne funkcije u obje Jugoslavije, ili, pak, Svetozara Pribičevića, koga dr Goldstein, inače s pravom, na nekoliko mjesta u knjizi, dotiče, ali ne i na strani 248 kao što stoji u *Kazalu imena*. U cjelini "VI" - *Hrvati izvan Hrvatske* (namjerno se ne navode) izostavljeni su neki od autora koji su, recimo, nezaobilazni kada je riječ o historiografskoj literaturi iz perioda monarhističke Jugoslavije. Informacije radi, pouzdano je da se neke od takvih knjiga nalaze i u *Nacionalno i sveučilišnoj knjižnici* u Zagrebu. U drugom izdanju mogla bi se naći i recentna studija Peroche G: *Histoire de la Croatie et des nations slaves du Sud de 395-1992*. Paris 1992. Skrećem pažnju čitateljima da obavijest koju mogu pročitati na str. 471 da su "sva imena autora spomenuta u Kazalu imena", što bi trebalo da "olakšava traženje".

može biti aktualna u eventualnom drugom izdanju ove knjige. Također, ukazao bih na još jednu karakterističnu osobenost autorovog stava koji indirektno može da indicira njegov odnos prema hrvatskoj povijesti, i parcijalno i u cjelini. PODNASLOVI u većini od jedanaest cjelina su tako znalački i točno formulirani da ne samo suštinski izražavaju sadržinu odjeljka, nego čitatelju omogućavaju rekognosciranje autorovih stavova i ocjena.

Zanimljivo je ukazati da je autor od 446 stranica osnovnog teksta, mislim s pravom i puno razloga, čak 122. posvetio događajima i ličnostima iz posljednjih 85 godina hrvatske povijesti. Ne podcjenjujući prethodna stoljeća (čemu i zašto?) ovo posljednje, dvadeseto, je predstavljalo kvalitativnu razmeđu, uvjetno govoreći između "stare" i "nove" moderne historije. Ono što je trajalo kao proces ili događanje dugog trajanja sa prvom i drugom svjetskom kataklizmom doživjelo je, kada je riječ o hrvatskoj povijesti, jedan logičan kraj, odnosno kvalitativno novi i to dvostruki početak: završni proces sazrijevanja hrvatske nacije i ostvarenje hrvatske samostalnosti, odnosno države.

Cjelokupni tekst krasi još jedan kvalitet koji je začuđujući, usprkos autorovoj specijalnosti (srednjovjekovlje i XX stoljeće) – *uravnoteženost* izlaganja. Ipak, uz ovu neospornu konstataciju, dozvolio bih sebi jedno pitanje na koje nisam, priznajem, mogao naći zadovoljavajući odgovor: zašto je, i to u cjelini, prenebregnuta bosanskohercegovačka komponenta hrvatske povijesti, spomenuh, toliko značajnog XX stoljeća. Bukvalno, ta se dimenzija spominje *en passant* na stranici 196. u svezi sa Istočnim pitanjem. Objektivno SVA, bukvalno sva pitanja hrvatske povijesti jugoslavističkog perioda (hrvatsko pitanje, hrvatsko-srpski odnosi, djelovanje najveće hrvatske građanske stranke između dva svjetska rata HRSS/HSS pogotovo) prelama su se upravo na bosanskohercegovačkim prostorima. Bez te komponente malo se šta može objasniti i razumjeti (suštinski) u novovjekovnoj hrvatskoj povijesti. Nedvojbeno je jasna kompliciranost tog aspekta, ali pomenuto pitanje ostaje otvoreno.

Zanimljivo je DATIRANJE u *Hrvatskoj povijesti* manje više važnih događaja. S obzirom da je za povjesničare i njihova djela to primarno pitanje, nemam suvisli odgovor na pitanje zašto se autor opredijelio za, da tako kažem, "zemljopisne termine", jer je, po njegovom mišljenju, HRSS promijenila ime "potkraj ožujka" (str. 247), Oktroirani ustav usvojen je "u jesen", atentat na Stjepana Radića se dogodio u lipnju, a on umro početkom kolovoza! Ovo, u svakom slučaju neobično, netko bi rekao originalno datiranje, bi, možda i bilo opravdano, imalo svoj *raison d'être* da se radi o nesigurnim datumima! Npr. super važan događaj kakav je bio sporazum Cvetković – Maček sklopljen je, po autoru u kolovozu, II AVNOJ je zasjedao u studenom. Za neke događaje – početak rada prve radio postaje na Balkanu, ili Markov protokol, ne navodi se ni godina, a ni godišnje doba!

Na kraju, zaključio bih da je autor *Hrvatske povijesti* dr. Ivo Goldstein na nadasve originalan način, koji podrazumijeva osoben metod, stil, rječnik artikuliranja hrvatske povijesti, rečeno je, *ab ovo* do naših dana, napisao korektno, potrebno je podvući, objektivno, nadasve informativno djelo, u kojem je uspio pomiriti interes znanstvenika, pasioniranog konzumenta historije ili pak amatera. Sudim da je neprijeporan dojam nakon čitanja *Hrvatske povijesti* da niti jedan čitatelj neće biti uskraćen za kompletnu informaciju, ali istodobno i uputu gdje će i kako moći doći do ostalih detaljnijih relevantnih naslova.

Tomislav Išek

Franjo Šanjek: *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13-15 stoljeće)*. Barbat, Zagreb 2003, str. 397.

Ukupni rezultati koje je u skoro tri i po vijeka dugog trajanja postigla historija historiografije Bosne i Hercegovine, brojne dileme, nerazriješena pitanja često pred ovog izlagača postavlja dilemu koju je davno izrekao ugledni francuski mediavelist Lisjen Fevr (Lucien Febvre) o tome da li u historijskoj nauci ima konačno istraženih tema? Lisjen Fevr je, bez dvoumljenja, odgovorio negativno, jer, po njegovom mišljenju, svako vrijeme "konstruiše" novo viđenje antičke povijesti, srednjovjekovne prošlosti, doba humanizma i renesanse, novog i najnovijeg vijeka, što je pojava koje se historičar ne treba plašiti niti je izbjegavati. Vremenom, pogled u prošlost, povijest, historiju ili istoriju, biva smireniji, prepoznaju se velike historijske teme, u nekim istraživački napori pokazuju se zrelijim i evidentno je kvalitetnije posmatranje i razmišljanje o proteklim historijskim periodima.

Od Herodota do danas, samo se savjesnim, iscrpnim i kritičkim odnosom prema prošlosti (historiji, povijesti, istoriji), temeljnim i svestranim istraživanjima historijskog dešavanja može identificirati historijska istina o onome što se desilo u prošlosti. Samo se tako može usmjeriti historijska misao ili misao o prošlosti, ka temeljnom znanju o brojnim procesima koji su sada zapreteni postideološkim nanosima ili zanosima. Na taj se način historijska nauka može oslobadati snažnog pritiska, ranijih, ustaljenih shema, po kojima se historičar bavi samo identifikacijom prošlosti i

ničim drugim, a svjedoci smo činjenice da se historijom bave i mnogi drugi iz tzv. nehistorijskih znanosti, što samo usložnjava opštu predstavu o trajanju historije historiografije Bosne i Hercegovine te rastače standardne principe historijske metodologije na jednostavnije dijelove.

Govoriti o knjizi **Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13-15 stoljeća)** a ne govoriti o ukupnom naučnom doprinosu akademika Franje Šanjeka srednjovjekovnoj bosanskohercegovačkoj povijesti značilo bi lišiti budućeg čitaoca ove knjige pravog ključa za razumijevanje jednog izuzetnog zanosa, napora i dragocjenog doprinosa ukupnoj bosanskohercegovačkoj povijesti.

Poznavaoima i istraživačima srednjovjekovne povijesti autora ove knjige i ne treba posebno predstavljati, ali se mora ukazati na jednu zanimljivu, dragocjenu pojedinost iz njegove duhovne biografije. Naime, akademik Franjo Šanjek skoro da je sav svoj znanstveni istraživački rad posvetio srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini i to ne, kako se to dugo špekulantski prenosilo kao "povijesnom šavu" nego Bosni i Hercegovini kao historijskom subjektivitetu na koji se, kroz mnogobrojne procese srednjovjekovlja, ukazivalo na sve osobenosti u dodirima sa evropskim mijenama.

Doktorski rad akademika Franje Šanjeka posvećen bosanskoj srednjovjekovnoj kontraverzi i herezi, nastao je daleke 1971. godine. Odbranjen je na Sorboni te u izdanju "Kršćanske sadašnjosti" objavljen u Zagrebu 1975. u knjizi pod naslovom: **Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku**. Od doktorata do knjige koju ovdje predstavljamo, prošao je dug period od dvadeset i osam godina, u kojem su nastale brojne studije, rasprave i prilozi iz bosanskohercegovačke mediavelistike, zbog čega se danas profesor Franjo Šanjek, prema mišljenju nekih autora, s pravom smatra neprikosnovenim autoritetom za razumijevanje jednog od najsloženijih i najneobičnijih perioda, ne samo bosanske nego i evropske historije.

Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima, knjiga je krcata brojnim historijskim izvorima i dokumentima prvog reda, pomoću kojih pažljiv i revnosta čitalac dobija preciznu informaciju i stiče tačan i potpun utisak o tome da su bosansko-humski krstjani, heretici, dualisti, katari, patareni ili bogomili imali ključno mjesto u historiji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine. Znanstveno pisanje o njima traje više od vijek i po, od dr. Franje Račkog, i predstavlja os historije historiografije Bosne i Hercegovine od fra Filipa Lastrića kao prvog modernog historičara i sakupljača arhivskih dokumenata do današnjih dana.

Ovo, zapravo, samo potvrđuje davno napisano da je povijest srednjovjekovne Bosne i Hercegovine tematski i sadržajno složena. Da bi se proniklo u njene zagonetne, tanane, često neshvatljive, zašto ne reći, ponekad i neprihvatljive nizove i rezove, potrebno je mnogo strpljenja, znanja, vještine i umještosti. Jednako kao i da se prikupe svi relevantni historijski izvori, da se prouče sva kompetentna mišljenja

u historijskoj literaturi važna za razumijevanje problema i pitanja bosansko-humskih krstjana na razmeđu srednjeg vijeka.

Govoriti o knjizi akademika Franje Šanjeka teško da se može izbjeći nizanje niske sazdane od brojnih vrijednosti na koje autor s pravom može biti ponosit, zbog svega što se u ovih 397 stranica između korica knjige nalazi. Ovo, prije svega, zbog činjenice da ova knjiga predstavlja prvi temeljni zbornik historijskih izvora posvećen bosanskoj srednjovjekovnoj herezi, pripremljen prema svim respektabilnim metodama moderne historijske nauke.

Govoriti o ovoj najnovijoj knjizi akademika Franje Šanjeka znači istovremeno ukazivati na dvije specifičnosti koje se prožimaju, te ih je teško razdvojiti. Prva je nesebična vezanost akademika Franje Šanjeka za jednu veliku temu iz historije srednjovjekovne Bosne, koju je sam nazvao "gordijevim čvorem" historije srednjovjekovne Bosne koja je više od jednog i po stoljeća tražila i traži nevjerovatnu snagu da se identifikuju i interpretiraju njeni bitni sastojci i prema znanstvenim mjerilima napiše ozbiljna studija. Ovo je posebno značajno sada, početkom trećeg milenija, kada se primjećuju snažni pritisci "upotrebe" historije u neznanstvene svrhe o čemu je uputnu opomenu izrekao veliki historičar Erik Hobsbawm (Eric Hobsbawm): "Okruženi smo ljudima, pogotovu u politici, koji se pozivaju na potrebu da pouke prošlosti nauče i tvrde da su ih otkrili ali, kada su oni ustvari, većinom zaniteresovani da upotrijebe historiju za oporavljanje onoga što ionako žele da urade, to je podstrek onome da urade".

To uplitanje je prepoznatljivo posebno kada se govori o bosanskoj kontraverzi, koja se različito naziva, bosansko krstjanstvo, hereza, patarenstvo, bogomilstvo ili katarsko-dualističko vjeroučenje, što nije samo znak terminološkog šarenila nego više upliv niza nehistorijskih mjerila, koji su svaki na svoj način od sredine XIX stoljeća, od Božidara Petranovića i Franje Račkog do najnovijih dana, pokušali i donekle uspjeli u ovu veliku temu unijeti određeni nered, koji je više ideološko-političke prirode nego znanstveni put ka njegovom razrješenju.

Druga nesebičnost akademika Franje Šanjeka je u tome da je uspio u evropskim okvirima odrediti poziciju bosansko-humskih krstjana, smjestiti ih u standardne priručnike o herezi, te je danas jedini mediavelist iz ovih prostora čije se mišljenje o herezi izuzetno cijeni u evropskoj historiografiji. Hereza u srednjem vijeku je višeslojan fenomen koji je u evropskim okvirima s jedne strane potvrđen a s druge strane osporavan. Ipak, činjenica da se u XI stoljeću na kršćanskom zapadu nešto dešava ostaje neupitna. Naime, tada se već evidentiraju sigurne potvrde o prisutnosti heretičkog učenja u mnogim evropskim područjima (U Mainzu javlja se 1012. godine, u Akvitaniji nešto kasnije, 1022. godine u Orleansu, 1025. godine u Arrasu, zatim u Monteforteu kraj Torina i u Burgundiji, 1042-1048. godine u biskupiji Chalons-sur-Marne, 1051. godine u Goslaru).

Vjerovatno među njima nije bilo veza, ali se uspjelo identificirati društvene slojeve koji su nosioci heretičkog učenja. To su prije svega najniži slojevi puka ili trgovci, koji su prema pretpostavkama preuzimali heretičke ideje što su dolazile s Istoka i prenosili ih zatim u središnji dio evropskog kontinenta.

Savremeni kroničari heretike najčešće nazivaju manihejima "ali nigdje se ne nailazi na pravi ontološki manihejski dualizam, nego je riječ samo o asketsko-moralnom dualizmu koji se kod pojedinih mogao pooštriti do osude braka, uživanja mesa i dapače ubijanja životinja", kako to tvrdi najpoznatiji istraživač crkvene povijesti Hubert Jedin. Heretici su svoje religiozno-čudoredne zahtjeve crpili dobrim dijelom iz Novog zavjeta, a svoje su razumijevanje Svetog pisma rado pripisivali nadahnuću Duha Svetoga.

Heretički pokreti u srednjem vijeku su samo jedna, negativna strana religioznosti sklone radikalizmu, koji je u to vrijeme obuhvatio zapadno kršćanstvo. Ovi pokreti imali su nesagledive posljedice na brojne društvene pojave u mnogim evropskim društvima i državama. Historijski izvori tačno i precizno bilježe heretike i na teritoriji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine u vremenskom intervalu od kraja XI do kraja XV stoljeća. U ovoj Šanjekovoj knjizi gotovo svi relevantni izvori su skupljeni na jednom mjestu.

U shematskom pregledu knjigu **Bosansko-humski krstjani u povijesnim vremenima**, čine četiri specifična nivoa obrade ovog problema, te se i na taj način mijenja ukupna slika o samoj knjizi i njenim vrijednostima. Pored toga knjigu čine Predgovor akademika Luje Margetića, autorov uvod: Krstjani i Crkva bosanska u povijesnoj literaturi, Bibliografija, Pojmovnik heterodoksnih sljedbi, Sažetak, Kazalo toponima i etnonima, Predmetno kazalo i dvije karte.

Čitalac će biti ponesen doslovnim čitanjem naslova knjige i pomisliti da je tu riječ o skupini historijskih dokumenata, suhoparnih i redom prikupljenih i složenih te će je ostaviti za čitanje historičarima opredjeljenim za istraživanje srednjovjekovne povijesti. Da se tu ne bi puno prevarili, mora se naglasiti da su u ovoj knjizi na izuzetan način prikupljeni i poredani prvorazredni historijski izvori podjeljeni u nekoliko skupina, te će običan čitalac, znatiželjnik i istraživač bosanske mediavale biti prijatno iznenađeni i poneseni ovim zbornikom izuzetnih dokumenata i njenom posebnom unutrašnjom strukturom.

Naime, pored prikupljenih prvorazrednih historijskih dokumenata poredanih po specifičnom redu u pet skupina (Diplomatička vrela sa 19 povijesnih dokumenata iz vremenskog intervala od 1167. do 1640. godine, druga skupina su Latinska narativna vrela o slovensko/bosanskom krivovjerju sa sedam historijskih izvora koji obuhvataju vrijeme od 1214. do 1464. godine, zatim Latinski literarno-teološki spisi o bosansko-humskim krstjanima sa devet povijesnih spisa iz vremenskog intervala od 1250. do 1461. godine. Četvrta skupina su Vrela grčko-slavenske pravoslavne provenijencije).

cije sa dva historijska izvora, i posljednja, peta skupina, je Nauk Crkve bosanske u svjetlu krstjanskih vrela, gdje se nalazi sedam povijesnih dokumenata. Ukupno je u knjizi objavljeno 44 historijska dokumenta.

Sva povijesna dokumenta u ovoj knjizi su objavljena u trostrukom obliku, prije svega najveći dio njih ponuđen je kroz preslik originalnog izgleda iz arhivske dokumentacije (takvih dokumenata je ukupno 31), zatim tu se nalazi i transkripcija dokumenata na latinski jezik i treći dio su prijevodi na hrvatski jezik.

Ipak, knjigom dominira uvodna studija akademika Franje Šanjeka: *Podrijetlo i povijesni razvoj Crkve bosansko-humskih krstjana* (str.1-66) kao i brojni autorski tekstovi komentara prikupljenih i relevantnih historijskih dokumenata, gdje su, pored ostalog, dati njihova historijska određenja, mjesto u postojećoj historijskoj literaturi uz zanimljive opaske i komentare koji su i sami aktualni.

Akademik Franjo Šanjek uspio je da svoju poslovičnu akribičnost u ovoj knjizi dovede do perfekcije, birajući unutrašnji red stvari po važnosti te slažući povijesne dokumente po problemskim određenjima a ne po nekim perifernim principima. U knjizi nisu izbjegnuti ni komentari djela iz historijske literature koji su nastali sa suprotne pozicije ili drugih tumačenja određenih problema, što je profesor Franjo Šanjek sa standardnom odmjernošću znao da ocjeni i procjeni.

Knjiga **Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima**, rađena je kao standardni pojmovnik osnovnih i važnih činjenica iz historije jednog od fenomena srednjovjekovne bosanskohercegovačke povijesti, ali nije samo to, to je istovremeno slika i lik jedne prefinjene odanosti, vraćanje starog duga ali i obaveza, ako imamo na umu zahtjev mudroga Lisjena Fevra, viđenje prošlosti na najbolji i najprefinjeniji način.

Autor ovim svojim radom pokazuje izuzetan znanstveni dignitet, svim svojim umnim i intelektualnim sposobnostima nastoji i u tome uspijeva da svestrano obradi problem bosanske hereze i to posebno na onim područjima istraživanja na kojima su mnogi izgubili sve vrijednosne sudove, znanje i nauku podredili dnevnopolitičkim potrebama.

Profesor Franjo Šanjek je kroz sve priložene historijske dokumente, njihovo tekstualno obrazloženje problem bosanske hereze istražio na jedan moderan način, u ponekom slučaju i sa neshvatljivih pozicija ali ni u jednom trenutku nije podlijegao dnevnopolitičkom aktualitetu, nije izgubio svježinu i zanimanje za ovaj, već dugo vrijeme posebni fenomen.

Govor o knjizi često je govor o nama, našem životu, dilemama, prostoru, vremenu i mnogim posebnostima po kojima se prepoznajemo, razlikujemo i uvažavamo. Teško da neka knjiga može promijeniti naše, često uzburkane strasti, odrediti naše mjesto i poziciju u ukupnim historijskim kretanjima u svijetu i oko nas, tako da se nema namjera ni prorokovati kada je u pitanju i ova knjiga.

Ono po čemu bi trebala ova knjiga sigurno da svjedoči i ostane zapamćena u historiji historiografije Bosne i Hercegovne i mnogo šire je činjenica da će, barem donekle, ohladiti neke uspaljene mašte, barem kod onih koji cijene povijesna vrela i koriste ih kao ključ historijskog istraživanja. Zatim, vjerovatno će, barem donekle, zaustaviti dalje obezvrjeđivanje historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, te će se koristiti kao obavezna literatura u nastavi i nauci. Knjiga će od posebne pomoći biti mladim istraživačima, naročito studentima historije, povijesti i istorije, onima koji će kroz nju "otkrivati" novi srednji vijek, budući da daje temelje na kojima počiva historija, povijest, istorija, te se njeno publikovanje može i treba smatrati praznikom hrvatske i bosanskohercegovačke historijske stvarnosti.

Treba se diviti akademiku Franji Šanjeku što se u otužnom vremenu, najmanje naklonjenom historijskim istraživanjima, uspio izdignuti iznad svega toga i ponuditi širokom čitateljstvu, stručnoj i naučnoj javnosti knjigu koja će biti međaš naših znanja i saznanja o srednjovjekovnoj Bosni kroz prizmu bosanske hereze. ■

Salih Jalimam

Salih Jalimam, *Historija bosanskih bogomila*, Tuzla 2002, II izdanje,
Društvo studenata Demus, str. 240.

Drugo, nešto izmijenjeno i osvježeno izdanje knjige "Historija bosanskih bogomila" autora prof. dr. Saliha Jalimama, u izdanju Društva studenata Demus izašlo je u Tuzli 2002. godine. Dr. Salih Jalimam je profesor historije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli. Dugi niz godina se bavi izučavanjem prošlosti i djelatnosti bosanskih bogomila, dominikanaca i franjevaca na prostorima srednjovjekovne Bosanske države. Istraživao je u mnogim arhivima gdje je pohranjena građa o srednjovjekovnoj Bosni. Po svojim naučnim preokupacijama dr. Salih Jalimam pripada nizu stručnjaka koji su istraživali povijesnu, pravno-političku, književnu, vjersko-duhovnu i svaku drugu vertikalu Bosne.

Knjigom *Historija bosanskih bogomila* Jalimam se uvrstio u red historičara čija je djela nužno konsultirati kada se istražuje povijest srednjovjekovne Bosne, posebno vjerskih pitanja u Bosni. Sama knjiga se sastoji iz sedam poglavlja, od kojih sva-

ko poglavlje obrađuje po nekoliko pitanja vezanih za bogomile, sa pregledom izvorne građe i literature.

U prvom poglavlju (str. 5-27) daje se prikaz bosanskih bogomila u historijskim izvorima i literaturi, utvrđuju se polazne tačke u istraživanju te donose različita mišljenja o bosanskim bogomilima. Drugo poglavlje (str. 29-60) se odnosi na sliku vjerskog života u srednjovjekovnoj Bosni, dolazak redovnika dominikanaca, složena veza između vjera koja se uspostavlja putem srednjovjekovnih rasprava i dijaloga.

Treće, najopširnije i najzanimljivije poglavlje (str. 61-111) govori o nastanku i nestanku bosanskih bogomila. O nastanku bosanskih bogomila autor kaže: "Radi se uglavnom o pretpostavljenim razlozima koji utiču na nastanak bosanskih bogomila, te se primarno postavlja želja za slobodnom bosanskom državom najprisutniji razlog iz čega nastaje skoro deklarativno opredjeljenje bosanskog stanovništva za herezu" (str. 61.). U ovoj knjizi Jalimam ne raspravlja opširnije o tim razlozima, jer je o tome pisao u svojim prethodnim djelima, raspravama i člancima. Nestanak bosanskih bogomila se veže za prihvatanje i širenje islama u Bosni i Hercegovini na šta "*ukazuju brojni izvori*". Zbog okolnosti u kojima je došlo do političkog sloma srednjovjekovne Bosne, između bogomilstva i islama uspostavljeno je niz uzajamnih dodira.

U četvrtom poglavlju (str. 113-143) raspravlja se o odnosu bosanskih bogomila i zapadnoevropskih heretičkih pokreta. Peti dio (str. 145-196) se dotiče hijerarhijske strukture, društveno-političkog položaja, vjerskog učenja i braka kod bosanskih bogomila. Predzadnje poglavlje je opširan opis pojedinosti preostalih iza bosanskih bogomila: književnih, vjerskih i drugih spisa i posebnosti srednjeg vijeka – stećaka. Uvijek privlačni i zanimljivi ističu se svojim natpisima, motivima, ukrasima, stilom i načinom izrade.

Sedmo poglavlje su autorova zaključna razmatranja: "*Okrenuti prema bosanskoj srednjovjekovnoj posebnosti i nezavisnosti bosanski bogomili nisu, kako se pretpostavljalo, bili samo puki posmatrači i registratori svega onog što se oko njih zbivalo, naprotiv bili su tumači i vrlo aktivni sudionici svih bitnih i važnih događaja iz historije srednjovjekovne Bosne*" (str. 228).

Knjiga dr. Saliha Jalimama "*Historija bosanskih bogomila*" ima važnu ulogu u približavanju osobenosti srednjovjekovne Bosne i njenih stanovnika današnjem čitaocu. Djelo svojom kompozicijom i stilom predstavlja želju da se izade u susret senzibilitetu i savremenim intelektualnim potrebama čitalaca koji izražavaju interesovanje za historiju srednjega vijeka. Njima, koji shvataju da svijet u kojem žive nije strogo odvojen od jučerašnjeg, će ova knjiga pomoći da posebnosti Bosne i Hercegovine posmatraju sa novom perspektivom i kritičnošću. ■

Edina Srabović

Pejo Ćošković, *Susret sa zagubljenom poviješću. Područje Bosanske Gradiške u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 2001, str. 212.

Novo djelo Peje Ćoškovića pod naslovom *Susret sa zagubljenom poviješću. Područje Bosanske Gradiške u razvijenom srednjem vijeku*, štampano je u Zagrebu tek 2001. godine u izdavaštvu Vikarijata Banjalučke biskupije, iako je, kako sam autor ističe, bilo spremno za objavljivanje još 1990. godine. Međutim, zbog svima poznatih događaja koji su se dešavali tih godina, Ćoškovićevo djelo je moralo sačekati bolja vremena za objelodanjivanje. Sadržaj same knjige je podijeljen u četiri poglavlja. U prvom, veoma kratkom, poglavlju (str. 9-13) autor govori o problemima s kojima se susreće historičar kada se bavi proučavanjem historije bosanskogradiškog područja, te ostavlja vrijedne informacije o historičarima koji su se bavili istaživanjima toga kraja. Već u ovom poglavlju Ćošković je prepoznao tri važnija perioda povijesti bosanskogradiškog područja. Shodno toj periodizaciji on je i ostatak knjige podjelio u tri poglavlja. U drugom poglavlju (str. 13-47), koji odgovara prvom periodu srednovjekovne prošlosti toga kraja, govori se o vlasti Arpadovića u Ugarskoj, a time i donjoslavonskim županijama koje su obuhvaćale i krajeve koje i sam autor istražuje. Vrlo precizno, kao uostalom i u cijeloj svojoj knjizi, on opisuje imovinsko-pravne odnose, vjerske prilike, ubicira naselja u Vrbaskoj županiji, te slika granice posjeda pojedinih plemića, naravno u skladu s mogućnostima koje dozvoljavaju sačuvani izvori.

Treći dio knjige (str. 47-93) donosi vijesti o sukobima na ugarskom prijestolju, sukobima među feudalcima i feudalaca s kraljem, te kako se takva situacija odražavala na stanje u bosanskogradiškom području, posebno u imovinsko-pravnim odnosima. U ovom poglavlju je i više riječi o jačanju bosanskih vladara i plemstva, te širenju njihovoga utjecaja u ovom kraju. Posebno je obrađen problem bosanskoga vojvode i hercega splitskoga, Hrvoja Vukčića Hrvatinića i njegovih ambicija da zagospodari dijelovima donjoslavonskih županija, te ratovima koje je uglavnom zbog toga vodio sa Sigismundom. Ovdje se govori i o opasnosti od Osmanlija i vezama vojvode bosanskoga s njima. Međutim, iako Sigismund nije imao većih uspjeha u sukobima s Hrvatinićem i ratovima s Osmalijama, ipak Hrvatiniću nije pošlo za rukom da u cijelosti zagospodari željenim područjem, osim u jednom kraćem periodu. Poslije smrti Hrvoja Vukčića Hrvatinića opsnost po posjede ugarskih kraljeva južno

od Save se nastavila, ovaj put su ih ugrožavale Osmanlije. I u trećem poglavlju autor posebnu pažnju posvećuje imovinsko-pravnim odnosima.

U ovom poglavlju posebno je važno Ćoškovićevo raspravljanje o pitanju da li je na mjestu današnjega grada Bosanska Gradiška postojalo srednjovjekovno naselje. Ćošković odbacuje uvjerenje u dosadašnjoj historiografiji po kojem se prvi spomen Bosanske Gradiške nalazi u ispravi kraljice majke Tomasine Morosini iz 1295., jer se u toj ispravi jasno govori o prelazu preko Save, a ne o gradskom naselju. Na temelju dviju isprava iz 1330. godine (isprava kralja Karla I Roberta i Požeškog kaptola) Ćošković uvjerljivo dokazuje da se spominjanje Gradiške kao slobodnog kraljevskog grada u srednjem vijeku nikako ne odnosi na Bosansku Gradišku "koja kao naselje pod tim imenom tada nije postojala" nego da "srednjovjekovni grad Gradišku treba tražiti na lijevoj strani Save" (str. 47-53).

U četvrtom poglavlju, koje je po broju stranica i najveće (str. 93-143), Ćošković daje prikaz situacije koja je nastala propašću bosanskoga kraljevstva, te sve većoj opasnosti od Osmanlija i njihovim sve češćim upadima na bosanskogradiško područje. Ovim posljednjim poglavljem autor izlazi iz okvira srednjeg vijeka, očito želeći da do kraja obradi period ugarske vlasti u tim krajevima i time zaokruži jedno vrlo bitno vrijeme bosanskogradiške lokalne povijesti. Govori se o nastojanjima ugarske krune da sačuva svoju vlast južno od Save. Konačno početkom 16. st. ta vlast je sve slabija, kruna pada u finansijske poteškoće, neslaganja među plemstvom se nesmanjuju. Lokalni feudanci vrlo rado mijenjaju svoje posjede južno od Save za one sjeverno od te rijeke. Imenovanja banova Jajačke banovine su sve teža. Pojedini crkveni redovi, se povlače u sigurnija područja, sjeverno od Save. Teritorija ugarske krune je sve manja. Konačno, nakon Mohačke bitke 1526 godine, pada Jajačka banovina, a s njome i posljednja mogućnost Ugarske da sačuva ostatke nekadašnjega bosanskoga kraljevstva pod svojom vlašću. Ugarska završava svoju epohu na područjima donjoslavonskih županija. Osmanlijama su se 1527. predale posljednje utvrde Jajačke banovine, ali među njima opet nema grada pod imenom Gradiška, jer se naselje pod tim imenom jednostavno nalazilo na lijevoj strani Save, koje su Turci osvojili tek 1536. godine.

Naposlijetku, autor donosi i informacije o migracijama koje su nastale kao posljedica osmanskog osvajanja područja bosanskogradiške općine. Kratkim prikazom migracija toga vremena u bosanskogradiškom kraju, odnosno iseljavanja autohtonog, katoličkog stanovništva, te naseljavanjem stranog, pravoslavnog, Ćošković završava svoj rad.

Uvidom u popis izvora i literature, koje je profesor Ćošković koristio, stiče se dojam da je raspolagao s prilično velikim brojem izvora, ali i da je obradio zavidan broj historiografskih djela. Ovaj se popis nalazi na stranicama od 155. do 183. i go-

vori o ozbiljnosti i sistematičnosti autorovoga istraživanja. Knjiga je izuzetan doprinos proučavanju, ne samo lokalne historije Bosanske Gradiške i njene okoline, već i šireg područja. Ona donosi značajne informacije, te će kao takva vjerovatno zauzeti posebno mjesto u bosanskohercegovačkoj historiografiji. ■

Amir Kliko

Mehmed Halifa Bošnjak, *Ljetopis, 1650.-1665.*,

Preveo: prof. dr. Fehim Nametak. Izdavač: Orijentalni institut u Sarajevu,
Posebna izdanja, XXIV, Sarajevo, 2002., str. 254.

Poslije velikih prevodilačkih poduhvata na koje se dugo čekalo, Fehim Nametak nas je obradovao prevodom još jednog interesantnog djela, koje je izašlo iz pera jednog Bošnjaka. Riječ je o *Ljetopisu* Mehmeda Halife Bošnjaka čiji je izdavač Orijentalni institut u Sarajevu.

Ljetopisi ili anali postoje u svim vremenima, a najčešće su način kazivanja u starijim historijskim razdobljima. Ova, kao i sve druge hronike, sadrži bilješke o događajima interesantnim za savremenike koji, smatrajući ih vrijednim, žele da ih prenesu ljudima drugog, budućeg vremena. Otuda hroničar (ljetopisac) sam određuje izbor tema o kojima piše i vrši selekciju podataka koji će naći mjesta u hronici (ljetopisu). Pisac ovog ljetopisa, Mehmed Halifa Bošnjak solidno je obrazovan i piše o onom što je stvarno doživio. Boravak na dvoru omogućio mu je da događaje prati izbliza i da nam ih dosta vjerno predstavi, mada su izlaganja u ovoj vrsti kazivanja nepovezana jer se činjenice nižu hronološki. I ljetopisac Mehmed Halifa Bošnjak ne odstupa od ove metodologije. Zbivanja, koja su tematski izdijeljena u 13 poglavlja, prati hronološki. Autor prevoda napisao je pregnantan predgovor o autoru i njegovom djelu, i na taj način nam približio pisca i vrijeme u kome se događaji redaju kao na filmskoj traci.

Mehmed Halifa je bio halifa (kalifa) na dvoru kada su u isto vrijeme u istom zvanju bile 92 osobe sa istim imenom i istim statusom. Među njima dvojica su bili porijeklom Bošnjaci. Autor *Ljetopisa* piše da je rođen u Bosni, ali nije zapisao kada i gdje. Prevodilac ljetopisa profesor Fehim Nametak pretpostavlja da se rodio po-

četkom XVII stoljeća. U službi na dvoru nalazio se od 1650. do 1665. i te godine je opisao u *Ljetopisu*. Svoj rukopis je naslovio *Tevarih-i Gilmani* (Ljetopis jednog dvorjanina). Školovan je na dvoru u Istanbulu i ostao da tu služi više godina. Na dvoru je bio pripadnik dvorskog odjeljenja u kojem su se brinuli za spremanje sultana pri polasku na vojni pohod. Pisao je i stihove i koristio pseudonim "Ulfeti". Na dvoru je služio u vrijeme trojice sultana Murada IV, Ibrahima i Mehmeda IV. Bio je na mnogim vojnim pohodima. Obišao je Rumeliju a u blizini sultana Murada IV išao je do Budima i do Beča.

U vrijeme Mehmeda IV boravio je više u dvoru, gdje je radio na raznim službama. Bio je svjedok "previranja u vrijeme kad je veliki vezir Sulejman-paša kovao bezvrijedni novac što je izazvalo revolt janjičara. U vrijeme pohoda Mehmed-paše bio je među 92 dvorjanina s imenom Mehmed koji su bili zaduženi da uče Kur'an za sretan ishod vojnog pohoda" (str. 7). "Mehmed Halifa je događaje na dvoru i u prijestolnici izbliza pratio i zapisivao sva važnija zbivanja. Ljetopis je počeo pisati 10. ševala 1060. (07. 10. 1650.) godine. Želio je "da zapiše ono što drugi nisu zapisali i da ga se dobri ljudi sjete fatihom". Zapisivao je sve važnije događaje kojima je prisustvovao. Prevodilac nas upozorava da "neke događaje koje je opisao Mehmed Halifa nije zapisao niti jedan njemu savremeni historičar tako da je on poslužio kao izvor nekim kasnijim historičarima za opis toga vremena. U Mehmeda Halife postoje opisi događaja koji ne postoje u drugim savremenim povijestima." Na primjer, finansijski izvještaj koji je podnio Tarhundžu Ahmed-paša s ciljem sačinjavanja realnijeg državnog proračuna, pohod Seydi Ahmed-paše na Erdelj, događaji vezani za pohod Fazli Ahmed-paše na Ujvar, opis istambulskih saraja 1659., požar u Istanbulu iste godine, organizacija dvora, rad osoba koje su školovane na dvoru i osposobljene za razne službe.

"Djelo Mehmeda Halife hronološki se nadovezuje na *Historiju* Ibrahima Alajbegovića Pečevije, a Pečevijino djelo sadrži historiju Osmanskog carstva od one godine gdje se s pisanjem zaustavio Husein Bošnjak – Kodža Muerrih." Fehim Nametak navodi i kasnije kroničare - historičare i ljetopisce Ahmeda Hadžinesimovića, Omera Novljanina, Saliha Sidki Mehmedkadića, Saliha Sidki Hadžihuseinovića Muvekkita, Bašeskiju, Husejina Bračkovića, Muhamed Enveriju Kadića. U ovom redoslijedu Mehmed Halifa je "samo jedna karika u neprekinutom nizu bošnjačkih historičara na turskom jeziku" (str. 7-8).

Ljetopisac Mehmed Halifa Bošnjak dosta pažnje poklanja vojsci i ratnim običajima. On prati pohode osmanske vojske na Gruziju, Vlašku, Erdelj i Krim, a nije propustio da čitaoca obavijesti i o padu Bagdada: "Bio je mjesec ramazana i u Istanbulu je na vijest o ovom događaju bio vatromet 20 dana, a kada se trijumfalno vratio Kara Mustafa-paša ponovo je u Istanbulu bio vatromet još 7 dana" (str. 31).

Osmanska država stalno je bila u ratovima, bilo odbrambenim ili osvajačkim, kopnenim ili pomorskim. To je tražilo velike moralno-političke pripreme svih rodova vojske, ali i osiguranje finansijskih sredstava, koja su sporo i teško doticala za velike ratne poduhvate. Navodi kako su "u ime Allaha, veliki vezir, šejhul islam, učenjaci i šejhovi otišli /su/ janjičarima i rekli 'Ko pogine šehid je, ko ubije gazija je. To je potvrđeno Kur'anom. Ko to zaniječe, nevjernik je'". (str. 43) Da se podmire osnovne potrebe bilo je potrebno 5.000 tovara novca (1 tovar = 100.000 akči). Osmanska država stalno je bila u ratovima, bilo odbrambenim ili osvajačkim, kopnenim ili pomorskim.

Hroničar koristi svaku priliku da unese u svoj *Ljetopis* i neku vijest o Bošnjacima. "Na Jusuf-pašino mjesto za komandanta mornarice postavljen je Bošnjak Kodža Musa-paša. Otišao je na Kretu i tamo poginuo." (str. 36-37.). "Sultan Ibrahim, predade Ahmed-paši sve državne poslove s potpunim ovlaštenjima, a on ne bojeći se padišaha, ne stideći se Boga, ne prisjećajući se Sudnjeg dana toliko počeo uzimati mito bez znanja padišaha, toliko počeo kinjiti sirotinju, bogate pa i članove dvora. Janjičari, istambulski svijet i provincijska sirotinja gadili su se na padišaha i okretali glavu. Narod je doživio toliku nepravdu i nasilje, tako teške namete pa ipak niko nije nalazio smjelosti da obavijesti padišaha o ovom nasilju kako bi se nasilnik uklonio. /.../ Čak je bošnjački narod poslao čovjeka da izvijesti o stanju kako je u bosanskom vilajetu više od 30 tvrđava i palanki neprijatelj porušio i zauzeo ejalet Klis. Ali ljudima koji su došli nije pridavan značaj, a događaj je lažno predstavljen". (str. 37-38).

Mehmed Halifa nas obavještava o pojavama karakterističnim za Osmansko carstvo toga doba. To je vrijeme Džindži hodže i gospođe Šeker pare, koji su postigli veliku bliskost sa dvorskim vrhom i padišahom. U njegovoj blizini se uzimalo mito, čehaje, poslužitelji i unutrašnje sluge su zloupotrebjavane.

U *Ljetopisu* autor rado bilježi kratke mudre izreke koje doprinose boljem razumijevanju onog vremena. Na primjer "Brzina je loša i onaj ko žuri bude lišen uspjeha" (str. 125). Naš pisac *Ljetopisa* nas izvještava o zvaničnim listama vršilaca javnih funkcija – od sultana, preko velikih vezira, istaknutih paša, vojskovođa do najviših vjerskih dostojanstvenika. Hroničara interesuju događaji koji su dostojni da se zapamte (ratovi, epidemije, prirodne pojave, požari).

Ljetopis Mehmeda Halife Bošnjaka je vrijedan izvor za izučavanje historije osmanske države i društva sredinom XVII stoljeća. Preveden je manicom sjajnog prevodioca ove vrste historiografske literature i odličnog poznavaoca turskog jezika. Prof. dr. Fehim Nametak je svojim prevodilačkim radom silno zadužio našu historiografiju i kulturu stavljajući na uvid i raspolaganje nekoliko kapitalnih djela pisanih na turskom jeziku. ■

Iljas Hadžibegović

Mithat Kozličić, REGIONES FLUMINA UNNEA ET SANA E IN VETERIBUS
TABULIS GEOGRAPHICIS – UNSKO – SANSKO PODRUČJE NA STARIM
GEOGRAFSKIM KARTAMA (Izbor karata, planova i veduta u kontekstu
historije Unsko-sanskog područja od kraja 15. do početka 18. stoljeća),
Sarajevo – Bihać, 2003., str.495

Uprkos dugoj i bogatoj historiji, današnje Unsko-sansko područje je iz brojnih razloga nedovoljno izučeno. Dosad pojedine napisane monografije o pojedinim krajiškim gradovima, ili knjige koje usputno spominju Krajinu, kako se obično naziva ovaj prostor, nisu ni približno dovoljne da bi se kazalo da su kod historičara, ali i drugih znanstvenih disciplina, izučeni. Zato pojavljivanje stručnih i znanstvenih studija u posljednje vrijeme s pravom privlači veliko interesovanje. U tome značajnog udjela ima prof. dr. Mithat Kozličić, koji u svojim radovima i knjigama ispisuje brojne stranice o povijesti Krajine i Krajišnika, ali i cijele Bosne i Hercegovine. Studija *Stanovništvo i naselja Unsko-sanskog područja 1879-1921. godine. (Etnička struktura stanovništva i naseljenih mjesta Unsko-sanskog područja u službenim popisima 1879, 1885, 1895, 1910. i 1921. godine)*, publikovana prije pet godina, izazvala je toliku pažnju i potražnju da je u dvije godine (1998, 1999) doživjela dva izdanja. Sada smo u prilici da čitamo novu knjigu istog autora pod naslovom **Regiones flumina Unnae et Sanae in veteribus tabulis geographicis = Unsko-sansko područje na starim geografskim kartama** (Izbor karata, planova i veduta u kontekstu historije Unsko-sanskog područja od kraja 15. do početka 18. stoljeća). Izdavači ove studije su Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine iz Sarajeva i Arhiv Unsko-sanskog kantona iz Bihaća.

Kako s pravom na početku knjige dr. Kozličić navodi, područje današnjeg Unsko-sanskog područja još od antičkih vremena bilo je važan koridor iz pravca Mediterana preko istočne obale Jadrana prema Panoniji i odatle prema unutrašnjosti Evrope. To ga je činilo interesantnim u svim vremenima. Otuda i zainteresovanost svih moćnih država da ovaj prostor imaju pod svojom vlašću. U srednjem vijeku bio je u sastavu hrvatske (1102), ugarske (1527) i habsburške države (1592). U narednih 286 godina je današnje Unsko-sansko područje bilo pod sultanovom vlašću (1592-1878), a zatim 40 godina pod austro-ugarskom, te 70 godina pod prvom i drugom Jugoslavijom, ne računajući ratni period od 1941-1945. godine kada je bilo u sastavu usta-

ške NDH. Cio navedeni period pod različitim državama i vladarima možemo pratiti kroz brojne sačuvane geografske karte. One se nalaze u više svjetskih muzeja, arhiva i biblioteka. Njihov broj je daleko veći od 121 karte i 258 slika sa ovog područja, koliko ih je priloženo u ovoj knjizi. Upravo sve te karte i slike predstavljaju njen geografski materijal. Ne bez razloga, autor se opredjeljuje da uvrsti i komentira geografske karte koje se odnose od kraja XV do početka XVIII stoljeća. To je vrijeme i sa geopolitičkog i uopće historijskog značaja izuzetno važno. Naime, poslije osmanjskog osvajanja Bihaća 1592. godine kao posljednjeg mjesta današnjeg Unsko-sanskog područja koje je pripojeno Osmanskom carstvu, istinski je došlo do integracije svih oblasti oko Une do Velike Kladuše. Od tada u proteklih 411 godina, kako piše i sam autor, ova teritorija je ušla i *“bit će trajno integrisana u Bosni i Hercegovini”*.

To integrisanje i kasnija kompaktnost vidi se i iz donešenih karata. One same za sebe svojim publikovanjem zaslužuju pažnju. Međutim, čitaocu postaju bliže i razumljivije tek kada se prati izuzetno bogat, studiozno analiziran i stručno napisan tekstualni dio. U tom smislu dr. Kozličić kao izuzetan znalac ovog područja od 6. do 8. stranice navodi 18 znanstveno-kartografskih principa radi boljeg upoznavanja čitaoca kada prati priložene karte i druge priloge na stranicama ove knjige. Tu je hronološki navedeno mjesto ili djelo odakle je priložena karta uzeta, kako se pišu njegovi naslovi, skraćenice, toponomija, preciznija ubicacija, uobičajena geografska terminologija i drugo. U posljednjem 18. principu autor piše : *“U cjelini, u knjizi se, uz originalni kartografski materijal objedinilo sve što je bilo u funkciji njegova svestranijeg, potpunijeg i objektivnijeg objašnjenja. Pritom se, u koncepcijskom pogledu, iskoristila najbolja dostignuća svjetske historiografije. Tako se dobilo specifičnu stariju historiju Unsko-sanskog područja”* (str. 8). Uz priloženu 121 kartu navodi njihovih 54 autora. Svi autori i njihova djela su poredani tematski. To se vidi od prve i najstarije karte **Francesca Roselli-ja**, pa do zadnje, anonimnog austrijskog vojnog kartografa i **von Reizensteina**. Mnoge od tih karata su dugo vremena predstavljale strogo povjerljivi vojni materijal koji nije bio dostupan nikome, izuzev određenim vojnim službama koje su ih i naručivale. Zbog njihove raznovrsnosti, ali i želje da se sve priloženo bolje pročita i prati, dr. Kozličić je u svim tim slučajevima donio i izvorne tekstove pisma i njihov prijevod prilagođen modernom jeziku, transkribovani oblik prezimena, kao i njihov original, te slike ličnosti, mjesta i vrijeme njihovog nastanka.

Kao vrstan znalac posla kojim se bavi, autor upozorava čitaoca i o onim mjestima gdje su izvjesni propusti pojedinih kartografa. Cilj mu je bio da bude što realniji i eliminiira sve negativnosti koje ne mogu izdržati znanstvenu kritiku.

Posljednje stranice knjige sadrže *Indeks toponima na kartama, planovima i vedutama*, te popis kartografa, tiskara, prevoditelja geografskih djela i bakrorezaca. Uz

to su navedeni popisi arhiva, muzeja, biblioteka, instituta privatnih zbirki gdje se čuvaju iz knjige publicirane geografske karte, planovi, vedute i drugi s njima povezani relevantni historijski izvori, te komplikovane karte, historijski izvori i stručna literatura korištena u toku pisanja. Na kraju je i vrlo koristan i interesantan rječnik manje poznatih riječi, pojmova i stručnih termina, kao i autorovi biografski i bibliografski podaci. Time je u potpunosti znanstveno i stručno ovo djelo kompletirano.

Gledajući u cjelini, knjiga prof. dr. Mithata Kozličića *Unsko-sansko područje u starim geografskim kartama* koje obuhvataju vremenski period od kraja 15. do početka 18. stoljeća predstavlja uistinu jedno izuzetno važno i korisno djelo koje upotpunjava veliku prazninu na najbolji način. Njome se, kako je dr. Kozličić i želio, uklanjaju mnogi negativni stereotipi, ne samo iz bosansko-hercegovačke, nego i hrvatske historiografije. Zato i smatram ovo djelo mostom spajanja svega onog što sadrži izvorna znanost. Time smo svi bogatiji. ■

Enes Pelidija

Emina Memija, *Od slike do knjige. Iz historije pisma, štampe i biblioteke.*

Izdavač: Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine.

Sarajevo 2003, str. 198.

U uvodu knjige, dr. Emina Memija ističe da joj je namjera prilikom pisanje ove knjige prije svega bila pomoći studentima bibliotekarstva da na jednom mjestu dođu sve potrebne informacije o razvoju pisma, knjige, štampe i biblioteka od vremena kada su predmeti imali funkciju pisma i kada su ljudi koristili kost i kamen kao materijale za pisanje, do najnovijega vremena kada kompjuter postaje glavno sredstvo pisanja. Knjiga, premda nije velikoga obima, prati razvoj pisma, knjige, štampe i biblioteka općenito, ne ograničavajući se na neki mali prostor. U knjizi nalazimo vrijedne podatke o pismima (od piktografskoga pisma američkih Indijanaca Inka, Acteka i Maja, do Morzeove abecede). U tom općem kontekstu, dakako, sagledava se i problem pismenosti u jugoistočnoj Evropi i Bosni. Pitanje slavenskih pisama glagoljice i ćirilice, zatim latinice kao najznačajnijeg pisma na svijetu, te bosančice kao nacionalne verzije ćirilice u Bosni – teme su u kojima dr. Emina Memija jeste autoritet

i o kojima u ovoj knjizi piše uvjerljivo, mada veoma “zgnusnuto”. Ona dovoljno jasno izlaže svoje stavove o bosančici, njenoj premoći nad ćirilicom i latinicom. Autorica prati sudbinu bosančice, odnosno begovice ili ženskog pisma, te postupno odvajanje bosanskih katolika, koji od 18. stoljeća, pod utjecajem Rima, postupno prelaze na latinicu. S druge strane, Vukovom reformom, bosanski pravoslavci reformiraju ćirilicu koju će, kao i današnji Srbi, smatrati svojim svetim pismom. Tu su, dakaiko i osnovni podaci o arebici i alhamijado pismenosti i književnosti.

Dr. Emina Memija nijednog trenutka se ne odvađa od općega konteksta. I kada govori o pismima u Bosni, ona misli na stanje u svijetu. Ona govori i o bosančici i o beneventani (pismo koje se razvilo u južnotalijanskoj kneževini Beneventa u 8. stoljeću i bilo u upotrebi do 16. stoljeća), i o gotici i o ogamu kao najegzotičnijem pismu u Evropi, koje se u Irskoj i Engleskoj upotrebljavalo od 5. i 6. stoljeća, sve do 17. stoljeća.

Drugi dio knjige je posvećen historiji knjige. Tu su podaci o razvoju knjige, od rukopisne knjige (koja se pojavljuje “onda kada čovjek prevazilazi kulturu usmene predaje i započinje ostavljati trajne poruke onima što dolaze”. Prvobitno se knjigom smatralo i nešto opširnije pismo. Možda je autorica ovdje mogla nešto više kazati o najnovijim trendovima objavljivanja elektroničkih knjiga (na CD). Ovakve knjige još nisu posebno raširene, ali su već prisutne. Također se možda moglo nešto više kazati i o stradanjima knjige u Bosni tokom posljednjega rata. O tom stradanju, doduše, autorica govori u poglavlju o Bibliotekama, i paljevinu Nacionalne i univerzitetske biblioteke 25. avgusta 1992. s pravom uspoređuje sa “kristalnom noći” 9. novembra 1938., ali je već u ovom dijelu knjige, to moglo biti više naglašeno.

Puno prostora autorica je posvetila razvoju štampe, odnosno novina. I tu autorica ne ostaje u okvirima Bosne ili jugoistočne Evrope, nego sve to promatra u općem svjetskom okviru. Tako smo opet u stanju vidjeti koliko smo mi kasnili (prvi listovi u BiH pojaviće se tek 1866. kada u Sarajevu počinje izlaziti “Bosanski vjestnik”). O ovome je dr. Emina Memija već ranije objavila posebnu knjigu, te sada samo izlaže nešto kraće verzije. Možda je šteta što se zadržava samo na osmanskom razdoblju, jer tek nakon 1878. štampa i novine u Bosni doživljavaju pravi procvat. To je osobito primjetno sa pojavom političke štampe, političkih partija koje pokreću svoje listove. Svaka stranka ima svoju novinu. Svaka politička struja, koja se odvađa od svoje matične stranke, pokreće svoje novine. Mi još o ovome nemamo najbolje knjige, posebno kada se radi o političkoj štampi austrougarskoga razdoblja. Ono što je uradio T. Kruševac ne može se smatrati dovoljnim ni zadovoljavajućim, tim više što je i on ostao ograničen samo na 19. stoljeće. Tu sada predstoji jedan ozbiljan istraživački rad, koji najprije treba napraviti jednu inventuru te štampe, smjestiti to u kontekst općih političkih kretanja u Bosni od početka 20. stoljeća, od stvaranja prvih po-

litičkih stranaka koje djeluju unutar Bosanskoga sabora, do najnovijih previranja na medijskoj i političkoj sceni.

Konačno, posljednje poglavlje je posvećeno razvoju biblioteka, od biblioteka "staroga svijeta" do najnovijih biblioteka u Bosni i Hercegovini. Dostatna je pažnja posvećena "dvjema kristalnim noćima" (paljevina Orientalnog instituta i paljevina Nacionalne i univerzitetske biblioteke 1992. godine).

Na kraju, mada knjiga nema zaključka, ili onoga što se ponekada i ponegdje naziva "završna razmatranja" valja istaknuti kako će ova knjiga biti od najveće koristi upravo onima kojima je i izvorno namijenjena – studentima i onima koji se spremaju polagati bibliotečke stručne ispite.■

Husnija Kamberović

Dr. Husnija Kamberović: *Husein-kapetan Gradašćević (1802-1834). Biografija. Uz dvjestotu godišnjicu rođenja.* Izdavač: BZK "Preporod", Gradačac, 2002., str. 125.

Monografija dra Husnije Kamberovića *Husein-kapetan Gradašćević (1802-1834). Biografija. Uz dvjestotu godišnjicu rođenja* predstavlja popularno pisano djelo, ali zasnovano na faktima i relevantnim historijskim dokumentima, koji dosad nisu bili na dohvat ruke ni običnom čitaocu ni naučnicima. Autor, na osnovu historijskih činjenica, prezentira Husein-kapetanovo djetinjstvo, mladost i privatni život. Ne ostavlja dilemu da je to bio veliki čovjek i junak nad junacima, koji časno proživljava svoj kratki život. Zna se da *Husein-kapetan* nije želio vlast pod svaku cijenu, pa kada je trebalo donijeti odluku sve je potčinio svojoj domovini i njenoj autonomiji. Sultan je tražio pokornost, i u jednoj naredbi velikog vezira, između ostalog, se kaže: "*Ne daj Bože, ako se ispostavi da vi ubuduće budete uporni na isticanju pripadnosti užoj domovini i lokalističkom fanatizmu, ja ću odmah, s jakim vojnim snagama udariti na vas, pa ću ovaj kraj, pomoću carske sile i moći, kao i ostale krajeve, dovesti u red i zavesti strah, kakav nikada do sada niste imali...*"¹ Naravno, želja da Bosnu oslobodi i ponos plemića, nisu Husein-kapetanu dozvolili da ove uvje-

¹ Salih Hadžihuseinović Muvekkit: *Povijest Bosne*, Knj. II, Sarajevo, 1999, str. 938.

te prihvati. Međutim, mnogi begovi nisu dijelili njegovo mišljenje. Husein-kapetan je vjerovao da su i Ali-aga Rizvanbegović i Smail-aga Čengić uz njega, ali su pokazali da su se borili za vlast, a ne za domovinu. Upravo o tome, na jedan samosvojan način, govori monografija dra Husnije Kamberovića, ispričana pitkim jezikom i jednostavnim i razumljivim stilom.

Knjiga je koncipirana kao klasična biografija, a to znači da prati život Husein-kapetana od vremena njegovoga rođenja do smrti. Dakako, autor Husein-kapetanov životni put smješta u širi kontekst historijskih zbivanja prve polovine 19. stoljeća, promjena u Osmanskom carstvu i odraza tih promjena na Husein-kapetanov život. Osim toga, Husein-kapetanov život se promatra kroz povijest obitelji Gradašćević i povijest Gradačca, rodnog mjesta mladog kapetana. Za sve detalje u kratkom Husein-kapetanovom životu autor nije pronašao podjednako iscrpne podatke. Malo je vjerodostojnih podataka o djetinjstvu kapetanovom, ali je to nadomješteno raznim izvorima druge vrste, koji bacaju nešto više svjetla na vrijeme u kojem je Husein-kapetan rastao, zatim na stanje u njegovoj porodici, odnos prema roditeljima i braći i utjecaj koji su na njega ostavili otac Osman-kapetan i brat Murat-kapetan, o obrazovanju i prvim učiteljima i slično. Detalji iz vremena njegovoga upravljanja Gradačaćkom kapetanijom, o njegovim graditeljskim poduhvatima, odnosima prema stanovnicima njegove kapetanije, dosad su bili, uglavnom, razbacani po raznim požutjelim i teško dostupnim časopisima i novinama. Ovom knjigom su požutjele i zaboravljene stranice iz života Husein-kapetana Gradašćevića izašle na svjetlo dana.

Knjiga je podijeljena u nekoliko zanimljivih poglavlja: Riječ čitaocu; Porijeklo; Mladost; Porodični život; Na čelu Gradačaćke kapetanije; Graditeljska aktivnost Husein-kapetana; Na čelu Bosanskog ejaleta; Husein-kapetan kao vojskovođa; Progonstvo; Smrt; Sudbina Husein-kapetanove imovine; Husein-kapetan u znanstvenoj literaturi. Djelo ne ostaje samo na razini dosadašnjih saznanja, nego obiluje i mnogim veoma interesantnim novim prikazima detalja iz Husein-kapetanovog života. Korisna je činjenica da je autor u ovoj knjizi na jednom mjestu uporedio različita mišljenja, prisutna u dosadašnjoj literaturi, o pojedinim događajima iz Husein-kapetanova života, te upozorio na različite krive interpretacije. Djelo je opremljeno naučnim aparatom: Sažetkom, Literaturom i Registrom ličnih imena. Treba posebno istaknuti tehničku opremljenost knjige, brojne fotografije u boji, te tiraž od 3.000 primjeraka, što za naše tržište knjiga djeluje fantastično. Ovo djelo, bez sumnje, poslužiće posebno studentima historije, ali i đacima srednjih škola kao izuzetan udžbenik, iz koga će dosta naučiti iz prošlosti svoje domovine. Svakako, dobro će doći i znanstvenim radnicima da dođu do podataka o privatnom životu Husein-kapetana, koji do sada nisu bili na dohvat ruke. ■

Lamija Hadžiosmanović

Dževad Juzbašić, Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, ANU BiH, Sarajevo 2002. str. 531.

Iako je austro-ugarska vlast u Bosni i Hercegovini trajala tek četiri decenije (1878.-1918.), ona je iza sebe ostavila dubok i neizbrisiv trag. Okupacijom 1878. godine od strane Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini nastupile su ogromne promjene na političkom, ekonomskom, socijalnom i kulturom planu. Iz jednog kulturno-civilizacijskog kruga u kojem je bila više od četiri stoljeća u okviru Otomanskog carstva najednom se Bosna i Hercegovina našla u potpuno novom kulturno-civilizacijskom okruženju. Te nove okolnosti donijele su mnogobrojne promjene koje su zabilježene u gotovo svim segmentima života.

Upravo period austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini predstavlja i jedan od najbolje istraženih perioda bosanskohercegovačke povijesti. Jedan od historičara koji je dao značaja doprinos u rasvjetljavanju bosanskohercegovačke povijesti u austrougarskoj epohi je akademik Dževad Juzbašić. On je gotovo cijeli svoj radni vijek proveo istražujući po domaćim i stranim arhivima, prije svih u arhivu u Sarajevu i Beču. Svrstava se u red najeminentnijih poznavalaca ovog perioda bh povijesti i njegovi radovi zasnovani na prvorazrednim izvorima, predstavljaju ogroman doprinos bh historiografiji i nezaobilazna su literatura za sve buduće istraživače.

U izdanju ANU BIH u protekloj (2002.) godini izašla je još jedna knjiga akademika Dževada Juzbašića pod naslovom "Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom". Knjiga ima 531 stranicu i, kako i sam autor ističe, predstavlja kolekciju od 20 radova koji su, osim jednog, već objavljeni u raznim stručnim časopisima i zbornicima radova u zemlji i inozemstvu. Ti radovi tretiraju različite teme u periodu od Berlinskog kongresa i okupacije Bosne i Hercegovine 1878. pa sve do kraja Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske 1918. godine. Prvih 14. radova su članci i rasprave dok su posljednjih šest prilozi sa naučnih skupova.

Tako se u prvoj studiji (str. 11-47) govori o nastanku paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. godine. Specifičnost državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine nakon okupacije 1878. i status koji je do kraja austrougarske uprave ostao definitivno neodređen privlačio je interesovanje brojnih autora. Četiri su ključne odredbe međunarodnih ugovora kojima je definiran status Bosne i Hercegovine u okviru Monarhije:

1. XXV član Berlinskog kongresa
2. austro-osmanski tajni sporazum od 13.VII 1878.
3. Novopazarska konvencija od 21.IV 1879.
4. uporedni austrijski i ugarski zakoni o uključenju Bosne i Hercegovine u zajedničko carinsko područje Monarhije i o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880.

S obzirom na dualističko ustrojstvo i postojeći raspored unutrašnjih političkih snaga, oko ove posljednje odredbe vođeni su dugotrajni pregovori između vlada Monarhije koji su bili nedovoljno istraženi. Na osnovu raspoložive arhivske građe autor u glavnim crtama rasvjetljava okolnosti koje su dovele do zakonskog formuliranja osnovnih načela bosanskohercegovačke uprave.

Problem oko uključenja Bosne i Hercegovine u zajedničko austrougarsko carinsko područje tema je druge rasprave u ovoj knjizi (str. 49-86). Posljedica uključenja BiH u zajedničko austrougarsko carinsko područje je da su proizvodi iz Monarhije sasvim potisnuli proizvode iz drugih država. Monarhija je upotpunosti zagospodarila bosanskim tržištem. Bosanskohercegovački privredni interesi podređeni su ekonomskim interesima vodećih krugova Monarhije i njenoj globalnoj politici prema Balkanu. Malo je poznato da je ovaj problem imao i značajan spoljnopolitički odjek. Neprijatno je iznenadio austrougarsku diplomaciju i u jednom trenutku zaprijetio da ovo pitanje postane međunarodni problem.

U trećoj raspravi (str. 87-139) autor nudi interpretaciju jednog vrlo vrijednog historijskog izvora za izučavanje rivaliteta između Austrije i Ugarske u Bosni i Hercegovini. Riječ je o izvještaju Hermanna von Sautera. On je 1910. godine u Sarajevu pola godine vodio poslove i radio na ustroju administracije novoosnovane Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu. S obzirom da je bio u poziciji da se na direktan način upozna sa privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini, on je po povratku u Beč načinio izvještaj koji je dostavljen Bečkoj trgovačkoj i obrtničkoj komori i predsjedniku austrijske vlade. Prije nego što je pristupio analizi ovog izuzetno vrijednog prvorazrednog izvora autor ukazuje na najbitnije momente koji su determinirali međusobne privredne odnose Austrije i Ugarske, iz kojih je proizilazila i njihova konkurentska borba na tlu Bosne i Hercegovine.

U četvrtoj studiji (str. 141-153) autor iznosi neke karakteristike privrednog razvitka Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1914. godine. Okupaciju 1878. godine Bosna i Hercegovina je dočekala kao zaostalo agrarno područje u kojem je glavno zanimanje bilo stočarstvo. Preko 90% stanovništva bavilo se poljoprivredom, uključujući tu i stanovništvo mnogih gradskih naselja. U zemlji je preovladavala naturalna privreda. Način obrade zemlje je bio vrlo primitivan. Glavno zanimanje u gradovima (Sarajevo je imalo oko 20 000 stanovnika) bilo je zanatstvo i trgovina. Industrijska proizvodnja bila je tek u začetku i ona se uglavnom vezuje za ek-

sploataciju drveta. Velika kočnica u privrednom razvoju predstavljale su i slabo razvijene komunikacije. Autor u ovoj studiji ukazuje na početke ulaska stranog kapitala u Bosni i Hercegovini, na otvaranje novih industrijskih pogona, na razvoj putne i željezničke mreže, na modernizaciju poljoprivredne proizvodnje i na otvaranje većeg broja domaćih banaka, štedionica i kreditnih zadruga. Pred Prvi svjetski rat Bosna i Hercegovina je imala 50 domaćih banaka i štedionica. Ali sve skupa imale su jedva polovinu kapitala koliko su imale četiri banke iz Monarhije.

Opširnije o izgradnji željezničke mreže u Bosni i Hercegovini u periodu 1878.-1914. u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti autor piše u narednoj studiji (str. 155-176). Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini zauzima posebno mjesto i imala je ogroman poticaj za njen privredni razvoj. Svakako da izgradnju željezničke mreže u Bosni i Hercegovini treba sagledavati kroz prizmu ekonomskih i političkih interesa Monarhije na Balkanu. Međutim, vrlo je važno napomenuti da je i problematika oko izgradnje bosanskohercegovačkih željeznica bila opterećena rivalskim odnosima između Austrije i Ugarske. Dok je Austrija forsirala pravac Sisak-Dobrljin-Banja Luka-Sarajevo-Kosovska Mitrovica, Ugarska se zalagala za vezu sa Solunom i Carigradom preko Beograda i dolinom Morave, a u Bosni je bila za pravac preko Broda i Sarajeva.

Pred kraj XIX stoljeća u Bosni i Hercegovini su pokrenuta dva vrlo značajna pokreta za autonomiju. Prvo su Srbi 1896. godine otpočeli borbu za crkveno-školsku autonomiju i ona je trajala sve do 1905. godine. Muslimanski pokret za vjersku i vakufsko-mearifsku autonomiju vođen je u periodu 1899.-1909. godina. Ta dva pokreta odvijala su se gotovo istovremeno ali odvojeno. Bilo je nekoliko pokušaja oko stvaranja političkog saveza između vodstva srpskog i muslimanskog autonomnog pokreta, ali to se ipak nikad nije desilo. O nacionalnim odnosima u predratnom periodu i o svim pokušajima povezivanja ova dva pokreta autor piše u šestoj raspravi ove knjige (str. 177-245).

U sedmoj (str. 247-264) i osmoj (str. 265-318) raspravi govori se o stavovima austrougarskih vojnih krugova prema upravljanju u Bosni i Hercegovini, o problemu aneksije i o ulozi austrougarskog zajedničkog ministarstva i njegovom načinu upravljanja u Bosni i Hercegovini nakon Aneksije. Aneksija je izmijenila međunarodni status Bosne i Hercegovine. Međutim, njen državnopravni status unutar Monarhije ostao je isti. Bosna i Hercegovina ostala je i dalje posebno upravno područje. "corpus separatum", pod okriljem zajedničkog ministarstva finansija. Iako je Bosna i Hercegovina dobila svoj Ustav i svoj Sabor (1910.), ona nije predstavljala subjekt u državnopravnom smislu. Nadležnosti njenog Sabora bile su ograničene. To je bilo provincijalno predstavničko tijelo koje nije moglo donositi odluke o krucijalnim pitanjima kao što su odbrana, vojska, spoljna politika, finansije, poreska politika itd. Sve ključne odluke donosilo je zajedničko ministarstvo čiju djelatnost je svo vrijeme

me opterećavalo rivalstvo Austrije i Ugarske. A pred Prvi svjetski rat u austrougarskoj politici upravljanja u Bosni i Hercegovini može se pratiti i sve uočljiviji uticaj austrougarskih vojnih krugova.

U narednoj raspravi (str. 319-353) autor govori o stupanju radničke klase na političku scenu Bosne i Hercegovine. Radničko pitanje aktualizirano je nakon majskih štrajkova 1906. godine. Ti štrajkovi privukli su veliku pažnju građanskih političara koji su nastojali da ostvare svoj uticaj na štrajkački pokret, potčiniti ga svojoj kontroli i iskoristiti za ciljeve svoje politike. Nakon ovih previranja radničko pitanje postalo je sve zastupljenije u programima građanskih politika. Do sredine 1910. godine radničko pitanje uneseno je u programe gotovo svih bosanskohercegovačkih političkih stranaka. Međutim, u prvi bosanskohercegovački sabor ušao je samo jedan radnik, zastupnik HKU iz Vareša. Radničko pitanje u Saboru tretirano je isključivo u kontekstu borbe domaćih građanskih političkih snaga protiv dominirajućeg državnog i stranog privatnog kapitala, koji je bio poslodavac najvećem broju radnika. Aktivniju socijalnu politiku koju karakteriše donošenje nekoliko propisa za zaštitu radnika i radnih odnosa u industriji, zanatstvu i trgovini, Austro-Ugarska počinje da sprovodi tek nakon majskih štrajkova 1906. godine.

O odnosima u Bosanskohercegovačkom saboru početkom 1911. godine i o debati koja je vođena oko osnivanja poštanske štedionice govori se u desetoj raspravi ove knjige (str. 355-370). Osnivanje poštanske štedionice mnogi historičari ocijenili su kao prekretnicu u dotadašnjim međustranačkim odnosima. Ta štedionica bila je povod formiranju hrvatsko-muslimanskog bloka u bosanskohercegovačkom Saboru. Djelovanje ovog bloka dalo je glavni pečat političkim dešavanjima u Saboru do izbivanja Prvog svjetskog rata.

U jedanaestoj raspravi (str. 371-382) autor je dao nekoliko napomena o jevrejskoj zajednici u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave. U velikim političkim, ekonomskim, socijalnim i kulturno-civilizacijskim promjenama koje su nastupile dolaskom austrougarske uprave u BiH značajano učešće pripalo je i jevrejskoj zajednici. Tada su u Bosni i Hercegovini, pored domaćih jevreja Sefarda, došli i jevreji iz Monarhije, Aškenezi. Preko 90% jevrejske populacije živjelo je u većim bosanskohercegovačkim gradovima u kojima su osnovali i svoje opštine, a uglavnom se bave trgovinom. Oni su u svojim rukama držali glavninu uvozne i izvozne trgovine.

Tema predavanja koje je akademik Juzbašić održao 14. novembra 1995. godine na postdiplomskom studiju u Minhenu je jezička politika austrougarske uprave i nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini. Ovo predavanje predstavlja narednu raspravu u ovoj knjizi (str. 383-421). Zbog postojećih nacionalnih i vjerskih razlika u Bosni i Hercegovini, jezičko pitanje imalo je vrlo važnu ulogu u nacionalnoj i kulturnoj politici austrougarske uprave. U početku je problem bio oko naziva jezika i oko službe-

ne upotrebe pisma – latinica i ćirilica. Vrlo brzo jezičko pitanje pretvorilo se u političko pitanje i bilo je usko povezano sa pitanjem nacionalne afirmacije i priznanjem nacionalne egzistencije. Zbog određenih historijskih okolnosti u Bosni i Hercegovini nije se mogla ostvariti nacionalna integracija na osnovu zajednice jezika kako se to desilo u većem dijelu Evrope. Posebna specifičnost nacionalnog razvitka bosansko-hercegovačkog stanovništva jeste vjerska podijeljenost. Vjerska pripadnost je vremenom determinirala i nacionalnu pripadnost bosanskohercegovačkog stanovništva koje je bilo istog etničkog porijekla i govorilo istim jezikom.

U slijedećoj raspravi (str. 423.-458) autor ukazuje na neka pitanja austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu u vrijeme krize 1912/1913. godine. On naglašava privrednu važnost Balkana i to prvenstveno evropskog dijela Osmanske države za industrijski izvoz u vezi sa promjenama do kojih je došlo uslijed uvođenja vrlo visokih zaštitnih carinskih dadžbina u XX stoljeću. Također, rat u Tripolitaciji u austrijskim poslovnim krugovima pobudio je želju da iskoriste ovu italijansku vojnu akciju kako bi i oni sami proširili svoje interesne sfere na Balkanu. Početkom 1912. godine iskrsnula je megalomanska ideja da austrijski kapital treba da proširi svoj uticaj od Bosne do Albanije i Makedonije i da taj prostor jednostavno privredno okupira. Istovremeno, austrougarska diplomacija radila je na odvrćanju drugih spoljnjih aspiracija prema ovom regionu i time nastojala osigurati austrougarsku ekonomsku dominaciju u njima. Autor je obratio posebnu pažnju na neuspjeli pokušaj Austro-Ugarske da na Londonskoj konferenciji zadrži režim kapitulacije nad bivšim teritorijama Osmanske države što je duže moguće. Austro-Ugarska se na Londonskoj konferenciji pokušavala izboriti za status sličan onom kojeg je imala na Berlinskom kongresu, uz puno poštovanje validnosti ranije postignutih privrednih ugovora na teritoriju kojeg su balkanske države zauzele. Autor pokazuje posebno interesovanje za jedan, ne dovoljno poznat, austrougarski "Program za privredne sporazume sa balkanskim zemljama" usvojen na zajedničkom sastanku ministarskog vijeća u februaru 1913. godine. Ovaj program predstavljao je jedno kompromisno rješenje postignuto između austrijske i ugarske vlade i poslužio je kao polazna osnova za diplomatsku aktivnost Monarhije na reguliranju privrednih odnosa sa balkanskim zemljama u novonastalim okolnostima.

U narednoj raspravi (str. 459-474) autor piše o posljedicama Balkanskih ratova na prilike u Bosni i Hercegovini, ali i o tretmanu agrarnog pitanja. Neke od glavnih posljedica Balkanskih ratova su produbljivanje jaza između srpske i muslimanske politike u Bosni i Hercegovini. Došlo je do jačanja muslimansko-srpskih političkih antagonizama i još većeg približavanja muslimanskog političkog vođstva austrougarskim vlastima. Zbog masovne pojave tuča između Mulimana i Srba pooštrene su bile policijske mjere. U ovim ratnim zbivanjima na Balkanu 1912/1913. došli su do izražaja i elementi vjerskog rata. Na balkanska ratišta odlazili su i srpski i

muslimanski dobrovoljci kako bi pomogli svojoj braći po vjeri. Jedna od posljedica Balkanskih ratova jeste i veliki priliv muslimanskih izbjeglica u Bosnu iz ratom zahvaćenih područja.

Posljednjih šest tekstova ove knjige su prilozi (str. 477-522). U prvom prilogu (str. 477-482) akademik Juzbašić govori o odnosu bosanskohercegovačkog stanovništva prema okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. i o neočekivanom otporu koji je pružen austrougarskoj vojsci. Tema je drugog priloga u ovoj knjizi je veliki ustanak u Hercegovini iz 1882. godine (str. 483-488). Ustanak je iniciran donošenjem vojnog zakona u novembru 1881. godine. Zbog jačine ustanka i ozbiljnosti situacije koja je nastala njegovim izbijanjem, u vrhovima Monarhije je tada razmatrana i mogućnost Aneksije. Međutim, Aneksija Bosne i Hercegovine odgađana je sve do 1908. godine. Njene posljedice su bile i novi val iseljavanja muslimanskog stanovništva u Osmansku državu. O ovom iseljavanju autor govori u svom trećem prilogu (str. 489-494), dok u četvrtom govori o austrougarskoj kolonizacionoj politici nakon Aneksije. (str. 495-501).

Za austrougarski period u Bosni i Hercegovini vezuje se i početak političkog organiziranja i osnivanja prvih političkih stranaka kod svih naroda. U kontekstu proučavanja nacionalnih odnosa u Bosni i Hercegovini nakon Aneksije, Juzbašić kritički raspravlja u prilogu o nacionalnoj politici Petra Kočića. (str. 503-509).

U posljednjem tekstu objavljenom u ovoj knjizi (str. 511-521) Juzbašić daje neke kritičke primjedbe na tekstove koji se odnose na historiju perioda austrougarske uprave i nacionalnih odnosa u BiH u separatu SR BiH iz izdanja Enciklopedije Jugoslavije (1983).

Na kraju da istaknemo da je najveći značaj ove knjige u tome što ona objedinjuje dvadeset izuzetno vrijednih i u naučnoj historiografiji vrlo zapaženih radova akademika Juzbašića. S obzirom da su oni nastajali u jednom dužem vremenskom razdoblju i objavljavani na različitim mjestima, danas bi ih bilo vrlo teško sve pronaći. Zbog toga je važno da su objedinjeni u jednoj knjizi i na taj način postali lakše dostupni svim budućim istraživačima kojima mogu poslužiti kao izuzetno vrijedan i dragocjen putokaz za dalja istraživanja. ■

Edin Veladžić

Nikić, Andrija. *Katolici u Sarajevu do 1918. Acta catholica Saraviensia usque ad annum 1918.* - Mostar: Franjevačka knjižnica i arhiv, 2002. str. 302.

”Katolici u Sarajevu od 1450. do 1919.” naziv je studije prof. dr. fra Andrije Nikića, objavljene u separatu **Vrhbosna - Sarajevo kroz stoljeća**, u izdanju Matice hrvatske Sarajevo (*Hrvatska misao*, 14/2000, str. 159-205). Nezadovoljstvo tehničkom obradom separata i brojni novi podaci do kojih je došao, nagnali su autora da tri godine poslije javnosti ponudi novu knjigu pod naslovom **”Katolici u Sarajevu do 1918.”** (*Acta catholica saraviensia usque ad annum 1918.*). Djelo se pojavilo 2002. godine u izdanju Mostarske franjevačke knjižnice i arhiva. Autor je na 302 stranice pokušao, o čemu i sam piše u početku, da uvrsti u knjigu sve što Sarajevo ima kazati svijetu, posebno katoličkom, o Sarajlijama, te dokumente prošlosti i svjedočanstva o životu. Tako pred sobom imamo svojevrsnu “događajnicu” sa nizom statističkih podataka kroz koje se provlače i opisi pojedinih događaja. Ilustracije su pretežno preuzete iz djela S. Mønneslanda, A. Mijatovića, M. Markovića i dr.

Andrija Nikić je kao student Bogoslovije proveo dvije godine u Sarajevu, što mu je omogućilo da se upozna sa sredinom u kojoj su se prožimali različiti svjetonazori i vjeronazori, civilizacije i kulture. Svoje viđenje prošlosti katolika i franjevacu u Sarajevu autor u knjizi o kojoj je ovdje riječ, donosi kroz presjek od srednjeg vijeka, preko osmanskog perioda do 1918. godine (str. 9-217). Potom slijedi dodatak sa poglavljima: BOSNA SREBRENA, Bosanska vikarija i provincija Bosna Srebrena. Djelovanje bosanskih franjevaca (str. 221-226); POPIS BOSANSKIH VIKARA I PROVINCIJALA, Redoslijed bosanskih vikara, Redoslijed provincijala Bosne Srebrene (str. 231-231); SARAJEVO IZMEĐU PRINCA EUGENA I. i II (str. 237-247). Sadržaj djela je praćen bilješkom o piscu, popisom izvora i literature, te registrom ličnih, kao i geografskih i povijesnih imena (str. 253-291).

Ostaviti ćemo po strani problem legaliteta upotrebe Katalogizacije u publikaciji (CIP) Franjevačke knjižnice u Mostaru i ISBN, s obzirom na našu usko stručnu zainteresiranost za sadržaj djela. Dr. Nikić je autor koji je u relativno kratkom životnom dobu formirao već pozamašnu bibliografiju od nekoliko hiljada jedinica. Njegov spisateljski zamah posljednjih godina najbolje ilustrira činjenica da je samo od 2000. godine autorski objavio dvadesetak djela sa repertoarom naslova čiji se tematski dijapazon kreće od historije franjevaca (*Medicina i slavna prošlost franjevaca, Fra Di-*

dakova skrb za Hercegovinu, Život i djela fra Lovre Šitovića, Franjevačka Bogoslovljija u Mostaru, Fra Radoslav Glavaš - život i povijesna djela, ...), historije uopće (*Razvoj povijesne znanosti, Nastanak znanstvenog djela ili Metodologija, ...*), Bosne (*Kratka povijest Bosne i Hercegovine od 614. do 1918., Događajnica (kronologija) Bosne i Hercegovine do 1918. godine, ...*) do savremenih informatora kakav je, recimo, njegov *Telefonski imenik župe Klobuk*. Uvidom u Nikićeva djela koja tretiraju historiju Bosne, uočili smo da autor ima definitivno ujednačen pristup obradi, što nas lišava opasnosti da pojedine detalje nismo shvatili na pravi način ili ih vezali isključivo za djelo koje je predmet našeg interesa u ovom prikazu. U potpunosti negirajući neutralnost, autor nastoji, u ovom djelu čak izričito, da naglasi kako "sva tri konstitutivna naroda" u Sarajevu imaju svoje kulturološke i nacionalno-historijske vizure, te da je ekumenski iskorak istinski ako "katolik - čitaj - onaj koji se ne odriče vlastita identiteta - pokušava upravo s pozicija vlastitosti, vjerske, kulturne i nacionalne samosvijesti, shvatiti onoga drugoga". Iznoseći ovakav stav, međutim, Nikić otkriva da su za njega tri konstitutivna naroda: katolici, pravoslavci i poturice, te rijetki doseljeni muslimani, kojima treba pridodati još i Židove! Objašnjavajući na koji način katolik treba da uspostavlja dijalog sa pravoslavljem i židovstvom, autor Bošnjake imenuje tek kao korpus "administrativno uvjetovanog najbrojnijeg islama". Neuobičajenost ovakvog definiranja i imenovanja ubrzo biva zanemarena pred autorovom slikovitošću u iskazivanju "podsvjesnog prokletstva pradjedovske nastanjenosti" u Sarajevu. "Tu su katolici", kaže Nikić, "predvođeni nekolicinom fratara čudom Božjim, živeći svoju vjeru, nadživjeli tursko Sarajevo. I tek što su provirili na horizont slobode posredstvom Berlinskog kongresa taj stoljećima očekivani horizont se brzo naoblačio. Kad Sarajevo gledam iz Hercegovine vidim zbjegove vlastitih predaka, nedaće vlastitih korijena pred turskim zulumima."

Inače, već sam popis korištene literature čitaoca dovodi u nedoumicu kakvim motivom ili razlogom autor opravdava svoje zaobilaženje općeprihvaćenih studija uvaženih naučnika kakvi su Alija Bejtić, Behija Zlatar ili Vančo Boškov. Ova manjkavost dolazi do izražaja već iščitavanjem uvodnih informacija u radu A. Nikića. "Vrhbosna - sjedište biskupije, kolijevka današnjeg Sarajeva", kaže u uvodu prof. Nikić, bila je "jedna od srednjovjekovnih organiziranih župa koju su osnovali Hrvati nakon političke razdiobe svojih prostora". Samo uvidom u niz Bejtićevih radova o Sarajevu (*Ulice i trgovi Sarajeva, Stara sarajevska čaršija jučer, danas i sutra, Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, Jevrejske nastambe u Sarajevu, Bibliografija štampanih radova o Sarajevu, ...*), ili ključnu studiju za Sarajevo 16. stoljeća, doktorsku disertaciju Behije Zlatar (*Zlatno doba Sarajeva*), čitalac ima jasnu sliku nastanka i karakter razvoja Sarajeva. Sarajevo je grad koji su Osmanlije osnovali pored malog srednjovjekovnog trga Trgovišta, odnosno, Utorko-

višta i, za razliku od nekih administrativnih jedinica koje su se često, poput nahija, fizički poklapale sa prostorom srednjevjekovnih župa, Sarajevo se od svog osnivanja razvija kao islamsko-orijentalni grad. Dakle, to je grad sa potpunim urbanim kosturom, sa mahalama uz mahalske džamije, uz kulturno-prosvjetne ustanove i trgovačko-zanatlijski centar. Izazov da se upustimo u dalje istraživanje autorovog permanentnog korištenja formulacija poput one da su Osmanlije "kršćanska svetišta pretvarali u arhive pod zemljom", u nama ubija prvo nesuvislost, a onda i težina riječi koju Nikić donosi već u početku svoje knjige, a koja visoko nadilazi već pomenuto. "Međutim", kaže Nikić, "u Sarajevu je postojao **katolički kvart**, da ne kažem geto" (ist. A.N.). U svim rječnicima riječ "geto" označava židovsku četvrt izvan koje Židovi nisu imali pravo stanovati, s tim što će tumačenje često biti propraćeno opaskom da se geto sačuvao u nekim islamskim zemljama, Maroku npr. Rasna diskriminacija koja se danas u nekim zemljama primjenjuje, recimo, protiv crnaca, ili Indonežana, kod A. Nikića je skoro jednaka odnosu koji su Osmanlije zauzimali prema zatečenom kršćanskom življu. Ovakva kvalifikacija Latinluka nagnala nas je da u djelu potražimo Hamdiju Kreševljakovića, čiji podaci, doista, jesu našli mjesta kod Nikića, uglavnom oko problema broja stanovništva, ali je zaobiđen rad koji je još 1952. godine Kreševljaković posvetio upravo sarajevskim kršćanima. U radu "*Čefilema sarajevskih kršćana iz 1788. godine*" Kreševljaković i sam priznaje da mu je ovaj jedini popis kršćana u Sarajevu jednostavno promakao, baš kao i Vladislavu Skariću. Čefileme kao jedna od preventivnih mjera osmanske sudske-administrativne službe za održavanje reda i mira su historijski izvori prvog reda, a ova sarajevska doslovice obara svaku mogućnost manipuliranja popularnom terminologijom. U njoj su, naime, sarajevski kršćani napravili popis 625 punoljetnih osoba, među kojima je i 26 žena. Ono što ovaj put želimo istaći jeste to da je u Latinluku, Nikićevom "da ne kažem getu", popisano 84 kršćana, a onda po ostalim sarajevskim mahalama ovako: u Patkama 75, u Carevoj mahali 41, na Alifakovcu 5, u Mutevelinoj mahali 28, u Kulukčijama 54, u Ferhadiji 33, u Gornjoj Varoši 81, u Čekrekčijinoj mahali 107, u Čerirdžiku 25, na Mlinima i Bentbaši 14, u Abdeshani 20, Muzaferijinom hanu 18, Novom hanu 9 i Kolobari 6. Svi ovi kršćani su navedeni po imenu; kod njih 80% označeno je i zanimanje, pa se može pratiti njihov udio u privrednom životu Sarajeva. Može se vidjeti u kolikoj mjeri su prisutniji pravoslavci odnosno katolici u kojem znanju, a odsutnima je naveden čak i razlog odsutnosti tokom popisivanja. Ako još navedemo i to da su sve ove mahale bile u blizini čaršije, kao i jevrejska četvrt, te da su muslimani stanovali u skoro svakoj od ovih mahala, apsurdno je dalje razmatrati izolaciju katoličkog kvarta kao takvog.

Kvazinaučne pretenzije u prepoznavanju i oslikavanju života u Bosni i Hercegovini čine da se prisjetimo stručnjaka koji je u velikoj mjeri rasvijetlio položaj ne-

muslimanskog stanovništva u Bosni, potkrepljujući to izvorima prvorazrednog značaja. Riječ je o Vanči Boškovu koji je, istražujući ovu tematiku, uzimao u obzir i Nikićeve radove, dok je ovaj propustio da iskoristi Boškovljeve sjajne studije kao što su *Pitanje autentičnosti Fojničke ahd-name Mehmeda II iz 1463. godine* ili *Turski dokumenti o odnosu katoličke i pravoslavne crkve u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji (XV-XVII v.)*.

Da se ne bi pomislilo da vodimo računa samo o vremenu života sarajevskih katolika pod osmanskom upravom, istaknut ćemo i to da nas iznenađuje autorovo ignoriranje radova eminentnih istraživača bosanskohercegovačke historije 19. i 20. stoljeća, Iljasa Hadžibegovića i Budimira Miličića. Baveći se socijalnim strukturama stanovništva oni su sakupili zavidan izvorni materijal čiji su prezentiranje i analiza rasvijetlili i etnički karakter struktura pojedinačno, a autor Nikić se samim naslovom izjasnio da ima za cilj obradu života katolika u Sarajevu do 1918. godine.

Da kod autora nije riječ o povremenoj retoričkoj površnosti svjedoče riječi koje su našle mjesta čak na koricama knjige: "Mislim da bi još više nego katolici-Hrvati, Sarajevo u srcu Bosne morali pokušati, dublje i svestranije shvatiti oni koji polažu na nj pravo kao otpadnici i proglašeni gospodari, da bi svi ostali morali razmisliti kakvu nepravdu čine katoličkom - hrvatskom narodu koji je u Bosni i Sarajevu od kada se ona pamti i spominje." Ovakav način izražavanja, uz veoma neobičnu strukturu same rečenice, definitivno nije primjeren djelu koje bi inače svojim naslovom zainteresiralo širu čitalačku publiku, dok se za ostalo možemo zapitati samo koja je svrha neumjесnog kategoriziranja "otpadnika i proglašениh gospodara" naspram "rodonačelnog hrvatskog" naroda u Bosni i Sarajevu!

Koliko smo na profesionalnom nivou bili obradovani pojavom ovakvog naslova u novijoj stručnoj literaturi, utoliko više smo ostali razočarani zbog ogromnog broja manjkavosti čiji smo niz samo načeli ovim tekstom. ■

Ramiza Smajić

Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1923.-1945.)*, Sarajevo 2002., str. 300.

Političkim organizovanjem i društvenim životom Bošnjaka u proteklih su se 70-ak godina bavili autori: Mehmed Begović, Muhamed Hadžijahić, Atif Purivatra, Nusret Šehić, Muhsin Rizvić, Enver Redžić, Nijaz Duraković, Mustafa Imamović, Ismail Hadžiahmetović, Robert Donia i Ibrahim Kemura. Navodim samo one koji su napisali knjige. Od toga šest prvih su se bavili Bošnjacima od 1930. do 1985., dok su se pet preostalih javili u posljednjih 15 godina. Ova činjenica sama po sebi navodi na razmišljanje. Da li je to premalo ili je sasvim dovoljno? Da bi istorija naroda koji u Bosni i Hercegovini žive bila potpuna (a ona to još uvijek nije), neophodno je osvijetliti sve aspekte iz političkog, društvenog, ekonomskog i kulturnog života.

Kako se približavala stogodišnjica osnivanja prvih kulturno-prosvjetnih društava Srba, Bošnjaka i Hrvata Bosne i Hercegovine, (a bila je i 25, 50 i 75-godišnjica, a monografija nije bilo), narasla je potreba adekvatnog osvjetljavanja uloge i doprinosa istih u društvenom životu. Dr. Ibrahim Kemura je 1986. godine objavio svoju doktorsku disertaciju pod naslovom "Uloga "Gajreta" u društvenom životu Muslimana BiH (1903-1941.)". Bilo je to prvo kulturno društvo sa bošnjačkim predznakom. Knjige dr. Bože Madžara o "Prosvjeti", srpskom prosvjetnom i kulturnom društvu i dr. Tomislava Iška o "Napretku", hrvatskom kulturno-prosvjetnom društvu, pojavile su se 2001. i 2002. godine.

U namjeri da osvijetli istorijske oklonosti osnivanja ovog društva, njegovu ulogu u društveno-političkom životu i razvoju Bošnjaka, s posebnim akcentom na kulturno-prosvjetni segment djelovanja, kao i njegov značaj na planu školovanja srednjoškolske i univerzitetske omladine, a time i njegov doprinos u formiranju bošnjačke inteligencije između dva svjetska rata, dr. Ibrahim Kemura podijelio je ovaj razvoj na dva dijela. Unutar oba dijela obrađen je društveno-politički angažman Narodne uzdanice (osnivanje društva, položaj u vrijeme šestojanuarskog režima) kao i unutrašnja struktura i aktivnosti društva na kulturnom i prosvjetnom planu (Glavni odbor, mjesni odbori, stipendije, izdavačka djelatnost).

U prvom, koji započinje sa osnivanjem društva i traje do 1941. godine analizirani su uzroci i motivi osnivanja "Narodne uzdanice", pored već postojećeg kulturno-prosvjetnog društva "Gajret", a koji su bili kako kulturno-prosvjetni tako i politi-

čki. Naime, JMO, politička stranka najvećeg dijela Bošnjaka, i pored svih pokušaja nije uspjela da svoj uticaj proširi i na društvo "Gajret". U ovom društvu i oko njega bio je onaj dio bošnjačke inteligencije koja se vezala za srpske političke krugove suprotstavljajući se politici JMO. Uz punu pomoć vladajućih krugova "Gajret" je korišten kao pogodno sredstvo odvajanja Bošnjaka od JMO i njihovog čvršćeg vezivanja za režim i aparat vlasti. U nemogućnosti da suzbije i neutrališe akcije "Gajreta" i ostvari kontrolu nad njegovim radom, JMO je 1923. osnovala novo kulturno-prosvjetno društvo Narodnu uzdanicu. Ono je s radom otpočelo tek naredne godine zbog niza poteškoća i ometanja od strane organa vlasti. Nedovoljan interes za "Narodnu uzdanicu" proisticao je iz činjenice da je društvo "Gajret", bez obzira na političko-nacionalnu orijentaciju, svojim djelovanjem na široj osnovi, i svojim potencijalima koji nisu bili mali, ispunjavao planirane zadatke na području školovanja bošnjačke omladine kao i ostalih kulturno-prosvjetnih akcija.

Zavođenjem šestojanuarske diktature, a naročito u prvih nekoliko mjeseci, rad društva bio je znatno otežan. Promijenio se položaj i uloga društva, koje je u to vrijeme bilo specifična poluga djelovanja zabranjene JMO. To se vidjelo i po ulasku u Glavni odbor "Narodne uzdanice" nekoliko bivših poslanika i istaknutih pristalica JMO. Bivše vođe JMO uzeli su aktivnog učešća u raznim manifestacijama društva. Time su održavali kontakte sa bošnjačkim masama i razvijali svoju političku aktivnost. Režim je na sve načine nastojao da diskredituje društvo proglašavajući ga separatističkom i plemenskom organizacijom, čime su sijali strah i nepovjerenje prema društvu, zabranjivali su i ometali rad pojedinih organa društva kao i njegovo širenje, a vršen je i pritisak na članstvo i istaknute funkcionere, posebno na zaposlene u državnoj administraciji. To se odrazilo kako na broj članstva tako i na opštu aktivnost. Uprkos svemu, društvo je uspjelo da i dalje obavlja svoje osnovne funkcije, a u prvom redu na polju školovanja omladine.

Pokušaji ujedinjenja "Gajreta" i "Narodne uzdanice" predstavljali su karakterističan segment u nacionalno-političkim odnosima i razvitku Bošnjaka. Srodnost programa i zadataka na planu kulturnog, privrednog i socijalnog preporoda Bošnjaka koji su zagovarala oba društva sadržavala je u sebi elemente nastojanja za objedinjavanje njihovog rada i međusobnog spajanja. Ta se srodnost ogledala u istoj idejno-kulturnoj orijentaciji prema Zapadu i usvajanju pozitivnih tekovina te civilizacije, te emancipaciji od Istoka, uz istovremeno isticanje svog slavenskog porijekla, zatim u istoj narodnoj bazi-širokim bošnjačkim masama kao kulturnom konzumentu jednog elementa koji ima određen građanski interes. Prva mišljenja o potrebi ujedinjavanja javila su se 1925., aktualizirana su pred Kongres Muslimana 1928. u Sarajevu, pisani prijedlog ujedinjenja koji je sačinila Uzdanica, Gajretovci nisu prihvatili. Ni inicijative iz 1939. godine nisu ostvarene zbog postojanja nacionalno-političke polariza-

cije u vrhovima društava, iako je to štetilo Bošnjacima.

Posebno je interesantna bila uloga mjesnog odbora u Zagrebu kao i položaj i aktivnost bošnjačke studentske omladine koja se pod okriljem "Narodne uzdanice" školovala u tom univerzitetskom centru, te odnosi Sarajevo-Zagreb, u sklopu političkih zbivanja nakon 1935. pa do 1941. godine. Ovaj je odbor bio jedan od najaktivnijih organa *Uzdanice*. Izvjesna autonomnost u odnosu na Glavni odbor u Sarajevu dolazila je zbog finansijske samostalnosti koju je imao zahvaljujući velikoj materijalnoj podršci koju je zagrebačka kulturna i politička javnost davala Uzdanici. Simpatije koje je društvo uživalo u hrvatskoj sredini temeljilo se na nastojanjima hrvatske politike da preko ovog društva djeluje u pravcu pridobijanja bošnjačke inteligencije koja se školovala u Zagrebu. Zapaženu ulogu imao je internat i studentska menza u Zagrebu, a u njima su značajne pozicije imali studenti ljevičari, mnogi pod snažnim uticajem KP. Kako se taj uticaj proširio i na mjesni odbor u Zagrebu, došlo je do protuakcije konzervativnih elemenata koji su povelu borbu za prevlast u mjesnom odboru. Kada je na čelo ovog odbora došao advokat dr. Milan Deček 1935. godine, sve više se nastoji da "Narodna uzdanica" u Zagrebu naglašenije ispoljava svoju prohrvatsku orijentaciju, pa su davani prijedlozi o promjeni naziva društva, s tim da se ono proglasi hrvatskim. Ove su koncepcije imale podršku dijela mjesnog odbora u Zagrebu koji su pripadali HSS-u i zastupali tezu o pripadnosti Bošnjaka hrvatskom narodu.

Kada je o organizacionoj strukturi riječ, okosnicu društva činili su Glavni odbor, mjesni odbori, povjerenici, članstvo. U knjizi dr. Kemure detaljno je obrađen rad Glavnog odbora kao najvišeg izvršnog organa društva, kao i način izbora, broj članova, funkcije i nadležnosti dužnosnika. Akcenat je stavljen na utvrđivanje socijalne strukture članova Glavnog odbora, u kome je uticaj inteligencije bio dominantan. Obrađena je i politička orijentacija vodećih ličnosti društva.

Stipendije, potpore i zajmovi, kao i osnivanje internata, bili su u funkciji školovanja srednjoškolske i studentske omladine, odnosno formiranja bošnjačke inteligencije. Politika stipendiranja bila je prilagođena potrebama Bošnjaka u BiH. Težište je bilo na pomaganju i školovanju ponajprije srednjoškolskog kadra, posebno deficitarnih zanimanja. Iscrpno, uz mnogobrojne tabele, autor je utvrdio broj datih stipendija za univerzitet, srednje škole, mjesta školovanja. Naročita pažnja bila je posvećena školovanju vjerskog kadra, kako bi se dobila savremena vjerska inteligencija, ali i zadobile simpatije širih bošnjačkih krugova. Autor je utvrdio da većina stipendista potiče iz gradskih siromašnih porodica, socijalnih kategorija koje su bile na granici egzistencijalnog minimuma. U svom dvadesetogodišnjem radu društvo je stipendiralo preko 500 učenika srednjih škola i 58 studenata.

Zbog nedovoljnih materijalnih sredstava Uzdanica nije imala svoje glasilo ali

je imala punu mogućnost korištenja nekih listova i časopisa iste ili slične kulturne opredijeljenosti, kao što je to bio organ JMO *Pravda*. Od 1933. do 1941. društvo je izdalo devet *Kalendara*, u kojima je pored obaveznog kalendarskog dijela bila tretirana problematika koja se odnosila na religiozni život Bošnjaka, na socijalno-ekonomska pitanja, zatim prošlost i književnost. Osnovna programska orijentacija kalendara bilo je afrimiranje tradicionalnih duhovnih vrijednosti Bošnjaka. Time je ovo društvo dalo veliki doprinos razvijanju i učvršćenju muslimansko-bošnjačkog etničko-duhovnog identiteta i individualiteta. Od ostalih oblika djelovanja društva treba pomenuti zabave, teferiče, sijela, tombole, prigodne manifestacije vjerskog karaktera.

Određena prohrvatska orijentacija društva (politička, kulturna) iz ranijeg perioda poslužila je ustaškom režimu da društvu prisilno nametne hrvatsko nacionalno obilježje, s namjerom zvaničnog pohrvaćivanja Bošnjaka i njihovog vezivanja za aktuelni aparat vlasti. U ratnim okolnostima ustaške strahovlade Društvo nije imalo drugog izbora, i pored opiranja i neslaganja sa namjerama režima, ono je formalno prihvatilo nametnutu izmjenu u nazivu društva. Vodeći računa ponajprije o sudbini stotine šticećenika, prihvatanje izmjene naziva bilo je neizbježno. Time je omogućeno dalje egzistiranje društva. Iako je učešće Bošnjaka u strukturi vlasti NDH bilo simbolično, odmah po oslobođenju zemlje uhapšen je dio istaknutih djelatnika i članova Glavnog odbora pod optužbom za saradnju sa ustaškim vlastima. Na politički montiranim suđenjima izrečene su im drastične kazne. Kako je ovim rad društva bio paralisiran Ministarstvo prosvjete NR BiH zadužilo je tročlanu komisiju da ispituju rad Uzdance u ratnom periodu i da rukovode istim do formiranja novog Glavnog odbora.

Na inicijativu Glavnog odbora Muslimana u Sarajevu je 13. IX 1945. godine održan sastanak muslimanskih kulturno-prosvjetnih radnika iz cijele BiH. Donijeta je odluka o osnivanju novog kulturno-prosvjetnog društva Muslimana *Preporod*. Dan kasnije skupština Uzdance donijela je odluku o ulasku u novoformirano jedinstveno Kulturno društvo Muslimana *Preporod*. Time je prestao dvadesetogodišnji plodni rad bošnjačkog kulturno-prosvjetnog društva "Narodne uzdanice".

Različita mišljenja koja su se vremenom formirala o Uzdanci prekinuo je sam autor: Na osnovu analize iscrpnih primarnih izvora iznio nam je činjenice o stvarnom karakteru Društva, a samim tim i o društvenom, političkom i kulturnom stanju Bošnjaka u jednom mračnom i teškom vremenu. To vrijeme radilo je protiv Bošnjaka i njihovog opstanka. Samim tim uloga "Narodne uzdanice" na ostanku i opstanku bila je od ogromnog značaja. ■

Senija Milišić

Božo Madžar, *Prosvjeta. Srpsko prosvjetno i kulturno društvo 1902-1949*, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga V, Banja Luka – Srpsko Sarajevo, 2001., str. 335.

Dominantni utisak koji ova monografija ostavlja je nužno podsjećanje na neko bivše vrijeme u kome je djelo historičara bilo rezultat velikog strpljenja i dugotrajnog, marljivog istraživanja, kao i čvrste odluke da se svaka činjenica provjeri, te onda uvrsti u djelo. To ovom djelu obezbjeđuje trajnu vrijednost, isto kao što joj je vrijednost i neopterećenost ideološkim strujanjima koja su svojstvena novom valu historiografskih djela koja pokušavaju kontrolisati prošlost, time i sadašnjost. Ovo djelo sa sobom ne donosi traumatizovanu zaokupljenost prošlošću koja pojedinca ili narod vidi kao razlog za ponos ili kao žrtvu, niti je ta prošlost ideal za budućnost. Jednostavno, pokušala se rekonstruisati djelatnost srpskog prosvjetnog i kulturnog društva u Bosni i Hercegovini - *Prosvjete* tokom njenog djelovanja od 1902. do 1949. godine i time dijela stvarnosti Bosne i Hercegovine u prvoj polovini dvadesetog stoljeća.

Može se reći i da stroga dokumentovanost djela odaje prezasićeni pozitivizam, ali je i to rezultat vremena u kome je nastajalo. Upravo u Institutu za istoriju u Sarajevu je 1986. odlučeno da se naučno obradi istorija ovog srpskog društva koje je svojim postojanjem omogućilo obrazovanje moderne, nacionalne inteligencije s namjerom da u svoje ruke preuzme vođenje državne administracije. Strpljivi rad Bože Madžara u arhivima, prvenstveno Arhivu Bosne i Hercegovine, čiji je bio i direktor od 1966. do 1982. godine, rezultirao je, pored iskazanog interesa za mnoge teme iz bosanskohercegovačke prošlosti, zaokruživanjem dva veća djela iz prošlosti srpskog kulturnog kruga. Prvo djelo, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, u knjigu pretočena doktorska disertacija je nezaobilazno u izučavanju društvenih, političkih i kulturnih prilika u doba austrougarske uprave. Pred nama je sada drugo veliko, i na žalost posljednje, djelo ovog autora o djelatnosti srpskog prosvjetnog i kulturnog društva *Prosvjeta* kojim se uveliko popunila historioografska praznina o djelatnosti srpskog građanstva u Bosni i Hercegovini i koja dokumentovano prati njen tok kroz vrijeme i različite državne, a time i političke i društvene okvire – austrougarski, Kraljevine SHS/Jugoslavije, te do ukidanja *Prosvjete* u socijalističkoj Jugoslaviji.

Najvećim dijelom je u monografiji zastupljen period vladavine Austro-Ugarske Monarhije, odnosno period osnivanja i djelatnosti *Prosvjete* od 1902. do 1914. godine. Uvodna poglavlja donose prosvjetne prilike kod Srba Bosne i Hercegovine nakon okupacije 1878. godine i djelatnost srpsko-pravoslavne opštine, čiji članovi, kao ni vođstvo pokreta za vjersko-prosvjetnu autonomiju nisu bili zaslužni za osnivanje *Prosvjete*. Sve zasluge za pokretanje ovog, prvenstveno nacionalnog i prosvjetnog društva pripadaju školovanoj, studentskoj omladini koja je svojom nacionalnom i patriotskom aktivnošću u Beču dovela pred svršen čin kako austrougarsku vladu, tako i svoje sunarodnike, vođe autonomnog pokreta. U ovoj studentskoj družini naći ćemo sve buduće nosioce budućeg političkog, nacionalnog i kulturnog života Srba u Bosni i Hercegovini koji u svojim zahtjevima za osnivanjem *Društva za potpomaganje siromašnih Srba visokoškolaca iz Bosne i Hercegovine na velikim školama u Beču*, nekom vrstom preteče *Prosvjete*, navode da u Bosni i Hercegovini nema više od 10 srpskih porodica koje mogu školovati po jedno dijete i time nude osnovnu misao vodilju kasnije osnovane *Prosvjete* o školovanju srpske omladine i stvaranju srpske inteligencije. Molbu za osnivanje novog društva, uz nacrt statuta, predalo je 29 potpisnika, ali među tim imenima nije bilo nijedno iz redova vođstva autonomnog pokreta. Mada se tada učestvovanje u radu srpskih društava i njihovo potpomaganje smatralo prvorazrednom nacionalnom obavezom svih Srba, u ovom činu se naziru tokovi budućih generacijskih sukoba među bosanskohercegovačkim Srbima.

Monografija detaljno razrađuje organizaciju *Prosvjete* čiju je maksimu "Narod je kulturno jak, ako su mu jaki i obrazovani svi slojevi društveni i ako svi ti slojevi umiju zajednički da rade svugdje, gdje se tiče interesa cijeloga naroda" provodila skupština društva sa svojim glavnim odborom i pododborima, na čelu sa predsjednikom društva i sa podrškom mnogobrojnog članstva, kategorisanog u dobrotvore, utemeljivače i pomagače u zavisnosti od visine uplata društvu. Malobrojni profesionalni kadar društva zahtijevao je stalno angažovanje članstva, što je rezultiralo učestvovanjem gotovo sve srpske inteligencije iz Sarajeva u radu glavnog odbora *Prosvjete*. Širenje djelatnosti društva u ovom periodu se ogledalo pored stipendiranja učenika i studenata i u školovanju zanatlija, što je bilo objašnjeno potrebom za ekonomskim napretkom srpskog naroda i njegovim izvlačenjem iz teške zaostalosti. Za pitomce su obezbjeđivani i đачki domovi. Godinama su organizovani i tečajevi za nepismene i u tu svrhu je *Prosvjeta* štampala i bukvar kao pomoćno sredstvo ovom pionirskom radu. Posebnu stavku u širenju djelatnosti društva igralo je osnivanje *Srpske centralne biblioteke* sa brojnim okružnim i kotarskim bibliotekama i pokretnim bibliotekama koje su se prenosile iz jednog mjesta u drugo, a brigu oko ovih poslova je na sebe preuzimao dugogodišnji bibliotekar Đorđe Pejanović, koji je tu svoju dužnost obavljao od 1912. do 1949. godine. *Kalendarom "Prosvjeta"* i izdavanjem "*Prosvjete*"

– lista za narodno prosvjeđivanje društvo je nastojalo da informiše svoje članove o svojoj djelatnosti, ali je klonеći se sve vrijeme politike postepeno izrastao u pravi “narodni list, pravu narodnu knjigu” nudeći širokom krugu čitalaca mnoge informacije iz oblasti istorije, književnosti i poljoprivrede. Osnivanjem srpskih zemljoradničkih zadruga *Prosvjeta* je učinila prve korake na ekonomskom organizovanju Srba i ponudila pomoć na najkonkretniji način, a svoj doprinos je dala i pri organizovanju “Pobratimstva”, antialkoholičarskog društva, kao i pri formiranju “Sokola”. Sve ove aktivnosti *Prosvjete* bile su tačke optužnice njenim članovima tokom iznimnih mjera 1913. godine, a naročito tokom I svjetskog rata i od Monarhije provođenih “veleizdajničkih procesa” bosanskohercegovačkoj srpskoj inteligenciji, koja je gotovo u potpunosti bila angažovana u nekoj od *Prosvjetinih* djelatnosti.

Za razliku od prvog dijela monografije, koji čini gotovo dvije trećine teksta, drugi dio koji se odnosi na period između dva svjetska rata je upola manji i sagledava obnavljanje društva i organizacioni razvoj i rad *Prosvjete* u sasvim novim okolnostima. Promjenama pravila društva prethodilo je obrazloženje da “danas *Prosvjeta*, ako hoće da je savremena, kakva je uvijek bila, treba da postavi drugi cilj. Srpski narod obračunao je sa svima svojim neprijateljima i ujedinio se je. Opasnosti za srpsko ime više nema. Rad svoj *Prosvjeta* ne može i neće da ograniči samo na Srbe. Svoj rad želi proširiti na sve državljane našega Kraljevstva”. Ovakvu, jugoslovensku orijentaciju društva, izloženu na glavnoj skupštini, kritikovali su neki krugovi optužujući Glavni odbor za vođenje anacionalne politike. Slična mišljenja su se čula i tokom tridesetih godina kada je u skladu sa političko-administrativnom podjelom države na banovine došlo do decentralizacije i reorganizacije društva. Djelatnost društva se u vrijeme Kraljevine donekle izmijenila, jer se više pažnje poklanjalo stipendiranju srednjoškolaca i zanatlija, kao i drugim vidovima aktivnosti kao što su bile škole za seoske domaćice, organizovanje popularnih predavanja uz filmske projekcije, analfabetski tečajevi, kao i rad na privrednom uzdizanju srpskog naroda osnivanjem *Privredne zadruge*. Izdavačka djelatnost društva se proširila sa pružimanjem *Srpske diioničke štamparije*, a nastojalo se obezbijediti mreža domova koja bi omogućila bolji i kvalitetniji rad pitomaca. Nastojanja *Prosvjete* da dođe do povezivanja kulturno-prosvjetnih organizacija u zemlji nije donio one rezultate koje je ona očekivala, ali i sam taj napor koji je ovo društvo uložilo bio je isuviše iluzoran i idealistički, jer se dešavao u vrijeme kada su svi pravci u društvu išli ka njegovoj dezintegraciji.

Treće poglavlje čini djelatnost *Prosvjete* od 1945. godine do njenog ukidanja 1949. godine, i nazvan je *Djelatnost Prosvjete u okviru Narodnog fronta*. Rad na likvidaciji nepismenosti, otvaranju centralne biblioteke sa preko 300.000 knjiga i izdavačka djelatnost koja je nastavljena uporedo sa organizovanjem kulturno-prosvjetnih priredbi i popularnih predavanja podgrijava je nerealne nade i želje *Pros-*

vjetinih funkcionera u novoj društvenoj i političkoj konstelaciji. Ipak, nakon četiri godine narodofrontovskog života, izvještaj na glavnoj skupštini *Prosvjete* 9. marta 1949. godine je govorio o rasulu društva, prekidu korespondencije glavnog odbora sa organizacijama na terenu i vrlo malom iznosu skupljene članarine. Sekretar društva dr. Borivoje Knežić se složio sa predstavnikom *Preporoda* da se društva likvidiraju, a imovina preda "...onom kulturno-prosvjetnom faktoru koji im je najbliži i koji je nosilac kulturno-prosvjetnog rada, a to je Savez kulturno-prosvjetnih društava". Na Đurđevdan iste godine, šestog maja, predstavnici *Prosvjete* – dr. Teodor Ilić, Đorđe Pejanović i Bogdan Samardžić su predali imovinu društva predstavnicima Saveza kulturno-prosvjetnih društava NRBiH Dževadu Dautoviću, Mari Lukanc i Omeru Kopiću i o tome sačinili zapisnik koji u potpunosti donosi ova monografija.

Posebna poglavlja ovog Mađzarovog djela predstavljaju ona koja se bave finansijskim poslovanjem *Prosvjete*, praćenjem rasta imovine društva, njenim raspolaganjem, kao i načinom raspodjele novčanih potpora. Dokumentovano se nude podaci i o nekretninama *Prosvjete*, sve od njenih početaka, pa do ukidanja 1949. godine. Na isti način je popraćeno uništavanje *Prosvjetine* imovine za vrijeme I i II svjetskog rata.

Djelo takode nudi obilje podataka o ličnostima manje ili više ključnim za rad *Prosvjete*, za srpski, kulturni i nacionalni rad u Bosni i Hercegovini i doprinosi otvaranju mnogih pitanja iz bosanskohercegovačkog političkog, ekonomskog i kulturog života. Osim toga, zajedno sa već objavljenim monografijama o radu *Gajreta* i *Narodne uzdanice* uveliko popunjava istoriografsku prazninu o djelatnosti kulturnih i prosvjetnih društava u Bosni i Hercegovini i nudi mogućnost za prepoznavanje jednog istog civilizacijskog kruga kome ova reprezentativna društva pripadaju, odbijajući svaku moguću zanemarenost. Služeći u prvom redu nauci, pa pravednosti i vlastitom moralnom stavu, toliko teško podnošljivom mnogima, kloneći se koliko je u ljudskoj moći moguće, autor ove monografije zaslužuje dostojno mjesto u bosanskohercegovačkoj istoriografiji. ■

Sonja Dujmović

Đorđe Stanković, *Studenti i univerzitet 1914-1954., Ogledi iz društvene istorije*, Izdavač: Centar za savremenu istoriju Jugoistočne Evrope – Beograd, Beograd, 2000., str. 271.

U procjenjivanju nekog društva uvijek je vrlo važan odnos tog društva prema obrazovanju i nauci, jer je to uvijek i odnos prema vlastitoj budućnosti, stepen zrelosti i sposobnosti društva da racionalno upravlja svojim razvojem i pravi korake prema vlastitom napretku koji će je dovesti u krug civilizacijski priznatih zajednica. Što je položaj obrazovnih i naučnih ustanova statusno sigurniji i organizovaniji to se može reći da se radi i o organizovanom društvu. Uz to, u zemljama u tranziciji je taj odnos gotovo uvijek jedan od parametara demokratizacije društva i na osnovu njega se i određuje stepen napora koje to društvo ulaže za ideološko oblikovanje javnosti koja će tu demokratiju i podržati. Isti kriterij koji navodi na pomisao da je društvo krenulo ka svom korjenitom preobražaju je i pozitivan odnos prema studentskoj populaciji, onom dijelu društva koji jedino može utrti put ozdravljenju i spasenju društvene zajednice. Stoga je jako bitno i po intelektualnu elitu obavezujuće učešće u aktuelnim diskusijama koje su pokrenute, kako u svim tranzicijskim zemljama, tako i kod nas, oko reforme obrazovanja od početnih njegovih stepena do visokoškolskog sistema. Taj put ka boljitku je uvijek manje ili više mučan, prožet otporima, strahom od promjena, suprotstavljenim mišljenjima, nedoumicama i greškama, ali i taj sam napor u izgrađivanju spremnosti na dijalog je izuzetno bitan za očuvanje i dalje jačanje krhkog demokratskog i tolerantnog društvenog odnosa. Vrijeme će vrednovati ovaj napor i savjesti koje su u njemu učestvovala.

U tom smislu je knjiga profesora beogradskog univerziteta Đorđa Stankovića, *Studenti i univerzitet 1914-1954.* aktuelna i vrijedna pažnje kao prilog istorijske nauke nastupajućim promjenama. Ovo djelo predstavlja zbirku tekstova koja nije nastala u namjeri da se pravi jedan sintetički pogled na događaje u navedenom vremenskom okviru, nego je više rezultat povremenih interesa autora za problematiku Univerziteta i studenata u posljednjih trideset godina, objedinjenih u svrhu provokacije za budući naučni interes i metodološki pristup temama iz društvene istorije. Sadrži devet ogleda, sa obilježjima vremena u kome su nastali:

1. Srpski studenti u koncentracionim logorima Austro-Ugarske (1914-1918.), članak nastao kao dopunjeno saopštenje sa simpozijuma održanog u Beogra-

- du od 16-18. decembra 1985. godine pod nazivom *Beogradski univerzitet u predratnom periodu, narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji*, I, Beograd, 1986.
2. *Srpski studenti u Italiji (1916-1919.)*, neobjavljen do sada članak
 3. *Socijalna istorija revolucionarnog studentskog pokreta (1919-1941)*, rasprava nastala objedinjavanjem i dopunama dva ranije objavljena rada (*Nove mogućnosti proučavanja revolucionarnog subjekta*, "Marksistička misao", 6, 1981. i *Beogradski univerzitet - političke i historiografske kontraverze*, "Marksistička misao", 5, 1983.
 4. *Socijalna i verska struktura studenata Jugoslavije (1919-1939)*, neobjavljen članak
 5. *Revolucionarni studentski pokret i fašizam (1922-1941.)*, preuzet iz zbornika radova *Beogradski univerzitet u predratnom periodu, oslobodilačkom ratu i revoluciji*, Beograd, 1983, str. 73-82
 6. *Univerzitet, komunisti i diktatura (1929-1932)*, objavljen u *Zborniku radova o studentskom i omladinskom revolucionarnom pokretu na Beogradskom univerzitetu*, Beograd, 1970, str. 17-68.
 7. *Studentska zadruga za rad i štednju "Samopomoć" (1931-1941)*, takođe neobjavljen članak, pisan 1988. godine
 8. *Narodna studentska omladina (Savez studenata) 1945-1952. godine*, preuzet iz knjige *Univerzitet u Beogradu 1838-1988*, str. 925-952, objavljen povodom proslave 150 godina Univerziteta u Beogradu
 9. *Studentske demonstracije u Beogradu 1954. godine*, intervju izašao u listu *Borba*, 5. i 6. juna 1991. god, a i objavljen u knjizi *Izazov nove istorije*, VINC, Beograd, 1992., str. 188-200.

Ovi tekstovi, dakle, uključuju prvu polovinu dvadesetog vijeka, obilježenu velikim istorijskim promjenama i prekretnicama kako u evropskoj istoriji, tako i u političkoj, socijalnoj i kulturnoj istoriji jugoslovenskih naroda. Sve ove promjene su zahvatale sve slojeve društva, pa i studentsku populaciju, vršile nagle smjene ideoloških sistema i burno i suštinski donosile nove i istovremeno rušile stare oblike društvenih normi. Događaji od I svjetskog rata, preko uspostavljanja Kraljevine sa svim njenim unutrašnjim promjenama, protivrječnostima, mehanizmima i instrumentima režima, šestojanuarskom ideologijom do sljedećeg rata i posleratne promjene subjekta suvereniteta uticali su na niz aspekata društvenog života studenata i na ideološko formiranje studentskog pokreta čija se aktivnost osjećala u tadašnjem cjelokupnom jugoslovenskom društvu.

Ono što prvi, kratki članak čini zanimljivim je podatak u zaključku da je u Prvom svjetskom ratu, kako u odbrani svoje domovine, tako i u borbi za stvaranje jugoslovenske države stradalo oko 300 studenata, oko 500 je bilo internirano u logore, a oko 700 je emigriralo i nastavilo studije u savezničkim i neutralnim državama, što je impresivan broj, s obzirom da tada nije moglo biti više od 2.000 srpskih studenata iz svih jugoslovenskih zemalja Austro-Ugarske, Srbije i Crne Gore. Prvi članak svojom tematikom zadire i u bosanskohercegovačku istoriju I svjetskog rata i osvrće se na represivni sistem Monarhije. Uz ovaj članak nalaze se i tri priloga – spisak srpskih studenata u logorima Austro-Ugarske 1918., pismo Odbora srpskih studenata u Parizu za potpomaganje zarobljenih i interniranih studenata udruženjima u Francuskoj, te Statut Komiteta srpskih studenata u Francuskoj za potpomaganje zarobljenih i interniranih drugova.

Drugi tekst je interesantan jer se bavi boravkom studenta u Italiji, koja nije pripadala savezničkim državama. Mnogobrojni problemi sa kojima su se studenti susretali, većinom materijalni, organizovanje vlastitog udruženja u Rimu i Torinu, učešće u patriotskim, italijanskim manifestacijama pri ulasku Italije u rat na strani Antante, ideološka orijentacija ove malobrojne grupacije, osnivanje vlastite čitaonice, odnos sa Jugoslovenskim odborom, samoinicijativni povratak u domovinu nakon sukoba Kraljevine sa Italijom su one tačke na kojima se autor zadržao. Značaj ovog teksta je u tome što je na “malom uzorku” otvorio niz pitanja kojih se dotakao i što je ponudio model obrade “malih tema” na nov način. U prilogu su dva pisma upućena Udruženju srpskih studenata u Italiji, od Ante Trumbića u kome im on obećava materijalnu potporu i Ivana Meštrovića, koji se zahvaljuje na rodendanskoj čestitki koju je primio.

Ogled koji nosi “težinu” ove zbirke čini se da je *Socijalna istorija revolucionarnog studentskog pokreta*, koji je ujedno i traktat o važnosti socijalne istorije i neophodnosti interdisciplinarnog pristupanja temama iz prošlosti, o potrebi za istraživanjem društva u totalitetu, a i preko njenih integrativnih i dezintegrativnih sila, o potrebi preispitivanja terminoloških odrednica. Isto tako govori o nužnosti uključivanja socijalne istorije koja proizilazi iz nužnosti formiranja kritičke istorijske, a time i društvene svijesti. Ona je ujedno i kritika tadašnje jugoslovenske historiografije koja se uglavnom bazirala na pozitivističkim modelima poniranja u prošlost. Razrada naznačene teme je potkrijepljena sa trinaest tabela i analitičkim komentarima koji čine povezanu cjelinu.

Tekst *Socijalna i verska struktura studenata Jugoslavije (1919-1939)* vrvi od podataka koji bi mogli biti korisni istraživačima, ali nepostojanje podataka o izvorima gdje su nađeni čini veliki nedostatak, kao i kod većine tekstova ove zbirke.

Ovaj tekst je vjerovatno bio inicijativan za sljedeći koji se tiče studentskog pokreta i fašizma, i gdje su se pokušali naći i objasniti uzroci ponašanja pokreta i s obzirom na socijalnu nehomogenost. Interesantno je napomenuti da se na Univerzitetu sve do pobjede nacizma u Njemačkoj 1933. nikakve antifašističke snage nisu pojavile, bez obzira na italijanski fašizam, nego je otpor izržavan samo protiv Italije kao države koja ima veike pretenzije prema teritoriji Kraljevine Jugoslavije. Kraj tridesetih je obilježen brojnim antifašističkim aktivnostima u sklopu *Studentskog odbora za odbranu zemlje*, čije djelovanje je bilo prošireno i na prostor Bosne i Hercegovine. U prilogu su tekstovi Ive L. Ribara – *Šta je fašizam doneo omladini, Fašizam i kultura*, te tekst Slobodana Kljakića, *Kako je Beograd progovorio protiv fašizma*.

Izuzetak u naučnoj aparaturi čini članak *Univerzitet, komunisti i diktatura (1929-1932)*. u kome se govori o formalnom zadržavanju autonomije Univerziteta za vrijeme diktature, ali njenom stvarnom uništenju, i otporu koji je takav tok događaja izazvao kod studenata i načinu borbe.

Studentska zadruga za rad i štednju "Samopomoć" (1931-1941) jednako iskazuje vitalnost studentske populacije u njenoj borbi za samoodržanje, osnovana u cilju organizovanja poslova za studente, mada su i edukativna predavanja bila jedno od njihovih djelatnosti. Prilog ovom tekstu sadrži Pravila zadruge, zapisnik jedne od sjednica upravnog odbora Zadruga, molba za pomoć upućena rektoru, te sjećanja na Zadrugu.

Veliko iznenađenje u ovoj zbirci predstavlja tekst pod naslovom "*Studentske demonstracije u Beogradu 1954. godine*" odnosno intervju čiji je sadržaj prezentovan na osnovu istraživanja arhivske građe, štampe i sjećanja učesnika ovog gotovo nepoznatog događaja. Metoda obrade ove teme je veliki izazov i gotovo neodoljiv model za obradu nekih tema čija sama problematika ili sami istraživači postavljaju pitanja.

Studentska populacija je ona društvena snaga čiji se avangardizam gotovo uvijek od strane svih režima povezivao i povezuje sa negativnim društvenim posljedicama. Taj sukob prevaziđenog i novog, preživjelog i tek stasalog odlika je nezrelih, a i nedemokratskih društava čije postojanje i istrajavanje još uvijek gospodari našim vremenom. Vraćanje društvenog ugleda univerzitetu među prvim je preduslovi-ma da se krene sa mrtve tačke, da se krene sa vlastitim samooslobađanjem. Stoga je-dna zbirka koja se bavi studentima, kao ova, mora imati više pitanja nego odgovo-ra, više izazova nego dorečenosti. To je osnovna karakteristika ovog djela, inspirati-vnog i stoga nezaobilaznog za istraživače koji se upuštaju u pronicanje novih meto-da istorijskog istraživanja i rada. ■

Sonja Dujmović

Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku, priredio dr. Fikret Karčić,
Behram-begova medresa, Tuzla 2001, str. 296.

Historija muslimana Balkana tokom XX stoljeća, tog "*doba ekstremizma*", protekla je u znaku masovnih egzodusa, nasilnih deportacija, kontinuiranih asimilatorskih pritisaka, nedefiniranog manjinskog statusa u okviru balkanskih država, latentne ili otvorene diskriminacije, represije i neizvjesnosti. Posljednja decenija XX stoljeća za muslimane Balkana bila je po svojoj destrukciji veoma slična posljednjim decenijama XIX stoljeća.

Knjiga koju je priredio dr. Fikret Karčić, profesor islamskih studija na Međunarodnom islamskom univerzitetu u Maleziji, predstavlja relevantnu zbirku tekstova, odabranih dokumenata i svjedočenja o sudbini muslimana Balkana. Njen cilj je da rezimira historiju muslimana na tom nemirnom prostoru tokom XX stoljeća i da sudbinu pojedinih muslimanskih zajednica dijagnosticira u nužnoj regionalnoj perspektivi. Pošto je glavno pitanje XX stoljeća bilo očuvanje fizičkog i kulturnog identiteta, cijela knjiga je skoncentrirana na ovaj složeni problem. Svojim sadržajem ona popunjava evidentnu prazninu koja postoji u literaturi na bosanskom jeziku o muslimanima na Balkanu. Dosadašnje fragmentarno istraživanje pojedinačnih sudbina muslimanskih zajednica na Balkanu sputavalo je identificiranje širih procesa i zajedničkih imenitelja njihove isparcelizirane historije.

Historija višestoljetnog Osmanskog carstva je i historija svih naroda koji su ga činili, bez obzira na vjerske, društvene i druge razlike. Sjećanja su, pak, podijeljena na pamćenje njegovih uspona, odnosno padova, kao i posljedica koja su ta stanja proizvela. Modeli kolektivne memorije historije se razlikuju. Balkan spada u osmansku kulturnu zonu islamske civilizacije, zajedno sa Anadolijom, sjevernim Irakom i Sirijom. Granice Balkana se i danas politiziraju i pomjeraju. On je, uvijek "*negdje drugdje, malo dalje na istoku*". Dramatična historija, ispunjena čestim sukobima i ratovima, reaktuelizirala je stare dileme o mogućnosti postojanja multietničkih zajednica na etnički heterogenom, nestabilnom Balkanu, sa davno prisutnim genom ksenofobije, netolerancije i nacionalizma. Etnoreligijske razlike se manifestiraju kao teško savladive prepreke na putu njegovog bržeg uključivanja u modernizacijske tokove. Mitomaniji pogoduju kolektivne histerije. Prizivanje i legaliziranje mitova ne-

rijetko dijeli krvave lekcije. Kvazihistorije pisane za lokalnu upotrebu su moguće i primarne samo u arhaičnim društvima u kojima je izvršeno homogeniziranje oko neprevaziđenih, arhaičnih ideja, gdje je, uz snažno funkcioniranje mitsko-poetske svijesti, pogled uvijek usmjeren prema dalekoj, mitskoj i velikoj prošlosti. Projekti o uništavanju Osmanskog carstva i diobi njegovih teritorija, na papiru i u mašti hrišćanskih ritera, evropskih vladara i ideologa nastajali su još od XV stoljeća. Sukob sa Osmanskim carstvom nije imao samo obilježja rata sa drugom državom, već se, kako ističu brojni historičari, manifestirao i kao ideološki sukob hrišćanstva i islama. Muslimani su u Evropi smatrani za strance, i kao takvi bili su markirani za prirodnu metu krstaških pohoda. Krstaški ratovi su bili *"jedno veliko, naoružano hodočašće"*. Prema Montgomery Wattu, izopačena slika islama koju su u srednjem vijeku stvorili evropski hrišćanski učenjaci, da bi prevazišli komplekse niže vrijednosti, omogućila je docnijim hrišćanima da borbu protiv muslimana vode kao borbu svjetla protiv mraka: *"Mrak koji pripisujemo našim neprijateljima (je) projekcija mraka u nama samima, koji nećemo sebi da priznamo. Tako posmatrano, izopačenu sliku islama treba shvatiti kao projekciju tamne strane evropskog čovjeka"*. Zapad je, narcisoidno stvarajući vlastiti mit, pripisao sebi sve pozitivne osobine. Morao je pri tom da pronade i konstruiše ono drugo, što je suprotno i negativno. Hrišćani su najviše stradali od ruku drugih hrišćana. Vodeću ulogu u modernoj historiji u ratnim sukobima svjetskih razmjera imale su upravo hrišćanske države. Osmanska historija se može racionalno istraživati tek sa jasnim distanciranjem od nacionalističkih kategorija i brojnih, umreženih negativnih stereotipa.

Prvi segment knjige čini šest članaka koji su djelo afirmiranih stručnjaka, autoriteta u širim naučnim krugovima. Sa nekim od ovih radova domaća javnost je već imala priliku da se upozna, pošto su bili prevedeni i objavljeni u pojedinim sarajevskim stručnim publikacijama. Njihovo objedinjavanje daje im dodatnu, zajedničku dimenziju jer su usmjereni na neuralgični problem Balkana i sudbinu muslimanskih zajednica tretiranu kroz više aspekata. Muslimani Balkana, kako F. Karčić sagledava u uvodu knjige, pate od nedostatka vlastitog historijskog sjećanja. Njihovo historijsko iskustvo nije kondenzirano, očuvano i generacijski prenošeno. Očito je da muslimani Balkana žive, misle i stvaraju u uskim okvirima grupa kojima pripadaju, a da pripadnost muslimanskom krugu Balkana ne postoji u njihovoj svijesti u nekoj formi *"imaginarne zajednice"*. Dugotrajni proces balkanizacije nije doveo samo do partikularne egzistencije, već i do partikularne svijesti. Partikularizam je kod muslimana, s druge strane, onemogućavao razmjenu iskustava, saradnju i ispoljavanje solidarnosti u vremenima kada je to bilo nužno. Sadržaj ove hrestomatije istodobno navodi na dalja promišljanja o Balkanu, prožeta izvjesnim pesimizmom, pod uticajem svega onoga što se zbilo u daljoj ali i bližoj prošlosti. Historija je ravnodušna pre-

ma emocijama.

Na Berlinskom kongresu 1878. je izvršena do tada najveća dioba Balkana. Nakon 1878. ono što je još preostalo od osmanske Evrope bila je "traka zemlje" raste gnuta od Jadranskog do Crnog mora, izazovna za nova osvajanja i komadanja od ratobornih susjednih država. Protjerivanja i iseljavanja muslimana uticali su na suštinske izmjene etničko-vjerske strukture na Balkanu, gdje su se iskazivale sujete velikih nacionalizama malih balkanskih nacija i njihovih malih historija. Nekada jedinstveni geografski region Rumelije ili osmanske Evrope podijeljen je krajem XIX stoljeća na više sitnih, međusobno nepovjerljivih i suprotstavljenih balkanskih država. Rješenja potražena preko stvaranja nacionalnih država pokazala su se krajnje neprihvatljivim zbog etničkog kolorita na Balkanu koji je razaran primjenom efikasnih instrumenata šoviniističke političke prakse. Neprijateljski raspoložene, frustrirane balkanske nacionalističke elite nisu bile izazov već radikalna prijetnja za muslimane. Njihova svijest je pripadala limitiranom misaonom horizontu ranog XIX stoljeća i vremenu pobuna i ratova protiv osmanske uprave. U redovitim vremenskim intervalima ove elite su revitalizirale duboke, antimuslimanske predrasude i spretnim manipulacijama ih mutirale u transparentne, agresivne projekte fizičkog i kulturnog zatiranja. Vladimir Dedijer je iznio stav da genocid nad muslimanima ima korijene u "tradiciji balkanskih vlastodržačkih krugova da primenjuju genocidne mere u cilju stvaranja etnički čistih teritorija". Sveobuhvatna etničko-vjerska čišćenja i progoni muslimana nisu bili posljedice već primarni ciljevi ratova. Nisu rijetki oni koji etnička čišćenja smatraju prirodnim modelom ponašanja za sva vremena. Etničkim su prethodila etička čišćenja. Predrasude se zasnivaju na iracionalnim činiocima i jakim emocijama. Muslimani su satanizirani prema shemi mitske konfrontacije, antagonizma dobra i zla. Nasilje je, nakon opće demonizacije, izgledalo kao sasvim neophodna i normalna pojava.

Svaki veliki proces na Balkanu je započinjao uz obaveznu asistenciju strane diplomacije i evropskog duhovnog uticaja. Prva žrtva ruskog panslavizma krajem XIX stoljeća bili su upravo muslimani na Balkanu. "Opšte je poznato", stoji u jednom tajnom dokumentu ruske vlade iz februara 1878. da se "naša politika prema južnoslovenskim narodima na Balkanu kreće u okvirima odbrane naših interesa u istočnom pitanju. Oslobođenje neoslobođenih južnoslovenskih naroda od turskog ropstva uvijek treba da bude prilagođeno našoj politici u tom dijelu svijeta". Imperijalnu filozofiju slavjanofila ali i carske Rusije, najpotpunije je izrazio pisac Fjodor Dostojevski koji je pisao da je tzv. "Istočno pitanje" zapravo oslobođenje čitavog pravoslavnog hrišćanstva i buduće veliko ujedinjenje crkve: "Eto, zbog čega ne smemo ni za šta i nipošto zapostaviti ili oslabiti stepen naše vekovne prisutnosti u rešavanju tog velikog pitanja. Ni radi velike luke, ni radi izlaska na more i okean, pa čak ni radi ujedinjenja i preporoda slovenskog. Rusija nije zainteresovana za rešenje tog

sudbonosnog pitanja... Naš je zadatak teži, mnogo teži. Mi smo Rusi zaista potrebni i neizbežni zbog celog hrišćanstva i zbog čitave sutrašnje sudbine pravoslavlja u svetu zbog njegovog jedinstva". Rusija će smoći snage da, tokom devedesetih godina XX stoljeća, nekoliko puta upozori Tursku da se uzdrži od neposrednog uplitanja u zbivanja na Balkanu i razrješenje krize na ratom zahvaćenom prostoru nekadašnje jugoslavenske državne zajednice.

Prvi tekst je članak Fikreta Karčića pod naslovom "Istočno pitanje" - *paradigma za historiju muslimana Balkana u XX. stoljeću*". Tragični aspekti historijskog iskustva muslimana Balkana jesu u tome što su se oni od druge polovice XIX stoljeća morali suočavati s agresivnim, nacionalističkim i antiislamskim pravoslavno-hrišćanskim režimima. Paradigmu za sudbinu muslimana Balkana tokom XX stoljeća autor nalazi u "Istočnom pitanju". Karčić smatra da se "Istočno pitanje" može koristiti kao referentni okvir za sažimanje i razumijevanje historije muslimana Balkana sve do kraja XX stoljeća. Glavni razlozi koji su autora vodili jesu preživljavanje mentaliteta klasičnog "Istočnog pitanja" u svijesti i ideologijama balkanskih hrišćanskih elita i njihovih sljedbenika i njihovo tretiranje muslimana po oprobanim obrascima XVIII i XIX i prvih decenija XX stoljeća. Etnička i vjerska homogeniziranost nemuslimanskih država na Balkanu, uspostavljenih u predvorju Evrope, postignuta je putem progona i ubijanja etnički raznorodnog muslimanskog stanovništva. Historičari balkanskih hrišćanskih zemalja i sami pod psihozom već ustaljenih, kobnih matrica o višestoljetnom balkanskom mraku pod Osmanlijama, "borbe krsta protiv nekrsta", "turskog sindroma", kao i politike neprevaziđenog nacionalizma, tumačili su i opravdavali proces nestanka muslimana kao potpuno logičnu pojavu. Da bi se to postiglo muslimane nije bilo dovoljno samo ubijati i protjerivati, već ih je trebalo dehumanizirati, ponižavati, psihički uništavati i pretvoriti u ništa. Violentni i netolerantni nacionalizam "većine" suprostavljao se svakom drugom političkom ili etničko-nacionalnom modelu unutar tih država koji bi mogao ugroziti njegovu ekskluzivnost i potpunu posesivnost. Sudbina muslimana nije bila određena samo time kako su se ponašali, i šta su mislili o sebi, već i onim šta su "drugi" mislili o njima. Balkan je, po nekim stranim istraživačima, nakon izuzimanja od osmanske uprave, postao simbol žalosne sudbine muslimana i sekularnog islama u Evropi. Osmanska država je, kako piše I. Andrić, "kao neka fantastična morska oseka odjednom otplasnula i povukla se negde u nedogled, a oni ostali ovde, kao vodeno bilje na kopnu, prevareni i ugroženi, prepušteni sebi i svojoj zloj sudbini". Fanatične akcije deosmanizacije bile su posebice uspješne u materijalnoj, vidljivoj i javnoj sferi. Najdrastičnije, tektonske promjene su izvršene u općoj fizionomiji grada, arhitekturi, odijevanju. Uklanjanjem osmansko-islamskih simbola Balkan je postajao blijeda kopija i obična karikatura zapadne Evrope. Balkanske države su, u različitom stepenu, pokušavale da pročiste svoje jezike i toponime od turcizama. Bi-

lingvizam i multilingvizam iščezli su zajedno sa generacijama koje su bile neposredno uključene u život Osmanskog carstva. F. Karčić zaključuje da bi integracija Balkana mogla pomoći rasejpanim muslimanskim zajednicama da prevladaju svoju vlastitu "balkanizaciju".

Justin McCarthy, profesor na Univerzitetu Louisville, Kentucky (USA) i specijalista za društvenu historiju i historijsku demografiju Bliskog istoka i Osmanskog carstva, autor je članka "Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada carstva" koji je posvećen istraživanju sastava stanovništva na Balkanu. Iako je zapadni svijet dugo vremena pokazivao brigu za položaj hrišćana u Osmanskom carstvu, samo se jedan mali dio zainteresirao za sudbinu balkanskih muslimana. Zbog te nebrige, jedna od najvećih demografskih katastrofa nikada nije otkrivena. Nije bilo solidarnosti ni u komemoraciji. U namjeri da dokažu svoje zahtjeve, balkanske države su od "Istočnog pitanja" napravile demografski problem. Prema službenim osmanskim statistikama, koje ne uključuju veliki broj lica koja su ilegalno prelazila osmanske i turske granice, oko 1,5 miliona muslimana je od 1878. do 1918. napustilo Balkan. Od 1,445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413,992 se iselilo u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova. Između 1921. i 1926. u Tursku je došlo 398.849 muslimana, većinom kao dio razmjene stanovništva. Moderne balkanske nacije formirale su se u procesu razaranja osmanskog političkog poretka, njegovog socijalnog i kulturnog nasljeđa, pri čemu je svakako bio primaran "populacijski aspekt" nepoznat zapadnoevropskom modernom iskustvu. Ta specifičnost jugoistočne Evrope sastojala se u nemogućnosti nacionalne integracije onih dijelova stanovništva koje se identificiralo i bilo identificirano sa osmanskim režimom zbog svoje vjerske pripadnosti. Mnogi od onih koji su vršili procjene balkanskog stanovništva bili su inficirani rasizmom. Evropske statistike o stanovništvu osmanske Evrope su bezvrijedne kao procjena ukupnog broja stanovnika. Evropski pisci nikada nisu konzultirali primarne izvore populacione statistike stanovništva osmanske Evrope - osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući temeljni princip demografije koji pokazuje da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati i njegov broj. Osmanlije su bile jedini koji su doista brojali stanovništvo Carstva. Zato su samo oni mogli dati tačnu procjenu svog vlastitog stanovništva. Balkanski nacionalisti bili su nerijetko klasični rasisti koji su vjerovali da su "narod" ili "nacija" određeni krvlju ili narodnim obilježjima duše. Svako je pretpostavljao da je stanovništvo osmanske Evrope, uprkos "zaštitnim bojama" baš njegove nacionalnosti. Rasistička vjerovanja su ne samo smušena, nego su istodobno i porazna za računanje stanovništva. J. McCarthy navodi: "Kada branilac jedne ili druge balkanske nacije procjenjuje broj pripadnika "svoje nacije" on u to često uključuje sve one koji posjeduju zahtjevani tip duše. Na to nema utjecaja činjenica da te osobe ne govore njegov jezik, pripadaju drugoj religiji ili su se čak zakleli da se bore pro-

tiv njega i njegovih istonarodnika do smrti. Oni su Bugari (ili Grci ili Srbi) voljeli to ili ne. Prirodni zaključak je bio da svi ti ljudi pripadaju istoj državi u kojoj se nalaze njihova rasna braća". Za razliku od evropskih hrišćanskih apologeta Osmanilije nikada nisu koristile "rasne" kriterije u svojoj statistici stanovništva. Muslimani su nakon balkanskih ratova bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana. Na Balkanu za njih nije važio princip samoodređenja.

Kemal H. Karpat, profesor osmanske historije na Univerzitetu Wisconsin (USA) zastupljen je sa dva članka. Prvi nosi naslov "Hidžret iz Rusije i sa Balkana: proces samodefinisanja u kasnoj osmanlijskoj državi". Rad se bavi pitanjima masovnog iseljavanja i promjenom identiteta muslimana iz oduzetih osmanskih provincija na Balkanu, u Anadoliji, Sjevernom Iraku i Siriji. Na tom prostoru najznačajnija promjena u društvenom entitetu tokom posljednjih decenija Osmanskog carstva bila je izazvana seobama, definiranim kao hidžret, koje su tekle iz evropskih oblasti Carstva, a imale su svoje odredište u osmanskim azijskim pokrajinama. Kroz čitava stoljeća koncept hidžreta imao je snažan uticaj na muslimansku misao i praksu. Ovaj koncept je postao sastavni dio osmanskog intelektualnog nasljeđa. Muslimani koji su živjeli na periferiji Osmanskog carstva, suočeni sa realnim prijetnjama svog opstanka i materijalne sigurnosti, tražili su spas idući ka centralnim, sigurnijim dijelovima države, čija je privlačnost rasla u proporciji sa slabošću periferije. Za muslimane na Balkanu, kao najbrojnije stanovništvo, uprkos činjenici da je većina njih živjela na granici islamskog svijeta, suočena sa neprijateljskim evropsko-hrišćanskim svijetom, islam je ostao apolitičan sve dok nisu desetkovani. Njihova pasivna kulturno-vjerska svijest mogla se lahko preobratiti u impulsivni muslimanski identitet kada su to okolnosti zahtijevale. Međutim, sve do pojave migracije, islamski identitet ovih muslimana održavao se mahom u nepolitičkim obredima i društvenoj praksi. Migranti su bili krajnje raznoliki u pogledu društvenog, etno-lingvističkog i historijskog porijekla. Karpat smatra da su se oni u mjestu svoga porijekla identificirali s islamom u smislu društvenog ponašanja i rituala više nego u smislu političkog sistema. Prije seoba u srce Carstva, većina tih muslimana se poistovjećivala sa svojim plemenom ili etničkom grupom, dok je islam u principu osiguravao pravilo društvenog ponašanja i sekundarni izvor identiteta. Proces seoba je promijenio ovaj relativno pasivni grupni muslimanski identitet u mnogo intenzivniju političku svijest šireći njen geografski i ideološki okvir. Proces seoba nije samo promijenio izvorni grupni muslimanski identitet migranata, već je i pomogao da se politizira identitetom muslimana u krajevima u koje su se naselili. Seobe i okolnosti koje su ih proizvele bile su katalizator promjene vjerskog i kulturnog identiteta migranata u novi dinamični politički identitet povezan s novim konceptom muslimanske teritorijalne države.

Drugi Karpatov članak nosi naslov "Građanska prava muslimana Balkana".

Muslimani Balkana su, kao integralni dio osmansko-muslimanskog milleta, sebe smatrali organskim dijelom osmanske države. Historija muslimana Balkana kao grupe pod upravom stranih nemuslimanskih sila započela je 1877.-1878. godine. On je ponašanje novonastalih balkanskih država prema muslimanima opisao kao jedan od oblika državnog huliganstva i barbarstva. Garancije koje su bile davane muslimanima pokazivale su se kao nedovoljne i nekorisne u osiguranju njihovih ljudskih i građanskih prava. Oni su progonjeni uprkos brojnim ugovorima koja je Osmansko carstvo, a potom i Turska, potpisivala sa različitim balkanskim vladama. Religijske razlike su postale osnova balkanskih nacionalizama. "*Nacija*" koja je postala osnova balkanskih država, shvaćena je u osnovi kao vjerska zajednica, a tek nakon toga, kao svjetovni, etnolingvistički entitet uprkos formalnog uvažavanja ovog posljednjeg koncepta. Balkanske vlade su nastojale kreirati monolitne nacije što je ostavilo malo prostora za postojanje etničkih, jezičkih i religijskih manjina. Republikanske vlade u Turskoj smatrale su nekadašnje osmansko-muslimanske podanike i njihove potomke na Balkanu kao potpuno ovlašćene da se nasele u Turskoj i da uživaju potpuna prava kao domaće stanovništvo. Mustafa Kemal-paša Atatürk je ukazivao da su muhadžiri turska "*nacionalna uspomena na zemlje koje smo izgubili*". Liberalna imigraciona politika turskih vlada prema muslimanima sa Balkana nerijetko je ohrabivala brojne nacionalističke vlade u Bugarskoj, Rumuniji, Jugoslaviji i Grčkoj da koriste prikrivena sredstva ili većinom silu da se "*oslobode*" svojih muslimanskih građana preko sinhroniziranih kampanja izгона i etničkih transfera. Prema bugarskim podacima iz ove države je, primjerice, od 1880. do 1926. u Tursku bilo iseljeno 450.000 Turaka. Bugarska je 1951.-1952. godine, na Staljinov nagovor, protjerala 152.000 svojih građana turskog porijekla. Cilj je bio da se prisili Turska, koja je bila članica NATO-pakta, da prihvati ove izbjeglice i da time ugrozi svoju ekonomiju. Tursko-bugarski ugovor iz 1968. predvidio je spajanje podijeljenih porodica nakon progona 1951.-1952. godine. Ovaj ugovor bio je samo djelimično realiziran, jer je Bugarskoj nedostajala radna snaga, a ona je koristila tursku manjinu kao osnovni izvor za regrutiranje radnika za gradnju puteva, stambenih naselja i razvoj poljoprivrede. Bugarske vlasti su 1984. otpočele "*bugarizaciju*" preostale turske manjine, sa nasilnom promjenom turskih u odgovarajuća bugarska prezimena. Tokom ove kampanje "*bugarizacije*" bilo je, prema podacima Međunarodnog instituta za strateška istraživanja iz Londona, nekoliko stotina mrtvih. Stotine hiljada Turaka je emigriralo u Tursku 1989. prilikom tzv. "*velike ekskurzije*". Rješenja za pitanje muslimana i ostalih manjina na Balkanu K. Karpat nalazi u ponovnom definiranju koncepta "*manjina*" i njenih prava. Jedna međunarodna povelja koja bi istinski garantirala prava balkanskih manjina i uspostavljanje jednog međunarodnog tijela sa ovlašćenjima i snagom da prati provođenje povelje, zajedno sa promjenama u indiferentnosti Zapada prema kršenjima prava muslimana, je apsolutna nužnost, ukoliko se želi osiguranje manjin-

skih prava u balkanskim državama.

Fikret Karčić se u članku "Islamska obnova na Balkanu 1970.-1992" bavi problemom revitalizacije uloge islama u životu muslimanskih grupa u nekadašnjoj Jugoslaviji, Albaniji i Bugarskoj u posljednjim decenijama socijalističkih režima. Izučavanje islamske obnove na Balkanu ukazuje kako je islam preživio stoljeće dugu vladavinu nenaklonjenih režima i ideologija, šta obnova znači za muslimane na periferiji muslimanskog svijeta, te kako nemuslimani shvataju taj proces i reaguju na njega. Autor je ustvrdio da je islamska obnova u ovim državama imala religijski i kulturni karakter, što su potvrdili i brojni radovi o nepolitičkom karakteru islama na Balkanu. Islamska obnova se manifestirala u pojačanoj ličnoj religioznosti, (re) konstrukciji i gradnji džamija, obrazovanju, izdavačkoj djelatnosti, upotrebi islamskih društvenih simbola, pojavi muslimanskih ustanova solidarnosti, političkih i kulturnih organizacija. Glavni razlog za vjerski i kulturni karakter obnove je apolitična priroda islama u ovom regionu u postosmanskom periodu. Proces obnove je bio dio širih društvenih promjena u balkanskim socijalističkim zemljama, ali i rezultat unutar-njeg razvoja u okviru pojedinih muslimanskih zajednica.

Michael Sells, profesor uporednih religija na Haverford College (USA) u članku "Vjera, historija i genocid u Bosni i Hercegovini" analizira uzroke sukoba u Bosni i Hercegovini 1992.-1995. godine. U XIX stoljeću tri mita - prelazak na islam temeljen isključivo na kukavičluku i pohlepi, stabilne, dugovječne etno-konfesionalne zajednice i potpuna izopačenost osmanske uprave - činili su temelj nove vjerske ideologije, "hristoslavizma", vjerovanja da su Slaveni hrišćani po prirodi i da bilo kakav prelazak iz hrišćanstva u drugu vjeru podrazumijeva izdaju slavenske rase. Autor smatra da nazivanje slavenskih muslimana "turcima" kristalizira stanovište da su "muslimani prelaženjem na islam promijenili svoj rasni identitet i da su postali turci koji su ubili kršćanskog kneza Lazara". Analizirajući Njegošev "Gorski vijenac" on zaključuje da je prelaskom sukoba iz područja krvne osvete u kosmički duel dobra i zla, Njegoš stavio slavenske muslimane u trajno stanje različitosti onih drugih. U ovom Njegoševom djelu muslimani su "klevetnici", "pljuvači krsta". Nakon njihovog umorstva ratnici uzimaju pričešće bez ispovijesti, što je bilo obavezno nakon krvne osvete. Njegoševe poruke prelazile su granice stoljeća. To neprevaziđeno stanje duha M. Krleža je nazvao "krugom turske magije", upozoravajući da o tome kako se njen fascinantni krug "još uvijek nije ugasio u našim svijestima, više govori Njegoš, čije parole još danas ubiru pljesak sa otvorene scene, kao da se u 'Gorskom vijencu' govori o neposredno živim političkim problemima, a ne o jednom historijskom motivu na prijelazu iz XVII u XVIII stoljeće". Tradicija o prvoj, "Božićnoj" istrazi u Crnoj Gori, u Čekličima, Crmnicima i Ceklinu, nije uzimala u obzir da se to desilo upravo na jedan od najznačajnijih pravoslavnih bogoslužjenja u godini, čiji se sadržaj može sažeti u poruci: "Mir Božji, Hristos se rodi". Autor je, istražujući ra-

zornu antimuslimansku propagandu i brojne stereotipe koji ih dugo prate, ukazujući na problem moralnog i političkog izjednačavanja žrtve i njenih progonitelja, iznio mišljenje da je originalna manipulacija takvih termina dovela do ideologije koja je hrabrila i podupirala nasilje u BiH. On smatra da zločini protiv Bošnjaka u BiH imaju prodorno vjerski karakter.

Drugi segment knjige čini Karčićev izbor dokumenata o stradanjima muslimana tokom XX stoljeća. Oni pružaju priliku da se uoče konstantne crte ne samo anatomije zločina, već i logike koja neosporno povezuje geografski i vremenski odvojene događaje. Među dokumentima posebno ilustrativno mjesto zauzimaju izvodi iz iscrpnog izvještaja Međunarodne komisije za Balkan iz 1914. godine (Carnegie Endowment for International Peace, *Report for the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkans Wars*, Washington D. C. 1914) o stradanju muslimana u Makedoniji, kao i potresni novinski izvještaji Lava Trockog iz vremena balkanskih ratova. Trocki je izvještavao 1912. o komitskim divljaštvima i okrutnostima nedaleko od Prilepa, zbog kojih je regularna srpska vojska prigovarala: "da su Turci ušli u našu zemlju, oni se ne bi ovako ponašali". Blizu 2.000 "turskih izbjeglica", većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, "umrlo je od gladi - doslovno od gladi" - pisao je neki činovnik poslat u Štip. Svjedočenja o zbivanjima i stradanju muslimana 1989. u Bugarskoj, 1992.-1995. u Bosni i Hercegovini i 1999. na Kosovu potvrđuju Brodelovu misao da ono što se jednom zbiljava uslove da se ponovi. Selektivna, ali veoma značajna bibliografija radova o islamu na Balkanu, koju je sačinila mr. Hamida Karčić, obuhvata knjige i članke objavljene od 1980. do 1999. u referentnim časopisima na engleskom jeziku.

Knjiga *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX. vijeku* upućuje na potrebu sagledavanja historije Balkana kao cjeline, na korekciju tradicionalnih, tendencioznih gledanja na nedovoljno neistraženu historiju muslimana i Balkana, kao i izlazak iz umnogome začaranih nacionalnih, isključivih historiografija u službi državne politike opterećene sopstvenim interesima, labirinta arhaično-ruralne i manihejske interpretacije historije, njenih bjelina koje podrazumijevaju amneziju. Multidisciplinarni, komparativni pristup ovakvim slojevitim temama čini jasnijom nezavršenu, zamršenu prošlost, omogućavajući time razumljivijom sadašnjost. Ova knjiga treba da bude jedan od putokaza u pragmatičnim nastojanjima multidimenzionalnog tumačenja historijskih, političkih, ekonomskih, društvenih i psiholoških mehanizama koji su odredili historiju muslimana Balkana. ■

Safet Bandžović

Olivera Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002, str. 339.

U kulturama balkanskih naroda, u kojima je, kako je napisao Miroslav Krleža, "narodna svijest sazdana od krvi, tlapnje i strave", upadljivi su simboli patnje, tragedije, usamljenosti, borbi, neshvaćenosti, osjećanja permanentnog neprijateljstva "drugog", narcisoidnosti, na šta se nadovezuju tirade o izabranosti i uzvišenosti. Problem nije u balkanskom "višku historije", već u pristupu prošlosti i njenom devijantnom tumačenju, u uvjerenju da istina donosi nesreću, zanemarivanju činjenice da je historija brojne narode učinila marginalnim. Frustracije se javljaju zbog malih historija koje se nasilno i naknadnim "popravljkama", preko mitoloških matrica, žele glorificirati i nekritički iskazati kao velike. To se nastoji postići agresivnošću, grandomanijom i odbijanjem prihvatanja historije na nivou činjenica. Mitska svijest opstaje kao poželjno stanje "nacionalnog bića".

Tema ove značajne knjige dr. Olivera Milosavljević nisu tipizirana historijska zbivanja, pa ni društvena historija, već dominantna uvjerenja u jednom značajnom, veoma angažiranom i uticajnom dijelu srpske intelektualne elite, uvjetno rečeno, kako ona ističe, u njenom nacionalističkom segmentu - u različitim vremenskim periodima i historijskim, političkim i društvenim okolnostima, njihovo shvatanje vremena u kojem djeluju, puteva o alternativama i pravcima za razrješenje postojećih nacionalnih i državnih problema. Autorica nije napravila "izbor" intelektualaca i djela koja će ih reprezentirati, već je, naprotiv, pažljivo dešifrirajući srpski nacionalizam kao historijsku konstantu, pratila jednu kontinuiranu nacionalističku liniju srpske političke misli, pa su zato zastupljeni heterogeni autori. Prisutni su autoritativni naučni djelatnici i eksponirani nacionalni dušebrižnici, ali i potpuno anonimni pisci, čiji radovi i poruke, ali i totalitaristička fantaziranja, nerijetko relativiziraju vremenske i državne granice, pokazujući postojanje neprekidne niti u agresivnim i isključivim promišljanjima o stanju i sudbini srpske nacije, kao i inspirativnu moć i opijum "nebeske zemlje". U knjizi su se našli, pored ostalih, i Spiridon Gopčević, Jovan Cvijić, Stojan Protić, Vasa Marković, Čedomil Mitrinović, Lazar Marković, Vladimir Ćorović, Slobodan Drašković, Dragoslav Stranjaković, Jovan Dučić, Tomo Oraovac, Vladan Đorđević, Nikolaj Velimirović, Vladimir Velmar-Janković, Slobodan Jovanović, Dragiša

Vasić, Dimitrije Bogdanović, Vladeta Jerotić, Dragoš Kalajić, Milorad Pavić, Mirko Zurovac, Dimitrije Bogdanović, Ljubomir Tadić, Dušan Bataković, Milorad Ekmečić, Radovan Samardžić, Vasilije Krestić.

"Odbranaška" historija je davala samo pozitivne odgovore za "sebe" i negativne za "druge". "Originalnost" i "inventivnost" brojnih savremenih autora bili su umnogome samo dopunjena verzija njihovih prethodnika sličnog mentalnog sklopa i arhaičnih razmišljanja. Jedini kriterij prilikom izbora tekstova u ovoj studiji bio je nacionalistički pristup u opisu sopstvene i drugih nacija, uz podrazumijevanje različitog poimanja pojma "nacionalizam" u XIX ili početkom XX stoljeća, u odnosu na savremenost, ali uvijek sa značenjem ideologije kojoj je sopstvena nacija u fokusu svake analize i polazna tačka svakog valoriziranja. Autorica je studiozno proučila znatan dio obimne izdavačke djelatnosti u tek okončanom stoljeću, odnosno autore nacionalističke provenijencije u čijim je knjigama prisutna, između ostalog, definicija nacije, nacionalne države, nacionalnog programa, "karakterologije" nacije, a u ovisnosti od toga kojima je formuliran i odnos prema "drugima" kao uvjet definiranja vlastitog identiteta. Nije pretjerano reći - napisala je ona u jednom svom članku, da je u proteklih sto pedeset godina nacionalizma stotine knjiga započinjalo istim riječima. "Velike" riječi služile su da pokažu neuporedivost i sopstvene nacije i sopstvenog nacionalizma. Brojni navedeni citati zastupljenih autora knjigu čine dokumentarnijom, uvjerljivijom i neposrednijom.

Autorica je posebno apostrofirala sadržaj nekoliko zbornika, nastalih u vremenu dramatičnog raspada jugoslavenske državne zajednice, kao što je zbornik *Jako srpstvo-jaka Jugoslavija* (1991) sa tekstovima članova Srpskog kulturnog kluba (SKK) objavljivanim 1939.-1940. godine, u čijem je predgovoru Miodrag Jovičić napisao kako se ovaj klub zalagao za ideje koje su "uglavnom danas naše i da nam predstoje manje-više iste borbe u koje se i Srpski kulturni klub u svoje vreme upuštao". Srpski kulturni klub je težio da bude reprezent, stožer okupljanja srpskog građanstva oko velikosrpskog programa i glasnogovornik srpskih nacionalnih interesa. Klub je u tome uglavnom iscrpljivao svoju djelatnost, dok je sam naziv "kulturni" bio obična krinka. Ovakva politika militantnog nacionalizma biće u vrijeme Drugog svjetskog rata prihvaćena kao program Ravnogorskog četničkog pokreta Draže Mihailovića. SKK je, noseći ispred sebe fasadu "srpske intelektualne elite", ispoljio kroz pisanje "Srpskog glasa" razorno dejstvo u raspirivanju nacionalističkih strasti. U "enciklopedijskom" zborniku *Catena mundi: Srpska hronika na svetskim verigama* (1992), su na 1800 stranica, nesistematski, pored tekstova savremenih autora objavljeni i spisi starih pisaca, bez ikakvih napomena o vremenu njihovog nastanka, pa se moglo samo nagađati da li su nastali u XIX stoljeću ili 1991. što očito nije urađeno bez svjesne namjere ukazivanja na identičnost i nepromjenljivost "poželjnih" pojava. Zbornik *Neugašeno srpstvo* (1992) donio je sve relevantne tekstove srpske emigracije u kojem su

definirani nacionalni programi nakon 1945. godine, obogaćeni doprinosima savremenih autora. U zborniku *Jagnje božije i zvijer iz bezdana* (1996) su, nakon svega što se tragično zbilo, ponovo prisutne sintagme "*komšijska genocidnost*" i "*genocidna braća*". Priređivači ovog zbornika su zaključili da postoji uvjerenost svih autora zbornika "*da nešto što je vanjski ličilo na tragičan poraz, počinje da se pretvara u duboku unutrašnju pobjedu, čije dimenzije, ništa manje no u kosovsko vrijeme, mogu biti kosmičke*". Kao što je Pantelija Srećković, "*pozitivni*" profesor Velike škole u XIX stoljeću, imao svog "*negativnog*" Ilariona Ruvarca, tog "*prevratnika u nauci*" i rodonačelnika srpske kritičke historiografije, tako su i savremeni autori, koje navodi dr. O. Milosavljević, imali "*svoje*" antipode. Sukob "*patriotske*", totalitarne nacionalističke i manjinske kritičke historiografije, uz dominiranje dugovječnog, degeneriranog kulturnog modela, očito neće zadugo biti okončan.

Konflikti su moćni generatori predrasuda i stereotipa. Djela intelektualaca u vremenu "*dogaćanja naroda*" s kraja 80-ih godina XX stoljeća počela su više ličiti, uz stanovite terminološke izmjene, na ona iz prve decenije tog stoljeća, nego na sve drugo što je u međuvremenu napisano. Prava serija probranih reprint izdanja je trebala reafirmirati stare stereotipe i "*oduvijek*" prisutne istine. Ona su se legitimirala kao pravi arsenal stereotipa koji su prosto preuzimani i autorski obilato korišćeni. Kritičnost starih autora često je, pak, bila veća, a upotrebljavana terminologija protiv stereotipnih sudova oštija, nego što je to bio slučaj kod docnijih autora. Percepcija vlastite nacije kao i njeno definiranje adaptiralo se, sa distanciranjem od stvarnosti, željenoj projekciji i nerealnim htijenjima. Sentimentalnost prema sopstvenom mučeništvu, patetičnost u opisu "*zlehude sudbine*", iznenadno otkriće i smionost da se transparentno obznani "*vječita*" neprijateljska orijentiranost susjeda, tek su neke od konstanti u djelima intelektualaca koje su izbijale u dramatičnim godinama pred ratove. Brojni autori su na identičan način, poput svojih prethodnika, slikali mračnim bojama "*srpsku sudbinu*" u Jugoslaviji, što je bilo u raskoraku sa relevantnim pokazateljima i činjenicama. Mit o "*obnovi*" srednjeg vijeka se ispoljavao kao još jedna opasna iluzija. Historija se promatrala mahom kroz ratove, patnje i pobjede. U ime nacije, ona je bila izložena nasilju. Sve promjene u toku jednog stoljeća, kulturni prosperitet, bliske veze sa svijetom, putovanja i upoznavanja "*drugih*", višedecenijski upotrebljivan racionalni ton, ništa nisu promijenili u ovoj konstanti. O forsiranju škole historijskog i historiografskog revizionizma i neprevaziđenoj logici "*filozofije palanke*" ilustrativno svjedoče mnogobrojne teze prepoznatljivog klišeja, date i izvan okvira ove knjige. Historičar dr. Dušan Bataković će, primjerice, navesti kako je nosilac autentičnih srpskih tradicija, uz sve mahane, bio Ravnogorski pokret: "*Porazom Ravnogorskog pokreta, bila je, za pola veka, poražena Srbija, nad kojom je u doba titizma bio uspostavljen jedan starateljski režim koji je sprečavao njeno jedinstvo, brijgu za sunarodnike i njen nesmetani ekonomski razvoj*".

Dominantna osobina koja je trebala identificirati srpsku naciju, bio je, među pripadnicima tih nacionalističkih krugova, svjesnih svoje uloge i moći, usud mučeništva, kontinuirani genocid kojem je navodno bila izložena stoljećima. Nikada protagonisti, uvijek samo žrtve. Osnovna karakteristika koja je tokom čitavog XX stoljeća pripisivana srpskom narodu bilo je stradalništvo velikih razmjera. To višestoljetno mučeništvo 80-ih godina XX stoljeća nazvano je genocidom, a imputirano je prvo dehumaniziranim Albancima, potom Hrvatima, pa onda svim ostalima i, kao raširena nakana susjeda i ostalog svijeta, kodirano u duboku prošlost. Nakon "mučeništva", najčešće i najduže pominjana osobina u nacionalnom karakteru Srba pominjano je "junaštvo". Srbin - ratnik je oličenje dobra i humanosti. Svi njegovi ratovi su po definiciji pravedni, odbrambeni, oslobodilački. Sopstveni nacionalizam je uvijek doživljavao samo kao odbrambeni za razliku od nacionalizma "drugih" koji su isključivo agresivni. Nasuprot "slavne" nacionalne historije stajale su nacije bez historija.

Stalna potreba fokusiranog dijela srpske inteligencije je bila da otkrije uzroke nesaglasnosti svoje vizije savršenog "karaktera" srpske nacije i onoga što su oko sebe uočavali. Srpska nacija je u njihovoj megalomaniji i umišljenoj viziji bila lijepa, plemenita, velika, i iznad svega jedinstvena, duhovno i karakterno ujednačena. Oko sebe su, međutim, vidjeli siromaštvo, nejednakost, nedostatak sličnosti, nepokoravanje proklamiranim "nacionalnim interesima", malu "opkoljenu" državu, izostanak stalno priželjkivane, nagoviještene veličine i božanske misije. Episkop Nikolaj Velimirović je 1939. u svom *Vidovdanskom govoru* o specifičnosti srpske rase istakao: "Mi smo ljudi arijevske rase kojoj je sudbina dodelila počasnou ulogu da bude glavni nosilac hrišćanstva u svetu. Mi smo članovi velike porodice slovenske, koja je kroz mnoge vekove budno čuvala stražu na kapijama Evrope, da plemena slabije rase i niže vere ne bi uznemiravala krštenu Evropu u njenom mirnom razvijanju i napredovanju. Mi smo narod kršteni, narod hristonosni. I tako, mi smo po krvi arijevc, po prezimenu Sloveni, po imenu Srbi, a po srcu Hrišćani". Visoke vrijednosti su, po njemu, nametale i posebnu ulogu u svjetskoj historiji: "Otuda je naš narod nosilac jednog naprednog i spasonosnog ideala, biblijskog i proročkog, koji će na kraju krajeva sav rod ljudski, sada trzan i rastrzan od naduvenih zemaljskih veličina, morati prihvatiti i usvojiti". Teza o Srbima, primjerice, kao precima svih Slavena, predočava autorica, uvijek je bila u funkciji dokazivanja, ne samo prednosti i izuzetnosti srpske nacije u odnosu na susjedne, već i za utvrđivanje ko je ostao dosljedan zadržavši "najstarije" ime, kome drugi moraju biti zahvalni za svoje postojanje, i shodno tome, ko ima i potražuje najveća historijska i nacionalna "prava".

Nacionalistički dio intelektualne elite u Srbiji nikako nije želio da se otvoreno suoči sa grubom realnošću i da na njoj temelji svoje ideje. Nezadovoljstvo u ozbiljnom suočavanju sa stvarnom, a ne umišljenom nacijom, tjeralo ih je sve dublje u iracionalno. Fikcija je bilo mnogo. Akademik Antonije Isaković 1990. zanešeno ističe: "Srbi

su najkulturniji, najcivilizovaniji narod Evrope i to im po istorijskoj prošlosti srednjeg veka pripada, kad su jeli zlatnim kašikama, viljuškama i kada su hleb rezali zlatnim noževima, kad njihova severozapadna braća nisu ni znali za državnu kulturu". Izvori svjedoče da je zlatni pribor bio u upotrebi još početkom XI stoljeća na dvoru mletačkog dužda Oršola II. Dante je pisao kako su 1235. kaldrmisane ulice Firence, da se te godine u gradu uvodi upotreba viljuške. Kašika je turska riječ. Jedna petina srpskog jezika bila je turskog porijekla. Pokazalo se, ipak, da nova saznanja u historijskoj nauci, napredak nauke i tomovi knjiga naučne historiografije ništa ne mijenjaju u odnosu prema historiji samo ako su društveno-političke okolnosti takve da je iracionalna mitska "svijest" poželjna. Kriitička nauka nema trajnog efekta na širu čitalačku publiku, kao što ga postižu romantičarske bajke. Kada je svojevremeno Slobodan Jovanović, srpski historičar i pravni teoretičar, upitao svog oca Vladimira Jovanovića, oca srpskog liberalizma, zbog čega je njegovo pokoljenje toliko mitologiziralo srpsku prošlost, ovaj je kratko odgovorio: "Nismo imali od čega početi". U turbulentnim vremenima nacionalne euforije prvo trpi historija, jer nacionalizam snažno uporište pronalazi u pseudohistoriji, u tvrdnjama da je istina u predanju, da je ona skrivena u mitovima, da su mitovi "istina pod velom". Kao tradicionalistička ideologija u svojoj misiji nacionalizam se oslanja na prošlost i historijske mitove. On koristi mitove i mitologiju kao ideološko sredstvo da bi utvrdio "sveta prava nacije". U takvom pseudonaučnom i pseudopatriotskom duhu odgajane su i izrasle čitave generacije. Ovaj militantni duhovni sklop posjeduje, pored snage i izuzetne vitalnosti, i dokazani epidemiološki potencijal.

Generalna svojstva stereotipa, neovisno od vremena i okolnosti u kojima nastaju, jesu otpornost i istovjetnost, a promjenljivost objekata kojima se pripisuju. Raširena je sklonost da se upotrebljavaju različiti kriteriji za sebe i druge, da se potražuje ono što se drugima apsolutno ne odobrava i daje, da se svojim oprašta ono zbog čega se drugi anatemišu i osuđuju. Svijest ili vjera o nadmoći u odnosu na nekog drugog, prije ili docnije, doista nagoni čovjeka da počne da misli da ima veća prava nego drugi. Ne dovodeći u pitanje autentičnost sjajne slike starih autora, savremeni intelektualci uglavnom, kada daju redizajniranu sliku "nekadašnjih" Srba ponavljaju idealiziranu priču da bi, kada opisuju savremenu, uglavnom nezavidnu sliku, za tu promjenu optuživali neposrednu, nenaklonjenu prošlost. Oni pritom nisu uočavali da su i stari pisci bili nezadovoljni slikom svoje realnosti i također tražili uzroke tog deformiranja u prošlosti koja je njima neposredno prethodila. Razlika je bila u tome što su ne poznavajući Jugoslaviju, komunizam, stari pisci za lošu sliku optuživali Zapad, Turke, Vizantiju i išli, po inerciji, sve dublje u prošlost.

Nacionalizam predstavlja najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća. Savremeni nacionalizam nastaje iz problema sa percepcijom prošlosti kao takve, percepcijom sebe u sadašnjosti i odsustvom realne percepcije budućnosti zbog iracionalnosti

dvije prethodne. Međusobno nipodaštavanje i imputiranje isključivo negativnih svojstava "drugima", kao i njihove neprijateljske usmjerenosti prema "nama" opće je mjesto balkanskih nacionalizama, i nije nikakvo ekskluzivno svojstvo samo jednih ili drugih. Ističući činjenicu istovjetnosti nacionalizama, autorica je, bez šireg elaboriranja, u kratkim, ali efektnim crtama samo registrirala i pojedine slike "drugih" (hrvatskih i bugarskih intelektualaca) o "sebi" i Srbima. Svi nacionalizmi su duboko uvjereni u ispravnost, odbrambeni karakter i ispravnost svojih zahtjeva i tvrdnji. Svima je zajednička slava u prošlosti i mučeništvo u stvarnosti. Opsjednutost plemenitim porijeklom koja je inicirala želju da se dokaže starost svog naroda na evropskom jugoistoku učinila je da su njihove historiografije često dovodile do "kulturnog provincijalizma". Suština etničkog nacionalizma na Balkanu jeste pretpostavka iracionalnog ekskluzivizma. Odsustvo sposobnosti balkanskih nacionalizama da strasti drže pod kontrolom, da stvarnost institucionalno i postupno poboljšavaju, proizvod je grčevito održavanog uvjerenja u nacionalističkom krilu elite, kako je sila isključivi metod kojim se međusobni odnosi mogu rješavati u sopstvenu, uvijek tretiranu kao "opću" korist.

Srpski nacionalizam je bio ideološki i vojni generator ratova na prostoru nekadašnje jugoslavenske državne zajednice preko kojih je htio ostvariti historijski anahrono imperijalne ciljeve. Dr. Latinka Perović je jasno ustvrdila: "Nacionalizam ima vrlo dubok koren u našoj svesti, našoj sredini i narodu. Ne bih rekla da je on samo proizvod nekih usijanih glava, koje su to propagandno unele u mase". Karuzo je pisao da optuživanje Hitlera, Himlera ili Ajhmana za sva zla nacizma, liči na opsjenarski trik: "Objašnjenja valja tražiti u istoriji i sociologiji, sociološko-istorijskim proučavanjima konkretnog društvenog sistema, koji obuhvata i samoposmatranje". Srpski nacionalizam je, po mišljenju dr. L. Perović, uvijek bio privržen jednakosti, sabornosti, narodnoj državi koja je isto što i društvo. Zaostalost se poistovjećuje sa identitetom. "Organsko" poimanje nacije, koje je u biti kolektivističko i centralističko, i iz njega proizašla etnička država odredili su najbitnije karakteristike srpskog nacionalizma. On, kao različitost i ekskluzivnost, sadrži u sebi prisutno antizapadnjaštvo, što je njegova logična karakteristika, kao i grčevito suprostavljanje historijskim procesima. Evropa je ostala trauma ne samo masa, ali i srpske elite. Stalno insistiranje da srpski narod nije klasno podijeljen, da je socijalno jedinstven, proističe iz mišljenja da nacija ne može imati unutarnjih suprotnosti i različitih interesa. Autorica je uočila tri motiva koja čine pretpostavku ideje "socijalne jednakosti" u srpskoj nacionalističkoj retorici. Prvi se odnosi na mobilizatorski poklič - "samo sloga Srbina spasava" - koji najčešće implicira zahtjev za bespogovornim praćenjem jedne ideje, odnosno sadrži uvjerenje da bi Srbi postali nepobjedivi, kada bi bez postavljanja pitanja, svi slušali "domaćina", odnosno elitu. Drugi motiv je insistiranje na "socijalnom jedinstvu" nacije od davnina, čije uzroke treba tražiti i u onome što se smatra dominan-

tnom crtom "nacionalnog karaktera" - slobodarstvu, a koje se može objasniti samo ako se i staleška država feudalnog doba "oslobodi" od sadržaja koji su joj imanentno obilježje. Treći motiv se može naći u stalnim zahtjevima za centralističkom strukturom države u kojoj postoji samo jedan um koji ima pravo da određuje prioritete. Elita je "glava" koja usklađuje funkcije "tijela", odnosno naroda. Shodno tome, odluke elite nikada ne mogu biti nenarodne.

Pred ratove na prostoru Jugoslavije u posljednjoj deceniji XX stoljeća, ističe autorica, nacionalističko krilo srpskih intelektualaca razrađivalo je sve moguće varijante "ujedinjenja srpstva". Nacionalistička propaganda se preko zaslijepljene intelektualne elite, širila poput kuge u godinama populizma, dovodeći mase u "mazohistički trans". Makijaveli je isticao da se ne može očekivati da narod koji je pun zabluda i neznanja bude, osim u rijetkim slučajevima, razborit kad bira ili nešto odlučuje. Izgrađena je cijela civilizacija laži i obmane. Nacionalistička agresivnost porađala je šovinizam. Brojni su intelektualci svojim javnim nastupima i političkim angažiranjem opskrbili političke strasti i nacionalne sukobe "moralnim" i intelektualnim autoritetom - postajući time proizvođači mržnje i podstrekači rata. Mnogi su akademici i znanstvenici liječili svoje lične frustracije na političkoj i društvenoj sceni, zanemarujući da je svaka misao lahka ako se u obzir ne uzme stvarnost. Na vanrednoj skupštini SANU 1986. akademik Vasa Čubrilović izjavljuje: "Nijedno selo ove države, Jugoslavije i Srbije, nismo dobili bez krvi. Nijedno selo nećemo dati bez krvi". Ivan Stambolić, nekadašnji predsjednik Predsjedništva SR Srbije, poznavajući tadašnju ulogu SANU izjavljivao je docnije kako tada "čitava grupa takozvanih 'besmrtnika' godinama okapava nad mapama Bosne, pokušavajući da otkrije makar i kozju stazu kojom bi se od Beograda do Karlovca moglo propešačiti, a da se pritom prolazi isključivo kroz srpska sela i gradove". Među idejnim "konstruktorima" nije bilo nijednog koji je u svojim promišljanjima pokazao cjelovit sistem i razrađeniju ideju. Svi ponuđeni "nacionalni programi" bili su dnevno-političkog karaktera, u ovisnosti od onoga što im je u datom trenutku padalo na pamet kao mogućnost, pa su od svojih vizija lahko i odustajali. Jedina konstanta je bila "ujedinjenje srpstva", a specifičnost u gledištima bila je nada u odabranu elitu koja je pozvana da obznani "nacionalni program", odnosno put kojim će on biti realiziran. Prednjačio je Dobrica Ćosić. On će 1989. napisati i objaviti u knjizi *Srpsko pitanje* (I, Beograd 2002) da su Srbi bili najveća prepreka i najžešći protivnik turskim osvajanjima Balkana i Evrope, "onaj protivnik koji im je naneo najteže vojničke poraze. Ali su Srbi pod Titom omogućili povratak i obnovu islama u Evropi. Kakav besmisao poprima srpsko kretanje ka slobodi". Ideja etničke države, koja je u suštini nastala "iz duha romantizma u germaniskim šumama" (P. Faki), u raznim periodima uključivala je i uvjerenje o neophodnosti srpskog sabiranja, zbijanja, zgušnjavanja nacije, zaokruživanja životnog prostora, što je sadržavalo i planove o mogućnostima pa i "humanosti" razmijene stanovništva.

Ostvarenje zamišljene imperijalne srpske države na prostoru višenacionalne jugoslavenske državne zajednice bilo je nemoguće bez ratova i brutalnog nasilja. Rat je, okićen tradicijom i "romantičarskim" predanjima, permanentno u tim redovima doživljavao kao legitimno sredstvo ostvarenja "nacionalnog interesa" i kao jedini mogući put ostvarenje ideala, uz duboko ubjeđenje da oružje sve odlučuje i legalizira, da su "prava mača" naj snažnija prava. Dr. Milorad Ekmečić se pitao šta da se radi u procjepu između evropskog mira i "neophodnosti da se ovakve stvari rešavaju silom". Srpski narod se, po njegovom prosuđivanju iz 1992. godine, morao ujediniti u višem stepenu "nego što je sada. Ostatok Jugoslavije, kojoj bi se pridodali srpski delovi iz Hrvatske, kao posebno telo, jeste jedno od najbližih rešenja". Sasvim je praktično postavio srpski nacionalni program tvrdeći da je u BiH katastar pokazivao "da su Srbi držali 64% cele zemlje". General Ratko Mladić 1994. zato samo, kao poslušni đak, reproducira akademske tvrdnje: "Otkako je planete Zemlje, granice među državama i narodima omeđivale su se krvlju i palim glavama". Uz legitimnost rata, išla je uvijek tipologija oslobodilačkih i agresivnih ratova, pri čemu se termin "oslobodilački" odnosio podjednako na sve što je nacionalizam smatrao svojom sopstvenošću - na državu, na naciju, na "braću", na more, na historijske teritorije, na etnička "prava".

Autorica je ustvrdila postojanje tri najzastupljenije kontroverze koje su se javljale u opisu srpskih nacionalnih, odnosno dnevno-političkih "prava". One su proisticale iz kontradiktorne argumentacije "prava" na "veliku" državu. Prva se odnosila na Dušanovo carstvo i ambivalencije između njegove "krivice" za napuštanje "nacionalne" države i "slave" zbog stvaranja goleme države. Ona zaključuje da univerzalna država kakva je bila Dušanova, nije svojstvena Srbima koji "teže" nacionalnoj državi, ali im jeste imanentna veličina i slava te države. Dušanova veličina se koristi kao stereotipni argument opravdanosti političkih zahtjeva bez ikakve svijesti o nekonzistentnosti unutarne prirode države ideala u prošlosti i priželjkivane idealne vizije u sadašnjosti i budućnosti. Druga kontroverza se odnosi na istodobno korišćenje međusobno isključujućih "istorijskih i etničkih prava", koja su imala za cilj da potkrijepe i zahtjeve za uspostavljanje velike države ali i velike nacije. Znatno dio srpske inteligencije tokom XX stoljeća nije uspio da izađe iz ovog začaranog labirinta, stalno nalazeći na zapreke racionalne primjenljivosti iracionalnih "prava" koja su pronalazili za "sebe" - i na sve "druge". Autorica slikovito objašnjava kako bi se srpski autori iz 1900.-1914. zapanjili da im je neki vidoviti intelektualac tada rekao da se "Srbija brani u Kninu", kao što bi se i najagilniji naučni djelatnici iz 1990. zbnili da im je neki, iz dugog zimskog sna probudeni intelektualac kazao da je "Drač srpska luka". U toku jednog stoljeća ideja teritorijalnog širenja Srbije prešla je svoj dugi put i napravila salto bez mnogo svijesti o svojoj unutrašnjoj nedosljednosti. Treća kontroverza se odnosi na eufemističko pokrivanje stereotipom o "oslobođenju braće", upornih političkih zahtjeva za izlazak na (bilo koje) more, kojim se ostvarenje velike dr-

žave pokrivalo principijelnim nacionalnim imperativom. Iracionalna argumentacija je pratila grandomansku političku ekspanziju. Autorica piše kako je racionalan stav razvijan početkom XX stoljeća o nužnosti srpskog izlaska na more kao uvjetu ekonomskog boljitka a time i političke samostalnosti, u nacionalnom govoru poprimio potpuno drugačiju konotaciju i utoliko je možda najodgovorniji za širenje mitomanije nacionalizma, manje među *"neoslobođenom braćom"*, više u *"matici"*. Općeprihvaćeni politički stav o izlasku Srbije na more, uvijek je dobijao i svoje mitsko tumačenje i moralnu dimenziju u zahtjevu za oslobađanjem *"neoslobođene braće"* koja su uvijek bila najugroženija tamo gdje su bili usmjereni državni interesi. Pred izbijanje Prvog balkanskog rata 1912. u srpskim krugovima se isticalo da se ne postavlja pitanje da li je *"Stara Srbija"* pravoslavna ili muslimanska, *"nego je li srpska ili arnautska"*, i da treba *"muslomanske Srbe pribrojiti pravoslavnim i katoličkim Srbima"*. Ljubomir Jovanović je pisao da Staru Srbiju treba pridružiti Srbiji jer je ona *"mala i sa toliko strana zatvorena - kao zagušena"*. Stojan Protić je demantirao da je nakana Srba da stvaraju Srbe tamo gdje ih nema, ali je potvrđivao kako je životno pitanje *"oslobođenje i ujedinjenje Srba"*, pa *"ko nam otima rođenu braću, mi ćemo s bolom istina u duši ali po nevolji biti protiv njega. To treba da znaju i braća od stričeva i stričevi, pa da ne diraju u te osetljive žice"*, jer je postojeća Srbija *"mala i nejaka"*, samo *"jabuka u koju će lako svagda zagristi svaki halapljivac"*.

Historiografski stereotipi podsticani politikom i ideologijom, omogućavaju idealiziranje vlastitog naroda - astralnog *"izabranika sudbine"*, da se lakše okrive drugi, jednostavnije opravda neprijateljstvo i animozitet. Tzv. *"poštena"* nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Raširena sklonost da se potiskuje ružan teret sopstvene prošlosti doprinosi devalviranju historije. Aleksa Đilas je, primjerice, uočio: *"Mi smo u odnosu na Bugare i Grke, u XX vek ušli sa više nepismenih, sa manje železničkih pruga, manje telegrafskih linija, i, izuzimajući Tursku i Crnu Goru, poslednja smo država koja je dobila univerzitet. Ovde je mišljenje da je Srbija početkom veka bila najrazvijenija, najmodernija, najdemokratskija država na Balkanu"*. Predrasude se zasnivaju na iracionalnim faktorima, snažnim emocijama i motivima, često nesvjesnim i razumu nepojmljivim. Stvaranje stereotipa je dio procesa koji je označen kao ponavljanje, diskurs, ili pjevanje iste stvari u nedogled, odnosno svodenje kompleksnih ideja u proste setove riječi. Najuporniji fabrikanti stereotipa najlakše otkrivaju stereotipne slike kod *"drugih"*. Poznavajući iznutra mehanizam kojim tvore slike o *"sebi"*, lahko su ga identificirali u tuđoj autopercepciji. Nacionalni ili etnički stereotipi, kao najčešći oblik stereotipa, jesu osnovni element iskazivanja nacionalističkog mišljenja i argument koji svojom pseudotelmeljenošću i automatizmom potvrđuje dogmatičnost nacionalističke ideologije. Iz shvatanja o organskoj suštini nacije proističe i dogma o njenoj drevnosti, autentičnosti i nepromjenljivosti. Nacionalni stereotipi kao predmet istraživanja historičara po-

kazali su se nužnim jer se javila potreba za utvrđivanjem vertikalnog presjeka u analizi istih pojava koji bi doprinio njihovom cjelovitijem sagledavanju i eventualnoj revitalizaciji mogućih ekskluzivizama u tumačenju. Bez uključenja historijske perspektive nije dobijen odgovor na pitanje o izvorima postojećih rasprostranjenih sudova, a samim tim je mogao biti predimenzioniran ili minimiziran uticaj neposrednog iskustva na njihov nastanak.

Posebno je interesantno poglavlje knjige u kome se analizira neprevaziđena potreba za neprijateljima. U tom kontekstu razmatran je tretman Muslimana (Bošnjaka), Albanaca, Makedonaca, Hrvata, Bugara, "vekovne braće" (Rusa i "ponekad" Grka) i "neprijatelja" (Turaka i "ponekad" Austrijanaca) u srpskom okruženju. Nema nacionalizma bez stereotipa o "drugima", jer bez njih nema ni stereotipa o "sebi". Stereotipi o "drugima" su nužni za obostrano identifikiranje: "Tek pored 'prevrtljivih' Muslimana, 'divljih' Arnauta, 'krvoločnih' Bugara, 'jezuitski pokvarenih' Hrvata, 'lukavih' Grka, 'remetilačkih' Srba..., 'mi' se možemo javiti kao pravdoljubivi i tolerantni, slobodarski i demokratični, pitomi i naivni, u konstantnoj poziciji ugroženosti, odnosno u stanju stalne spremnosti na odbranu". Srpski intelektualci iz razmatrane grupacije bili su potpuno svjesni značaja upotrebe pejorativnih naziva u nacionalističkom maniru, pa su navodili sva moguća imena u upotrebi kod balkanskih naroda kada su obilježavali jedni druge, ali su to osuđivali uglavnom u slučajevima kada se radilo o srpskom imenu kod drugih balkanskih nacionalizama. Najveći broj pejorativnih naziva korišćen je za one grupe za koje se smatralo da su Srbi, pa je takvo ime bilo obilježje za nacionalno "nesvjesne" ljude, koji su propagandom ili vaspitanjem trebali biti vraćeni na izvorni put, kako bi uz novu svijest prihvatili i "svoje" nekadašnje ime. Priča o "konvertitima" ili "izmišljenim narodima" prvenstveno se vezivala i vezuje za stav prema Muslimanima. Smatralo se da pitanje identiteta može odrediti "sa strane", "objektivno", bez izjašnjavanja onih o čijem je identitetu riječ. Sve diskusije srpskih intelektualaca nacionalističke orijentacije o muslimanskoj nacionalnoj (ne)opredijeljenosti po pravilu su se završavale tvrdnjom da su Muslimani zapravo Srbi. U kontekstu stereotipnog viđenja Muslimana, posebno mjesto zauzima islam koji je također bio izložen vulgarizaciji i diskriminatorским ocjenama. Kada se u historiji gleda i vidi samo "sebe", kada se pravi slika o sebi na "poetskim lažima" (J. Skerlić) onda se zamagljuje slika o "drugima", pa oni polahko, ostavljeni u tami, nestaju, gubi im se vrijednost, dok vlastita slika postaje sve ljepša, moćnija. Rezultat je da nacionalno obojen pogled vidi sopstvenu historiju kao nešto specifično, jedinstveno i originalno, ali ne u smislu događanja, već pobuda za događanje. Nacionalni stereotip, smatra autorica, je samo generalizacija osobina, svojstava; pseudokaraktera, koji se eksplicitno ili implicitno pripisuje naciji kao cjelini, nikako njenim pojedinim pripadnicima, a potreba da se i takve pojedinačne ocjene preuzimaju kao nacionalni stereotipi, bilo o "sebi" ili o "drugima", upućuje na zaključak o tipskom percipiranju i same

nacije. Emotivno primanje svake negativne ili pozitivne ocjene nacionalnih pojedinaca i njihovo svojatanje kao općenacionalne ocjene upućuju na zaključak o percepciji nacije kao velike individue, a to je i izvor i posljedica klišeiziranog vrednovanja.

Distanciranje od prošlosti traži suočavanje sa njom. Srpsku historiju je neophodno kritički reinterpretirati, osloboditi je pseudomitskih i odavno raširenih pseudohistorijskih mreža, brojnih stereotipa i jednostranih, opterećujućih historijskih predstava. Jovan Cvijić je još 1927. upozoravao: *"Istinu tražiti i prema njoj se upravljati. Na istini stvarati mentalitet svoga naroda. Da ne bude ohol i uobražen, a to najviše od toga dolazi što ne zna istinito stanje stvari, a zavedu ga uobraženi i oholi. Sprečavati da ga demagoška inteligencija ili političari ne zavedu da preterano mnogo traži i tuđe oblasti. Time se budućnost narodna izlaže velikim nezgodama i ako suviše neprijateljstava izazovu može biti uzrok i sloma narodnog"*. Autorica smatra da Srbija ulazi u XXI stoljeće sa pozicija sličnih kraju XIX nego čitavom XX stoljeću. Stavljanje tačke na mehaniku historije, oslobađanje od pseudohistorijske svijesti, mitova i promjena nacionalističke, kompromitirane elite se pokazuje kao imperativ. Racionalni pristup historiji nije još uvijek postao primaran. Mentalne kategorije se teško prevazilaze. Put prevazilaženja posljedica destruktivne propagande, etničkih stereotipa i predrasuda, u ksenofobičnim društvima sa neprolaznim, cikličnim ponavljanjima istoga i velikom etničkom distancom, imajući u vidu stanovite, spore promjene, *"retoričke početke"*, ali i ranija negativna iskustva i tradicionalni otpor modernizaciji, biće dug i neizvjestan. Dragocjena studija dr. Olivera Milosavljević, koja neosporno pripada savremenoj srpskoj kritičkoj historiografiji, pored svega demistifikatorskog i otrežnjavajućeg, svakako upućuje i na ovakav oprezan zaključak. ■

Safet Bandžović

Srećko M. Džaja, *Die politische Realität des Jugoslawismus (1918-1991), Mit besonderer Berücksichtigung Bosnien-Herzegowinas*, R. Oldenburg Verlag, München 2002, VI, str. 317.

Jugoslavija je sa svojih preko dvadeset nacija i nacionalnih manjina, bez sumnje, predstavljala jednu izuzetno kompliciranu tvorevinu 20. stoljeća, koja je pored unutrašnje-političkih i etničkih konflikata morala da se suoči i sa ekonomsko-socijalnim razlikama koje su vladale u različitim regionima. Da li se raspad Jugoslavije može označiti kao historijska neminovnost teško je reći nesagledavši sve aspekte njenog nastanka i postojanja, te neustvrdivši političku realnost jugoslavizma. Džaja se u ovom djelu upravo bavim tim pitanjem. Težište njegovog proučavanja leži, nedvojbeno, na političkoj historiji. On se ne bavi jugoslavizmom kao idejom, nego jugoslavizmom u praksi. To je, prema njegovom mišljenju, difuzna ideologija (str. 3), pa on u ovoj knjizi ocjenjuje implementaciju jugoslavizma u stvarni politički život obje Jugoslavije.

Knjigu "*Politička realnost jugoslavizma*" čine tri dijela. Prvi i drugi dio posvećeni su političkim sistemima prve i druge Jugoslavije, pri čemu autor analizira sve historijske faktore koji su utjecali na njeno stvaranje i razvoj, odnosno raspad. On prezentira polazne datosti, te koncepte koji su se iz njih razvijali. Treći dio tematski obrađuje Bosnu i Hercegovinu iz dva razloga. Kao prvo, jer je Bosna i Hercegovina ušla u sastav jugoslavenske države kao jedno raznovrsno, multikulturno područje i, kao drugo, jer je od "periferne zemlje" prvo Osmanskog carstva, a zatim Austro-Ugarske Monarhije postala geografskim centrom jedne nove države. Tim činom prelaska sa periferije u centar automatski se promjenilo i težište politike u odnosu na BiH sa vanjske na unutrašnju. Bosna i Hercegovina je sa svojim multikulturnim nasljeđem postala mjerilo funkcioniranja jugoslavenskog političkog sistema. Sa ovim poglavljem je ujedno završena i zaokružena povijest Bosne, koju je Džaja proučavao i u dva prethodna, izvanredna djela, predstavio javnosti (*Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina, Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, München 1984. i *Bosnien-Herzegowina in der österreich-ungarischen Epoche 1878-1918, Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie*, München 1994.). Proučavanje bosanskohercegovačke povijesti je danas nezamislivo bez korištenja gore na-

vedenih knjiga u kojima autor na diskursivan i historijski stručan način pristupa problemu.

U ovom djelu autor se bavi, prije svega, jugoslavizmom kao političkom praksom od stvaranja Države SHS 1918. do raspada SFRJ 1991. Prema njegovom mišljenju, ideja jugoslavizma pri stvaranju prve Jugoslavije 1918., ranije propagirana i od hrvatske strane, nije bila izvodiva u datim historijskim uslovima (str. 263). Samo manja grupa liberalnih političara je bila 1918. godine za stvaranje jugoslavenske nacije (str. 264), dok su drugi više koristili jugoslavensko političko ujedinjenje za ostvarivanje drukčijih političkih ciljeva. Kraljevina Srbija je shvatila stvaranje nove države kao pripojenje njoj novih oblasti, dok su Hrvati i Slovenci u novoj državi vidjeli veće mogućnosti za ostvarivanje prije svega privrednih, kulturnih i političkih interesa nego su ih imali u Austro-Ugarskoj Monarhiji (str. 264). Pošto Srbija nije bila dovoljno jaka da bi nesrpskim političkim partnerima nametnula svoje ciljeve i zato što nesrpski politički partneri nisu bili spremni odreći se svoje tradicije, politički život u prvoj Jugoslaviji se pretvorio, kako sam autor ističe, u niz monologa i konflikata koji su umjesto zbližavanja doveli do otuđenja (s. 264). Ovi konflikti su za period 1918-1941. analizirani kroz stavove političkih partija i ustavne debate, odnos prema religijskim zajednicama i školstvu, te predstavljanju sportskih društava i paramilitarnih organizacija čijem proučavanju, prema autorovom mišljenju, dosad nije posvećeno dovoljno pažnje (str. 31). Tu su prije svega *Sokol* i iz njega proizašla društva, zatim *Orao*, te niz nacionalnih društava kao što su četnička organizacija, ORJUNA, HANAO, MUNAO, UHRO itd.

U sljedećem poglavlju autor označava politički sistem druge Jugoslavije kao „permanentni *eksperiment*“. Uvod u stvaranje SFRJ pravi u prikazu komunista u vremenu do Drugog svjetskog rata. Za vrijeme rata Jugoslavija je bila okupirana sa četiri strane (Njemačka, Italija, Bugarska i Mađarska). Tome treba dodati još mnogobrojne domaće grupacije (Partizane, Ustaše, Četnike, Baliste, Ljotićevce etc.) koje su ratovala između sebe, ponekad protiv okupatora, a ponekad zajedno s njim. Autor u ovom dijelu u osnovi analizira stav pojedinih grupacija prema jugoslavizmu, te budućem izgledu i ustrojstvu države/a. Više pažnje autor je posvetio komunističkom shvatanju i tumačenju jugoslavizma, kako za vrijeme, tako i nakon Drugog svjetskog rata. Obračun sa političkim protivnicima nakon rata je predstavljen kroz odnos komunista prema vjerskim zajednicama, gdje je težište autorove analize, nedvojbeno, na sudbini katoličke crkve. Onesposobljavanje političkih konkurenata, raskid sa Staljinom i jugoslavenski socijalizam su, također, obrađeni u knjizi. Posebna mjesta su dobili „samoupravljanje“ koje je, prema autorovom mišljenju, u težnji ka političkom i privrednom federalizmu, dovelo do nacionalne i kulturne emancipacije jugoslavenskih nesrpskih naroda, te Hrvatsko proljeće.

Poglavlje posvećeno Bosni i Hercegovini predstavlja njen položaj i ulogu u obje Jugoslavije. Ovo poglavlje je obrađeno detaljnije i sa više naučnog senzibiliteta. U prvom dijelu autor polazi od implementacije BiH u prvu Jugoslaviju, predstavlja političke partije ovog područja, te do sada nedovoljno proučena kulturna društva kao što su srpska Prosv(j)eta, muslimanski Gajret i Narodna uzdanica, te hrvatski Napredak. Autor analizira društva na osnovu izvještaja iz štampe i jedne monografije, te naglašava da je za jedno detaljnije istraživanje prije svega potrebna drugačija metodologija. Kulturna društva, dugoročno i socijalno-historijski gledano, imaju, prema autorovom mišljenju, veću ulogu od političkih partija (str. 171). Džaja ističe da je na stvaranje političkih partija izuzetno utjecala i ideologija pobjednika, koja je pokušala onemogućiti obnavljanje partija u BiH po uzoru na austrougarski period, insistirajući na stvaranju novih, svojoj ideologiji prilagođenih, partija. Za ovaj period autor posebno ističe agrarnu reformu i njene posljedice, stvaranje banovina, te predstavlja „velikosrpske” odnosno „velikohrvatske” pretenzije prema BiH, kao i dezorijentaciju muslimanske inteligencije. U drugom dijelu dosta pažnje posvećuje ulozi bosanskih muslimana u Drugom svjetskom ratu, te njihovoj nacionalnoj afirmaciji. Budućnost BiH autor vidi ili u formi jedne Švicarske ili u njenoj podjeli (str. 261), s tim što se mora naglasiti da Bosnu i Hercegovinu ne poredi sa Jugoslavijom. Dok o Jugoslaviji piše kao o *patchwork-u*, Bosnu predstavlja više kao *puzzle*.

Sveobuhvatno gledano, stav autora se može svesti na antijugoslavenski i antisrpski, i iako ga on zasniva na naučnoj osnovi, mislim da se ideja o jugoslavenskom federalizmu danas ipak ne može ograničiti na podržavanje „velikosrpskih” ideja. U djelu nedostaje, na primjer, prikaz jedne generacije koja Jugoslaviju nije doživljavala kao ostvarenje velikosrpske ideologije. On bazira svoj stav isključivo na političkim datostima i zanemaruje subjektivne aspekte pozitivnog stava i odnosa jugoslavenskih državljana prema njihovoj domovini, koji je isto tako bitan za opstanak i prosperitet jedne države. Autorov zaključak da je stvaranje treće Jugoslavije gotovo nezamislivo i da su obje Jugoslavije bile prije svega ideološki koncepti koji nisu bili zasnovani na narodnom konsenzusu su istinite (str. 272). O stvaranju jedne nove zajedničke države u političkom smislu danas nema ni govora (niti će ga vjerovatno ikada i biti), ali nastajanje jedne zajedničke kulturne oblasti, koja danas već zaživljava barem na „srpsko-hrvatskom” govornom području, je očigledno. Mislim da je jedna uža i intenzivnija saradnja zemalja ovog regiona neophodna i nezaobilazna u skorijoj budućnosti, možda upravo iz historijskih razloga koji su nekad bili „nametnuti”, a danas postali dio povijesti. Pored svih južnoslavenskih antagonizama, treba imati u vidu i sličnosti i ne treba ih se plašiti i označavati kao srbofilske.

Bez obzira na ovu manju zamjerku, treba naglasiti da je Džaja napisao još jedno izvrsno djelo, bazirano na naučnom diskursu, jasno prezentirano, u kojem je ob-

radio najvažnije i nezaobilazne teme iz različitih perspektiva vezane za jugoslavizam i stvaranje i raspad Jugoslavija, djelo koje se preporučuje pročitati.

Knjiga sadrži u prilogu sažetak, bibliografiju, relevantne zemljopisne karte, te registar imena i geografskih pojmova.■

Armina Galijaš

Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.- 1945.*, Zagreb, 2002., Izdavač: Hrvatski institut za povijest, str. 416.

Zdravko Dizdar je naučni saradnik Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu. Ova knjiga predstavlja njegovu doktorsku disertaciju, koju je odbranio 2000. godine. Četnički pokret, kao i teror i zločini četnika na području Bosne i Hercegovine od 1941. do 1945. godine, po njegovom mišljenju, nisu bili dovoljno istraženi i prezentirani, pa je on ovom knjigom želio ponuditi “nove spoznaje o uzrocima, programskim smjernicama, metodama i oblicima, fazama, opsegu i posljedicama četničkih zločina”.¹

Knjiga je podijeljena u dva dijela. U prvom, koji nosi naslov *Četnički pokret i njegova organizacijska izgradnja u Bosni i Hercegovini do početka Drugoga svjetskoga rata*, str. 23 - 64, uglavnom su prezentirani rezultati historiografije o tom pitanju, dok se drugi dio *Četnički državotvorni program i programski spisi*, str. 65 - 344, sastoji od šest sljedećih cjelina:

1. Četnički državotvorni program i programski spisi genocidne politike protiv Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu, str. 65 - 91.

¹ Treba napomenuti da je Institut za istoriju u Sarajevu od 1986. godine radio na projektu *Zatvori i logori u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.* Istraživački tim je sačinjavalo pet saradnika (dr. Rasim Hurem, šef tima, Božidar Čučković, penzionirani pukovnik iz Beograda, koji je obrađivao Hercegovinu, dr. Smail Čekić, obrađivao istočnu Bosnu, Dragan Davidović, saradnik Instituta za istoriju u Banja Luci, obrađivao Bosansku krajinu i mr. Senija Milišić, saradnik Instituta za istoriju u Sarajevu, obrađivala područje centralne Bosne). Rukopisi su trebali biti završeni i predati u Beograd 1992. godine, ali do toga nije došlo. Od svih saradnika jedino je dr. Čekić uspio objaviti rezultate svoga rada.

2. Četnička komponenta u pobuni i ustanku Srba 1941. te četnička suradnja s okupacijskim snagama i snagama NDH u Bosni i Hercegovini 1941.-1945. godine, str. 93-147.
3. Četnička vojna organizacija u Bosni i Hercegovini tijekom Drugoga svjetskoga rata, str. 149-164.
4. Provođenje četničkih zločina genocida nad Hrvatima i Muslimanima 1941.-1945. godine, str. 165-218.
5. Metode i oblici četničkog terora i zločina u Bosni i Hercegovini 1941.-1945. godine, str. 219-328.
6. Posljedice četničkih zločina-genocida nad Hrvatima i Muslimanima tijekom Drugoga svjetskoga rata u BiH, str. 329-344.

U ovom osvrtu samo ćemo ukazati na neke osnovne poruke ove knjige, bez namjere da ulazimo u sveobuhvatnu analizu svih autorovih tvrdnji, ali uz napomenu da će neke od ovih tvrdnji trebati preispitati, s obzirom da je znatan broj izvorne arhivske građe ostao izvan njegove analize. O četničkim zločinima počinjenim u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata, baš kao i ustaškim, te njemačkim, italijanskim i onim počinjenim od strane partizana, ne može se pisati dok se ne istraži sva građa koja se nalazi u fondu Zemaljske komisije za ratne zločine za BiH u Državnom arhivu u Sarajevu. Autor se na svega dva mjesta u knjizi poziva na ovaj fond, ali je sigurno da bi korištenje ove građe u značajnoj mjeri uticalo na poboljšanje kvaliteta ove knjige.

Analiza četničkog državotvornog programa i programskih spisa koji su nastali od 1941. do 1945., urađena je najvećim dijelom na osnovu literature. Autor je zaključio da su oni dali politički okvir zločinima nad nesrpskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini. Ovaj teror i zločini bili su usmjereni i prema pripadnicima anti-fašističkog pokreta, kao i članovima njihovih porodica, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Prema autorovom zaključku *“četnici su na područjima Bosne i Hercegovine te Hrvatske ponovili sve one stravične oblike nasilja koje su provodili Turci u vrijeme Stogodišnjeg hrvatsko-turskog rata 1493.-1593.”* (str. 90.). Ostaje nejasno o kom je ratu riječ, jer u to vrijeme i na tom prostoru nema stogodišnjeg rata. To je period od Krbavske bitke do pada Bihaća, koje je ispunjeno povremenim vojnim prodorima Osmanlija, što je rezultiralo širenjem Osmanskoga carstva na račun, u prvo vrijeme, ugarskog teritorija, a onda i mletačkog. Osobnost osmanskih metoda osvajanja jeste postepenost, te dvije etape osvajanja: prva, koja je karakteristična po pljačkaškim upadima u susjedne zemlje koje su namjeravali osvojiti (rezultat dobro osmišljene osvajačke politike) i druga, direktna, koja donosi dominaciju nad tim oslabljenim područjima. Zbog toga se to vrijeme ne može definirati kao “Stogodišnji rat”.

U rekonstruisanju četničke vojne organizacije autoru je promaklo puno izvorne arhivske građe, kao i tadašnja cjelokupna četnička štampa. Da je veću pažnju obratio na ovu vrstu izvora, četnička vojna organizacija bi bila temeljitije i jasnije prikazana. Četnici su na području BiH od 1941. do 1945. godine imali 14 korpusa, 76 brigada, 2 puka, ne računajući četničke grupe, bataljone i odrede. Naravno da broj ljudstva četničkih vojnih formacija nije odgovarao broju koji bi imale u mirnodopskim okolnostima. Bez obzira na to ove snage bile su dovoljne za izvođenje terora i zločina. Uz pomoć četnika iz Srbije, Crne Gore i Hrvatske, ove su formacije počinile brojne zločine na području Bosne i Hercegovine. Zbog nedostatka izvorne građe u potpunosti je neobrađeno funkcioniranje četničke vlasti na područjima koja su oni nadzirali u Bosni i Hercegovini 1941.-1945. godine (a što bi bilo itekako značajno za ovu knjigu). Zna se da su u BiH u ovom vremenu postojali četnički sudovi, zatvori i logori, međutim oni i dalje ostaju potpuna nepoznanica.

Četnici su tokom cijelog Drugog svjetskog rata činili zločine u Bosni i Hercegovini, pa je autor s obzirom na intenzitet, broj žrtava i načine njihove likvidacije, izdvojio tri karakteristična razdoblja:

- od aprila 1941. do sredine ljeta 1942. godine;
- od avgusta do decembra 1942.;
- od januara do jeseni 1943.

Za četnike je u realizaciji njihovog cilja rat bio glavna metoda. Prema autorovom mišljenju, četnički zločini su se manifestovali kroz sljedeće oblike: teror, pokolji, strijeljanja, zločini nad pripadnicima NOP-a, te partizanskim zarobljenicima i ranjenicima, silovanje žena i djevojaka, pljačkanje, razaranje, uništavanje imovine, spomenika, spaljivanje živih ljudi, masovni progoni, propaganda (laži o muslimanskom i hrvatskom narodu kao opravdanje za svoje zločine).

Autorovu tvrdnju po kojoj su bosanskohercegovački Hrvati bili "ona nepremostiva brana ostvarenju nacionalističkih velikosrpskih planova o stvaranju Velike Srbije", zbog čega su bili izloženi najžešćem teroru i žrtvama, treba relativizirati, s obzirom na činjenicu, koju su utvrdili Dedijer i Miletić, ali i drugi historičari, da su i pripadnici drugih naroda bili ta "brana" i podjednako stradali, a procentualno, u odnosu na broj stanovnika, Muslimani najviše.

Autor u ovom kontekstu zanemaruje činjenicu da je bilo i drugih "vidova organizovanja" čije djelovanje nije bilo kompatibilno naporima "stvarnih brana od fašizma". Upotrebom "neodređenih" konstatacija poput one da je "program stvaranja Velike Srbije na račun hrvatskih povijesnih područja (...) bio jedan od glavnih uzroka zločina genocida nad Hrvatima i Muslimanima", autor zanemaruje činjenicu da to nisu samo hrvatski povijesni prostori, već da se radi o Bosni i Hercegovini. Spor-

na je i autorova tvrdnja po kojoj je pokolj Hrvata u Trubaru 27. VII 1941. slavljen u Bosni i Hercegovini 50 godina kao Dan ustanka.

Na kraju, treba istaknuti kako je u ovoj knjizi najviše korištena zbirka dokumenata što su je priredili Zdravko Dizdar i Mihael Sobolevski, dok je dosta literature, nastale posljednjih godina, kao što je ona Mihaila Stanišića: *Projekti Velika Srbija*, Beograd, 2002., ostala izvan autorovog interesovanja. Ipak, pojava knjige Zdravka Dizdara značajna je iz više razloga, a prije svega zbog činjenice da zločini neće biti zaboravljeni ni prešućeni, kao i zbog poticaja koje će dati u nastavku izučavanja ove teme, kako bi se stekao potpuni uvid u razmjere četničkih (a i drugih) zločina u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu.■

Senija Milišić

F. William Engdahl, *Stoljeće rata: Anglo-američka naftna politika i novi svjetski poredak*, Zagreb, 2000., str. 420.

Mada su se historičari na kraju XX stoljeća trudili da ga definišu kao stoljeće u kome svaki pojedinac ima svoju historiju i da je to ustvari skup historija svakog pojedinca, to jednostavno nije tačno. Minulo stoljeće obilježila je geopolitička doktrina koja je usmjeravala tok najvažnijih političkih događaja, a to su bili I i II svjetski rat, Hladni rat kao i vrijeme koje je trajalo do kraja stoljeća (i koje i dalje traje). Povjesničari su nudili "nove izvore", nudili su "oral history", dokazivali su da je sve pod kontrolom (a nije), jer su na sceni i dalje događaji izvan kontrole običnih ljudi. Vukli su se skriveni politički potezi koji su otvarali pitanja: ko, kako, u čije ime, na čiju štetu, s kojim pravom (nema prava). Postojala je samo beskrupulozna borba za stečene interese privilegirane manjine, a moć je bila u rukama onih koji su kontrolirali bogatstvo društva.

Ova je knjiga napisana 1991. godine, u prijevodu na hrvatski jezik pojavila se u Zagrebu krajem 2000. godine, a u bosanskohercegovačkim knjižarama može se naći tek od 2003. godine. Na pojavu ove knjige prvi su reagirali ekonomisti. Ponajprije zbog autora, koji je jedan od vodećih stručnjaka iz oblasti međunarodne ekonomije. Već četvrt stoljeća on proučava i piše o svim vidovima međunarodne naftne i energet-

ske politike i ekonomije u svim poznatim ekonomskim časopisima. Drugi razlog zašto je ova knjiga izazvala pravu buru jeste tema koja se obrađuje.

Ono što smo se kao historičari ili kao obični građani planete Zemlje često pitali jeste ko ustvari vlada svijetom. Koji su to sistemi i podsistemi, je li to ono što nam dnevni mediji prezentiraju kao istinu ili postoji nešto drugo. Osnovno pitanje koje tretira ova knjiga jeste koji su to korijeni sadašnjih globalnih političkih dilema i koji su pravi korijeni problema našeg društva. Ovo nije samo knjiga o povijesti nafte i geopolitičkim postavkama koje su pokretale minulo stoljeće i koje ni izdaleka nisu još uvijek prevladane. Ovo je najbolja do sada napisana povijest XX stoljeća.

Knjiga je fascinantna u svakom pogledu. Autor je uradio jedan ogroman posao. Precizno postavljenim detaljima na svoje mjesto, naša spoznaja o odnosima Rusije i Njemačke, Engleske i Njemačke ili Njemačke i Francuske, i svih drugih zemalja o kojima je ovdje riječ, a prvenstveno Engleske i SAD, mijenja se iz osnova. To više nije ono što smo učili u srednjoj školi, niti ono što smo naučili kao studenti historije. Zahvaljujući autoru mi pratimo skrivenu zajedničku nit koja povezuje mnoštvo događaja, za koje nismo znali i kojih nema u standardnim udžbenicima historije, a koji su naizgled nepovezani. Ta zajednička nit prati kako su anglo-američki finansijski krugovi uspostavili moć nafte kao hladno sračunato oružje u svom arsenalu svjetske političke moći.

Objedinjavanjem moći nafte i međunarodnih finansija od strane Engleske i SAD uspostavljen je jedan od najpogubnijih vidova političke hegemonije u povijesti svijeta. U knjizi je minuciozno analiziran način na koji se taj anglo-američki svjetski novi poredak oblikovao oko nevidljivih niti strateške kontrole nad naftom i sirovinama. Ta odlučnost da ove dvije zemlje zadrže stečene interese privilegovane manjine dovela je do stvaranja sistema u kome moć pripada samo onima koji kontrolišu sirovine koje su izvor bogatstva. A gdje smo tu mi? Zašto je na kraju XX stoljeća došlo na Balkanu do još jednog stravičnog krvoprolića, do kataklizme nesagledivih razmjera? Došlo je zbog toga što je Balkan ponovo bio pijun u daleko većoj šahovskoj igri globalnih središta moći. I ponovo je bio poprište strateških tenzija i ratovanja za tuđe interese.

Velika Britanija je zahvaljujući pljačkanju dobara dalekih zemalja svijeta uspijevala da kroz cijelo XX stoljeće održi ravnotežu moći na evropskom kontinentu tako što je stvarala ili finansirala koalicije protiv bilo koje države koja je u bilo kom razdoblju bila na putu da zagospodari evropskim teritorijem. Pri tome ona se držala cinične doktrine svoje diplomacije po kojoj Engleska nikada ne održava sentimentalne moralne odnose s drugim državama kao suverenim i poštovanim partnerima, nego razvija svoje "interese". Zahvaljujući tome engleska aristokratija je postala najbogatija i najmoćnija. U isto vrijeme u Engleskoj su siromašni bili obespravljeniji, bjedniji i neobrazovaniji nego u bilo kojoj drugoj evropskoj zemlji.

Tri stupa Britanskog carstva predstavljalo je britansko zlato, premoć na svjetskim morima i u svjetskoj pomorskoj trgovini i britanska geopolitička dominacija na području glavnih svjetskih sirovina, a posebno nafte. Gledano spolja ona je bila vodeća svjetska sila, a iznutra je propadala. Manipulacija u obliku slobodne trgovine bila je temelj britanske ekonomske moći u posljednjih 150 godina. Najveći problem za Britaniju predstavljalo je održanje moći u svijetu koji se brzo mijenjao.

A ono što se promijenilo, odnosno pojavilo bila je Njemačka. Engleska elita bila je uznemirena impresivnim industrijskim razvitkom u Njemačkoj. Pojava neovisne, moderne njemačke trgovačke i vojne pomorske flote kao i ambiciozni projekat gradnje željeznice koja bi povezivala Berlin i Bagdad stvorili su temelje za izbijanje Prvog svjetskog rata. U svemu tome nafta je zauzimala centralno mjesto, odnosno postala je faktor u geopolitičkom planiranju rata. Od tog trenutka počela je globalna bitka za kontrolu nafte. Nizom regionalnih kriza i ratova pripremao se teren za veliki britanski rat u Evropi. V. Engdal "samo" je pokazao kako je Engleska ubrzala događaje koji su doveli do Prvog svjetskog rata. Sporazumom Sajks-Pikot iz 1916. godine, koji je klasična izdaja saveznika u ratu, Engleska je pokazala na koji način namjerava nakon rata prigrabiti najveću kontrolu nad neistraženim naftnim zalihama u Arapskom zalivu. U tom je cilju pomogla engleske cioniste nežidove u nastojanju da stvore židovsku domovinu u Palestinu i Liga naroda, koju je osnovala Britanija na Versajskoj mirovnoj konferenciji 1919. godine, postala je sredstvo koje će dati oblik međunarodne legitimnosti goloj imperijalističkoj okupaciji teritorija. Liga naroda uspostavila je 1919. mandat nad Palestinom i time su nastupile promjene čije su posljedice bile globalne. Palestina je u tom trenutku imala ispod 1% Židova, ali se našla na jednom od strateški najvažnijih puteva duž glavne arterije za Indiju i u odnosu na novoosvojena arapska naftna područja osmanlijske Turske. Od tada Engleska je imala strateške mogućnosti od ogromnog značaja.

Ulazak SAD u rat 1917. godine nije ništa drugo do otpočinjanje oštore borbe za premoć između britanskih i američkih interesa u svijetu radi rješavanja toga pitanja. U tom sukobu leže uzroci izbijanja Drugog svjetskog rata. Ponovo je tu Njemačka, već jednom uništena, ali koja se ponovo uzdigla i postala opasnost anglo-američkim interesima. Zbog toga Englezi i Amerikanci zbijaju redove. Na sceni su tajni i otvoreni pokušaji. Engleska zbog naftnih polja u Bakuu pravi zaokret prema Moskvi, ali i tajno finansira bjelorusku kontrarevoluciju. Kada nisu uspjeli srušiti boljševičku vlast promijenili su taktiku. I sada nas V. Engdal uvodi u zonu sumraka, u nešto što zdrav razum ne može da prihvati, i što nas navodi da mislimo da autor pribjegava senzaciji. Zbivanja koja su uslijedila bila su vješto tempirane afere kao i atentati, kojima Britanci uklanjaju Ameriku i Francusku.

Tako dolazimo do 1927. godine, koja po mnogo čemu predstavlja ključni događaj u svjetskoj povijesti. Tada je sklopljen anglo-američki sporazum o prihvatanju po-

stojeće podjele tržišta i udjela, na osnovu koga će se tajno utvrđivati svjetska kartelska cijena nafte. Ovim su svjetske zalihe nafte stavljene pod čvrstu anglo-američku hegemoniju. Engleska, oslabljena Francuska i SAD su od tog trenutka zaokružile prostor od Dardanela preko Palestine do Jemena, natrag gore kroz Perzijski zaliv, Tursku, Siriju, Libanon, Saudijsku Arabiju, Jordan, Irak, Kuvajt. Unutar tog prostora izvršena je željezna podjela teritorija i ona je zadržana do danas. Od Iraka je dobijena koncesija za isključivu eksploataciju nafte na rok od 75 godina.

Tajna finansijska pomoć Engleske na izborima na kojima je pobijedio Hitler, u sklopu projekta "Hitler", kao što je nekada postojao projekat "Lenjin", kao i finansijska stabilizacija novog režima, bili su sračunati na izbjicanje sukoba između Njemačke i Rusije, u kome će obje države iskrvariti do smrti. Dobitnici su bili poznati već 1944. godine u Breton Vudsu. Tu su se britanski i američki pregovarači dogovarali o poslijeratnom novom svjetskom poretku u monetarnim i ekonomskim odnosima. Mehanizme anglo-američke hegemonije na svjetskom tržištu nafte osiguravao je *Opšti sporazum o carinama i trgovini* i dvije institucije: Međunarodni monetarni fond i Svjetska banka.

Okupacija Irana 1941. godine i dovođenje Reze Pahlavija na vlast, dolarski ratovi 1960-ih, ubistvo Kenedija i rušenje De Gola, ključni su događaji koji potvrđuju da su anglo-američki naftni interesi pobijedili. Oni koji su stajali na putu završili su ovako ili onako, ali više nisu predstavljali ni smetnju ni opasnost. Da bi se u potpunosti osigurali i učvrstili Amerikanci su angažovali CIA-u. Henri Kisindžer je dolarskim udarima i mnogobrojnim kriznim situacijama u raznim dijelovima svijeta (kao i Margaret Tačer na Foklandima s ciljem stavljanja vojne moći NATO u funkciju utjerivanja duga od zemalja dužnica Trećeg svijeta), pokazao svijetu da se sa velikima i moćnima ne može šaliti, ispod se njihovog uticaja ne smije izmicati. Krediti MMF-a i Svjetske banke bili su tu da u potpunosti zategnu omču oko vrata malih, nerazvijenih, onih kojima je potrebna pomoć za obnovu i razvoj, i koji će ih spasiti superinflacije.

Nakon 1971. godine savjetnik za nacionalnu sigurnost Bijele kuće Henri Kisindžer nije razvijao svjetsku ekonomiju, on ju je kontrolisao. Uz njegovu pomoć, Bilderberška skupina (nastala 1954., otkada na tajnim sastancima vrhunske američke i engleske finansijske elite oblikuje anglo-američku politiku) krenula je 1973. u napad na industrijski razvitak u svijetu s ciljem da vrate ravnotežu moći u korist anglo-američkih finansijskih interesa putem kontrole nad svjetskim tokovima nafte. Urađeno je to na krajnje podao način. Moćnici su takođe dali sebi za pravo da kontrolišu porast stanovništva u svijetu, ne za dobrobit planete, već svojih interesa. Odgovor Evrope, Japana i zemalja u razvoju bio je takav da je stalna strateška dominacija Engleske i SAD bila u smrtnoj opasnosti.

Krize se od tog vremena redaju jedna za drugom: Pakistan i Ali Buto, 1974., (jer je želio biti neovisan u vođenju politike realizacije programa nuklearne energije), svr-

gavanje onog istog Reze Pahlavija (koga su prvo doveli, pa uklonili čim je pokazao znakove želje da iranska nafta pripadne Iranu, odnosno kada je želio angažovati Njemačku i Francusku pod uslovima povoljnijim za Iran), dovođenje Homeinija i stvaranje stanja haosa. Krajem 1979. ponovo je uspostavljena anglo-američka hegemonija nad svjetskim tokovima nafte.

Po treći put dolazimo do Njemačke. Padom Berlinskog zida i ponovnim dizanjem Njemačke, treći put u jednom stoljeću, događaji se smjenjuju vrtoglavom brzinom. Mogućnost modernizacije nerazvijenih ekonomskih potencijala Istočne Evrope i Sovjetskog Saveza uz pomoć nove ujedinjene Njemačke bile su više nego uznemirujuće za stratege u Londonu i Nju Jorku. Predsjednik Dojče banke Herhausen, ubijen je čim je objelodanio planove Kolove vlade u pogledu razvoja Istočne Njemačke koja bi za desetak godina postala najmodernija ekonomska regija Evrope. Ubistva još nekih bankara upućivala su na metode britanske obavještajne službe. Pad Ante Markovića uslijedio je "samo" zbog toga što je jugoslovenski dinar vezao za njemačku marku, a ne dolar.

Anglo-američki moćnici donijeli su 1989. godine odluku o preduzimanju snažne ofanzive, a poprište će biti Srednji Istok i naravno, ogromne zalihe nafte. Približavao se i datum isticanja ugovora sklopljenog sa Irakom na 75 godina o korištenju nafte. Sadam Husein je bio novi projekat i ujedno sredstvo za stvaranje novog svjetskog poretka. Tražio se samo izgovor koji će dati mogućnost uspostavljanja direktne vojne prisutnosti na ključnoj tački svjetskog snabdijevanja naftom. Plan uvlačenja iračkog predsjednika u klopku iz koje se neće moći izvući prezentiran je u ovoj knjizi. Kada bude odbio "ponuđeni" plan, pun nejasnih obećanja za neke buduće zajmove, on će, kako kaže autor pasti. Knjiga je napisana 1991. Ono što se prije nekoliko mjeseci desilo sa Sadamom Huseinom već je prošlost. Dio istorije. Plan je uspio.

Ono što nam je V. Engdal ovom perfekcionistačkom analizom pokazao sadržano je u sljedećem:

- otkriveni su pravi uzroci ratova vođenih u XX stoljeću,
- rečeno je ko ih je planirao, vodio i za čiji interes,
- da jednog stoljeća nema, kao da nije ni postojalo,
- da je sve ostalo isto: 1912. godine plan pruge Berlin-Bagdad-2003.
da je Njemačka samo u jednom stoljeću bila uništena do temelja dva puta i da se sama podigla,
- da su Njemačka i Turska zemlje čiji ekonomski razvoj ne odgovara anglo-američkoj koaliciji,
- da savezništva koja su trajala jedno stoljeće traju i dalje, iz istih razloga.

Ova analiza je pokazala da za Englesku i SAD svijet nije fakat u političkom, društvenom, ekonomskom, kulturnom smislu. On je za ovu koaliciju jedno bojno po-

lje. Rat se na tom polju vodi po svim uzusima najbolje vojne nauke, oni tako dijele svijet, sve je podređeno vojnim potrebama Amerike i Engleske. A nafta uvijek treba. ■

Senija Milišić

Ahmed Džubo, *Zapisi za pamćenje (Ratni dani u Sarajevu i Republici Bosni i Hercegovini, april 1992. - april 1993.)*, izdavač Glavni odbor SUBNOAR-a BiH, Sarajevo 2002., str. 637.

Vjerujući u pragmatičnu stranu i prirodu historije i imajući na umu da ono što je zapisano ostaje, što se pamti iščezne, kako je još davno pisao tako motivirani hroničar staroga Sarajeva 18. stoljeća Mula Mustafa Bašeskija, na sreću autora prije svega, pa onda i svih nas, penzionirani generalmajor Ahmed Džubo je preživio i ovaj posljednji rat i iznio pred čitalačku javnost svoja sjećanja, zapise za pamćenje.

Autoru nije nedostajalo iskustva, i onoga ratnog i onoga spisateljskog. Nosilac "Partizanske spomenice 1941.", vojnik po profesionalnom opredjeljenju, dobar promatrač i talentiran da svoja zapažanja i promišljanja stavi na papir, autor je sudbonosnog aprila 1992. godine odlučio da zabilježi i te dane novoga rata za Bosnu i Hercegovinu, a protiv fašizma za slobodu. Boreći se protiv fašizma kao dvadesetogodišnjak u Drugom svjetskom ratu sa puškom, tada te 1992. godine uzima pero i bori se za iste principe i ciljeve svakom zapisanom riječju. Ako se pročitaju i uporede njegova sjećanja iz narodnooslobodilačkog rata 1941-1945. godine, uvjerit ćemo se, možda i sa malim iznenađenjem, u nepromijenjenu životnu crtu i strateška uvjerenja. Taktika i postoji da bi se prilagođavala uslovima, ali u mnoštvu onih koji su se u jedno zaklinjali danas da bi sutra zaboravili, Ahmed Džubo brani iste stvari i u ovoj knjizi kao i u prethodnim.

Koristeći svoje uši i oči kao izvore saznanja, zapisi se nisu pretvorili u prosto nabranje događaja svaki dan, kao prosta dnevnička zapisivanja, u kojima se od mnoštva drveća ne vidi šuma. Sve što je moglo u ratnim uslovima da bude izvor saznavanja o događajima toga dana, pa i šire, odnosno u kraćim i dužim vremenskim

periodima ušlo je u zapise, neograničavajući se samo na fakat, događaj nego sa komentarima zapažanja i promišljanjima o istom. Najveća vrijednost ovih dnevničkih zapisivanja je da ona ni nakon deset godina, koliko ih dijeli od zapisivanja do objavljivanja, nisu mijenjana, ostaju nepromijenjena u svojoj originalnosti. Nepatvorenost i opisivanje i bilježenje događaja ostali su nedirnuti i kao takvi predstavljaju neposredno svjedočenje o nečemu što se dogodilo u to doba, bez friziranja i naknadne pameti. Većina dnevnika koji su kasnije objavljeni pate od tih boljki, a sjećanja aktera nekih događanja kao što je čest slučaj sa onima nakon Drugog svjetskog rata, su naknadna sjećanja, i više odražavaju uticaje i stavove tih autora kakve su oni imali uglavnom mnogo vremena nakon događaja koje opisuju.

Prateći događaje u opsjednutom Sarajevu, zatim na široj bosanskohercegovačkoj ratnoj sceni, te u svijetu sa velikim S, svijetu koji je odlučivao o nama, bilo da se tiče hrane, vode, oružja, eventualne vojne intervencije ili primirja i tako željenog mira, sva ta piramida događaja koji se zapisuju i komentarišu građena je sa jedne osnovice. Ta osnovica, temelj priče koja je život u ratnom vremenu, je porodica, neposredno okruženje Ahmeda Džube, komšiluk i sve ono što se nastavlja kao sistem koncentričnih krugova, zgrada, dvorište, preko ulice do mjesne zajednice, pijace, grad, opsada, ratišta van Sarajeva, Bosna i Hercegovina, Balkan, Evropa, svijet. Sav taj svijet u godini dana, od 5. aprila 1992. godine kada počinju dnevnički zapisi, pa do 5. aprila 1993. godine kada naš savremeni Bašeskija gubi snagu i prestaje da piše. On ipak nije živio i radio u uslovima u kakvim je živio i radio Mula-Mustafa. To su bili strašni ratni uslovi, totalni rat u kome su i kada i ćilim i stolica i sto bili front, jer i tu su ljudi, građani Sarajeva, ginuli i za to su se borili da bi i oni i Grad preživjeli. A život i preživljavanje bili su jedini pravi dokaz da je i grad živ i da nije pokleknuo, da nije poražen i pogažen.

Kao iskusan vojnik, patriota i antifašista autor je prepoznavao pojave i nije zazirao da ih nazove pravim imenom. Uvjerljivo je objasnio put JNA od izvora do kaljuge. Izrođena Armija, svedena na jednonacionalnu je glavna fizička sila u rušenju avnojevske Jugoslavije.

Rezultat je bila četnička agresija i pakao koji prati i opisuje autor. Četnički agresor je ubijao građane Sarajeva ne birajući ciljeve, čak šta više. To su bili i djeca i redovi za mizernu humanitarnu pomoć, redovi za vodu, pijaca, bolnice, muzeji, škole. Ali, autor je pratio i drugu stranu Sarajeva. Nisu svi u napadu na Sarajevo prepoznali jedinog neprijatelja protiv koga se treba boriti. Tu su bili i drugi i drukčiji, gomilanje raznih mafijaša, pljačkaša, dezertera, ultrakonzervativnih elemenata, itd. Sve je to zajedno sa obručem potkopavalo borbu za opstanak i budućnost Bosne i Hercegovine.

Pored događaja koji nose karakter opšteg, odnosno pored onih dijelova dnevnika koji se bave događajima, komentarima, procjenama i analizama eventualnih puteva i načina da se pojedine vojno-političke situacije što bolje riješe, posebna vrijednost zapisa je opis široke lepeze ljudi i još više širok spektar njihovog ponašanja, reakcija, snalaženja, ideja, recepata. Mnogo se knjiga pojavilo na tu temu. Sarajevski ratni dani su bili nepresušan izvor inspiracija svih vrsta i motiva. Ali, svakodnevna kamera koja bilježi sve, ništa ne prikriva, a i ne uljepšava, niti farba u druge boje. Ta galerija stvarnih likova može da posluži za izvanrednu psihoanalizu ponašanja ljudi u ekstremno stresnim situacijama. Do jučer prijatelji, ljudi nisu više prijatelji, pošten građanin do jučer nije ništa uzeo, danas u ratu postaje sitniji ili krupniji lopov, mnogi imaju niži ili viši prag strpljivosti i izdržljivosti. A neki neće ni voljeti da pročitaju ove redove. Ne samo što ih podsjećaju na prošli rat, što je samo po sebi ružno sjećanje, nego što ih podsjeća na njih same onakve kakvim su se i sami zaboravili u ovih desetak godina. A mnogima ponašanje nije bilo za moralni i etički primjer budućim pokoljenjima, iako su ga pravdali i objašnjavali tih ratnih dana čistim patriotizmom. Ova sjećanja su i sjećanja i na takve događaje i ljude, što sve ukupno čini životni mozaik ratnog Sarajeva. Ali, to je sudbina zapisanog, to je spomenik prošlosti, a historija je vječna u svojoj nepromjenjivosti. Promjenjiva je jedino slika te prošlosti.

Historiografija kao znanost koja se bavi ljudskim postupcima ovisna je o više manje slučajnim predajama. Prije svega će povjesničaru ovoga najsavremenijeg perioda naše historije udariti u oči načelna nekomletnost povijesne građe, povijesnih izvora. Paradoksalno je i apsurdno da pored obilja izvora najmodernije vrste, kakve ne daju druga, naročito starija povijesna razdoblja, kao što je obilje filmske i tonske građe, štampe itd. skoro je nedostupna, a pitanje i koliko je ima, klasična pisana građa kao svjedočanstvo o djelovanju oficijelnih političkih i vojnih subjekata koji su učestvovali, odlučivali i doprinosili razvoju vojno-političke situacije u Bosni i Hercegovini i šire u ratovima 1991.-1995. godine. Zato je od neprocjenjive važnosti komparativnim metodom kritičko istraživanje svjedočanstava o ratu, kao što to pokazuje i rad istražitelja Haškog tribunala. Konspirativnost i ne ostavljanje pisanih tragova je izgleda bio metod djelovanja mnogih koji su mogli uticati na bilo koji način na razvoj situacije na ovom prostoru jugoistočne Evrope, zatim zatvorenost arhiva koji nisu ni dobili najveći dio građe, uništavanje pisanih tragova, sve su to činjenice koje otežavaju istraživanje savremene historije. Unatoč svim usavršenjima tehnike i metoda historijskog proučavanja savremena povijesna znanost računa već unaprijed s tim da je nemoguće postići objektivnost bez uvažavanja i tragova kao što su zapisi za pamćenje. ■

Seka Brkljača

GODIŠNJAK PILAR, *Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*
(Svezak drugi), Institut društvenih znanosti IVO PILAR, Zagreb 2002.,
broj 2, 255.

Pred čitateljima je drugi svezak znanstvene publikacije - *Godišnjak Pilar. Prinosi za proučavanje života i djela dra Ive Pilara*, koju je prije godinu dana pokrenuo Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", na svoju desetu obljetnicu osnutka. Ovim drugim brojem nastavljeno je istraživanje i objavljivanje rezultata interdisciplinarnoga proučavanja Pilarova znanstvenog opusa s područja geopolitike, sociologije, psihologije, prava, etnologije, umjetnosti i dr., te osobnoga političkog angažmana tog istaknutog hrvatskog intelektualca.

Drugi svezak razdijeljen je u pet cjelina tematski međusobno isprepletenih. U prvoj cjelini pod naslovom *Kritički uvid u Pilarove znanstvene i stručne interese* (11-64). u prvom članku **Mira Kolar** ocjenjuje Pilarove radove o secesiji koja je svojim napadom na uredne, klasične forme bila opasna jer se pojavila mlada generacija koja je tražila promjenu ponašanja na svim poljima društvenog, gospodarskog i političkog života do čega je i došlo 1903. godine odlaskom Khuena Hedérváryja. Ovaj rad je pokazao kako su dr. Ivo Pilar, dr. Josip Frank, Hinko Krizman i Dušan Plavšić započeli kao branitelji slobode u umjetnosti, a završili kao političari, koji su tražili veću slobodu u politici i gospodarstvu i potpuno likvidiranje konzervativnih struja. Pilarovo djelo "Secesija" je trajne vrijednosti, jer ne pripada samo domeni umjetnosti, već i zbivanjima oko tog umjetničkog smjera o kojem su ocjenu dali stručnjaci iz književnosti i umjetnosti. **Stjepan Matković** autor je članka nastalog na temelju sedam Pilarovih pisama upućenih Dušanu Plavšiću u kojem se u širem gospodarskom, društvenom i političkom kontekstu analiziraju stajališta pristaša i protivnika secesije. Autor je uputio na činjenicu da nije uvijek dolazilo do preklapanja idejnih i stranačkih pogleda, ali je potvrdio i Pilarovo izvanredno poznavanje hrvatske prošlosti. *Uvid u djelo Borba za vrijednost svoga "ja" ili uvod u "Pilarovu psihologiju"* rasprava je **Vlade Šakića** u kojoj autor upozorava da se Pilar bavio i psihološkom analizom, zatim da mu se može pripisati atribut jednog od pionira razvoja socijalne psihologije u Hrvatskoj, ali sklonost ka primjeni teorijskih postignuća u praksi, a to je pristup koji se u društvenim znanostima počeo razvijati tek u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Između ostalog, autor zaključuje da su njegove analize

socijalnog i individualnog identiteta te odnosa individualnog i kolektivnog u kulturnoj perspektivi u navedenim teorijama i empirijskim potvrdama tih teorija gotovo u cijelosti potvrđene, te ga svakako svrstavaju među pionire socijalne psihologije na europskoj razini.

Druga cjelina tretira *Političke koncepcije i angažman* (67-102) dra Ive Pilara, **Dragutin Pavličević** u svom prilogu piše o vremenu i prostoru, odnosno povijesnom okviru djelovanja ovog velikog hrvatskog intelektualca, koji je objavljivao literarne, publicističke i znanstvene radove punih 35 godina. U njima je analizirao suvremena povijesna zbivanja i procese, odnosno bio pojedinac koji je mislio drugačije. **Zoran Grijak** je u svom članku upozorio na naknadne korekcije u Pilarovoj "Promemoriji", te na pogreške u hrvatskom prijevodu Stadlerove "Promemorije", tj. na dokumente koji su bili uručeni austrijskom caru i hrvatsko-ugarskom kralju Karlu I. (IV.) tijekom iste audijencije, 1917. godine, što je važan prilog detaljnijem upoznavanju Pilarovih državnopravnih stajališta te koncepcija političkog kruga oko nadbiskupa Stadlera kojemu je i sam Pilar pripadao u to vrijeme.

U trećoj cjelini *Na putu prema monografiji i kritičkom izdanju Pilarovih djela* (103-156) u prvom članku **Srećko Lipovčan** na temelju dokumenata iz Pilarove ostavštine nastavlja raspravu o genezi djela *Die südslawische Frage und der Weltkrieg* kao i o sudbini prvog izdanja. Autor zaključuje također da za sada nemamo čvrstih dokaza da je, kako je to u literaturi navođeno, "Beogradska vlada" kupovala i uništavala primjerke ovoga Pilarova djela, te se zalaže za daljnja istraživanja, kako bi se revaloriziralo ono bitno i dugotrajno relevantno u njegovu opisu. Dr. Ivo Pilar kao prohabsburgovski orijentiran političar bio je protivnik stvaranja Kraljevstva SHS što mu je donosilo neprilike o kojima **Bosiljka Janjatović** po prvi put u hrvatskoj historiografiji prikazuje uzroke, povode i tijek sudskog procesa organiziranog pred Sudbenim stolom u Zagrebu 1921. godine s ciljem kompromitiranja ovog hrvatskog intelektualca u očima javnosti. "*Južnoslavensko pitanje i svjetski rat*" je, bez sumnje, najvažnije Pilarovo djelo, o kojem u svom članku piše **Božidar Jančiković**. Autor ističe Pilarove oštroumne analize kompleksnih državno-pravnih, političkih, religijskih i etničkih odnosa koje ostaju nezaobilazne za razumijevanje aktualnih društvenih i političkih zbivanja.

Četvrta cjelina *Građa* (160-223), osobito je zanimljiva jer se po prvi put objavljuju razni, dosad uglavnom neobjavljeni dokumenti vezani za život i rad dr. Pilara. Dokumenti su tijesno povezani sa objavljenim člancima, a to su: Pisma Dušanu Plavšiću (1897.-1898.); Tri dokumenta iz siječnja 1915.; Dva dokumenta iz godine 1917.; Tri dokumenta iz godina 1917. i 1918.; Ivo Pilar: Tri dokumenta u vezi sa suđenjem g. 1921.; Ivo Pilar: Historijat moje veleizdajničke parnice u g. 1920.-22. i Ivo Pilar: Koncept pisma njemačkom konzulu u Zagrebu (1924.).

U petoj cjelini, pod naslovom *Prilozi* (228-250) Mira Kolar i Elizabeta Wagner pripremile su za ponovno objavljivanje Pilarov tekst "Secesija", koji niti nakon stotinu godina od prve objave nije izgubio od svoje intelektualne svježine. Priređivačice teksta naglašavaju da se čitanjem ovoga teksta može spoznati Pilarova naobrazhenost, svestranost, lijep stil nadahnut oduševljenjem, ali i Pilarova namjera koja će pokrenuti mlade ljude u Hrvatskoj prema novim idejama i na drukčiji rad.

Urednici drugog sveska, Srećko Lipovčan i Zlatko Matijević, predali su javnosti novi broj *Godišnjaka Pilar* u kojem istraživači povijesnog razdoblja s kraja 19. i početka 20. stoljeća mogu pronaći dosad uglavnom neobjavljene dokumente, a u vezi sa tim i neke nove poglede na ovo burno razdoblje nestanka habsburške vlasti, a nastanka i djelovanja prve Jugoslavije. Osobito je potrebno istaknuti zanimljivost objavljivanja rezultata interdisciplinarnoga proučavanja u jednom časopisu, što i čini ovaj *Godišnjak* kvalitetnim. ■

Vera Katz

Austrian History Yearbook, Volume XXXIII, Izdavač: Center for Austrian Studies, University of Minnesota, 2002, str. 315

Sredinom augusta 2002.g. izašao je trideset i treći broj *Austrian History Yearbook*. Riječ je o Godišnjaku koji svojim sadržajem privlači pažnju naučnika cijelog svijeta. Austrijski historijski godišnjak okuplja historičare iz Amerike i cijele Europe (Austrija, Albanija, Mađarska, Rusija i dr.).

Utemeljitelj *Austrian History Yearbook* je R. John Rath, koji je ujedno bio prvi i dugogodišnji urednik (1965-1985). Godišnjak objavljuje rasprave iz historije Habsburške Monarhije kao i moderne Austrijske države. Na njegovim stranicama mogu se pročitati i vrlo zanimljive teme o zemljama nastalim raspadom Austro-Ugarske. Sama ideja izlaženja Godišnjaka na engleskom jeziku, koji nije jezik prostora koji se tematski obrađuje, govori o nastojanju utemeljitelja da upozna širu javnost sa historijom ovih zemalja. Dio zemalja koje su predmet istraživanja, nakon Drugog svjetskog rata došle su pod upravom komunističkih partija. Pružanje mogućnosti histori-

čarima ovih zemalja za učestvovanje u ovakvom časopisu, na samom početku izlaza, bili su hrabri pionirski koraci u kojima je Rath imao uspjeha. Godišnjak izlazi kao publikacija Centra za austrijske studije, utemeljenog 1977.g. na Univerzitetu u Minnesoti. Kao izdavač potpisuje se Berghahn Book iz New Yorka jedan od vodećih američkih izdavača za njemačke i srednjoeuropske studije, dok je urednik profesor Charles W. Ingrao, profesor historije sa Purdue Univerzitetu.

Godišnjak objavljuje tekstove iz svih historijskih perioda i svih oblasti historije. Inače, obilan sadržaj ovog sveska možemo podijeliti na više tematskih cjelina. Urednici Charles W. Ingrao, Gary B. Cohen, Catherine Albrecht i Barbara Lawatsch-Melton su ovaj broj podijelili na pet dijelova, tako da se pored bilješke urednika, objavljuje pet članaka, četiri foruma, jedan esej, četrdeset prikaza knjiga i dva prikaza dokumenata. I ovaj svesak pruža nekoliko tekstova iz savremene problematike Austrije.

Prvi dio posvećen Robertu A. Kaanu donosi rad Antona Pelinke pod nazivom "Austrijska isključivost", (Austrian Exceptionalism, 1-15). Autor povlači paralele između nacionalnih ideja od Habsburške Monarhije sve do izbora 2000.g. i pobjede Haidera na njima. Pelinka u uvodu govori o političkom uređenju Habsburške Monarhije i moderne Austrijske države. Autor također prikazuje stvaranje njemačkih kampova i stvaranje FPÖ-Freedom Party of Austria, kao i ulazak ove stranke u parlament. Pelinka ulogu Austrije u EU prikazuje kao specifičnu državu koja ne pripada ni jednom bloku. Najveći problem u viđenju Austrije kao demokratske države Pelinka vidi upravo u pobjedi FPÖ stranke na izborima 2000.g. Ovu činjenicu označava sa x- faktor kojeg Europa smatra ne naučenom lekcijom iz prošlosti. Autor zaključuje da se za budućnost demokratske države ovaj politički smjer ne smije ponoviti ni podržati.

U drugom dijelu *Godišnjak* objavljuje pet članaka. "Habsburška transformacija Osmanskog grada" (The Habsburg Transformation of Ottoman Town, 43-77) članak je Roberta J. Donia, u kojem se prikazuju najznačajniji događaji u Bosni u doba austrougarske vladavine. Glavni dio članka posvećen je urbanoj izgradnji grada. Kao najistaknutiji arhitekta spominje se Josip Vancaš, koji je projektovao niz novih zgrada u Sarajevu, i to, uglavnom, pod utjecajem bečkih stilova gradnje. Vancaš, međutim, nije bio puki imitator, nego je kreativno prilagođavao bečke modele bosanskim uvjetima. Teza o bečkoj ulici Ringstrasse kao inspiraciji za fizičku transformaciju Sarajeva veoma je poticajna kao model istraživanja za naše historičare. Rad čine vrijednijim i ilustracije novosagrađenih objekata kao i dvije mape Sarajeva gdje su obilježeni izgrađeni objekti – vjerski i kulturni.

Donia prati razvoj stanovništva Sarajeva, brojčani rast, ali i promjene u svakodnevnom životu njegovih stanovnika, koji se susreću sa novim oblicima svakodne-

vnoga života. Uveden je običaj organiziranog okupljanja pripadnika gradske elite kod pojedinih visokih predstavnika vlasti s ciljem širenja utjecaja nove kulture življenja i komunikacije među ljudima. Ovakva organizirana okupljanja su bila dio šireg utjecaja i trajnih promjena koje su doseljenici iz Monarhije uveli u način korištenja slobodnog vremena stanovnika Sarajeva. Običaj društvenog okupljanja u domovima i vjerskim ustanovama iz osmanskog perioda je postepeno zamijenjen sekularnim javnim aktivnostima koje su uključivale večernje izlaske u kafane, pozorište, koncerte, i večernji korzo.

Autor u kratkim crtama daje informacije i o kulturnim promjenama u Sarajevu i razvoju periodike. U zaključku Donia konstatuje da je Sarajevo poseban grad koji je spojio zapadnu i istočnu tradiciju sa lokalnom kulturom.

Veoma zanimljiv je članak Georga Kastnera pod naslovom "Adolf Eichmann – njemački građanin" (Adolf Eichmann, German Citizen, 131-141). Autor predstavlja prvi put kompletnu biografiju Adolfa Eichmanna, nakon objavljivanja novopronađenih dokumenata o njegovoj porodici u periodu od 1920.g. do 1930. g. Svojom tvrdnjom iz naslova Kastner ne opravdava zločine koje su napravili austrijski građani, koji su se pridružili nacističkoj upravi, ali Eichmanna smatra njemačkim građaninom obzirom na njegovo porijeklo i mjesto rođenja.

Za treći dio Godišnjaka pod naslovom „Kultura i politika na istoku centralne Europe” (Culture and Politics in East Central Europe, 141-239), karakteristične su šire teme o umjetnosti, modernizaciji, politici i kulturi.

Četvrti dio sadrži esej Helge Embacher koji je ujedno i jedini u ovom *Godišnjaku*. Autorica pod naslovom "Austrijsko-jevrejska historija u devetnaestom i dvadesetom stoljeću" (Austrian-Jewish History in the Nineteenth and Twentieth Centuries, 239-253) pored općepoznate historije jevreja u Drugom svjetskom ratu, dotiče i probleme konfiskovane imovine. U ovom eseju možemo pronaći i znatan broj literature koju autorica spominje, a koja se bavi problemom jevrejskog naroda i njihovim egzodusom iz Europe.

Peti i posljednji dio ovog sveska odnosi se na prikaze knjiga i časopisa, kojih je objavljeno ukupno četrdeset. Mi ćemo se osvrnuti samo na prikaz knjige "Žene i usmena umjetnost u Srbiji i Bosni" (Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia, 301-302) autorice Celije Hawkesworth. Prikaz je napravila Ellinor Murray Despalatović. Knjiga obrađuje burnu historiju ovih prostora, nacionalne mitove, ulogu žene u porodici i društvu. Autorica je ulogu žene u Bosni odvojila posebnim poglavljem i prikazala je na dvadeset i jednoj stranici. Djelo je Despalatović kritikovala zbog slobodnije upotrebe pojma Srbija kao i zbog korištenja jednostranih izvora. Ipak se ne može osporiti da knjiga otvara vrlo zanimljiva pitanja o ženama Srbije i Bosne

Među prikazima pronašli su mjesto i dokumenti koji su izašli u uredništvu Kla-

usa Kocha, Waltera Rauschera i Arnolda Suppana (313-315). Riječ je o dvije knjige dokumenata koje govore o vanjskoj politici Austrije u periodu od 11.09.1919.g. do 06.11.1922.g. Objavljivanje ovih dokumenata je od velikog značaja za period tranzicije ne samo Austrije nego čitave Europe.

Na osnovu informativno izloženih sadržaja, izvornih naučnih članaka, vidi se velika širina ovog *Godišnjaka*, čiji se radovi temelje na raznovrsnoj građi i objavljenoj literaturi. I ovim sveskom nastavlja se dosadašnja tradicija izdavanja ovakvih značajnih radova koji su vezani ne samo za Habsburšku Monarhiju i Austriju, već i za šire područje Europe. Osim vrlo zanimljivih radova iz svih segmenata historijske znanosti, treba pohvaliti i ilustracije koje su popratni dio većine tekstova, što *Godišnjak* čini kvalitetnijim i zanimljivijim. ■

Hana Younis

IN MEMORIAM

DR. IBRAHIM KEMURA (1935.-2003.)

U Sarajevu je, 16. marta ove godine na ahiret preselio dr. Ibrahim Kemura, istaknuti bosanskohercegovački historičar, naučni savjetnik Instituta za istoriju i dugogodišnji tehnički urednik "Priloga", godišnjaka ovog Instituta. Dr. Kemura je otišao dostojanstveno, u svojim posljednjim danima darujući javnost, i naučnu i laičku, vrijednom sintezom čiju promociju nije dočekao. *Značaj i uloga Narodne uzdanice u društvenom životu Bošnjaka (1923-1945)* je studija kojom je dr. Ibrahim Kemura u izvjesnom smislu ispunio svoju istraživačku namjeru i zaokružio svoje historičarsko djelo za koje danas, nažalost, znamo da je time i zaključeno. Smrt dr. Kemure stvorila je u bosanskohercegovačkoj historiografskoj sredini naučnu, ali i ljudsku prazninu koju u doglednoj budućnosti neće biti moguće popuniti.

Rođen je 1935. godine u Sarajevu, gdje je prošao sve nivoe obrazovanja. Studij je okončao 1964. godine, nakon čega se zaposlio na mjestu bibliotekara u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu. Od tada pa sve do kraja života on je bogato i raznovrsno prisutan u naučnom životu u oblasti bosanskohercegovačke historije. Sa već značajnim naučno-bibliografskim opusom zapošljava se 1976. godine u Institutu za istoriju u Sarajevu, gdje je do penzioniranja 31.12.2002. godine prošao sve nivoe stjecanja stručnog i naučnog zvanja, od asistenta do naučnog savjetnika.

Odan koncepciji bosanskohercegovačke historiografije na kojoj je počivalo obrazovanje koje je stekao, budući naučnik širokih uvida i temeljnih znanja, Ibrahim Kemura se sigurno kretao svim prostorima tradicionalne historijske nauke, ali će ključno područje njegovog naučnog interesovanja biti vrijeme između dva svjetska rata. Njegov kraći rad *Proglas muslimanske akademske omladine u Beču od 1907. god.* je otvorio vrata slabo istražene problematike bošnjačkih kulturno-prosvjetnih društava za čiju je nepatvorenu svježinu i značaj pokazao krajnje istančan sluh. To je rezultiralo brojnim radovima objavljivanim u različitim časopisima, među kojima su *Prilozi* Instituta za istoriju, *Pregled*, *Glasnik arhiva* i *Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, *Opredjeljenje*, *Narodni almanah Prosvjeta*, *Hercegovina*, *Odjek*,...

Monografija pod nazivom *Uloga 'Gajreta' u društvenom životu Muslimana Bosne i Hercegovine (1903-1941)* predstavlja krunu naučnog opusa ovog čovjeka kojeg će se posebno pamtitu po njegovom duhu sarajevske gradske elite, prodornoj moći za-

pažanja, smislu za skladnu sintezu i odnjegovanom stilu jasnog kazivanja. Raniji kraći prilozi u kojima je sistematski istražio i naučno obradio pojedine segmente problematike vezane za "Gajret", našli su mjesta, između ostalog, i u *Enciklopediji Jugoslavije*, no, tek pomenutom monografijom koja se pojavila 1986. godine, Ibrahim Kemura zaokružuje sliku specifičnosti historijskog, ekonomskog, političkog, kulturnog i duhovnog života Bošnjaka u periodu trajanja "Gajreta". Osnivanjem prvog kulturno-prosvjetnog društva Bošnjaka "Gajret" i pokretanjem časopisa "Behar" počinje kulturni pokret bosanskih muslimana u razvijanju svijesti o njihovom porijeklu, posebnosti i tekovinama.

Neodvojivost funkcije "Gajreta" od uloge drugih kulturno-prosvjetnih i sportskih društava koja su, uz "Gajret", u prvim decenijama 20. vijeka radila na kulturno-prosvjetnom i društvenom uzdizanju Bošnjaka, očita je bila kroz često aktueliziranje spajanja ili zajedničkog rada "Gajreta" i "Narodne uzdanice". Dr. Kemura je istraživao relevantne činjenice vezane za programsku orijentaciju ovih društava, socijalno-klasne strukture i političku orijentacije njihovog vođstva, političku opredijeljenost Bošnjaka uopće te težnje za jedinstvom i zajedničkim uspješnijim kulturno-prosvjetnim radom. Rezultat ovih istraživanja bili su radovi *Pokušaji ujedinjenja muslimanskih kulturno-prosvjetnih društava 'Gajreta' i 'Narodne uzdanice' između dva rata, Muslimansko kulturno-prosvjetno društvo 'Narodna uzdanica' u uslovima šestojanuarske diktature, Neki aspekti djelovanja muslimanske marksistički orijentisane omladine u 'Narodnoj uzdanici' u Zagrebu (1935-1941, Muslimanska kulturno-prosvjetna društva do 1918., Osnivanje 'Narodne uzdanice', Organizaciona struktura društva 'Narodna uzdanica', itd.*

Na Naučnom skupu "Dani Reis-ul-uleme h. M. Džemaludina ef. Čauševića", održanom u Bosanskoj Krupi, u samo predvečerje rata 1992. godine, dr. Kemura je referatom *Reis-ul-ulema Džemaludin ef. Čaušević i Kongres Muslimana intelektualaca u Sarajevu 1928. godine* naučno analizirao ulogu reisa u pripremanju i održavanju Kongresa intelektualaca 1928. godine te značaj Kongresa u okupljanju svih intelektualaca muslimana bez obzira na političku i nacionalnu opredijeljenost.

Ovim i svim drugim radovima dr. Ibrahim Kemura je pristupao temeljito, što mu je, pored nesumnjivog stručnog autoriteta, pribavljalo i nepodijeljeno uvažavanje među kolegama za koje je njegova smrt istinski gubitak. ■

Ramiza Smajić

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati :

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. E-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Dva primjerka rukopisa pisana na računaru u programu *Microsoft Word* i disketu sa proredom do 30 redaka (Font: Times New Roman; veličina karaktera: 12. pt.; prored između redova: 1,5 redak) na kartici /formata A4/, poslati poštom na adresu Instituta za istoriju s naznakom "za časopis *Prilozi*" ili predati osobno. Radovi ne mogu prelaziti dva arka (32 kartice). Autori objavljenih radova dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak *Priloga*.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa - kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n.dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*. Sarajevo: Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003., 51-66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćena str. ili s. nego se samo piše broj stranice) *Isto*, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv: Npr. I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju. Sarajevo: *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000; br. 29; 39-44. *Isti*, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije. u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*. (gl.ur. Husnija Kamberović), Sarajevo: Institut za istoriju, 2003., 201-221.

Citiranje novina:

U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21. IX. 2003., 4-5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945.-1953., (dalje: VLBH), kut. 15., sign. 123. / 46.

Citiranje s World Wide Web:

Grad Sarajevo, jedinstven informacijski sistem grada Sarajeva.
[http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/\(25.02.1999\)](http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/(25.02.1999))

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.
Rukopisi se ne vraćaju.

Adresa:

Institut za istoriju
71000 SARAJEVO
Alipašina 9
Bosna i Hercegovina
tel. / fax : ++387 33 / 47 16 67; 20 93 64
<http://www.iis.unsa.ba>
E-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Izdavač:
Institut za istoriju
71000 Sarajevo, Alipašina 9, Bosna i Hercegovina
Tel./fax : ++387 /33/ 47 16 67; 20 93 64
<http://www.iis.unsa.ba>
E-mail: nauka@bih.net.ba

Za izdavača:
Dr. Husnija Kamberović

Prijevod rezimea na engleski jezik:
Senada Kreso

Lektor:
Mr. Halima Sofradžija

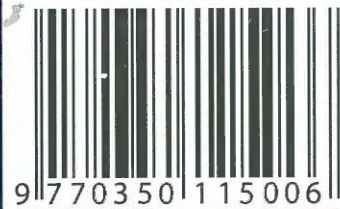
DTP:
Tarik Jesenković

Štampa:
DES

Za štampariju:
Džemal Bašić

Časopis izlazi godišnje

ISSN 0350-1159

9 770350 115006